

VARIA

X

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2003

VARIA

X

**Zborník materiálov z X. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 22. – 24. 11. 2000)**

Zostavili
Mira Nábělková a Mária Šimková

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2003

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Vedecký redaktor

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Recenzent

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

ISBN 80-89037-04-6

Obsah

Mira Nabělková: Úvodné slovo	7
Zdeňka Opavská: Některá pojmenování užívaná odpůrci a přívrženci (z pragmaticko-slovotvorného hlediska)	9
Zdeňka Tichá: Profesionalizmy a slangizmy	12
Kateřina Málková: Kongruence českých a německých neslovesných frazeologismů z kvantitativního hlediska	16
Dana Baláková: K výskumu somatických frazém s komponentom <i>hlava</i>	24
Mária Ferenciová: Básnická licencia v diele Jána Bocatia <i>Hungaridos libri poematum quinque</i>	29
Angela Škovierová: Práce slovenských autorov pôsobiacich v Čechách používané pri výučbe jazyka v období humanizmu ...	34
Miriam Medňanská: Kategória času v slovenských príslovkách ...	40
Marcela Reslová: Aspekty přítomného času v češtině a v angličtině	46
Jitka Mravinacová: Možnosti konkurence u přejatých substantiv na <i>-ing/-ink</i> (na základě sémantické analýzy)	54
Michal Fedák: Lexika synchronných internetových textov	59
Alena Krausová: Rysy mluvenosti v chatových příspěvcích na Internetu	66
Andrea Rafayová: ALL: GD0 TR0XU P0P15MENKUYE? (O komunikácii prostredníctvom krátkych textových správ SMS a teletextu)	70
Peter Kostelník – Karol Furdík: Pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti pre flektívne jazyky	80
Petra Hudková: Značkování (taggování) ve flexivních jazycích	91
Giorgio Cadorini: Furlanština a klasifikace románských jazyků	95
Marián Sloboda: Řecká a makedonská etnická skupina v Česku: lingvistické aspekty jejich vzniku a vývoje	103
Hana Marešová: K morfologické charakteristice jazyka české enklávy v polském Zelově	113
Zlatoše Braunšteinová: Staročeská přísloví a jejich lexikografická hodnota	123
Martina Jamborová: Významové proměny slova <i>páteř</i>	130
Miloslava Vajdlová: Analýza sémantické a slovotvorné struktury staročeských lexikálních jednotek <i>dívati se, diviti se</i> s přihlédnutím k jejich vzájemnému vztahu a následnému novočeskému vývoji	136

Viera Kováčová: Poľský dialektológ Zdislav Stieber a jeho výskum sotáckych nárečí	147
Iveta Valentová: Priezvisko ako funkčný člen živého osobného mena	151
Jaromír Krško: Adaptácia nemeckých terénnych názvov do slovenskej toponymickej sústavy (na príklade Dobšinej)	159
Martina Šmejkalová: Téma divčí války a tvorba antroponym u Václava Hájka z Libočan	166
Lenka Haasová: Metafora jako projev jazykové kreativity	171
Pavla Šmídová: Ke vztahu juxtapozice a prefixace u neologizmů	179
Kamila Karhanová: Mezitextové navazování a politické ideologie v českých novinách 90. letech	183
Maria Magdalena Nowakowska: Perswazja językowa w drobnych ogłoszeniach prasowych	190
Ladislav Janovec: Autorský slovník Jaroslava Seiferta – současný stav, změny koncepce a budoucnost projektu	197
Blanka Michalová: Metodické poznámky k problematice četby starých českých rukopisů (nejen barokních)	202
Joanna Mielczarek: Uwagi na temat ortografii rękopisu czeskiego ze zbiorów księżnicy miejskiej w Toruniu	208
Kamil Kopecký: K možnostem začlenění slovenštiny do vyučovacích osnov na ZŠ	213
Jaroslava Loudová: Komunikace žáků středních odborných škol v odborném stylu	216
Lidia Wiatrowska: Kilka uwag o interferencji w językach słowiańskich (na materiale języka polskiego i języka serbskiego)	219
Mária Šimková: Navrávačky Dominika Tatarku: človek, rozprávanie, text	223
Peter Karpinský: Pokus o historicko-jazykovú analýzu listiny z roku 1865 pochádzajúcej z východného Slovenska	232
Gabriela Zoričáková: Priestor mesta v próze W. S. Reymonta Zaslúbená krajina a Viléma Mrštíka Santa Lucia (Dve podoby mesta v západoslovenských literatúrach)	242
Irena Malec: Motív hrude a prs v poézii slovenského romantizmu	244
Bronislava Holičová: Kompozitá s prefixoidom <i>bio-</i>	251
Silvia Kotuličová: K ortoepickej problematike anglicizmov v slovenčine	254

Milí priatelia kolokvialisti,

*stojím tu dnes na týchto schodíkoch pred Vami v istom, veď aj legitímnom, myslím, dojati – je nám asi všetkým jasné prečo. Desať rokov akéhokoľvek života je veľa. Stvoriť a udržať desať rokov pri živote podujatie typu nášho kolokvia, pričom toto „udržanie pri živote“ možno súčasne charakterizovať ako jeho stály rozvoj, je naším spoločným úspechom, povedzme, že je to naše spoločné dielo, na ktoré naozaj môžeme byť hrdí. Prezerala som si pred cestou sem predchádzajúce ročníky zborníka *Varia*, naše „výkladné skrine“ s uverejnenými príspevkami, ktoré tu odzneli, čítala si v nich otváracie prejavy predsedov našej gestorskej inštitúcie, Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV (za čas existencie kolokvia sa na tomto poste vystriedali traja – Klára Buzássyová, Ivor Ripka a Slavo Ondrejovič) – od prvého, v ktorom je popri formulovaní motívov zrodu naznačená aj viera v budúci úspech podujatia, cez ďalšie, kde sa už odráža radosť z jeho vývinu. Bolo mi milé, keď som si tak pri rozmyšľaní o nás a našej ceste uvedomila, ako pre nás za tie roky apelatívum kolokvium aj bez ďalších určení nadobudlo charakter propria... „To bolo vlani na Kolokviu... Stretneme sa na Kolokviu?“ Vieme, o čom je reč.*

*Nechcem hovoriť dlho, máme pred sebou dosť práce, ale predsa ešte aspoň niekoľko slov. O účastníkoch: už tu dnes pri prirodzenej výmene a obnove „mladých“ výskumníkov nie je veľa tých, čo boli na prvých ročníkoch Kolokvia, a hoci je nemálo aj takých, čo boli na ňom len raz či dva razy, väčšina z nás, a svedčí to iste o niečom, ostáva Kolokviu verná po mnoho rokov. No a – v takej peknej vyváženosti stálosti a zmeny – každý rok prichádza a prináša niečo nové niekto nový. Osobne považujem za prejav uznania princípom a priebehu Kolokvia skutočnosť, že, hlásiac sa otvorene k jeho inšpiratívnosti, „naši českí kolokvialisti“ v tomto roku v Prahe zorganizovali prvý ročník *Setkání mladých jazykovědců*, ktoré iste bude aj v ďalších rokoch podobne ako naše dôležitým miestom plodných odborných a priateľských stretnutí.*

Chcem sa tu teraz poďakovať všetkým, čo za tých desať rokov prispeli k úspešnému priebehu našich rokovaní, na prvom mieste tým, ktorí prišli predstaviť výsledky svojej práce, ktorí – podľa svojho

naturelu s rozličnou mierou nasadenia – vstupovali do diskusií (tu patrí vďaka aj starším kolegom, ktorí prichádzali podeliť sa so svojimi skúsenosťami a poznáním), všetkým, čo vytvárali príjemnú priateľskú atmosféru. Vlani som pri otvárani IX. ročníka Kolokvia hovorila, že by tu pri jubilejnom desiatom ročníku rád bol s nami aj profesor Horecký, ktorý sa celé roky aktívne „viaczožkov“ na priebehu Kolokvia podieľal – sme mu za to veľmi vďační. Žiaľ, zdravotný stav mu nedovolil prísť. Osobne sa ale teraz možno poďakovať dr. Kláre Buzássyovej, ktorá ako predsedníčka Slovenskej jazykovednej spoločnosti v čase úvah o prvom Kolokviu jeho ideu veľmi podporovala, stála aj pri zrode názvu nášho zborníka Varia a v priebehu rokov medzi nás prichádzala – chcela by som ju poprosiť, aby v tejto slávnostnej chvíli povedala niekoľko slov. Bola by som rada, ak by nám aj Giorgio Cadorini, ako predstaviteľ furlansko-českej lingvistiky a významná stálica našich stretnutí, povedal nejaké slovo o priebehu prvého ročníka českého (a nie len českého) Setkání.

Skôr než im však odovzdám slovo, ešte sa celkom stručne neslávnostne ospravedlím za sklz s vydaním zborníka Varia IX – dúfam ale, že sa ho čoskoro vydať podarí.

Takže vypočujme si ešte niekoľko milých „jubilejných“ slov. A potom už – kto s čím prišiel, o čom v uplynulom roku rozmýšľal, na čom pracoval... Som zvedavá, verím, že my všetci...

Mira Nábělková

Některá pojmenování užívaná odpůrci a přívrženci¹ (z pragmaticko-slovotvorného hlediska)

Zdeňka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V tomto příspěvku se zaměříme na některá pojmenování, která užívají přívrženci a odpůrci v oblasti politiky. Soustředíme se především na ty výrazy, které označují příslušníky, přívržence, případně odpůrce politické strany, hnutí nebo určité politické skupiny. Podle typu motivujícího pojmenování je možné vybraný materiál² pracově rozdělit do čtyř skupin.

1. Východiskem je název politické strany, hnutí apod. Motivovaným pojmenováním může být výraz dvouslovný, např. *sociální demokrat* (člen České strany sociálně demokratické), *občanský demokrat* (člen Občanské demokratické strany). Dvojí motivaci má dvojí pojmenování člena Křesťanské a demokratické unie – Československé strany lidové: dvouslovný výraz *křesťanský demokrat* podle první části dvojičkového názvu a jednoslovné pojmenování *lidovec* podle části druhé. Také pro označení člena Unie svobody se užívá dvojí pojmenování – jednoslovný (a výrazně frekventovanější) výraz *unionista* a slovní spojení *svobodný unionista* (pro odlišení od *demokratických unionistů* – členů Demokratické unie). Pro označení člena strany Sdružení pro republiku – Republikánské strany Československa se užívá jednoslovný výraz *republikán*.

Vedle stran se v politické sféře vyhraňují i jednotlivé politické skupiny, hnutí, občanské iniciativy apod. Jako příklad lze uvést skupinu signatářů a sympatizantů iniciativy Impuls 99 a skupinu soustředěnou kolem výzvy „Děkujeme, odejděte“.³ V politické publicistice se pro označení představitelů a přívrženců první skupiny užívá výraz *impulsista*, pro označení přívrženců druhé skupiny bylo vedle neutrálního opisu typu *signatáři výzvy „Děkujeme, odejděte“* zatím zaznamenáno pouze okazionální pojmenování *děkujemák* (s expresivním hanlivým zabarvením).

2. Dalším motivujícím pojmenováním může být zkratka názvu politické strany, hnutí apod.: např. *ódeesák* – člen Občanské demokratické strany (ODS), *od'ák* i *odista* – člen Občanské demokratické aliance (ODA), *ohák* – člen Občanského hnutí (OH). Slova odvozená sufixem *-ák* mají expresivní zabarvení.

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci grantu Systémotvorné procesy neologizmů v současné češtině, GA AV ČR, r. č. A0061803.

² Zdrojem materiálu je slovník *Nová slova v češtině* (slovník neologizmů), Academia, Praha 1998, rukopis připravovaného 2. dílu slovníku *Nová slova v češtině* a neologická databáze lexikologicko-terminologického oddělení ÚJČ AV ČR.

³ Impuls 99 vznikl v červenci r. 1999 jako iniciativa intelektuálů vyjadřujících své obavy ze současné politické a společenské situace a hledajících cestu k nápravě tohoto stavu. Výzva „Děkujeme, odejděte“ byla zveřejněna v listopadu 1999 bývalými student-skými vůdci z listopadu 1989; také jejím obsahem je kritika současného stavu politiky.

3. Třetí, velmi početnou a kvůli výrazné personalizaci a proměnlivosti politické scény i otevřenou skupinu názvů tvoří pojmenování, která jsou motivována jménem určité osobnosti, představitele politické strany nebo určitého (politického) uskupení, směru apod. Většina substantiv v této skupině je odvozena sufixem *-ovec*, v některých případech existují slovtvorné izolexémní varianty *-ovec::ista*⁴: např. *klausovec::klausista* ,příznivec, přívrženec V. Klause (předsedy Občanské demokratické strany)‘, *zemanovec::zemanista* ,příznivec, přívrženec M. Zemana (předsedy České strany sociálně demokratické)‘. Podobně jsou tvořena např. pojmenování *luxovec* ,stoupenec, příznivec J. Luxe‘, *kasalovec* ,stoupenec, příznivec J. Kasala‘⁵, *rumlovec* ,stoupenec, příznivec J. Rumla‘, *kühnlovec* ,stoupenec, příznivec K. Kühnla‘⁶, *kalvodovec* ,stoupenec, příznivec J. Kalvody‘, *kroupovec* ,stoupenec, příznivec D. Kroupy‘⁷, *grebeničkovec* ,stoupenec, příznivec M. Grebeníčka‘⁸ (předsedy Komunistické strany Čech a Moravy)‘ nebo *sládkovec* ,stoupenec, přívrženec M. Sládka‘⁹. Vytvářejí-li se uvnitř politických stran určité frakce, platformy atd., jejich členové a přívrženci jsou pojmenováni podle představitelů těchto skupin, např. v České straně sociálně demokratické existuje křídlo *grossovců* (podle S. Grosse) a *šloufovců* (podle M. Šloufa).

Pokud je osoba, jejíž jméno je motivujícím výrazem, nejen významnou osobností, ale také i představitelem, předsedou politické strany, může dojít u významu daného slova ke kombinaci jednotlivých významových odstínů, např. *klausovec*, *klausista* je stoupenec, příznivec politika V. Klause, ale také to může být příznivec Občanské demokratické strany, jejímž předsedou je V. Klaus, nebo člen této strany.

Při tvoření názvů označujících odpůrce jednotlivých osobností, jejich chování, případně politické strany, kterou reprezentují, se využívá především prefix *anti-*, např. *antiklausovec*, *antirumlovec*, *antisládkovec*.

Z uvedených dokladů je zřejmé, že se při tvoření jmen stoupenců a přívrženců v uvedených třech skupinách uplatňují sufixy obvyklé při tvoření jmen příslušenských (*-ovec*, *-ista*, *-ák*). Expresivita je především spojena se substantivy tvořenými sufixem *-ák* (*ódeesák*, *odák*, *děkujemák*); u slov tvořených sufixem *-ovec*, *-ista* se pragmatická složka významu projevuje v závislosti na kontextu. Z tohoto hlediska je nejvýraznější třetí skupina názvů, v níž je pojmeno-

⁴ Převažující variantou jsou pojmenování tvořená sufixem *-ovec*.

⁵ J. Lux byl předsedou Křesťanské a demokratické unie – Československé strany lidové, nynějším předsedou je J. Kasal.

⁶ J. Ruml je bývalým předsedou Unie svobody, K. Kühnl je jejím současným předsedou.

⁷ J. Kalvoda je bývalým předsedou Občanské demokratické aliance, D. Kroupa je jejím současným předsedou.

⁸ M. Grebeníček je předsedou Komunistické strany Čech a Moravy.

⁹ M. Sládek je předsedou strany Sdružení pro republiku – Republikánské strany Československa.

vání motivováno jménem určité osoby. To také dovoluje mluvčímu nejsnáze zaujmout určitý (nejčastěji záporný) postoj. Srov. následující příklady z tisku, kde jsou výrazy *sládkovec*, *grebeníčkovec*, *zemanovec* použity v komunikačně příznakových textech, v nichž se může výrazně uplatnit autorovo kritické subjektivní mínění.

Úmyslně nepíši o našich politicích, protože mi *většina těch sládkovců, grebeníčkovců a zemanovců* připadá jako lidé z jiného regionu (nebo dokonce z jiné planety)“
dopis čtenáře Metro 25. 3. 1998

Takovéto zbytečné a trapné pŕtky nahrávají akorát tak *rudým grebeníčkovcům*.
MF Dnes 6. 9. 1999, dopis čtenáře

„*Tak si ty zemanovce užijte*, když jste je tolik chtěli,“ jakoby zaznívalo v ševalíci Klausově dikci.
komentář MF Dnes 15. 9. 1998

Můj přítel [kandidát za čtyřkoalici – pozn. Z.O.] to má dobré: utká-li se [v druhém kole senátních voleb – pozn. Z.O.] se sociálním demokratem, masivně ho podpoří *hloupí klausisté*, proti ODS mu píchnou *zemanoidi*.“
názory MF Dnes 9. 11. 1996 (J. Fištein Řekni, kdo tě volí. Pak poznáš, kým jsi.)

Z uvedených dokladů je zřejmé, že výrazy *sládkovci*, *grebeníčkovci*, *zemanovci* zde kontextově získávají zápornou expresivitu. V posledním dokladu je záporná konotativnost zdůrazněna užitím dalšího expresivního výrazu *zemanoid* expr. hanl. „příznivec M. Zemana; člen, příznivec České strany sociálně demokratické“.

Pokud jde o další deriváty, které jsou odvozeny od jmen politických osobností, zdá se, že se u nich ještě ve větší míře mohou uplatňovat záporné konotace, než je tomu u substantiv označujících příznivce a přívržence. Např. do slovo-
tvorného hnízda, jehož centrum tvoří jméno pravicového politika a předsedy Občanské demokratické strany Václava Klause se vedle již uváděných substantiv *klausovec*, *klausista* zařazují slova jako *klausovský* (ve spojeních *klausovský politický styl*, *klausovská éra* – negativně hodnocené z hlediska autora – kritika V. Klause), *klausovsky* (v kontextu *nebezpečí klausovsky pojaté transformace*); *klausianství*, *klausismus* (z hlediska odpůrců, kritiků), typ politiky, politického jednání, příznačný pro V. Klause nebo jsoucí v jeho duchu; *klausostrana* (tj. Občanská demokratická strana expr. hanl. hodnocená jako strana jednoho jediného muže); *odklausování* „zbavení vlivu V. Klause“ (v kontextu výraz *pana expremiéra o potřebě tuto společnost „odbaštovat“ a „odgrégrovat“ bych si dovolil pozměnit. ... Odklausování je správný výraz.“*).

4. Na závěr se dotkneme čtvrté skupiny názvů označujících politické stoupence a přívržence. Zatímco předcházející pojmenování mohou užívat jak příz-

nivci, tak odpůrci pro označení stoupenců politické strany, směru, politika atd., v poslední skupině, kterou zde uvedeme, jsou pojmenováni jiného typu. Tato pojmenování jsou motivována příznačným rysem určité politické strany, totiž jejím logem, a jsou užívána pouze z hlediska odpůrců či kritiků. Tak jsou členové Občanské demokratické strany, v jejímž logu je modrý pták, nazýváni expr. hanl. *ptákostranici* nebo *modroptáčníci*, případně *modří ptáci* (srov. expr. hanl. označení pro Občanskou demokratickou stranu *ptákostrana*, *strana modrého ptáka*).

Literatura

MARTINCOVÁ, O. a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Academia, Praha 1998.

MARTINCOVÁ, O. a kol.: Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů. (rukopis).

Profesionalizmy a slangizmy

Zdeňka Tichá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V rámci teoretického výzkumu slangu jsou v české lingvistice řešeny obecně teoretické otázky, mezi které patří vymezení pojmu slang (argot, hantýrka, profesionální mluva atd.).¹ Připomeňme, že při vymezování nejsou přijímána jednotná kritéria (viz dále). Kromě pojmoslovné problematiky jsou řešeny otázky terminologické. Vedle termínu slang se uplatňovala (a v některých případech se stále uplatňují) označení sociální dialekty², sociální nářečí³, sociální styly⁴, sociální mluvy (termín Klimešův)⁵ či sociolekty⁶.

Ve svém příspěvku se nyní pokusím shrnout přístupy českých lingvistů k vymezení termínu slang/profesní mluva, resp. slangizmus/profesionalizmus.

Soustavnější výklad pojmu slang zaznamenáváme v české lingvistice u V. Ertla (1924) v článku, který je reakcí na ukázkou hovoru studentů otištěnou v časopisu Český lid: „Slang je způsob řeči, který se rodí v ulicích velkých měst, nená-

¹ Blíže viz Klimeš, 1997 a další.

² Blíže viz Oberpfalcer, 1927.

³ Blíže viz Dvonč, 1957; Utěšený, 1979.

⁴ Blíže viz Koudela, 1960.

⁵ Blíže viz Křístek, 1973.

⁶ Blíže viz Hubáček, 1995 aj.

leží určité vrstvě společenské ani určitému stavu, nýbrž všem, kdo jsou proň psychologicky disponováni. Jako jazyk obecný (vulgární) a nářečí, má i slang se spis. řečí mnoho společného, ale od řeči obecné (i od dialektu) se liší tím, že se jazyk vulgární vyvíjí přirozeně a bezděčně, kdežto výrazy tvořící podstatu slangu vznikají vědomě a účelně“ (Ertl, 1954, s. 59). Za pozornost bezpochyby stojí, že V. Ertl používá označení slang.

Významný badatel v oblasti slangu F. Oberpfalcer ve zprávě o knize *Zum tschechischen Rotwelsch* (1927) mluví o dialektech sociálních, tzv. jazycích zvláštních: „Svou mluvu mají právníci, theologové a vědci vůbec, mají ji rozličná povolání (tiskaři, rybáři, lid selský atd.), mají ji i myslivci, sportovci, studenti, vojáci a námořníci“ (Oberpfalcer, 1927, s. 176 – 177). Oberpfalcer se odvolává na Jespersena a navrhuje rozlišovat argot jako mluvu zločinců a slang jako mluvu stavovskou.

Toto pojetí rozpracovává Oberpfalcer v publikaci *Jazykozpyt*⁷: „Lidé spojení stejnou prací svého povolání mají k sobě bližší a hojnější vztahy než k ostatním členům společnosti a jejich mluva má společné rysy, odlišné od mluvy jiných stavů. Tak vznikají stavovské mluvy...“ (Oberpfalcer, 1932, s. 26). V uvedené práci Oberpfalcer přechází od označení sociální dialektu k termínu slang, srov.: „Stavovské mluvy se nazývají souborným názvem slang...“ (Oberpfalcer, 1932, s. 28). Pod pojem slang F. Oberpfalcer zahrnuje jednak vyjadřování v jednotlivých vědních oborech, jednak řeč lidí v zaměstnáních. Jako zvláštní skupinu vyděluje mluvu vojáků, námořníků, studentů, sportovců a herců – tedy vlastně „zájmový slang“.

Vymezování pojmu slang v novodobé české lingvistice shrnul již v roce 1973 V. Krístek. Vyčlenil pojetí širší, v němž je pod pojem slang zahrnuta jak tzv. profesionální mluva, tak také mluva skupin spojených společnými zájmy, a pojetí užší, v němž je pod označení slang zahrnován pouze specifický dorozumivací útvar zájmových skupin.

Rozlišení mezi slangismy a profesionalismy, na které je kladen velký důraz, je jedním z důležitých aspektů vymezení termínu slang.

Krístek upozornil na to, že širší vymezení pojmu slang se jeví častěji užívané; charakteristické je, že zastánci tohoto pojetí hledají společné znaky obou útvarů, tj. slangu a profesionální mluvy. Naopak zastánci užšího pojetí zdůrazňují rozdíly mezi profesionální mluvou a vlastním slangem: zatímco výrazy profesionální mluvy jsou motivovány zejména věcnou pojmenovávací potřebou, výrazy vyskytující se v mluvě zájmových skupin jsou zpravidla motivovány citovým vztahem k pojmenovávaným jevům, snahou o jejich nové pojmenování, ale výrazná je rovněž touha členů těchto společností o vtipné a neotřelé pojmenování. V takových případech je příznačná bohatá synonymie. Krístek v této souvislosti upozornil na to, že hranice mezi oběma útvary není ostrá.

⁷ Oberpfalcer, F.: *Jazykozpyt*. Praha 1932.

Podobně jako Krístek spatřuje potřebu odlišovat profesionální mluvu a slang rovněž J. Chloupek (1969). Pro toto rozlišení nachází oporu v řadě diferenčních příznaků, jež jsou v rovině sociální i v oblasti jazykové. Jak profesionální mluvu, tak slang řadí mezi nekomplexní jazykové poloútvary. Profesionální mluva je podle Chloupeka „... mluva skupiny zaměstnanců, kteří při pracovním procesu nebo při výkonu služby užívají termínů nebo terminologických spojení beze zření k jejich spisovnosti, a to pouze pro jejich výrazovou úspornost a většinou i pro jejich vyhovující jednoznačnost v daném pracovním kontextu“ (Chloupek, 1969, s. 149). Podstatou vytváření slangu je jazyková hra – tím se slang odlišuje od profesionální mluvy, ačkoliv existují přechodové případy, kdy slang a profesionální mluva splývají. Chloupek rovněž upozorňuje na to, že slang úzce souvisí s pracovním prostředím uživatelů a je jistým ukazatelem soudržnosti pracovního kolektivu.

J. V. Bečka (1987) chápe slang jako „komplex jazykových prostředků, jímž se dorozumívá speciální skupina lidí na speciálním pracovišti o prostředcích a výkonech při speciálním druhu práce“ (Bečka, 1987, s. 6). Rozlišuje přitom slangy profesionální (pracovní) a slangy zájmové. Bečka si všímá také toho, že někdy je termín slang omezován pouze na sféru slangů zájmových. Toto omezení nepokládá za adekvátní.

Novější pohled na problematiku slangu přináší J. Hubáček (1981). Autor monografie O českých slanzích rozlišuje pracovní a zájmové slangové prostředí a komplexně analyzuje slang, a to jak jeho aspekty jazykové (nespisovnost, komunikativní funkčnost, systémovost, pojmová diferenciacie; stav, propracovanost, přístupnost a stupeň praktického užívání odborného názvosloví, vyjádření expresivity, motivovanost slangových pojmenování), tak mimojazykové (stupeň uzavřenosti prostředí, různé složení příslušníků slangového prostředí, psychické faktory (snaha o jazykové vyjádření výjimečnosti provozované činnosti, snaha o rychlé začlenění do prostředí a demonstrování příslušnosti k němu).

Jako převažující přístup ke zkoumání slangové problematiky označil Nekvapil (1987) přístup lexikografický. Slang je v tomto pojetí chápán jako lexikální vrstva⁸. Bosák (1995) hodnotí pojetí slangu ve smyslu lexikální vrstvy jako jisté zjednodušení, zároveň upozorňuje na to, že slang není ani osobitým komunikačním útvarem.

Podobně chápe slang P. Hauser (1986), který jej definuje jako nespisovnou slovní zásobu, která je spjatá se sociálním prostředím, a to pracovním nebo zájmovým. Slovní zásoba je podle Hausera rozdělena na slovní zásobu profesionální (stavovskou), jejíž motivací je vztah k povolání a lze do ní zařadit nespisovná odborná pojmenování užívaná v daném pracovním okruhu, a slovní zásoba slangová (slang v užším smyslu), která je vázaná na projevy zájmových

⁸ Blíže viz Nekvapil, J.: Některé sociolingvistické aspekty výzkumů slangů. In: Sborník přednášek z 3. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 27. ledna 1984. Plzeň 1987, s. 27 – 37.

skupin. M. Churavý (1978) dokonce považuje slang za lexikální součást pracovní mluvy. Pracovní mluva u Churavého má dvě vrstvy, a to neutrální profesionální a expresivní.

Rozlišení slangu a profesionální mluvy přijímá i normativní Česká mluvnice autorů B. Havráňka a A. Jedličky. Autoři uvádějí: „Kromě příslušné terminologie užívá se v běžném styku mezi členy pracovního společenství také jistých speciálních názvů a obrátů, jejichž soubor se nazývá slangem a taková slova slangová...“ Pokud jde o názvy blízké termínům, pak autoři mluví o pracovní (profesionální) mluvě.

V porovnání se zahraniční lingvistikou má domácí přístup k problematice slangu jisté osobité rysy. Slang je považován za jeden z útvarů, popř. poloutvarů národního jazyka, které se vyznačují nespisovností. Na rozdíl od tohoto pojetí Dictionary of Lexicography (1998) definuje slang jako slova nebo fráze ztotožněné s neformálním jazykem jednotlivé sociální skupiny a The American Thesaurus of Slang (1947) je definován jako slovník nekonvenční mluvy – což naznačuje pojetí slangu v něm uplatňované.⁹

Z výše uvedeného vyplývá, že rozlišování mezi slangem a tzv. profesní mluvou je nosné. Označení profesní mluva se jeví jako vhodnější než profesionální mluva, neboť jde o mluvu jednoduchých profesí.

Slang i profesní mluva náleží k nespisovným útvarům národního jazyka. Slangismy, tj. jazykové prostředky užívané v mluvě lidí v jisté zájmové skupině při určité činnosti, jsou charakterizovány obrazností, expresivností a kreativitou. Profesionalismy oproti tomu jsou motivovány věcnou pojmenovávací potřebou, charakterizuje je nociónálnost, stabilita a jazyková ekonomičnost. Profesionalismy často přecházejí mezi spisovnou vrstvou slovní zásoby.¹⁰

Literatura

BEČKA, J. V.: Slang a diferenciacie v běžně mluvené řeči. In: Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1987, s. 4 – 10.

DVONČ, L.: K otázce sociálních „nářečí“. In: Slovo a slovesnost, 28, 1957, s. 180 – 183.

⁹ Slovník má dvě hlavní části, tzv. General Slang nad Colloquialisms, která zahrnuje značné množství výrazů majících všeobecnou platnost (rozšířenost), a Special Slang, jež je věnována žargonu jednotlivých tříd a povolání. Každá z částí je dále rozdělena – první do všeobecných kategorií, které jsou dále ještě děleny (např. obecné vztahy, místo, neživá existence, živá existence, osobní charakteristiky a aktivity), druhá do kategorií podle jednotlivých povolání či druhů činnosti (např. podsvětí, sport a hry, transport, vojsko, western), v nichž jsou vymezovány další podskupiny.

¹⁰ K bádání o slangu velmi přispěly plzeňské konference o slangu a argotu (první se konala v roce 1977). Zejména na materiálu těchto konferencí je zajímavé sledovat, jak se bádání o slangu vyvíjí, a to od počátečního zájmu zejména o teoretické otázky k nynějšímu převážně materiálovému zpracování jednotlivých slangů.

- ERTL, V.: Z našich časopisů. In: Naše řeč, 8, 1924, s. 58 – 61.
- HARTMANN, R. R. K. – JAMES, G.: Dictionary of Lexicography. First published 1998 by Routledge, London and New York.
- BERREY, Lester V. – van den BARK, M.: The American Thesaurus of Slang. New York 1947.
- HAUSER, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha 1986.
- HUBÁČEK, J.: O českých slanzích. Ostrava 1981.
- HUBÁČEK, J.: K aktuálnosti zkoumání sociolektů, zejména slangu. In: Sborník přednášek z V. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1995, s. 18 – 21.
- CHLOUPEK, J.: O sociální a územní rozrůzněnosti češtiny. In: Naše řeč, 52, 1969, s. 141 – 153.
- CHURAVÝ, M.: O divadelní mluvě a o hereckém slangu zvlášť. In: Sborník přednášek z I. konference o slangu a argotu v Plzni. Plzeň 1978, s. 59 – 67.
- KLIMES, L.: Komentovaný přehled výzkumu slangu v Československu, v České republice a na Slovensku v letech 1920 – 1996. Plzeň 1997.
- KLINCKOVÁ, J.: Profesionalizmy ako špecifická vrstva lexikálnych prostriedkov. In: Slovenská reč, 55, 1990, s. 327 – 334.
- KLINCKOVÁ, J.: Jazyk vo svete počítačov. In: Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. – 16. září 1998. Plzeň 1988, s. 77 – 82.
- KŘÍSTEK, V.: Poznámky k problematice argotu a slangů. In: Slovo a slovesnost, 34, 1973, s. 98 – 103.
- MLACEK, J.: Niekoľko poznámok o slangu a jeho výskume a využívaní. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Bratislava 1995, s. 167 – 172.
- NEKVAPIL, J.: Nad knihou „O českých slanzích“. In: Slovo a slovesnost, 41, 1980, s. 343 – 345.
- NEKVAPIL, J.: Některé sociolingvistické aspekty výzkumů slangů. In: Sborník přednášek z III. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 27. ledna 1984. Plzeň 1987, s. 27 – 37.
- OBERPFALZER, F.: Posudky a zprávy – Eugen Rippl, Zum Wortschatz des tschechischen Rotwelsch. In: Naše řeč, 11, 1927, s. 176 – 186.
- OBERPFALZER, F.: Jazykozpyt. Praha 1932.
- UTĚŠENÝ, S.: K pojmosloví a terminologii sociálních nářečí. In: Naše řeč, 62, 1979, s. 88 – 94.

Kongruence českých a německých neslovesných frazeologismů z kvantitativního hlediska

Kateřina Málková

Filozofická fakulta UP, Olomouc

Již mnoho lingvistů upozornilo na fakt, že se některé české a německé frazeologické jednotky (dále FJ) shodují. Doposud však existují pouze dílčí studie zabývající se kongruencí české a německé frazeologie (např. Damborský 1969,

1977; Knop 1992; Jodas 1998). Cílem mého výzkumu, jenž tvoří nedílnou součást širěji koncipovaného konfrontačního studia českých, německých a nizozemských neslovesných frazeologických jednotek, bylo přispět k systematickému popisu dané problematiky tím, že se pokusím zjistit rozsah shod a rozdílů mezi českou a německou frazeologií na materiálu druhého dílu Slovníku české frazeologie a idiomaticy (dále jen SČFI).

Východiskem při srovnávací analýze mi byla konfrontace českých FJ s německými FJ, které jsou uvedeny ve druhém dílu SČFI (Výrazy neslovesné) v rámci cizojazyčných ekvivalentů. Jelikož se jednalo o materiálovou bázi předmětu přesně vymezenou, bylo možné přistoupit k problému podobně jako A. Knop (1992) či J. Jodas (1998) a pokusit se vyjádřit míru shod či neshod FJ procentuálně.

Během excerpcce frazeologismů jsem však zjistila, že ne každé české FJ je přiřazen německý ekvivalent frazeologické povahy. Nejprve bylo tedy nutné rozdělit české FJ na dvě skupiny:

Skupina A – FJ, ke kterým něm. ekvivalent frazeologické povahy v SČFI přiřazen je;

Skupina B – FJ, ke kterým něm. ekvivalent frazeologické povahy v SČFI přiřazen není.

Skupinou B, která tvořila přibližně 20 % z celkového počtu 3 600 analyzovaných FJ (dále jen CP), jsem se dále podrobněji nezabývala.

FJ ze **skupiny A** (asi 80 % z CP) jsem rozdělila do tří základních skupin, a to podle toho, do jaké míry se shodují s příslušným německým ekvivalentem frazeologické povahy po lexikální stránce:

1. FJ, které jsou po lexikální stránce s německými FJ shodné úplně (51,5 % z CP);
2. FJ, které jsou po lexikální stránce s německými FJ shodné částečně (23,5 % z CP);
3. FJ, které nejsou po lexikální stránce s německými FJ shodné vůbec (5 % z CP).

Mezi zmíněnými skupinami FJ je však někdy problematické vést ostré hranice. Míru shod a neshod mezi analyzovanými FJ zachycuje graf č. 1.

Tyto tři základní skupiny ekvivalentů jsem dále rozčlenila na další podskupiny. U prvních dvou skupin se bylo možné částečně opřít o typologii ekvivalentů H. Pietrakové-Meiserové (1985, s. 189 – 226) a H. Henschelové (1993, s. 138 – 143), u třetí skupiny částečně o typologii, kterou vytvořily V. Červená a E. Pokorná (1973).

1. ÚPLNÁ LEXIKÁLNÍ SHODA

Do této skupiny náleží jednak české FJ, které se s německými ekvivalenty shodují úplně po lexikální i formální (tj. morfologicko-syntaktické) stránce, jednak české FJ, které se s německými ekvivalenty shodují úplně po lexikální stránce, po formální stránce se však částečně liší.

a) Úplná shoda po lexikální i formální stránce

Tuto početně velmi rozsáhlou skupinu (přibližně 31,5 % z CP) tvoří české frazémy, které se s německými FJ shodují po lexikální i formální stránce (*studená sprcha – kalte Dusche, boj na život a na smrt – Kampf auf Leben und Tod, děvče pro všechno – Mädchen für alles*).

b) Úplná lexikální shoda při částečné formální neshodě

Frazémy zařazené do této skupiny (asi 20 % z CP) se úplně shodují s něm. FJ po lexikální stránce, po formální stránce se však částečně liší. Může se jednat o následující odchylky:

ba) *Idiomatické kompozitum*

Do této skupiny (asi 15,5 % z CP) řadím FJ, jejichž něm. ekvivalent má podobu idiomatického kompozita; toto kompozitum je teoreticky možné rozdělit na jednotlivé lexikální komponenty shodné s komponenty čes. FJ (*vosí hnízdo – Wespennest, vzdušné zámky – Luftschlösser, křišťálově čistý – kristallklar*).

bb) *Změna předložky*

Jedná se o skupinu čes. FJ (asi 2,5 % z CP), které se od něm. FJ liší v předložkové vazbě, popř. jedna z FJ (buď česká, nebo německá) se vyznačuje předložkovou vazbou, zatímco druhá nikoliv (*za starých časů – in alten Zeiten, o hlavu větší – einen Kopf größer, vlastním jménem – mit eigenem Namen*).

bc) *Záměna gramatického čísla*

České FJ náležící do této skupiny (přibližně 1 % z CP) se po lexikální stránce úplně shodují s něm. ekvivalenty, jeden jejich komponent se však liší od něm. FJ v gramatickém čísle (*brána pekla – die Pforten der Hölle, přes hory a dolů – über Berg und Tal, v cizích službách – in fremdem Dienst*).

bd) *Deminutivum*

Do této skupiny jsou započítány FJ, které se po lexikální stránce úplně shodují s něm. FJ, po formální stránce se však částečně liší, a to tak, že buď v něm. ekvivalentu je jeden komponent ve formě deminutiva, zatímco v čes. FJ je tento komponent v neutrální formě, nebo je jeden komponent čes. FJ ve formě deminutiva, zatímco v něm. ekvivalentu je tento komponent v neutrální formě (*májový deštiček – Mairegen, myši ocásek – Mäuseschwanz*). Tento typ tvoří pouze asi 0,5 % z CP.

be) *Inverze*

České FJ (pouze 10 FJ, tj. asi 0,3 % z CP¹) se liší od něm. ekvivalentů v pořadí komponentů FJ (*kost a kůže – Haut und Knochen, krev a mléko – Milch und Blut, byt a strava – Kost und Logis*).

bf) *Jiný stupeň přídavného jména*

V analyzovaném materiálu se vyskytly pouze 3 případy (asi 0,1 % z CP) změny stupně přídavného jména u něm. ekvivalentu (*velká/vysoká věda – hö-*

¹ U malého počtu výskytů daného typu bylo při přepočtu na procenta zaokrouhлено na jedno desetinné místo.

here Wissenschaft, z velké/větší části – größtenteils + tvar idiomatického kompozita, větším dílem – größtenteils + tvar idiomatického kompozita).

bg) **Změna typu přívlastku**

Do této skupiny (přibližně 0,5 % z CP) spadají FJ, jejichž něm. ekvivalenty se po lexikální stránce sice úplně shodují, liší se však typem přívlastku (*krev nevinných – unschuldiges Blut, historický/dějinný mezník – Meilenstein der Geschichte, vojenští páni – Herren von Militär*).

2. ČÁSTEČNÁ LEXIKÁLNÍ SHODA

FJ, jejichž něm. ekvivalent je po lexikální stránce částečně shodný, lze rozdělit do následujících podskupin:

a) **Synonymum** (asi 7,5 % z CP)

Německý ekvivalent se vyznačuje částečnou lexikální neshodou u jednoho komponentu. Tento komponent je však synonymem v rámci široce pojaté synonymie (*poslední bitva – letztes Gefecht, dobrý čich – eine gute Nase, pivní humor – Bierwitz*).

b) **Záměna částí těla** (pouze 10 FJ, tj. asi 0,3 % z CP)

Jedná se o FJ, jejichž alespoň jeden komponent označuje část lidského těla, u něm. ekvivalentu však dochází k její záměně za jinou (*čelem k masám – das Ohr an den Massen, bez hlavy a (bez) paty – ohne Hand und Fuß, zuby nehty – mit Hörnern und Zähnen, mit Händen und Füßen*).

c) **Záměna jména zvířete** (pouze 8 FJ, tj. asi 0,2 % z CP)

FJ, které obsahují jméno zvířete, se od sebe liší právě tímto komponentem (*hroší kůže – Elefantenhaut, koňská práce – Sauarbeit, mořský vlk – ein Seebär*).

d) **Záměna částí za celek** (7 FJ, tj. asi 0,2 %)

Česká FJ se s německým ekvivalentem shoduje po lexikální stránce pouze částečně z důvodu, že je zaměněna část za celek (popř. celek za část) u jednoho komponentu (*otcovská střecha – Vaterhaus, tvrdá ruka – harte Faust, žernov osličí – Eselsmühle*).

e) **Záměna obecného jména za konkrétní** (3 FJ, tj. asi 0,1 % z CP)

Tento typ částečné lexikální shody je zastoupen pouze třemi příklady (*hrozny hněvu – die Früchte des Zorns, kocour v botách – der gestiefelte Kater, noční pták – Nachteule*).

f) **Antonymum** (7 FJ, tj. asi 0,2 % z CP)

Komponent, kterým se něm. ekvivalent odlišuje od čes. FJ, lze označit formálně za antonymum (*k smrti nerad – fürs Leben ungern, den brannosti – Zahltag, žlutá zimnice – das gelbe Fieber*).

g) **Rozšíření frazému** (celkem asi 3,5% z CP)

Dvojice FJ, jejichž alespoň jeden komponent je po lexikální stránce shodný nebo synonymní, jsou charakteristické tím, že došlo k rozšíření frazému buď na straně češtiny, nebo němčiny (*dobrodinec chudejch psů (a koček) – Wohltäter, hlas volajícího na poušti – eine Stimme in der Wüste, zlaté pravidlo – goldene Lebensregel*).

h) **Opakující se slovní základ u čes. FJ** (11 FJ, tj. asi 0,3 % z CP)

Tato skupina FJ se vyznačuje tím, že něm. ekvivalentům se částečně daří vyjádřit expresivnost čes. FJ založenou na opakování stejného slovního základu pomocí jiných jazykových prostředků (*hrůza hrůzoucí – Schrecken aller Schrecken*, *osel oslovská/oslovský – dummer Esel*, *pravda pravdoucí – reine Wahrheit*).

i) **Úplná lexikální neshoda u jednoho komponentu** (asi 10,5 % z CP)

Do této skupiny náleží FJ, jejichž něm. ekvivalenty se v jednom komponentu (popř. dvou komponentech) po lexikální stránce neshodují, v ostatních komponentech (alespoň v jednom) však vykazují úplnou lexikální shodu (*bludný Holanďan – der Fliegende Holländer*, *ještěřčí/ještěří jazyk – spitze Zunge*, *zaječí uši – feine Ohren*).

j) **Přechodná skupina** (pouze 0,5 % z CP)

Tato skupina zahrnuje něm. ekvivalenty vyznačující se úplnou lexikální neshodou u jednoho komponentu a částečnou lexikální shodou zbývajících komponentů (nejčastěji je tyto komponenty možné považovat za synonyma v rámci široce pojaté synonymie), např. *ružové psaní/psaníčko – Liebesbrief*, *trpký/hořký krajíc – hartes Brot*, *žalostná podívaná – ein Jammerbild*.

Po formální stránce je možné něm. ekvivalenty shodující se s čes. FJ po lexikální stránce pouze částečně rozdělit podobným způsobem jako ekvivalenty shodující se úplně. Tzn. na:

a) **ekvivalenty po formální stránce shodné** (*bujná krev – wildes Blut*, *poctivé děvče – reines Mädchen*, *duťá fráze – leere Phrase*);

b) **ekvivalenty po formální stránce neshodné**; jedná se především o následující případy:

ba) idiomatické kompozitum u něm. FJ (*liška pálená/podšitá – Schlaufuchs*, *minuta ticha – eine Schweigeminute*, *marcipánová panenka – Marzipanfigur*);

bb) záměnu gramatického čísla (v *mezích zákona – im Rahmen des Gesetzes*, *zmrzlý na kost – durchgefroren bis auf die Knochen*, *neznámé končiny – unbekanntes Land*);

bc) změnu předložky (*k smrti rád – fürs Leben gern*, *středního věku – in den mittleren Jahren*, *hlas volajícího na poušti – eine Stimme in der Wüste*).

3. ÚPLNÁ LEXIKÁLNÍ NESHODA

FJ, jejichž něm. ekvivalenty patří do této skupiny, jsou typické tím, že ani jeden jejich komponent se neshoduje s komponenty něm. FJ (částečně ani úplně).

Po formální stránce se mohou tyto frázemy:

a) **shodovat** (*divný brouk – komischer Vogel/Kauz*, *plesnivý dědek – ein alter Grauschädel*, *morová panna – der schwarze Tod*);

b) **neshodovat**, přičemž něm. ekvivalent má často podobu idiomatického kompozita (*nebe a dudy – ein himmelweiter Unterschied*, *plná mísa, plné mísy – reichlich viel zu essen*, *do horoucích pekel – wo der Pfeffer wächst*).

Výše popsaná srovnávací analýza čes. a něm. FJ tedy potvrdila domněnku o existenci rozsáhlé kongruence českých a německých frazeologických jednotek (51,5 % z CP bylo po lexikální stránce úplně shodných, 23,5 % se shodovalo částečně). Již A. Knop (1992) naznačil, že by bylo zajímavé tuto shodu blíže specifikovat, neboť „v příbuznosti vazeb obou jazyků půjde jistě o širší evropský základ, ne jen o vzájemné styky a vlivy česko-německé“. Skupinu českých a německých FJ úplně shodných po lexikální stránce jsem tedy podrobila další analýze, abych zjistila, do jaké míry jde o shody všeobecného charakteru (tzn. vyskytující se ve více jazycích) a do jaké míry pouze o shody česko-německé. Po srovnání čes. a něm. kongruentních FJ s jejich anglickými, francouzskými a ruskými ekvivalenty uvedenými v SČFI jsem dospěla k následujícím zjištěním (viz graf č. 2 a graf č. 3 v závěru článku na s. 23):

1. 59 % z porovnávaných kongruentních FJ (dále jen KFJ) tvoří tzv. evropeismy², v nichž se odráží podobný pohled evropských národů na svět. Ve většině případů kongruentních FJ se tedy jedná o shodu širšího rozsahu než jen shodu česko-německou.

Je však třeba podotknout, že i v této vrstvě FJ lze nalézt jisté rozdíly mezi jednotlivými jazyky. Při analýze jsem tedy rozdělila frazeologické evropeismy do následujících podskupin:

a) Evropeismy, které se vyznačují úplnou lexikální shodou ve všech porovnávaných jazycích (tzn. v čes., něm., angl., fr. a ruš.). Tato skupina (**E1**) tvoří přibližně 33 % z KFJ.

Př.: *mezi nebem a zemí* – *zwischen Himmel und Erde* – *between heaven and earth* – *entre ciel et terre* – *между небом и землёй*.

b) Evropeismy, které se vyznačují úplnou lexikální shodou ve čtyřech z pěti porovnávaných jazyků:

ba) čes., něm., angl. a fr. – **E2** (asi 11,5 % z KFJ);

Př.: *zdravá barva* – *gesunde Farbe* – *healthy colour* – *couleur saine*

bb) čes., něm., fr. a ruš. – **E3** (asi 8 % z KFJ);

Př.: *starý kozel* – *ein alter Bock* – *un vieux bouc* – *старый козёл*

bc) čes., něm., angl. a ruš. – **E4** (asi 6,5 % z KFJ)

Př.: *červený kohout* – *roter Hahn* – *red cock* – *красный петух*.

2. Druhou nejpočetnější skupinu (23 % z KFJ) tvoří FJ, které jsou po lexikální stránce úplně shodné v čes., něm. a jednom z následujících analyzovaných jazyků:

a) angličtině (7,5 % z KFJ) – **A**

Př.: *boží mlýny* – *Gottes Mühlen* – *the mills of God*

² Otázka, v kolika porovnávaných jazycích se musí daný frazeologismus vyskytovat, aby ho bylo možné ze synchronního hlediska označit za evropeismus (popř. internacionalismus), stejně jako do jaké míry se musí porovnávané FJ shodovat, zůstává doposud nezodpovězena – viz např. studie Basaje (1985), Skladané (1993) či Ehegötzové (1993).

b) francouzštině (7,5 % z KFJ) – F

Př.: *hlas srdce – die Stimme des Herzens – voix du coeur*

c) ruštině (8 % z KFJ) – R

Př.: *bílá vrána – weißer Rabe – белая ворона.*

3. Zbývajících 18 % tvoří FJ, které se po lexikální stránce shodují pouze v češtině a němčině (G) – např. *jedna báseň – ein Gedicht, železná kráva – eiserne Kuh.*

Tyto FJ jsou důkazem dlouhodobých vlivů němčiny na češtinu. Některé z nich dodnes odkazují na německou společenskou realitu. Najdeme zde například frazeologismy, které vznikly za rakouské monarchie (*videňští páni – die Wiener Herren*), nebo ty, jež mají svůj původ v německé literatuře, např:

jádro pudla – des Pudels Kern

(podle epizody z Goethova „Fausta“, kdy se z černého pudla vyklube Mefisto-feles)

norimberský trychtýř – Nürnberger Trichter

(podle německé knihy „Poetischer Trichter“ vydané v r. 1647 v Norimberce)

šedivá teorie – graue Theorie

(podle citátu z Goethova „Fausta“ – *Šedivá je všechna teorie, a zelený je strom života.*).

Vliv němčiny je znatelný také u tzv. „hybridních frazeologismů“, tj. frazeologismů s nepřeloženým, doslovně přejatým komponentem (*špinavý kšeft – schmutziges Geschäft, kramářská duše – Krämerseele, z gruntu dobrý – grundgut, cikánský lágr – Zigeunerlager, fungl nový – funkelnagelneu*). České hybridní FJ se však od svých německých ekvivalentů liší stylovou charakteristikou – čes. FJ jsou výrazně expresivní.

Ve většině případů kongruentních FJ se jedná o české frazeologické kalky z němčiny (*jedna báseň – ein Gedicht*). Není ovšem vyloučeno, že některé kongruentní FJ mohly vzniknout paralelně, tzn. nezávisle na sobě v češtině i v němčině. Prokázat tuto domněnku je však velmi složité, neboť přesná etymologie daných FJ není známa.

Shrnutí

Z uvedených údajů vyplývá, že v oblasti české a německé frazeologie existuje velká míra kongruence. Tím se podařilo potvrdit mimořádnou sblíženost české a něm. frazeologie. Z tohoto faktu však nelze vyvozovat, že by čeština byla jen přeloženou němčinou, jak se dříve domnívali někteří lingvisté³. Největší část z frazeologických jednotek kongruentních v češtině a němčině totiž tvoří tzv. evro-

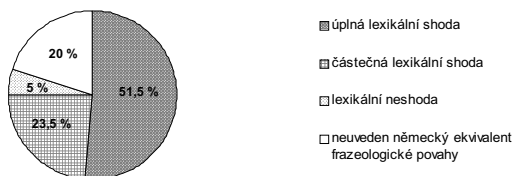
³ Názor, že čeština je přeloženou němčinou, vyslovil ve 30. letech 20. stol. český publicista F. Vymazal a podobně se svého času vyjádřil o češtině i známý polský slavista A. Brückner. Opačné stanovisko zastával P. Eisner. Podle romanisty Bukáčka je v Brücknerově vyjádření nutno vidět pouze nadnesené vyjádření skutečnosti, že český a německý jazyk mají mnoho společných rysů (Horálek 1976).

peismy a obecně FJ, které se vyznačují shodou širšího rozsahu než jen shodou česko-německou. Navíc zde existuje také část frazeologismů po lexikální stránce neshodných a frazeologismy, které je možné označit za typicky české.

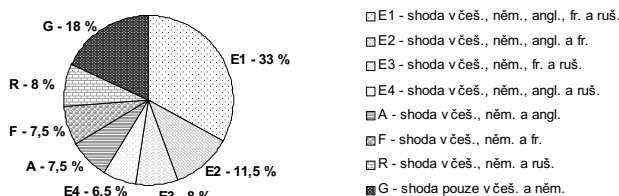
Zjištěné procentuální údaje je však třeba brát jen jako orientační, neboť jsem pracovala pouze s cizojazyčními ekvivalenty uvedenými v SČFI, o jejichž adekvátnosti je možné v některých případech pochybovat.

V další fázi výzkumu bude daná materiálová báze popsána z kvalitativního hlediska a rozšířena o nizozemské ekvivalenty.

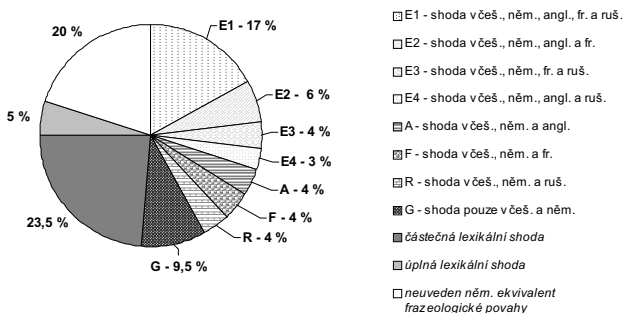
Graf č. 1 - Míra shody čes. a něm. neslovesných FJ po lexikální stránce

Graf č. 2 - FJ po lexikální stránce shodné (v procentech z KFJ)

Graf č. 3 - FJ po lexikální stránce úplně shodné (v procentech z CP)

Literatura

- BASAJ, M., 1985: Z problematyki europeizmów frazeologicznych. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej II, Warszawa, s. 73 – 82.
- ČERVENÁ, V. – POKORNÁ, E., 1973: O ekvivalentech v dvoujazyčném slovníku. In: Slovo a slovník, s. 167 – 174.
- DAMBORSKÝ, J., 1969: Kalki w aspekcie lingwistyczno-komparatystycznym. In: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 9, Warszawa, s. 189 – 201.
- DAMBORSKÝ, J., 1977: Frazeologia czeska i polska w ujęciu porównawczym. In: Studia porównawcze nad słownictwem i frazeologią polską i czeską. Warszawa, s. 82 – 89.
- HEGÖTZ, E., 1993: Phraseologische Internationalismen in den westslawischen Sprachen und im Deutschen. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre, Nitra, s. 85 – 91.
- HENSCH, H., 1993: Die Phraseologie der tschechischen Sprache. Ein Handbuch. Frankfurt am Main.
- HORÁLEK, K., 1976: Zur tschechisch-deutschen Phraseologie. In: Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft, Halle/Saale, s. 175 – 178.
- JODAS, J., 1998: Česko-německá frazeologická kongruence ze srovnávacího slavistického hlediska. In: Slavica Pragensia ad tempora nostra, Praha, s. 186 – 189.
- KNOP, A., 1992: Odraz vzájemných historických kontaktů češtiny a němčiny v obzračných rčeních obou jazyků. In: Jazykovědné aktuality 29, s. 128 – 129.
- PIETRAK-MEISER, H., 1985: Czeskie wyrażenia i zwroty frazeologiczne na tle porównawczym polskim. Lublin.
- SKŁADANÁ, J., 1993: Internationalismen in der Phraseologie. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Nitra 1993, s. 345 – 353.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Red. F. Čermák, J. Hronek a J. Machač. Praha 1988.

K výskumu somatických frazém s komponentom *hlava*

Dana Baláková

Filozofická fakulta KU, Ružomberok

Výskumy českých a slovenských jazykovedcov dokazujú, že stredobodom frazeologického hodnotenia je človek, jeho výzor, psychika, prežívanie, konanie a správanie, človek ako osobnosť (Habovštiaková – Krošláková, 1996, s. 5).

Antropocentrický charakter frazeológie potvrdzuje aj komponentová analýza frazém. Významnú časť frazeologického fondu predstavujú práve somatické frazémy, t. j. frazeologické jednotky, ktoré obsahujú slová pomenúvajúce časti ľudského tela – somatizmy. Z porovnávacieho výskumu poľského a ruského frazeologického fondu vyplýva, že výskyt frazém tohto typu je v oboch jazykoch pomerne vysoký – viac ako 4000 frazeologických jednotiek (FJ) obsahuje somatický komponent (Gordy, 2000, s. 106).

V slovenskej frazeológii kompletný výpočet somatických frazém nie je dosiaľ známy. Čiastočne sa tejto problematike venovala E. Smiešková v štúdiu *Názvy častí tela v lexikálnom zložení slovenských frazeologizmov* (Smiešková, 1984, s. 79 – 85). Východiskom jej práce bol *Slovník slovenského jazyka* (6 zv., 1959 – 1968). Ako autorka sama zdôrazňuje, nejde o úplný výpočet frazém vzhľadom na nevýhody tohto prameňa – relatívnu stručnosť a nedôsledné lexikografické spracovanie. Napriek istým obmedzeniam sú výsledky jej výskumu zaujímavé. Z celkového počtu (901) získaných somatizmov sú frazémami najviac obsadené lexémy *oko* (123) a *hlava* (75). Na základe porovnania s inými jazykmi (bulharský, estónsky) autorka konštatuje podobné, hoci nie úplne totožné závery. V bulharskom a estónskom jazyku je poradie podľa počtu opačné, t. j. *hlava*, *oko*.

Predmetom nášho výskumu bola inventarizácia a ideografický opis somatických frazém s komponentom *hlava* a súčasne ich frekvenčný výskyt v rámci frazeologických aktivít študentov Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku.

Skúmaný materiál pochádza z viacerých prameňov, čo nám umožnilo zachytiť väčšie množstvo somatických frazém s komponentom *hlava* (321 FJ) ako v citovanej štúdiu E. Smieškovej (75 FJ). Vzhľadom na to, že v slovenskej frazeológii ucelený slovníkový opis chýba, opierali sme sa nielen o lexikografické slovníky, ale aj o ideografické spracovanie frazém jednotlivých autorov (Záturecký, Mlacek – Profantová, Miko, Habovštiaková – Krošláková, Košková).

Bázou nášho výskumu je somatická frazeológia v širšom zmysle, t. j. frazeolexémy a frazeotextémy vrátane parémii a pranostik.

Na základe sémantickej analýzy excerpovaného materiálu sme vytvorili vyššie celky, skupiny frazém združené podľa spoločnej nocionálnej sémy – frazeosémantické polia a makropolia (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 54, spracovala M. Jankovičová). Keďže dosiaľ nie sú jednoznačne stanovené kritériá na ich vymedzenie, vychádzali sme z existujúcich tematických klasifikácií uplatnených v prácach *Človek a príroda vo frazeológii* (Habovštiaková – Krošláková, 1996) a *Z bulharsko-slovenskej frazeológie* (Košková, 1998).

V rámci ideografického opisu frazeologických jednotiek s komponentom *hlava* sme vyčlenili 13 frazeosémantických makropoli a 73 frazeosémantických polí. Presné kvantitatívne údaje sa nachádzajú v tabuľke.

Osvojenie frazeológie tvorí súčasť komunikatívnej kompetencie a výrazne determinuje kultúru jazykového prejavu. Ťažiskom nášho výskumu preto bolo dotazníkovou formou zistiť, aký je stupeň uplatnenia tohto typu frazém v lexike poslucháčov študijného odboru slovenský jazyk a literatúra, budúcich pedagógov.

100 respondentov vo veku 19 – 21 rokov (1. – 3. ročník Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity) hodnotilo presne vymedzený korpus (321 FJ s komponentom *hlava*) v rozpätí: aktívna znalosť (poznám a používam = 1) – pasívna znalosť (poznám, ale nepoužívam = 2) – neznalosť (nepoznám = 3).

Na základe spracovania výsledkov dotazníka možno frazémy rozdeliť do 3 skupín.

1. Prvú skupinu tvoria frazémy hodnotené indexom 1,00 – 1,60, teda frazémy, ktorých frekvencia je pomerne vysoká (v tabuľke sú označené písmenom a).

2. Do druhej skupiny patria frazémy v rozsahu 1,60 – 2,30, t. j. frazémy, ktoré študenti používajú menej, resp. nepoužívajú (v tabuľke figurujú pod písmenom b).

3. V tretej skupine sú zahrnuté frazémy s indexom 2,30 – 3,00, teda frazémy menej známe až úplne neznáme (v tabuľke sú označené písmenom c).

Najvyššiu frekvenciu (hodnota blížiac sa číslu 1,00) majú 2 FJ. Najvyšší index (nad 2,90) sme zaznamenali pri 3 FJ. Konkrétne údaje podľa poradia uvádzame len pri najčastejšie používaných frazémach a pri minimálne známym frazémach. Frazémy zaznamenávame v takej podobe, ako boli uvedené v dotazníku.

FJ v rozsahu 1,00 – 1,20 (celkový počet 21)

1,072 – To pusť z hlavy.

1,083 – To nemá ani hlavu, ani päť (ani hlavy, ani päty).

1,104 – Hlava sa mu z toho zakrútila.

1,114 – To si vyhod' z hlavy!

1,125 – hlava rodiny; hlava štátu; hlava pomazaná; korunovaná hlava

1,125 – mať niečoho vyše hlavy (nad hlavu)

1,125 – od hlavy /až/ po päť

1,125 – Sláva mu (v)stúpila do hlavy.

1,135 – padnúť na hlavu; /je/ na hlavu padnutý

1,135 – vyše hlavy

1,145 – chrániť (opatrovať, varovať) niečo, niekoho ako oko (ako oči) v hlave

1,156 – balamutiť (mútiť) niekomu hlavu

1,156 – krútiť hlavou nad niečím

1,156 – lámať si hlavu s niečím, nad niečím, na niečom

1,156 – To je hlava (hlavička).

1,166 – Hlavu hore (hore hlavu).

1,177 – stratiť hlavu

1,187 – chytať sa za hlavu

1,197 – Hlava sa mu točí (krúti).

1,197 – mať niečo v hlave

1,197 – mať plnú hlavu niečoho

FJ s indexom 2,80 – 3,00 (celkový počet 12)

2,802 – Na kom hlavu vidí, každého chce.

2,812 – Na tvári brázda, a hlava prázdna.

- 2,833 – Hlavu mu objedia.
 2,843 – Hlava mu ide do kola.
 2,854 – Keď budeš v nebi, netrús nám na hlavy.
 2,864 – Panenky Márie na Nebovzatí, hlávka do kapusty vletí.
 2,885 – hlava ako mlieko
 2,885 – Nepros sa chvostu, ale hlave.
 2,895 – Keď človeka so zlatou žilou hlava bolí, bude pršať.
 2,937 – Matej potriasa hlavou a Gregor bradou.
 2,937 – Zmyl mu hlavu bez líhu.
 2,947 – Na svätého Víta hlava ešte nespí, ale na zadku už svitá

Na základe výskumu možno konštatovať, že najnižšiu frekvenciu vykazujú frazeotextémy paremiologickej povahy, a hlavne pranostiky, ktoré sú takmer úplne na okraji frazeologických aktivít mládeže. Z celkového počtu 321 frazeologických jednotiek s komponentom *hlava* respondenti v komunikácii aktívne používajú 132 FJ (41 %), pasívne ovládajú 102 FJ (32 %) a nepoznajú, resp. skôr nepoznajú 87 FJ (27 %). Kvantitatívne zastúpenia somatických frazém v rámci jednotlivých frazeosémantických polí a makropolí sú zaznamenané v tabuľke.

Na záver chceme zdôrazniť, že analyzovaný inventár frazém nepredstavuje úplný výpočet somatických FJ s komponentom *hlava* vzhľadom na to, že sme do nášho dotazníka nezahrnuli v súčasnosti vznikajúce, resp. existujúce slangové FJ. Zaujímavé výsledky zrejme prinesie aj skúmanie paradigmatickej frazém na rovni významu (najmä problematika polysémie a homonymie), čo v konečnom dôsledku môže viesť nielen k zmene počtu, ale aj hierarchizácii FJ v rámci vybranej vzorky frazém.

Literatúra

ГОРДЫ, М.: Фразеологические единицы с соматическим компонентом в идеографическом аспекте (на материале русского и польского языков). In: Frazieografia slowiańska. Opole 2000, s. 105 – 106.

HABOVŠTIKOVÁ, K. – KROŠLÁKOVÁ, E.: Frazieologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava: Veda 1996. 176 s.

KOŠKOVÁ, M.: Z bulharsko-slovenskej frazeológie. Bratislava: Kultúrny zväz Bulharov a ich priateľov na Slovensku a Slavistický kabinet SAV 1998. 195 s.

MIKO, F. a kol.: Frazieológia v škole. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.

MLACEK, J. – ĎURČO, P. a kol.: Frazieologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995. 160 s.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 159 s.

Slovník slovenského jazyka. I. – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.

SMIEŠKOVÁ, E.: Názvy častí tela v lexikálnom zložení slovenských frazeologizmov. In: Kultúra slova, 1984, roč. 18, s. 79 – 85.

Veľký slovensko-ruský slovník. I. – VI. Bratislava: Veda 1979 – 1995.

ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava: Tatran 1975. 760 s.

FRAZEOSÉMANTICKÉ MAKROPOLIA		FSP	FJ	FREKVENCIA			%
				a	b	c	
1. Vzhľad človeka		2	7	0	3	4	2,2
2. Intelekt, schopnosti	Psych. vl. človeka Stavy, procesy, činnosť človeka	4	44	24	15	5	13,7
3. Charakter, temperament		12	32	16	9	7	10,0
4. Psychické procesy (myslenie, pamäť)		4	36	22	9	5	11,2
5. Komunikácia (verbálna, neverbálna)		10	31	12	7	12	9,7
6. Psychické stavy		7	41	14	19	8	12,8
7. Fyzické stavy		2	27	8	7	12	8,4
8. Správanie a konanie		7	28	8	8	12	8,7
9. Sociálne vzťahy		13	40	18	16	6	12,5
10. Postavenie človeka v spoločnosti		3	10	6	0	4	3,1
11. Kolobeh ľudského života		4	18	2	9	7	5,6
12. Človek a príroda		4	5	0	0	5	1,5
13. Človek a svet		1	2	2	0	0	0,6
Celkový počet frazeosémantických polí (FSP)		73	321	132	102	87	100
Celkový počet FJ							
Percentuálne vyjadrenie frekvencie FJ				41	32	27	

Percentuálne zastúpenie FJ v jednotlivých frazeosémantických poliach (FSP)

Básnická licencia v diele Jána Bocatia Hungaridos libri poematum quinque

Mária Ferenciová

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

Básnik Ján Bocatius, vlastným menom Ján Bock, pochádzal z dolnolúžického mesta Vetešov. Po štúdiách sa odsťahoval na Slovensko. Patrí k významným vzdelancom Slovenska prelomu 16. a 17. storočia.

Zbierka *Hungaridos libri poematum quinque* bola napísaná na sklonku 16. storočia, počas jeho pôsobenia v Prešove. Patrí k prvým súborným dielam v Uhorsku vôbec a je považovaná za vrchol Bocatiovej tvorby. Bola venovaná Rudolfovi II. za udelenie titulu „poeta laureatus caesareus“ a básnikovým priaznivcom Žigmundovi Forgáčovi a Krištofovi Darholtzovi. Vyšla v Bardejove v roku 1599 pod názvom *Hungaridos libri poematum V., I. continet Martiala vel bellica, II. Encomiastica, III. Nuptialia, IV. Miscelanea, V. Sepulcralia. Ad Illustr. Mag. et Generosiss. Dominum, Dn. Sigimundum Forgacz, L. Baronem de Gymes, etc. et ad Nobiliss. Gener. et Egregium Dominum, Christophorum Darholtz de Fyntha, etc. Bartphae 1599.*

Zbierka je rozdelená do piatich kníh podľa jednotlivých tém. Prvú knihu *Martialia vel bellica* venoval básňam s vojenskou tematikou. V druhej knihe, nazvanej *Encomiastica*, sú prevládajúce encomiá, oslavné a gratulačné básne rozmanitého charakteru. Názov tretej knihy je *Nuptalia*, teda prevažne ide o básne svadobné a básne zobrazujúce ľúbostné vzťahy. V štvrtej knihe *Miscelanea* sa nachádzajú rôzne gratulačné, eucharistické básne, epigramy, veršované sentencie a anekdoty s najrôznejšími témami. *Sepulcralia* je názov piatej knihy. V nej sa nachádzajú epicédiá, epitafy, epigramy, básne kondolenčné.

V úvode básnik ďakuje cisárovi Rudolphovi za titul „poeta laureatus caesareus“, nasledujú dva listy. Prvý jeho dvom priaznivcom, druhý magnátom a šľachticom Uhorska. Jednotlivé knihy, ako aj záver nazvaný *Epistulae* uvádza listom k čitateľovi, ktorý je písaný v próze. Dominujúcim žánrom zbierky sú encomiá.

V sledovanom diele aplikuje jazyk Augustovej doby a taktiež metrické princípy zlatého veku rímskej literatúry. Miestami mierne archaizuje. Týka sa to najmä koncovky *-eis* namiesto *-is* a spojky *ast*. Občas používa takzvaný genitív grécky, koncovku *-dos*. Nevyhýba sa ani prvkom zo strieborného obdobia, ako je Senecovo krátenie ablatívu gerundia, a prvkom stredovekým, použitiu akrostichu a telesťachu v niektorých hexametrových básňach, niektorým stredovekým výrazom, ako je *exanthlamus*, a básnikovi súdobým názvom miest, osôb a národov.

Vo výrazových prostriedkoch využíva antické reálie, napodobňuje antických autorov, niekedy preberá celé ich verše. Mnohé básne sú ladené reflexívne

a didakticky alebo občiansko-politicky. Najosobnejšie sú básne o jeho milenke Rubelle v duchu nekonvenčnej ľúbostnej renesančnej lyriky.

V podstate dodržiava prozodické pravidlá antickej metriky. Pre potreby formálneho spracovania verša sa uchýľuje k básnickým licenciám.

Dvojhĺasky meria dvojako. V téze ako jednu dlhú samohlásku, v arze väčšinou ako dve krátke. Dvojhĺasku aj dlhú samohlásku v arze kráti, ak bezprostredne po nej nasleduje samohlásku podľa pravidla vocalis ante vocalem corripitur. Toto pravidlo však nepoužíva, pokiaľ ide o vlastné mená súdobého pôvodu a grécke výrazy.

Čo sa týka gréckych výrazov, meria ich gréckym spôsobom podobne ako Ovidius v prvej knihe Metamorfóz, napríklad slovo *aera* číta *á-e-ra*.

Príkladom na dvojaké čítanie dvojhĺasok je slovo *huic*, ktoré číta *hu-íc* aj *huic*.

Pravidlo vocalis ante vocalem corripitur v genitívoch typu *illius*, *totius* niekedy dodržiava, inokedy nie. Číta ich raz ako *tó-tí-jus* a *il-lí-jus*, inokedy ako *tó-tius* a *il-lius* a podobne. Tieto prípady sa dajú vysvetliť výslovnosťou, distractio slabiky, teda vyslovíme *totijus* namiesto *totius*. Básnikova licencia je dvojaké čítanie v týchto prípadoch.

Vo verši 514.23 nedodržiava pravidlo vocalis ante vocalem corripitur, keď číta slovo *musea* ako *mú-sé-á* a nie *mú-se-á*.

Musea virtute replet Cassovidos urbem.

—, — —, — — —, — / —, — — —, — —

Dlhú slabiku v jambických slovách väčšinou kráti, podobne ako Ovidius (*Metamorphoses* 600) a Catullus (6.16). Kráti koncové *o* v slovách typu *mentio* ako Horatius (*Satirae*, I 4, 93) a v ablatíve gerundíva ako Seneca (*Troades*, 264). Krátenie koncového *o* v prvej osobe slovíes a vôbec krátenia koncového *o* v slovách, ktoré nie sú jambické, je básnikova vlastná licencia. Takýmto spôsobom číta niekedy *ná-ti-o* namiesto *ná-ti-ó*.

Ako príklad jambického krátenia či nekrátenia uvediem slovo *mihi*, ktoré číta vo verši 490.100 ako *mi-hi* a vo verši 490.104 ako *mi-hí*.

490.10

Aliger is certe mihi semper Pegasus esset.

— — —, — —, — / — —, — —, — — —, — —

490.104

Tempus erit, natura mihi quo notior huius

— — —, — —, — — —, — / —, — — —, — —

Príkladov na skracovanie poslednej slabiky slovíes v prvej osobe singuláru slovíes by sa dalo uviesť niekoľko. Vo verši 490.15 kráti básnik v klauzule

poslednú slabiku v slovese *laudabo*. Ide o básnickú licenciu. Vo verši 652.48 je krátené koncové *o* v slovese *resipisco*, vo verši 593.71 číta krátko poslednú slabiku slova *debeo*. V tomto verši sa okrem toho vyskytuje aj čítanie slova *suaviter* ako *svaviter*.

490.15

Te duce quadrupedeis igitur laudabo sonanteis,

—UU, —UU, —/UU,—,—UU,—U

652.48

Indulget veniam, si resipisco, Deus.

— — —UU— //— UU —UU—

593.71

Gratus debeo. Suaviter vocato

—,—, —UU,—U,—U,— —

Takisto vo verši 523.107 je básnická licencia, kde básnik kráti poslednú slabiku slova *accusatio*, keď ho číta *ac-cú-sá-ti-o* nie *ac-cú-sá-ti-ó*.

Accusatio nostra iam parata est

—,—, —UU,—U,—U,— —

Často skrakuje aj posledné slabiky prísloviek, ako je v slove *facundissime* vo verši 621.4.

Facundissime, scisne, Ian-Fabrice

—,—, —UU,—U,—U,—U

Spoluhlásku *s* pokladá básnik za plnohodnotnú spoluhlásku a na konci slova spolu so začiatočnou spoluhláskou vždy tvorí pozíciu.

I čítajúce sa ako *j* pokladá za spoluhlásku a dokonca pri genitívoch singuláru zámen *hic*, *haec*, *hoc*, *is*, *ea*, *id*, *quis*, *quae*, *quod*, ktoré sa čítajú *hujjus*, *ejjus* a *cujjus*, za pozíciu.

Spoluhláska *x* na konci a vo vnútri slova u Bocatia vždy vytvára pozíciu.

Skupina *qu* nevytvára pozíciu, pokladá sa za jednoduchú spoluhlásku.

Spoluhláska *h* pozíciu nevytvára, nepokladá sa za spoluhlásku.

Skupina explozívna a liquida alebo explozívna a nazála môže a nemusí vytvárať pozíciu, čo sa týka aj skupiny *gn*. Niekedy nevytvára pozíciu ani skupina *ng*. Pozíciu netvorí skupiny *sc*, *squ*, *st*, *sp*, niekedy dokonca ani *str* či *scr*. Čo sa týka skupín spoluhlások *gn*, *ng*, *str* či *scr*, ide jednoznačne o básnikovu licenciu.

Vo verši 514.39 netvorí pozíciu skupina *str* v dvojici slov *Hungara stramineis*. Tento verš je pozoruhodný aj distrakciou dvojhĺasky *ei* koncovky *-eis* v slove

stramineis čítanou na danom mieste ako *strá-mi-ne-ís*, hoci väčšinou ju meria ako jednu dlhú slabiku.

Hungara stramineis pro vatibus usa poetis.

– ∪ ∪, – ∪ ∪, – / – , – ∪ ∪, – ∪ ∪, – –

Hneď v nasledujúcom verši 514.40 netvorí pozíciu skupina *scr* v dvojici slov *carmina scripsit*:

Inter Sauromatas quondam optima carmina scripsit

– – , – ∪ ∪, – / – , – ∪ ∪, – ∪ ∪, – –

Vo verši 514.52 netvorí pozíciu hneď dve takéto skupiny, a to *str* v dvojici slov *mea stridula* a *gn* v slove *cygnorum*.

Heic adeo haud licitum est mea stridula Musa cygnorum

– ∪ ∪, – ∪ ∪, – / ∪ ∪, – ∪ ∪, – ∪ ∪, – ∪

Vo verši 534.3, v klauzule hexametra, netvorí pozíciu skupina spoluhlások *ng* v slove *coniunge*, kde meria slabiku pred touto skupinou krátko.

Salva sibi proles videat, cum coniunge felix

– ∪ ∪, – – , – ∪ ∪, – / – , – ∪ ∪, – –

Na odstránenie hiátu používa básnik elíziu, pričom sa nevyhýba ani elidovaniu dvojhĺasky. Väčšinou však eliduje iba jednu samohlásku, nezáleží pri tom, či ide o samohlásku krátku alebo dlhú. Občas však eliduje celú dvojhĺasku, napríklad vo verši 365.83 eliduje celú dvojhĺasku *eu* v slove *seu*.

Gens immota manet, seu horrendum accendere Martem

– – , – ∪ ∪, – / – , – – , – ∪ ∪, – ∪

Vo vnútri slova odstraňuje hiát pomocou synizesis, teda stiahnutím, nepoužíva ho však nutne vždy. Často ide o čítanie *i* ako *j* a *u* ako *v*. Vo verši 408.34 sťahuje v slove *iisdem* dvojhĺasku *ii* na *í*.

Ambo pares studiis iisdem et conatibus aequis

– ∪ ∪, – ∪ ∪, – – , – / – , – ∪ ∪, – –

Vo verši 514.77 sťahuje básnik v slove *deest* skupinu samohlások *ee* na *é*.

Queis quando succus deest, nil exsangue cadaver

– – , – – , – – // – – , – ∪ ∪, – –

Vo verši 490.74 číta básnik slovo *genua* ako *genva*:

Genua, nigrum dura cornu compage recurrum.
– U U, – –, – / –, – –, – U U, – –

Vo verši 503.35 číta básnik slovo *iniice* ako *injice*:

In puteos glaciem simul iniice nocte repostam,
– U U, – U U, – / U U, – U U, – U U, – –

Na získanie novej slabiky básnik používa často *distractio*, teda vysloví dvojhlásku alebo dlhú samohlásku ako dve samostatné samohlásky. Tak vo verši 490.68 slovo *reiecta* číta básnik *re-i-ecta* a nie *re-iecta*.

Stamina crispantur, dextros reiecta per armos
– U U, – –, – / –, – U U, – U U, – –

Podobné distrakcio nájdeme aj vo verši 514.107 v slove *maiora*, ktoré básnik číta ako *ma-i-ora*:

Principe; quid lauro? maiora mereris ob artem,
– U U, – –, – / U U, – U U, – U U, – –

Občas sa vyskytne aj *tmesis*, rozdelenie slova, ktoré sa nepoddáva rytmu básne ako napríklad vo verši 363.49 meno *Maximilián* (Maxaemilianus) delí na *Maxime – Aemiliane*.

Maxime, sanguineo cur, Aemiliane, per undas
– U U, – U U, – / –, – U U, – U U, – –

Bocatus používa vo svojich básňach aj *synkopu*, vypustí samohlásku v strede slova, aby skrátil príliš dlhé slovo. Tak vo verši 490.88 skrakuje slovo *periculis* na *periclis* a vo verši 514.150 skrakuje slovo *secula* na *secla*.

490.88
Marte, suos aufert dominos quoque saepe periclis
– U U, – –, – U U, – / U U, – U U, – –

514.150
Secla recantabunt omneis tua carmina in annos
– U U, – –, – –, – / U U, – U U, – –

Básnická licencia u Jána Bocatia sa vyskytuje v prípustnej miere. Otázkou zostáva, či sa tieto prípady vyskytujú aj u iných slovenských humanistických básnikov, alebo ide iba o licenciu Bocatiovu. Toto však nebolo predmetom môjho výskumu.

Práce slovenských autorov pôsobiacich v Čechách používané pri výučbe jazyka v období humanizmu

Angela Škovierová

Slavistický kabinet SAV, Bratislava

O spoločnej kultúrnej (literárnej) minulosti Čechov a Slovákov poskytuje najstaršia história dostatočné množstvo dôkazov. Náboženské a kultúrne tradície sú predurčené už spoločnou Veľkomoravskou ríšou. Vzájomné pôsobenie pretrvávalo v období náboženských hnutí, ktoré vznikli v Čechách a širili sa na naše územie (husiti, bratříci) a počas feudálnych povstaní (napr. protihabsburský odboj G. Bethlena a jeho pomoc českému stavovskému povstaniu).

Politické dianie a na ňom závislé hospodárske pomery prinášali so sebou migráciu obyvateľstva odrážajúcu sa vo všetkých sférach života ľudí, teda aj v literatúre, písomníctve a vydávaní kníh slovenských autorov na iných územiach. V období humanizmu je účasť slovenských vzdelancov na formovaní českého kultúrneho a literárneho života nesporná. Svojimi dielami (vydanými či už na území Čiech, Moravy alebo Slovenska) to dokazujú takí autori ako napr. Ján Jesenius, Martin Rakovský, Pavel Kyrmezer či Vavrinec Benedikt Nedožerský a iní.

Prudký rozvoj vied v období humanizmu bol úzko spätý s rozvojom školstva – zakladaním gymnázií a univerzít. Tento vývoj samozrejme neobišiel ani Slovensko. (V roku 1539 vzniklo gymnázium v Bardejove, 1543 v Levoči, Bánovciach, Žiline a Trenčíne, v roku 1540 v Štiavnicí, Ružomberku, Mošovci, Hlohovci, v roku 1550 v Kremnici, Ľubietovej, Prešove, v Košiciach roku 1557, v Kežmarku roku 1558, v Novej Vsi, Šoproni, Rožňave 1565 a i.). Zakladali sa gymnáziá, avšak chýbala univerzita.

Druhým významným faktorom objavujúcim sa popri humanizme a renesancií bola reformácia. Na Slovensku bola síce štátom uznaná jedine katolícka cirkev, no počet protestantov narastal. Cisár Maximilián II. neprial síce radikálnejším smerom (kalvínom, zwingliánom a novokrstencom), ale k stúpencom augsburského vyznania si počínal celkom znášateľne. Evanjelická cirkev chránená aj stavmi sa pomaly organizovala. Všeobecne v Uhorsku, ale najmä na Slovensku narastal počet jej farností. Ich kazatelia boli ordinovaní vo Wittenbergu, Vrati-

slavi a v Břehu v Sliezsku. Nižšie vzdelanie nadobúdali doma – na početných vznikajúcich gymnáziách. A keďže na Slovensku nebola univerzita, resp. Academia Istropolitana fungovala len veľmi krátko (1467 – 1491), veľkú úlohu v šírení humanistickej vzdelanosti v radoch našich vzdelancov a študentov zohrali univerzitné centrá Krakova a Viedne (Dejiny Slovenska I, 1986, s. 464), evanjelickí študenti získavali vyššie vzdelanie na protestantských univerzitách vo Wittenbergu a v Prahe. Študenti z Uhorska – Slováci začínajú Karlovu univerzitu navštevovať vo zvýšenej miere približne od druhej polovice 16. storočia. V tomto období nebolo teda výnimočné, že Slovák študujúci v Čechách alebo vracajúci sa domov zo štúdií na zahraničnej univerzite cez české kraje, ostal tam, našiel si miesto alebo prijal ponuku niektorej českej školy či fary. Univerzitné štúdium malo vplyv na životnú kariéru študenta v 16. a 17. storočí v tom smere, že po skončení štúdia zväčša začínal ako učiteľ na niektorej z nižších mestských škôl a tí z ich radov, ktorí sa preukázali mimoriadnou vzdelanosťou a učenosťou a nepomýšľali na lukratívnejšie profesie, boli neskôr opäť povolani do Karolína, kde prednášali a zastávali rozličné funkcie.

Karlova univerzita pozostávala zo štyroch fakúlt: najväčšiu vážnosť mala fakulta teologická, za ňou nasledovali fakulty právnická a medicická a na spodku rebríčka stála fakulta slobodných umení, tzv. artistická fakulta (neskôr sa ujal názov filozofická). Táto bola chápaná ako základný stupeň vyššieho vzdelania, cez ktorý sa prechádzalo k ostatným vyšším stupňom a fakultám. Obsahom výučby či štúdia na artistickej fakulte bolo tzv. 7 slobodných umení: gramatika, rétorika, dialektika, aritmetika, geometria, astronómia a muzika. Gramatiku považoval už stredovek za bránu všetkých vied. Vyučovanie na stredných partiikulárnych školách a na univerzitách sa sústredilo na osvojenie si latinského jazyka a na to, aby sa študenti naučili latinčinu, slúžila práve gramatika, ktorá bola v užšom zmysle pokladaná za teóriu či pravidlá k správne mu vyjadrovaniu. V širšom zmysle zahŕňal tento pojem aj výklad, čítanie, prozódium a všetko, čo bolo možné zhrnúť pojmom klasická filológia (Dejiny Slovenska I, 1986, s. 466).

Slováci pôsobiaci na Karlovej univerzite, tak ako všetci súdobi vzdelanci, sa už počas svojho stredoškolského štúdia na domácich mestských gymnáziách pri výučbe latinčiny stretli s používaním učebníc gramatiky. Základnou učebnicou používanou u nás bola gramatika Aelia Donáta *Octo partium orationis Methodus...* zo 4. storočia, vydávaná aj pod titulom *Ars Grammatica*, alebo výťah z nej *Ars minor*. Gramatika obsahuje výklad ôsmich častí reči, podávaný katechetickou formou. Syntax a prozódia chýbajú. Prvé uhorské vydanie tejto učebnice je z Kluže z roku 1554. Donátove učebnice vychádzali v rôznych úpravách na Slovensku aj v Čechách až do konca 18. storočia. Zatiaľ čo na jezuitských školách sa symbolom latinskej jazykovej prípravy stala učebnica gramatiky Emmanuela Alvareza *Grammaticarum institutionum libri III.* vydaná po prvýkrát roku 1572 v Lisabone (v Čechách roku 1598, v Poľsku 1572) a neskôr vďaka ďalším početným vydaniám sa stala možno jednou z najvydávanějších

učebníc vôbec (v troch stupňoch výučby zahŕňala náuku o slovných druhoch – ich skloňovaní a časovaní, syntax a ukážky textov antických autorov – Cicero-na, Vergília, Seneca...), evanjelické školy uprednostňovali latinskú gramatiku Philippa Melanchtona (keďže Melanchton bol veľkým priaznivcom Martina Luthera) *Compendium Grammaticae Latinae*, ktorá vo svojom rozšírenom lipskom vydaní z roku 1552 v časti venovanej latinskej syntaxi zahŕňa popri gramatických pravidlách na ilustráciu aj citáty z diel antických básnikov, dramatikov a prozaikov. Autor tejto učebnice pripojil príklady z Ovídia, Horatia a Vergília aj pri objasňovaní jednotlivých metier v prozódii. Oblúbenou na slovenských školách bola aj humanistická gramatika Joanna Rhenia *Compendium latinae grammaticae*, z ktorej bolo známych okolo desať vydaní (Karabínová, 1997, s. 30).

Humanistické štúdium „ad fontes“ predpokladalo vzdelanie nielen v latinčine, gréčtine, ale aj v hebrejčine (Frimmová, 1997, s. 78). A práve hebrejčinu prednášal na Karlovej univerzite Slovák – rodák z Nemeckej Lupče – Daniel Basilius. Daniel Basilius vydal v Prahe roku 1618 aj hebrejskú gramatiku – *Principiorum linguae hebraicae*. Gramatika nie je úplná. Chýba jej tvaroslovie a vetná skladba. Kniha sa začína objasnením čítania a písania v hebrejskom jazyku, pokračuje hláskoslovím obsahujúcim základný výklad o samohláskach, o ich znakoch a ich spájaní, ďalej o spoluhláskach a prízvukoch. Nasleduje časť hebrejského čítania, obsahuje predovšetkým praktické ukážky z biblických textov zo Starého zákona. Sprievodné slová a vysvetlenia sú v latinskom jazyku, príklady sú so simultánnym prekladom do latinčiny. Preberaná látka je roztriedená veľmi prehľadne a zrozumiteľne (Frimmová, 1997, s. 79).

Azda najvýznamnejším autorom českej gramatiky z tohto obdobia je Slovák Vavrínek Benedikt Nedožerský, ktorý svoju gramatiku s názvom *Grammaticae bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae et notis, numerisque illustratae ac distinctae libri duo* vydal v Prahe roku 1603 podľa vzoru gramatiky Filipa Melanchtona a Petra de la Ramée. Nedožerský venoval svoju gramatiku mládeži českej, moravskej a slovenskej. V predhovore uvádza princíp svoj i každého dobrého gramatika, že totiž pravidlá treba preberať od tých, ktorí hovoria a píšu, teda z reči živej – z najrýdzejších prameňov. V tom istom predhovore autor napomína Slovákov, aby používali české knihy, že nemusia pri tom zabúdať na svoj jazyk, vyčíta im, že zanedbávajú vzdelanie a nepestujú materinský jazyk. Nedožerského gramatika sa delí na časť etymologickú a časť syntaktickú, rovnako ako latinské gramatiky, na ktorých základe je zostavená. Úvodnú časť tvorí pojednanie o ortografii, ďalej sú v 48 krátkych kapitolách po latinsky obsiahnuté pravidlá doplnené českými vysvetlivkami a poznámkami. V gramatike si všíma aj rozdiely medzi češtinou a slovenčinou (Winter, 1899, s. 560 – 561).

Už vyššie bolo spomenuté, že súčasťou vyučovania gramatiky bola aj prozódia – náuka o melódii, kvantite, prízvuku a rytme reči. Vavrínek Benedikt Nedožerský je aj autorom prvého systému českej časomernej prozódie. V roku

1606 vydal v Prahe dielo *Aliquot psalmorum Davidicorum: paraphrasis rhythmometriae, lyricocarminae ad imitationem Latinorum nunc primum attentata ...* – Žalmové nekteří v písne české na způsob veršů latinských v nově uvedení a vyslání. V tom istom roku vydal aj dielko *Žalmové devadesátý první a stýřetí na způsob latinských veršův*. V časomernom preklade latinských žalmov *Aliquot psalmorum Davidicorum* sa Nedožerský zmieňuje aj o štyroch knihách poetiky, ktoré sa však nezachovali. Nezachoval sa pravdepodobne ani celý preklad žaltára, o ktorom sa Komenský v liste Petrovi Montanovi zmieňuje, že sa stratil pri plienení Prahy v roku 1620. Pri preklade žalmov, prozódie a štyroch kníh poetiky vychádzal Nedožerský z metrického a strofického vzoru latinských prekladov žalmov škótskeho básnika G. Buchanana. Dôsledne vychádzal z fonetických a rytmických zásad českého jazyka, zachovával najmä kvantitu a prízvuk, často využíval ľudové a hovorové prívlastky, základný biblický text výrazne aktualizoval (Slovenský biografický slovník I, 1986, s. 209).

V období rozkvetu humanistickej vzdelanosti bolo nielen módou a bežnou spoločenskou praxou, ale najmä spôsobom vyjadrovania a udržiavania medziľudských vzťahov písanie poézie venovanej blízkym ľuďom alebo významným osobnostiam – tzv. príležitostnej poézie (epitalamií – skladieb tvorených pri príležitosti sobáša, enkómii – oslavných básnických skladieb, epicédií a neánií – skladieb prednášaných pri príležitosti úmrtia a pohrebu...). Takéto verše boli súčasťou takmer každej vydannej knihy. V čase humanizmu pôsobilo v Čechách a na Morave množstvo slovenských autorov, ktorí písali rôzne druhy poézie a veršov. Boli to verše, ktorými autori prakticky mohli dokázať svoje vzdelanie, to, čo sa počas štúdia z gramatiky naučili, ale nie všetky tieto verše by sme mohli nazvať prozodickými a nie všetky boli súčasťou vyučovania gramatiky.

Prozodické pravidlá už od stredoveku boli vysvetľované na príkladoch biblických – na príkladoch žalmov. Tomuto druhu poézie stojí najbližšie dielo Jána Silvána. Jeho snaha o samostatné stvárnenie biblických tém sa prejavuje zreteľne v parafrázach Dávidových žalmov *Písne nové na sedm žalmů kajících a jiné žalmy*, ktoré sú súčasťou zbierky vydannej v Prahe roku 1571 a po druhýkrát roku 1578. I keď Silvánus nebol pedagógom, jeho slabičné básne a celá tvorba bola nielen základom barokovej poézie, ale ovplyvnila aj rozvoj hudobnej kultúry v Čechách a na Slovensku (Slovenský biografický slovník V, 1992, s. 258).

Na výučbu latinského, ale aj iných jazykov slúžil ešte jeden druh dokumentov, a to boli slovníky. Ich previazanosť s gramatikami bola veľmi veľká. Často tvorili súčasť učebníc v podobe krátkych slovníkov najbežnejších slov a výrazov. Okrem bežného použitia tak ako v dnešnej dobe na prekladaní, slúžili slovníky aj na to, že ich časti, v ktorých boli abecedne zoradené názvy vecí jednej kategórie – teda slová príbuzné a k sebe prináležiace – sa učili žiaci naspamäť (Winter, 1899, s. 335). V dobovej literatúre z konca 19. storočia existujú zmienky o slovníku z roku 1360 – teda v česko-slovenskom geografickom priestore ešte z predhumanistických čias –, ktorý bol jedným z prvých slovní-

kov používaných v Čechách. Je to rukopisný slovník Klena Rozkochaného – slovenského spisovateľa neznámeho rodiska (Slovenský kalendár, 1879, s. 45). Podľa iných prameňov slovné spojenie „klen rozkochaný“ označuje všeobecné pomenovanie – nie osobné meno. Slovník je známy aj pod názvom Rajhradský slovník (Otto XIV, 1899, s. 360). Obsahuje 3485 latinských slov s pridaným významom česko-slovenským. Zmienku si zasluhuje skutočnosť, že pôvodca slovníka udáva v tomto diele slovenské varianty latinských planét. Napr. Mercurius – Dobropán, Mars – Smrtonoš, Jupiter – Kráľomoc, Saturnus – Hladel...

Na rozdiel od gramatík, z ktorých boli známe a používané vydania Alvareze, Donátovej a Melanchtonovej gramatiky tak v Uhorsku, ako aj v českých krajinách, pokiaľ ide o slovníky či slovníkové súpisy, používali sa tie, ktoré mali uhorskú (maďarskú), prípadne niektorú slovanskú interpretáciu. Sekundárne pramene uvádzajú napr. *Nomenclaturu* anonymného pôvodcu vydanú vo Viedni roku 1568, ku ktorej bola zásluhou Gabriela Pesthiho pripojená maďarská interpretácia. Po celom Uhorsku bola rozšírená aj latinsko-maďarská *Nomenclatura*, ktorú pred rokom 1576 napísal pre svojich žiakov vynikajúci profesor kolégia v Šárospataku – Basilius Fabricius Szikszai. Tento slovník bol neskôr vydaný pod názvom *Dictionarium Latino-Ungaricum* a v roku 1592 bol rozšírený o nemeckú interpretáciu. Uhorskú interpretáciu obsahoval aj slovník Ambrosia Celepina vydaný v Lyone v roku 1587. Tento mal tiež viacero vydání (Karabinová, 1997, s. 40 – 41). Zmienky o používaní tzv. Rajhradského slovníka (či slovníka Klena Rozkochaného) na území Slovenska alebo Uhorska všeobecne sa však v literatúre nevyskytujú.

Okrem gramatického, prozodického či slovníkového diela treba ešte spomenúť aj prekladateľské dielo – a to účasť Pavla Jesenia – zrejme príbuzného slávneho lekára Jána Jesenia, člena rodiny Jesenských z Horného Jesena, ktorý bol členom Jednoty Bratskej a spolu s tímom jej najvzdelanejších odborníkov sa podieľal na preklade kníh Starého zákona Kralickej Biblie. Vytvorili tak majstrovské dielo – vrchol prekladateľského úsilia slovanských národov – a svojimi výkladovými poznámkami sa prihlásili k svetovej reformácii. Táto Biblia vyšla v šiestich zväzkoch v rokoch 1579 – 1594 a nepriamo pôsobila ako podnecovateľ kultúrneho úsilia slovenských evanjelikov, ktorí sa v snahe obrátiť svoje postavenie v období nastupujúcej rekatolizácie zblížujú s českými evanjelikmi. U slovenských evanjelikov v tomto období vzrastá úcta k českému jazyku, jazyk Kralickej Biblie sa prijíma ako jeho normalizované znenie, vzniká vedomie o jazykovej a neskôr aj národnej jednote československej (Pauliny, 1966, s. 53). Historický, kultúrny a náboženský význam Kralickej Biblie je teda pre Čechy, Moravu i Slovensko nesporný.

Spomenutí autori a ich dielo je dôkazom, že väzby medzi Slovenskom a Čechami na poli vzdelania a kultúry existovali už v dávnej minulosti. Že zo Slovenska prichádzali na české územie tvoriví ľudia, ktorí na domácej pôde azda pre nedostatok príležitostí nenašli uplatnenie, ale svoje nadanie mohli na-

plno rozvinúť v podmienkach českých škôl, univerzít a celého českého duchovného prostredia, no ich význam pre slovenskú kultúrnu minulosť to nijako nemenšuje. Význam pôsobenia týchto učencov a literátov z hľadiska česko-slovenských vzťahov treba vidieť aj v tom, že ich pôsobenie bolo prvým významným príspevkom Slovákov k českému kultúrnemu životu. V staršom období sa česká národnosť vyvíjala v priaznivejších kultúrnych a spoločenských podmienkach, a preto to bolo Slovensko, ktoré predovšetkým v kultúrnej sfére spočiatku prijímalo viac. Po bitke na Bielej hore roku 1620 – v období tvrdej rekatolizácie, ktorá nastala v českých krajinách, vo vzájomných vzťahoch nastal obrat a Slovensko sa vďaka priaznivejšiemu politickému vývoju (uhorská šľachta vedená Gabrielom Bethlenom podporovala síce české povstanie, ale málo dôrazne a Bethlenovi sa podarilo uzavrieť výhodný mier, vďaka ktorému dostali uhorské stavy úplnú amnestiu a potvrdenie náboženských slobôd) stalo útočiskom a novým domovom mnohých českých exulantov, ktorí tu našli nielen priaznivejšie náboženské pomery, ale aj národnostne a jazykovo blízke prostredie, kde mohla byť bez problémov konzumovaná ich literárna tvorba. Zaslúžili sa teda nielen o povznesenie a zdokonalenie remeselnej výroby, ale aj o rozvoj kultúrneho života. Ich zásluhou (napr. Tranovský, Jakobeus...) vznikla bohatá literatúra písaná v češtine, ktorá sa v slovenskom prostredí už značne slovakižovala.

Literatúra

Dejiny Slovenska. Bratislava: Veda 1986 – 1988. 6 zv.

FRIMMOVÁ, Eva: Daniel Basilius (1585 – 1628). Bratislava: Veda 1997. 176 s.

KARABÍNOVÁ, Katarína: Recepcia diel antických autorov na Slovensku v 16. – 18. storočí. (Pisomná práca k dizertačnej skúške.) Bratislava: Katedra knižničnej a informačnej vedy Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 2000. 43 s.

KARABÍNOVÁ, Katarína: Vydávanie diel antických autorov na Slovensku v rokoch 1750 – 1828. (Diplomová práca.) Bratislava: Katedra knižničnej a informačnej vedy Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 1997. 87 s.

Nový biblický slovník. Praha: Návrat domů 1996. 1243 s.

Ottův slovník naučný. Praha: Vydavatel a nakladatel J. Otto. Tiskem vlastní knihtiskárny 1888 – 1909. 28 zv.

PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 128 s.

Slovenský biografický slovník. Martin: Matica slovenská 1986 – 1994. 6 zv.

WINTER, Zigmund: O životě na vysokých školách pražských knihy dvojce. V Praze nákladem Matice České a jubilejního fondu král. české společnosti nauk 1899. 614 s.

Katégoria času v slovenských príslovkách

Miriam Medňanská

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Bratislava

Témou výskumnej práce je katégoria času v slovenských príslovkách a cieľom preskúmať vyjadrovanie času v súčasnej slovenčine a podať charakteristiku slovenských prísloviiek s časovým významom na pozadí ich kvalitatívno-kvantitatívnej analýzy.

Touto prácou sa podarilo (okrem zistených výsledkov) overiť, že v jazykovednom poznávaní je miesto aj pre nadstavbové poznatky z iných vedných disciplín, ako je v tomto prípade filozofia, a jednoznačne má význam rozširovať doterajšie opisy jazyka využitím týchto poznatkov.

Prečo bola zvolená filozofia alebo prečo si zvoliť túto z vied.

Filozofia, z gréckeho slova *filosofia* s pôvodným významom láska k múdrosti, sa ako prvá stala platformou na poznávanie sveta. Doteraz skúma a zovšeobecňuje svet ako celok, odhaľuje jeho všeobecné vlastnosti a zákonitosti. Je všeobecnou teóriou prírody, ľudskej spoločnosti a myslenia človeka a ako taká je akoby predurčená na syntetizovanie a zovšeobecňovanie poznávacej i praktickej činnosti a skúsenosti špeciálnych vied, ktoré sa zaoberajú len vybraným výsekom sveta ako celku.

Zovšeobecňovanie má svoj význam nielen v tom, že je cenným prostriedkom prenikania do súvislostí, ale i v tom, že filozofia týmto spôsobom poskytuje špeciálnym vedám nové vedecké impulzy a metodologické východiská.

Pojem katégorie zaviedol do filozofie Aristoteles (384 – 322 p. n. l.). Je to základný a najvšeobecnejší pojem, teoretická abstrakcia, ktorá vyjadruje niečo, čo nejakým spôsobom existuje alebo môže existovať. Jej obsahom sú základné a najvšeobecnejšie zákonitosti, vlastnosti, súvislosti a vzťahy predmetov, procesov a javov sveta. Čas je jedným z takýchto javov (ďalšími sú priestor, hmota atď.).

Význam katégorie spočíva v jej štyroch základných funkciách. Po prvé je to jej ontologická funkcia, čiže všeobecnosť vo vyjadrovaní foriem existencie, vývinu a pohybu. Na ňu nadväzuje jej gnozeologická funkcia, ktorou sa pomenováva to, že katégoria je formou vzťahu medzi poznávanou skutočnosťou a poznávajúcim myslením. Svojou logickou funkciou je katégoria formou pojmovej syntézy predstáv a teoretickej syntézy pojmov, nástrojom tvorivého myslenia. A svojou metodologickou funkciou je katégoria prostriedkom na hľadanie nových výsledkov, nového, neznámeho na základe už poznaného, známeho.

Obsahom pojmu čas (katégoria času) sa okrem filozofie zaoberá fyzika, ale aj iné vedy, napríklad biológia, ktorá vymedzuje *biologický čas*, t. j. čas vývinu, rastu a zrenia organizmu, okrem neho tiež napríklad aj *fyziológický čas*, t. j. čas hojenia rán, a pod.

Z fyzikálnych predstáv o čase je známa bežná, označovaná aj ako stará predstava o čase, ktorá čas chápe ako plynulý tok pozostávajúci z nekonečne krátkych bodových okamihov. Moderná fyzika body neskôr nahradila veľmi malými veličinami – kvantami a výklad času rozšírila o elementárny časový interval – chronón, ktorý nie je bodový, čím čas získal povahu kvantových skokov a chápal sa potom nielen ako plynulý, ale aj ako pretržitý. Ďalšími úvahami vedcov a bádateľov fyzika postavila ešte iné teórie času, napríklad rytmologickú teóriu (alebo iným názvom oscilačnú), ktorá čas chápe a vysvetľuje v podobe časových cyklov (pozri Zeman, 1982).

Predložený výskum kategórie času v slovenských príslovkách sa opiera o Newtonovu teóriu, teda o predpoklad existencie tzv. *absolútneho času*. Tento plynie stálou rovnomernou rýchlosťou, ako univerzálny čas je nezávislý od reálnych objektov a ich pohybov a ako objektívny čas nezávisí ani od subjektov a je to čas, v ktorom existuje absolútna súčasnosť.

Avšak čas, táto reálna existencia, absolútna a nezávislá tak, ako je to definované vyššie, sa v jazyku prostredníctvom subjektu, nositeľa a používateľa jazyka, mení na poriadok minulého, súčasného a budúceho. A to aj bez ohľadu na to, či takáto časová priamka objektívne existuje. Takýto jazykovo stvárnenný obraz mimojazykového času vychádza z potrieb človeka v jeho bežnej každodennej, vedeckej, umeleckej a ostatnej komunikácii a funguje.

Z filozofického hľadiska je čas charakterizovaný týmito základnými a všeobecnými vlastnosťami (Dubnička, 1986):

Prvou je *objektívnosť* času. Pri tejto vlastnosti ide o otázku bytia času, a to bytia nezávislého od vedomia subjektu. Čas sa nedá vidieť, ale on jestvuje, plynie a jeho plynutie nevieme ovplyvniť, to znamená spomaliť, zrýchliť, obrátiť či inak zmeniť jeho smer.

Druhou všeobecnou a základnou vlastnosťou času je jeho *univerzálnosť*. Táto vlastnosť vyjadruje, že čas plynie rovnako na všetkých miestach, ktoré môže človek svojimi zmyslami obsiahnuť, a tiež aj vo vesmíre. Má teda svoju stálu povahu nezávislú od všetkého ostatného v kozme.

Tretou takouto vlastnosťou je *relatívnosť* času. Túto vlastnosť dáva času človek, ktorý čas pozoruje na trvaní reálnych dejov, procesov a stavov a meria ho zmenou, dynamikou, pohybom.

Čas má aj svoje ďalšie vlastnosti, ktoré sa vo filozofii pomenovali ako kvantitatívne – metrické a kvalitatívne – topologické (Dubnička, 1986).

Metrické vlastnosti sú dve, homogénnosť a izotropnosť.

Homogénnosť znamená, že čas má rovnakú hustotu vo všetkých svojich úsekoch.

Izotropnosť času znamená symetrickosť vzhľadom na súradnice času: znamená, že čas v skutočnosti nepozná „predtým“ ani „potom“.

Tieto vlastnosti platia úplne vo fyzike a v jej zákonoch. V konkrétnych podmienkach sa menia. V jazyku sa prezentujú iba v prejavoch, ktoré vyjadrujú všeobecnú platnosť – v definíciách a parémiách, teda tam, kde vznikla alebo sa ustálila gnómičnosť vo vyjadrovaní.

Topologické vlastnosti sa prejavujú práve v nefyzikálnych, teda v nelaboratórnych podmienkach a v jazyku v aktualizovanom vyjadrovaní. Topologickými vlastnosťami sú:

Usporiadanosť, ktorá znamená lineárne usporiadanie časových momentov. V tejto vlastnosti sa najviac odráža aktualizovanosť jazykových prehovorov, teda zaraďovanie dejov, procesov a stavov na osi minulost' – súčasnosť – budúcnosť z hľadiska časového vzťahu tohto deja, procesu alebo stavu vyjadreného dynamickým príznakom k času prehovoru, v ktorom je o danom deji, procese, stave reč. Ide o zaraďovanie na časovej priamke podľa vzťahu „teraz“: „predtým“ – „potom“.

Jednosmernosť vyjadruje, že čas plynie jedným smerom, a to od záporného nekonečna cez súčasnosť do kladného nekonečna. Čas neplynie smerom do minulosti. Rozdiel medzi plynutím času do budúcnosti a do minulosti možno znázorniť na filme pustenom dozadu, napríklad na filme, v ktorom nám spadla váza zo stola na zem a rozbila sa na kúsky a v ktorom vzápätí vidíme črepiny spájať sa do vázy, ktorá potom vyskočí na stôl.

Spojitosť vyjadruje, že čas plynie spojito, nepretržite, nerozdeliteľne na časti, pretože jeden časový okamih tesne prilieha na ďalší, čo sa dá zmeniť iba fiktívne jazykovými prostriedkami.

Jednorozmernosť času možno aj bez dôkazov alebo príkladov pokladať za samozrejmy objektívny fakt. Jeho teoretické objasnenie jasne podáva fyzika.

Nekonečnosť vyjadruje, že čas je nekonečný a svoje nekonečno má v minulosti i v budúcnosti.

Spomedzi všetkých pomenovaní zaradených v jazyku do desiatich známych slovných druhov sa kategória času tradične uvádza iba pri dynamickom príznaku (slove), pričom za východisko konštituovania času ako jazykovej (gramatickej) kategórie sa zvolil čas prehovoru: deje, procesy, stavy pomenované slovesom, ktoré sa uskutočňujú v čase prehovoru, sú jazykovo (gramaticky) prítomné, tie, ktoré sa uskutočňovali alebo uskutočnili pred časom prehovoru, sú jazykovo (gramaticky) minulé, a tie, ktoré sa budú uskutočňovať alebo sa uskutočnia po čase prehovoru, sú podľa jazyka (podľa gramatiky) budúce.

Na dynamický príznak sa však dá nazerať aj inak než z pohľadu spomenutého základného vzťahu minulosti, prítomnosti a budúcnosti: dá sa naň pozrieť aj cez prizmu z filozofie získaných metrických a topologických vlastností, ako to urobil P. Žigo vo svojej monografii Kategória času v slovenskom jazyku (1997).

Schopnosť či funkciu *odrážať* kategóriu času a jej vlastností však v jazyku nemá len dynamický príznak, ale aj príznak dynamického príznaku, teda príslovka, konkrétne príslovka s časovým významom.

Kvalitatívno-quantitatívny rozbor týchto prísloviek ukazuje, aké rôzne aspekty času zachytávajú: jeho vymedzenie i zaradenie, teda trvanie a úseky ako

začiatočnú hranicu, konečnú hranicu, súčasnosť, nesúčasnosť, a to predčasnosť i následnosť, ďalej väčšiu intenzitu, minimálny odstup, tesný sled, rýchly sled, nečakanosť i opakovanosť, čo je možné premietnuť do metrických a topologických vlastností alebo naopak, ktoré sa z nich dajú vyčítať.

Práve charakteristika slovenských prísloviak času v tejto práci je založená na analýze, ako ktorá príslovka vyjadruje (kladne – záporne) každú z dvoch metrických a každú z piatich topologických vlastností času.

Inventár prísloviak je získaný excerpciou z tretieho vydania Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1997). Takto sa podarilo zhromaždiť všetky slovenské príslovky s časovým významom do tabuľkových hesiel a po ich kvalitatívno-quantitatívnej analýze na základe vzniknutých kombinačných reťazcov z nich vyčleniť a charakterizovať niekoľko skupín.

Príslovky v prvej skupine – *jednotajne, neustále, nonstop, ustavične* a ďalšie, pozri tabuľku na konci textu – sú príslovkami časového vymedzenia, ktoré vyjadrujú nepretržité a neohraničené časové trvanie. Čas vyjadrený týmito príslovkami plynie rovnomerne, nezávisle, nezvratne a symetricky.

Príslovky v druhej skupine sú príslovkami časového zaradenia, ktoré vyjadrujú súčasnosť – *dnes, momentálne* a ďalšie, alebo vyjadrujú nesúčasnosť, a to následnosť – *nato, vzápätí* a ďalšie, alebo vyjadrujú čiastočnú súčasnosť – jedno trvanie a jednu uzavretosť – *medzičasom, zatiaľ* a ďalšie. V tejto skupine sa nachádzajú aj príslovky, ktoré vyjadrujú začiatočnú časovú hranicu trvania – *oddnes* a ďalšie – alebo konečnú časovú hranicu – *podnes* a ďalšie. Patria sem aj príslovky, ktoré vyjadrujú časové umiestnenie medzi týmito dvoma hranicami – príslovky *ešte, naďalej* a ďalšie, a príslovky, ktoré vyjadrujú časové umiestnenie na každej z týchto hraníc – príslovky *nazačiatku, sprvoti, naostatok, záverom* a ďalšie.

Príslovky v tretej skupine vyjadrujú pretržité a ohraničené časové trvanie (na rozdiel od prísloviak prvej skupiny nevyjadrujú homogénnosť, izotropnosť, spojitosť a nekonečnosť) – ide o príslovky *chvíľu, krátko* a podobne, ktoré vyjadrujú neurčité časové trvanie malej miery, a príslovky *dlho, dlhodobo* a im podobné, ktoré vyjadrujú neurčité časové trvanie veľkej miery.

V príslovkách vo štvrtej skupine – *naraz, popritom, súčasne* a ďalšie – je vyjadrená plná súčasnosť: dve rovnomerné, na časovej priamke voči sebe paralelne usporiadané trvania.

Príslovky v piatej skupine vyjadrujú rovnomerne a spojitou plynúce časové trvanie, ktoré môže byť nekonečné. Ide o príslovky *nateraz, tentoraz a teraz*. Čas sa ako keby v istom bode svojej postupnosti zastavil na súčasnosti a tá zostala rovnomerne, spojitou a nekonečne plynúť. Vzhľadom na ich usporiadanosť, teda na vzťah „predtým“ – „potom“, nevyjadrujú izotropnosť. Ostatné vlastnosti času vyjadrujú v plnej miere.

Šiesta skupina prísloviak je veľmi rôznorodá. Sú v nej príslovky, ktoré vyjadrujú časové zaradenie, teda súčasnosť alebo nesúčasnosť, t. j. predčasnosť alebo následnosť – príslovky *dopoludnia, poobede, bleskovo, hneď, okamžite, ráno, predtým, neskôr, najprv, prv, nabadúce* a veľa ďalších.

Príslovky v siedmej skupine sú príslovkami opakovosti, teda tiež časového zaradenia. Príslovky *denne, mesačne, ročne* a iné takéto príslovky vyjadrujú určitú a pravidelnú opakovanosť. Príslovky *cyklicky, periodicky, pravidelne* a iné vyjadrujú pravidelnú, no neurčitú opakovanosť. Príslovky *nepravidelne, nárazovite, sporadicky* a ďalšie vyjadrujú neurčitú i nepravidelnú opakovanosť. Príslovky *často, neraz, podchvíľou* a iné a príslovky *poriadko, kedy-tedy, zavše, zriedkakedy* a podobne sa navzájom odlišujú v intervale opakovania.

Príslovky v poslednej skupine vyjadrujú nespojitú dvojitú opakovanosť, teda zopakovanosť. Na rozdiel od prísloviiek v predchádzajúcej skupine nevyjadrujú nekonečnosť, lebo opakovanie sa skončí. Sú to príslovky *nanovo, odznova, opäť, opätovne, poznové, zas, zasa, zase, znova a znovu*.

Záverom sa núka konštatovanie, že príslovky v súčasnom slovenskom spisovnom jazyku dosahujú takú kvantitatívnu i kvalitatívnu bohatosť, že svojim používateľom umožňujú presné vyjadrovanie so zachádzaním aj do tých najjemnejších časových odtienkov.

Poznámky k tabuľke:

H:	homogénnosť	JR:	jednorozmernosť
I:	izotropnosť	N:	nekonečnosť
U:	usporiadanosť	znak +:	vyjadruje vlastnosť
JS:	jednosmernosť	znak –:	nevyjadruje vlastnosť
S:	spojitosť		

príslovky prvej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
deň-noc, jednotajne, neprestajne, nepretržite, neustále, nonstop, permanentne, ustavične	+	+	–	+	+	+	+

príslovky druhej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
dnes, dneska, momentálne, momentánne, nadnes, medzičasom, medzitým, zatiaľ, ďalej, ešte, naďalej, nato, potom, vzápätí, vzápäť, zatým, oddávna, oddnes, odjakživa, odmala, odmalička, odmlada, odmladi, odnedávna, odnepamäti, odpradávna, odprvoti, odprvu, odstarodávna, odteraz, odvčera, odvtedy, dodnes, dosiaľ, doteraz, dotiaľ, dovčera, dovtedy, dozajtra, doživotne, podnes, posiaľ, potiaľ, nadosmrti, nastálo, natrvalo, naveky, navždy, navždycky, nazačiatku, spočiatku, sprvoti, sprvu, zozačiatku, konečne, nakoniec, naostatok, napokon, naposledy, naveľa, záverom	–	–	+	+	+	+	–

príslovky tretej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
chvíľu, krátko, krátkodobu, kratučko, nakrátko, nedlho, dočasne, dočasu, prechodne, dávno (= dlho), dlho, dlhodobu, nadlho, načas	–	–	–	+	–	+	–

príslovky štvrtej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
naraz, paralelne, popritom, pritom, razom, simultánne, súbežne, súčasne, zároveň, zarovno	+	+	+	+	+	+	+

príslovky piatej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
nateraz, tentoraz, teraz	+	–	+	+	+	+	+

príslovky šiestej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
akurát, práve, už, už-už, zrovna, bezodkladne, bleskom, bleskovo, bleskurýchle, hneď, ihneď, mihom, náhle, naskutku, obratom, okamžite, začerstva, zahorúca, zaraz, naraz (= zrazu), nečakane, nenazdajky, neočakávané, nepredvídane, odrazu, sčista-jasna, vtom, znenazdania, znezrady, zrazu, doobeda, dopoludnia, nadránom, napoludnie, navečer, odpoludnia, podvečer, podvečerom, poobede, popoludní, potme, predobedom, predpoludním, predvečerom, ráno, včasráno, večer, večerom, zaránky, zavčas rána, zrána, zvečera, čochvíľa, čoskoro, onedlho, skoro (= čoskoro), zakrátko, zanedlho, dávno, dlho (= dávno), onehdy, pradávnou, prednedávnou, predtým, raz (= kedysi), voľakedy, vtedy, predvčerom, predvlni, včera, vlni, zamlada, zamladi, zaslobodna, zaživa, načas, včas, včasne, predčasne, privčas, skôr, skorej, zavčasu, najneskôr, neskôr, neskorene, pozde, dopredu, najprv, najsamprv, najskôr, napred, napredok, ponajprv, popredku, predbežne, prv, vopred, popozajtra, posmrtné, pozajtra, zajtra, druhýkrát, druhý raz, inokedy, nabuďce, najbližšie, napotom, napozajtra, nazajtra, jakživ, nikdy, denne, dennodenne, dvoj týždenne, každodenne, mesačne, polročne, ročne, štvrt'ročne, týždenne	–	–	+	+	–	+	–

príslovky siedmej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
denne, dennodenne, dvoj týždenne, každodenne, mesačne, polročne, ročne, štvrťročne, týždenne, cyklicky, periodicky, pravidelne, rytmicky, sústavne, opakované, vždy, zakaždým, často, čochvíľu (= často), neraz, nezriedka, podchvíľou, veľakrát, nepravidelne, nárazovite, príležitostne, sporadicky, ojedinele, časom (= občas), dakedy (= občas), chvíľami, kde-tu, kedy-tedy, málokedy, niekedy, občas, podchvíľou, pomeň, poriadko, sem-tam, sotvakedy, vše, zavše, zriedka, zriedkakedy, zriedkavo	–	–	+	+	–	+	+

príslovky ôsmej skupiny	H	I	U	JS	S	JR	N
nanovo, odznova, opäť, opätovne, poznové, zas, zasa, zase, znova, znovu	–	–	+	+	–	+	–

Literatúra

ČÍŽEK, František: Ke koncepci nefyzikálního, zvl. biologického času. In: Filozofický časopis, 1982, roč. 30, č. 3, s. 453 – 469.

DUBNIČKA, Ján: Čas a kauzalita. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1986. 201 s. Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vydanie. Bratislava: Veda 1997. 943 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.

STACHOVÁ, Jiřina: Několik poznámek k filozofickým kategoriím prostoru a času. In: Filozofický časopis, 1982, roč. 30, č. 3, s. 393 – 398.

ZEMAN, Jiří: K otázce přetržitosti a nepřetržitosti času. In: Filozofický časopis, 1982, roč. 30, č. 3, s. 399 – 405.

ŽIGO, Pavol: Kategória času v slovenskom jazyku. Bratislava: Univerzita Komenského 1997. 115 s.

Aspekty přítomného času v češtině a v angličtině

Marcela Reslová

Pedagogická fakulta UK, Praha

Tento příspěvek vychází z mé dizertační práce, ve které se zabývám slovesným videm a časoaspektovými vztahy v češtině a v angličtině. Vycházím z časoaspektových forem v těchto jazycích a vzájemně je porovnávám. Anglické

formy jsou vlastně „časy“, jak je známe z učebnic angličtiny. Že se nejedná pouze o časy, ale také o vidové rozdíly, je zřejmé ze srovnání *past simple* (minulého času prostého) a *past progressive* (minulého času průběhového)¹:

My husband *cooked* dinner last night.
(Manžel včera večer uvařil večeři.)

When my husband *was cooking* dinner last night, he cut his finger.
(Když manžel včera večer vařil večeři, řízl se do prstu.)

V obou případech se jedná o stejnou situaci v minulosti, která je však nahlížena z různých úhlů. Podobně je tomu v této české větě:

Stříhala jsem látku na kabát, a při tom jsem *se stříhla*.

Také v tomto souvětí jsou obě věty v minulém čase, ale každá z nich zachycuje děj „stříhání“ jinak: v první větě je na něj nahlíženo jako na probíhající aktivitu, kdežto v druhé jako na okamžitou, ucelenou událost.

Slovanské jazyky mají protiklad vidových forem vyjádřen morfologicky v perfektivních a imperfektivních formách sloves, což je někdy překážkou v pohledu na aspekt, neboť pozornost musí být věnována i slovesům samotným, tvoření vidových dvojic apod. Situaci také znepřehledňují způsoby slovesného děje (Aktionsart), které „vyjadřují (...) odstíny průběhu děje“² (Česká mluvnice 1981:233) a které se z vidové problematiky někdy odsouvají. Vidový protiklad sloves také umožňuje jednodušší oddělení vidu jako samostatné kategorie a její zkoumání izolovaně.

V angličtině se spojení času a vidu nabízí daleko více, neboť slovesa sama zde nejsou nositeli vidových rozdílů. Ty jsou vyjadřovány časoaspektovými formami a také lexikálně a kontextově. V *Comprehensive Grammar of the English language* (1985) se uvádějí dva vidy: perfektivní (*perfective*)³ a průběhový (*progressive*). Jsou také vyjadřovány morfologicky, ale formální prostředky *have/have –ed* a *–ing* jsou součástí struktury, která zároveň vyjadřuje i čas. V gramatice se píše, že „vid je tak těsně ve svém významu spojen s časem, že rozlišování mezi časem a videm není v anglické gramatice o moc víc než terminologická pomůcka, která nám pomáhá oddělit v naší mysli dva různé typy realizace: morfologickou realizaci času a syntaktickou realizaci vidu“ (s. 189). Časy jednoduché (*past simple* a *present simple*) jsou zde uvedeny jako aspektově

¹ V dalším textu budu pro označení anglických časoaspektových forem užívat anglických termínů.

² K různým způsobům slovesného děje viz Příruční mluvnice češtiny (1996:209n.).

³ Perfektivní vid v angličtině se však liší od českého dokonavého vidu (perfektiva); jedná se zde o terminologickou, a jen částečně o významovou shodu.

„neoznačené“.⁴ Nemohu se pouštět do podrobnějších úvah na toto téma, chtěla jsem jen naznačit, že vid není vázán jen na formální vyjádření u slovesa a že o vidu, tedy o různých pohledech na slovesný děj, můžeme hovořit ve všech jazycích, nejen ve slovanských.

Spojení kategorie času a kategorie vidu v kategorii jedinou u slovanských jazyků se objevuje např. v Rossijskoj grammatike Michaila Lomonosova z r. 1755. Z novějších prací nacházíme tento pohled u H. Galtona (1976). I jinde se setkáváme s názorem, že „kategorie času souvisí velmi těsně s kategorií vidu“ a že se „jejich formální soustavy doplňují a prolínají“ (Příruční mluvnice češtiny 2000:315), ovšem toto tvrzení nebývá dále rozvinuto.

Pro češtinu můžeme vyčlenit tyto časoaspektové formy:

minulé perfektivum	⇒	dala jsem
minulé imperfektivum	⇒	dávala jsem
přítomné imperfektivum	⇒	dávám
ne-minulé perfektivum ⁵	⇒	dám
budoucí imperfektivum	⇒	budu dávat

V tomto příspěvku se zabývám funkcemi časoaspektových konstrukcí přítomných. V angličtině je present simple a present progressive, v češtině přítomné imperfektivum a ne-minulé perfektivum. Aktuální děj, který probíhá v čase promluvy, je možné vyjádřit pouze přítomným perfektivem. Příruční mluvnice češtiny (2000:318) uvádí, že „se dokonavost vylučuje s přítomností“ a „perfektiva (dokonavá slovesa) proto existují jen v préteritu a futuru.“ Základní rozdíl mezi present simple a present progressive, který naznačuje rozdíl mezi vněčasovostí (atemporalností) a nějakou situací probíhající v čase promluvy⁶, nemůže být proto v češtině, na rozdíl od angličtiny, vyjádřen morfologicky.⁷ U promluvy *Zpívá dobře*. nemůžeme s jistotou říct, zda znamená, že někdo zpívá dobře

⁴ Tyto jednoduché časy se objevují v kapitole o čase, kdežto přítomné a minulé perfektivum (present a past perfective) jsou naopak uváděny v kapitole o vidu, i když i u nich je nutné brát v úvahu časové rozdíly. Jak je vidět, je velmi obtížné rozhodnout, co ještě patří do kategorie vidu a co už ne, a proto by zřejmě bylo jednodušší popisovat tyto kategorie dohromady.

⁵ Termín ne-minulé perfektivum užívám pro ty perfektivní formy, které mohou mít významy neaktuální nebo budoucí.

⁶ Odpovídáme na otázku „Co právě teď dělá?“ (aktuální přezens); na tuto otázku ovšem nemůžeme odpovědět neaktuálním (atemporálním) přezentem (Příruční mluvnice češtiny 2000:316).

⁷ Česká věta *Zpívá dobře*. je v angličtině vyjádřena podle situace buď aktuálním *She is singing well*. (present progressive), nebo zobecňujícím, atemporálním *She sings well*. (present progressive).

v okamžiku promluvy, nebo zda jde o jeho stálou vlastnost. Díky kontextu je ovšem špatné pochopení prakticky vyloučeno. V následujícím dialogu mezi dvěma kamarády jde tedy spíše o jazykový vtíp než o opravdové nedorozumění:⁸

- Hraješ na klavír?
- Ty něco slyšíš?

Kromě kontextu může čeština v těchto případech využít časových adverbii, která naznačí, zda se jedná o děj právě probíhající, nebo o děj opakující se či nějakou dobu trvající:

Právě poslouchám rádio.
Někdy poslouchám rádio.

Také slovesa pohybu umožňují zachovat tento rozdíl:

Jdeme teď do parku.
Často chodíme do parku.

Slovesa opakovací⁹ ukazují na opakování děje, odkazují tedy jednoznačně k chápání vněčasovému; u tvaru „neopakovacího“ zůstává bez kontextu možné pojetí obojí:

Na co *myslíš*?
A na co *mysliváš*, když vstáváš? (v:116)

Angličtina samozřejmě v těchto případech využívá kontextu a adverbii také, nicméně hlavním rozlišujícím prvkem zůstává časospektrová forma.

Ne-minulé perfektivum ale může být užito v konstrukcích neaktuálního přezentu: např. při vyjadřování minulosti přenesené do přítomnosti (tzv. přezens historický), v příslovích (*Vrána vráně oči nevyklove.*), při vyjádření opakovaného děje (*Kdykoli tam přijdu...*) (Mluvnice češtiny 2, 1986:179).

Mezi českými a anglickými přítomnými konstrukcemi neexistuje přímý jednoznačný vztah, nemůžeme říct, že přítomné imperfektivum odpovídá present progressive a ne-minulé perfektivum present simple, významy těchto časospektrových forem se vzájemně překrývají (viz tab. 1). Jediný jednoznačný vztah je u present imperfect – ten se v češtině vždy vyjadřuje přítomným imperfektivem. Tento vztah však neplatí opačně.

⁸ Z. Starý – přednáška.

⁹ Násobenost je někdy považována za třetí vidový rozdíl v češtině, viz Kopečný (1962), Panevová et al. (1971).

přítomné imperfektivum	⇒ present progressive ⇒ present simple
ne-minulé perfektivum	⇒ present simple ⇒ future ¹⁰
present simple	⇒ přítomné imperfektivum ⇒ přítomné perfektivum
present progressive	⇒ přítomné imperfektivum

Tab. 1

Zmíním se zde o třech případech neaktuálního přítomného, ve kterých se objevují ne-minulé perfektivum a přítomné imperfektivum, často vedle sebe, a uvedu odpovídající situaci v angličtině. Jedná se o:

- *prézens historický*
- scénické poznámky
- opakovanost, násobenost

Prézens historický se užívá ve vypravování k oživení děje. V angličtině se zpravidla vyskytuje present simple. Někdy je použit present progressive, pokud má být naznačen nějaký probíhající děj v kontrastu k událostem následujícím v rychlém sledu za sebou (Comrie1976:77):

...now he *forces* her out of the car, now he *ties* her to the track, while all the time the train *is getting* nearer.¹¹

...teď ji *přinutí* vystoupit z auta, teď ji *přivazuje* na koleje, zatímco vlak *se* stále *přibližuje*.

V češtině je situace problematictější. Může být užito přítomného imperfektiva i ne-minulého perfektiva a v daném kontextu se často mohou použít formy obě. Je pak dost těžké vysvětlit, proč byla užita právě tato forma. Příkladem je následující ukázka překladu recenze:¹² v anglickém originálu je všude užito present simple, v češtině se objevují přítomné formy obě:

The father (...) is intent on cementing over the garden to make it tidier. But the strain of humping the cement bags up from the cellar *kills* him *off* in the first chapter. After that the family *draws in* on itself. (...) When she *dies*, the

¹⁰ Termínem future myslím budoucí formu s *will* a také future perfect.

¹¹ Tento příklad uvádím podle Comrieho (1976:77); ve svém excerpovaném materiálu jsem ale našla pouze příklady s present simple.

¹² Recenze na knihu *The Cement Garden* (Ian McEwan).

question of what to do *confronts* the children. (...) [Julie] *acquires* a boy-friend...

Otec (...) chce vycementovat zahradu, aby vypadala úpravněji. Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho *zabíjí* (impf.) hned v první kapitole. Po této události se rodina ještě víc *semkne* (pf.). (...) Když matka *umře* (pf.), před dětmi *vyvstává* (impf.) problém, co dělat. (...) [Julie] *najde si* (pf.) přítele...

Pro srovnání uvádím situaci v některých jiných jazycích, jak ji popisuje Comrie (1976:73 – 74). V gruzínštině má ne-minulé perfektivum většinou význam budoucnosti, ale může ho být užito i ve „vyprávěcí“ přítomnosti (narrative present) spolu s přítomným imperfektivem. Zachovává se tak vidová diference z minulosti: ne-minulé perfektivum odpovídá minulému perfektivu a přítomné imperfektivum minulému imperfektivu. V bulharštině, která má ne-minulé perfektivum bez silnější vazby na budoucnost, dochází v historickém přezentu k neutralizaci vidového protikladu z minulosti a užívají se spíše formy přítomného imperfekta. V ruštině je v tomto typu vyprávění možné jen přítomné imperfektivum.

Čeština se chová ještě jinak než uvedené jazyky. Nedá se říct, že by protiklad ne-minulé perfektivum : přítomné imperfektivum kopíroval situaci v minulosti. Podívejme se na větu *Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho zabíjí (impf.) hned v první kapitole*. Je zde užito přítomné imperfektivum, ale je zcela nemožné užít minulého imperfektiva při zachování stejného významu (otec umírá okamžitě, ne postupně): **Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho zabíjela hned v první kapitole*. Naopak je možné užít vedle přítomného imperfektiva i ne-minulé perfektivum: *Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho zabije (pf.) hned v první kapitole*. To je užito v následující větě: *Když matka umře (pf.), před dětmi vyvstává (impf.) problém, co dělat*.¹³ Nicméně tato věta přetransformovaná do minulosti (při zachování vidových protikladů) nezní nejlépe: **Když matka umřela (pf.), před dětmi vyvstával (impf.) problém, co dělat*. Z uvedených příkladů je vidět, že formulovat pravidla pro užívání přítomného perfektiva a přítomného imperfektiva je dosti obtížné, většinou se objevují subjektivní pocity a výklady (viz Galton, Mathesius dále).

Přítomné formy ve *scénických poznámkách* jsou užity atemporálně, nicméně naznačují, že „události ... probíhají před našima očima, když čteme scénář/ divadelní hru“ (Quirk 1985). Scénické poznámky mají v angličtině většinou formu present simple, ovšem nejsou vyloučena ani gerundia či formy present

¹³ Ovšem i zde by mohlo být přítomné imperfektivum: *Když matka umírá (impf.), před dětmi vyvstává (impf.) problém, co dělat*. Zajímavé je, že možná perfektivní forma *vyvstane* funguje dobře spolu s přítomným perfektivem (*Když matka umře (pf.), před dětmi vyvstane (pf.) problém, co dělat*), ale ve spojení s přítomným imperfektivem mění význam celé výpovědi: *Když matka umírá (impf.), před dětmi vyvstane (pf.) problém, co dělat*.

progressive. Čeština používá jak formy přítomného imperfektiva, tak perfektiva. Podívejme se na ukázkou z Čapkova R.U.R., jak ji cituje Galton (1969:3):

(Zazvoní domácí telefon. Domin jej zvedne a mluví do něho... Zavěsí telefon.) Marius (vstoupí... podává vizitku... otevře dveře). Domin: Tak tedy. (Sedne si na psací stůl, pozoruje Helenu uchvácen a odříkává rychle).

(Internal telephone rings. Domin lifts receiver, saying... Hangs up.) Marius (enters... hands Domin a card... opens the door). Domin (sits at his desk, gazing adoringly at Helen and saying) Well...

Galton tento příklad komentuje takto: „Přiznávám, že je pro mne občas nesešné nalézt příčinu užití toho neb onoho vidu v takových poznámkách, zejména když na následujících stránkách čtu *usedá*, ale i *usedne u stolu*; dokonalý vid asi lépe vyjadřuje změnu nebo přechod, a nedokonavý vid začátek stavu jistou dobu trvajícího. Zdá se mi, že sloveso *podá* místo *podává* v našem hořejším příkladě by příliš urychlilo tento trochu ceremoniální pokyn.“

Podobné příklady můžeme nalézt i v angličtině, kdy je ve stejné hře¹⁴ jednou použito *Miss Cutts is wearing a white coat* (s. 58) a o několik replik dále *Gibbs enters the room from another door. He wears a white coat* (s. 59). Je však pravda, že podobné případy jsou spíše výjimkou.

U *opakovanosti*, *násobenosti* je možné v češtině užit přítomné imperfektivum, přítomné iterativní imperfektivum a ne-minulé perfektivum. Některé výpovědi mohou být vyjádřeny všemi třemi formami, většinou však s nepatrnými významovými odstíny, které se obvykle dají dost těžko postihnout a vysvětlit. Je možné říct:

Někdy čtu Britské listy.

Někdy si přečtu Britské listy.

Někdy čítávám Britské listy.

Výběr formy záleží na subjektivním pohledu, někdy i na stylistickém záměru; například třetí věta zní trochu archaicky. Ne vždy musí však iterativní formy vyznívat zastarale, slovesa *bývat* a *mívat* se objevují v přítomtu poměrně často¹⁵ (např. *Když studuju v knihovně, mívám často hlad.*). Domnívám se, že formy ne-minulého perfektiva musí být ve výpovědi vždy doplněny nějakým adverbálním výrazem jako je *občas*, *někdy*, *každý den* a podobně.

V angličtině je pro opakovanost vyhrazena forma present simple, nicméně i zde se u některých výpovědí může užit „konkurenční“ forma present progressive. Ta většinou vyjadřuje subjektivní pocit nesouhlasu nebo rozmrzelosti.

¹⁴ Pinter, H.: The Hothouse.

¹⁵ Orientačně zjištěno podle Českého národního korpusu.

V takovýchto výpovědích je také nutné uvést adverbia typu *always, continually, forever* (s významem vždycky, pořád). Srovnejme následující věty:

He's always *working* late in the office.
(Pořád pracuje v kanceláři dlouho do večera.)

He always *works* late in the office.
(Vždycky pracuje v kanceláři dlouho do večera.)

Druhá věta je neutrální informace, kdežto první věta zachycuje nelibost mluvčího nad něčí pozdní prací. Možná, že podobný odstín větám v češtině dodávají rozdílná adverbia, i když nevím, jestli to není už příliš subjektivní názor.

Příklady uvedené ve všech třech typech neaktuálního přítomku ukazují, že je někdy možné použít dvě časové formy pro vyjádření stejné situace. Tuto možnost má čeština i angličtina, a uvedený jev se nevztahuje pouze k přítomnosti, ale i k minulosti a budoucnosti. Mathesius (1947:196) uvádí tyto příklady z minulosti:

Pamatuji se, že jsem ti tu knihu *půjčil*.
Pamatuji se, že jsem ti tu knihu *půjčoval*.

První věta podle něj vyjadřuje „holou skutečnost patřící minulosti“, druhá je „aktuální výjev z minulosti, který mluvčí takřka ještě vidí před očima.“
U dvojice otázek:

Kdo vám to *boural*?
Kdo vám to *zboural*?

první znamená, že bourání bylo předem dojednáno, kdežto v druhém případě bylo zbourání náhodné či zlomyslné. Mathesius (1947:202) se domnívá, že užití nedokonavého slovesa „je dáno nejen důrazem, který se klade na děj, nýbrž také představou, že odborná práce vyžaduje zpravidla nějakého času k provedení.“

Rozsah článku neumožňuje rozvinout zmíněné otázky detailněji, problémem také zůstává rozsáhlost a nesnadná uchopitelnost slovesného vidu. Na závěr cituji názor R. Chatterjea (1982:343): „Slovanské jazyky nemají vůbec zobecněný vidový systém, mají jen x subkategorií plných děr a protimluvů na to, aby mohly být nazývány systémem.“ Tato slova by nás však neměla uvrhnout do deprese, naopak by měla být výzvou k hledání nových přístupů k aspektové problematice.

Literatura

COMRIE, B.: Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge: Cambridge University Press 1976.

GALTON, H.: The Main Functions of the Slavic Verbal Aspect. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts 1976.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1981.

CHATTERJEE, R.: On Cross-Linguistic Categories and Related Problems. In: Hopfer, P. J. (ed.): Tense-Aspect: Between Semantics and Pragmatics. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1982.

KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962.

LOMONOSOV, M.: Rossijskaja grammatika Mixaila Lomonosova. Leipzig 1975 (reprint pův. vyd. z r. 1755).

MATHESIUS, V.: O konkurenci vidů v českém vyjadřování slovesném. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1974.

PANEVOVÁ, J. et al.: Čas a modalita v češtině. Praha: Acta Universitatis Carolinae 1971.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2000.

QUIRK, R. et al.: A Comprehensive Grammar of the English Language. London 1985.

Prameny

Pinter, H.: The Hothouse. Faber and Faber, London, Boston 1991.

Recenze knihy The Cement Garden (Ian McEwan), The Sunday Times, Book News, 7. 11. 1999, s. 45.

Viewegh, M.: Výchova dívek v Čechách. Praha, Český spisovatel 1994. (v)

Viewegh, M.: Bringing up girls in Bohemia. Přel. A. G. Brain. London: Readers International 1997. (ve)

Možnosti konkurence u přejatých substantiv na *-ing/-ink* (na základě sémantické analýzy)

Jitka Mravinacová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Tématem mého příspěvku¹ je sémantická analýza přejatých substantiv s formantem *-ing/-ink*, která je východiskem pro posouzení možnosti vzniku konkurenčních situací (jako projevu systémovosti v české lexikální zásobě). Materiálovou bázi příspěvku je slovník Nová slova v češtině (1998) a excerpční materiál lexikografického oddělení ÚJČ, na jehož základě byl slovník zpracován.

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci grantu: Systémotvorné procesy neologizmů v současné češtině, GA AV ČR – r. č. A0061803.

Substantiva zakončená na *-ing/-ink*, jejichž zdrojem je angličtina, nejsou v češtině ničím novým. Slova jako *mítink*, *trénink*, *driblink/dribling*, *liftink* či *skipink*² jsou již řadu let součástí české slovní zásoby. V současnosti však zaznamenáváme takový kvantitativní nárůst těchto anglicizmů, že se nám jeví jako výrazný přejímaný strukturní typ, který si zaslouží hlubší analýzu. V jeho sémantice se jednak odráží poloslovesný a polojmenný charakter anglického gerundia³, tj. slovesného tvaru s formantem *-ing*, a jednak jsou v ní obsaženy i významové posuny související s lexikalizací některých gerundií v angličtině v samostatně fungující slova – substantiva. To se projevuje sémantickou různorodostí „ingových“ substantiv v rámci dosti širokého spektra významů – od slovesných po substantivní, od abstraktních dějových po konkrétní. V mezích tohoto sémantického rozpětí se rýsují tři významové skupiny „ingových“ substantiv. Pro přesnost je třeba na tomto místě zdůraznit, že následující třídění se netýká celých lexémů, ale pouze jejich jednotlivých významů, tzn., že příslušnost jednoho výrazu ke dvěma, popř. všem třem skupinám je možná a svědčí o jeho polysémii.

První významovou skupinu tvoří „ingová“ substantiva slovesného charakteru, která bývají konstitutivními členy nominalizovaných propozic. Nominalizované struktury se užívají velmi často v počáteční fázi procesu přejímání anglicizmů, protože umožňují vyhnout se slovesu, jež vyžaduje slovotvorné zformování. Syntaktickou derivací mohou být tyto struktury přeměněny na věty, v nichž jsou „ingová“ substantiva transformována na slovesa. Například syntaktickou strukturu *kondici si udržoval každodenním joggingem* lze transformovat na konstrukci *kondici si udržoval tím, že každý den jogoval* nebo strukturu *za první hodinu internetového surfingu zájemce zaplatí 30 Kč* lze transformovat do podoby *zájemce, který hodinu surfuje po Internetu, zaplatí 30 Kč*. Sémantický obsah takto použitých „ingových“ substantiv si uchovává charakter predikátu. Takovýto slovesný význam je obsažen ve významové struktuře např. substantiv *scanning*, *jogging*, *lobbing*, *surfing* nebo *modelling/modeling*.

Možnost vzniku konkurence u tohoto významového typu „ingových“ substantiv vyplývá právě z jejich schopnosti transformovat se na slovesa, neboť ta zároveň implikuje možnost tvoření podstatných jmen slovesných s formantem *-ní*. A tak vznikají dvojice synonym jako *scanning* – *scanování/skenování*, *jogging* – *joggování*, *lobbing* – *lobbování*, *modeling/modelling* – *modelování* nebo *surfing* – *surfování*. Srov. např. kontexty: *politik si například vymkne při joggingu kotník* vedle *ke druhému kotrmelci došlo o víkendy při tradičním raním Clintonově joggování*; *ve svých sedmnácti letech má za sebou několik měsíců modelingu v Itálii* a *v Německu vedle přestala s modelováním, začala fil-*

² Pravopisná podoba těchto výrazů je převzata z Akademického slovníku cizích slov (1995).

³ Gerundium má schopnost uplatňovat se ve funkci typicky nominálních větných členů (může být podmětem, předmětem, postponovaným přívlastkem i doplňkem).

movat; za první hodinu internetového surfingu zájemce zaplatí 30 Kč vedle vyhledávat data zdlouhavým surfováním po Internetu; počítače umožňují faxování, komunikaci s modemem a scanning vedle skenování je vcelku svižné, černobílá stránka A4 je zpracována za dvanáct vteřin.

Druhou významovou skupinu „ingových“ substantiv tvoří abstraktní názvy dějů, které nejsou pouhými přejatými syntaktickými deriváty sloves, ale významově samostatnými lexémy. Jsou to takové názvy, které jsou substantivizované již v angličtině (mohou to být i lexikalizovaná slovní spojení, např. *bungee jumping*) a které nefungují jako sémantické predikáty. Např. syntaktická struktura představujeme vám soukromou firmu, jejíž kmenoví zaměstnanci stáli u zrodu moderního ballooningu u nás neumožňuje syntaktickou transformaci substantiva *ballooning* na sloveso, podobně jako není možné do funkce predikátu transformovat lexém *bungee jumping* v konstrukci *když byly liány nahrazeny gumovými lany*, vznikl *bungee jumping*. Rozlišování významů první a druhé skupiny je v souladu s přístupem Kláry Buzássyové, který uplatnila při analýze deadjektivních substantiv s formantem *-ost'*. V příspěvku nazvaném *Súvzťažnosť pojmov transpozícia, syntaktická derivácia, nominalizácia* ako reflex vzťahu tvorenia slov a syntaxe (1999) upozorňuje na potřebu odlišovat lexikální deriváty od pouhých syntaktických derivátů v nominalizovaných strukturách. Tento princip analýzy je možné aplikovat i na dějová substantiva. Z příspěvku vyplývá, že lexikální derivace není pouhou formální transformací lexému, ale že znamená i určitý sémantický posun. A právě takovýto posun můžeme pozorovat u „ingových“ substantiv druhé významové skupiny. Na rozdíl od substantiv první skupiny pojmenovávají děj, činnost bez zřetele k její dynamičnosti, k jejímu průběhu. Označují spíše druh činnosti, např. druh cvičení, sportovní disciplínu, metodu činnosti, druh trestné činnosti, druh služby ap.⁴ Takovýto význam mají např. substantiva *armwrestling*, *ballooning*, *bodybuilding/body building*, *bodystyling/body styling*, *brainwriting*, *bungee jumping*, *catering*, *desktop publishing*, *face-lifting*, *face-myolifting*, *homebanking*, *jogging*, *leasing*, *paging*, *paragliding*, *parasailing*, *rafting*, *rating*, *racketeering*, *signmaking*, *skateboarding*, *snowboarding*, *strečink*, *taping*, *teleworking*, *wrestling*.

Absence příznaku dynamičnosti, který je charakteristický pro slovesa, mění u této významové skupiny „ingových“ substantiv možnosti vzniku konkurenčních vztahů. Místo podstatných jmen slovesných, která implikují ve svém významu existenci slovesa, se objevuje jiný typ synonym, a to dějová substantiva bez formantu⁵, např. *raft* vedle *rafting*, *snowboard* vedle *snowboarding*, *bungee jump* vedle *bungee jumping*, *telework* vedle *teleworking* nebo *face lift* vedle *face-lifting/face lifting*. Srov. např. kontexty: *operaci obličej* – *face lift*, *laický*

⁴ Mezi významy prvního a druhého typu je přibližně stejný rozdíl, jaký vyjadřují české výrazy *běhání* – (*překážkový*) *běh*; *skákání* – *skok* (*vyšoký*).

⁵ Otázka, jak tato dějová substantiva bez formantu vznikají, není z hlediska zaměření příspěvku podstatná, a proto ji ponechávám stranou.

vytahování, absolvuje v Ústavu lékařské kosmetiky v Praze podruhé vedle kosmetické operace jako *face-lifting* jsou finančně náročné; raft je pro nás nový sport – mistrovství světa v raftu vedle mistrovství v raftingu; nejatraktivnější zimní disciplínou je *snowboard* – světový pohár ve *snowboardu* vedle mistrovství České a Slovenské republiky ve *snowboardingu*. Další možný typ konkurence představují kalky. Kalkují se některá slovní spojení nebo (z nich vzniklá) kompozitativní typu *homebanking/home banking*, v jejichž struktuře lze rozpoznat substantivum zakončené na *-ing* a blíže určující přívlastek. Kalkováním vznikají slovní spojení, která konkurují anglickým výrazům, zvláště jsou-li terminologického rázu. Například je doložena koexistence výrazů *homebanking/home banking* a *domácí bankovníctví* nebo *phonebanking/phone banking* a *telefonní bankovníctví*. Srov. např.: *za phonebanking platíte v první řadě peníze Telecomu, v homebankingu se skrývají mnohem větší náklady; na podzim loňského roku rozšířila Bohemia své produkty o tzv. home banking neboli domácí bankovníctví; drobné bankovníctví zaznamenává vedle klasického „home banking“ či telefonního bankovníctví i obecný zájem o správu účtů přes Internet*. Jiným příkladem je výraz *homeschooling*, který se zpočátku používal spíše pro označení cizí reálie a později začal být vytlačován termínem *domácí vyučování*. Srov. např.: *jde o experiment, při němž chce úřad zjistit, zda a za jakých podmínek je možné povolit domácí vyučování neboli homeschooling; pozitivně hodnotí nový systém domácího vyučování specialisté a ministerstvo*.

Třetí významovou skupinu tvoří „ingová“ substantiva s nedějovými významy, které jsou výsledkem metonymického posunu abstraktního dějového významu směrem k významu výsledku, prostředku či místa děje, popř. výsledkem univerbizace⁶. Průvodním znakem takového konkrétního významu je možnost použití plurálu. Srov. např.: *dresink/dressing (bohatý výběr salátů, dresinků, chlazených nápojů; dresinky Spak); parking (parking má mít podobu 152 garážových boxů a šedesáti volných parkovacích míst); piercing (Eloy má už několik měsíců piercing na pupíku – je to zlatý kroužek s malou kuličkou); peeling (podle druhu pokožky se může peeling nechat zaschnout; nanést peeling); rating (pro zadavatele a agentury jsou zajímavé především ratingy reklamního bloku); styling (vlasový styling, jak se dnes říká skvělému účesu, si musíte obstarat doma; mezi nejnovější vrtulníky patří dvoumetrový Bell 230, který si zákazníci získává atraktivním stylingem)*. I tato substantiva se mohou

⁶ „Ingová“ substantiva s nedějovým významem mohou mít i jiný původ než ve verbálních substantivech, popř. v gerundiu. Kromě gerundia se formantem *-ing* tvoří v angličtině další slovesný tvar, participium přítomné. Jeho lexikalizací vznikají verbální adjektiva, která bývají součástí ustálených slovních spojení přejímaných do češtiny nebo v češtině vytvořených: *shopping mall, shopping centrum, trekkingové kolo, holdingová společnost* (srov. s angl. *holding company*). Univerbizací těchto slovních spojení vznikne rovněž substantivum s „ingovým“ zakončením. Srov. např.: *trekking* ve významu trekkingové kolo, *holding* ve významu holdingová společnost.

dostat do konkurenčních vztahů, ty však jsou spíše výjimečné. Jednou možností je konkurence mezi domácím lexémem utvořeným od přejatého slovesa a přejatým „ingovým“ substantivem, jako je tomu v případě lexémů *parkoviště* a *parking*, jiným případem je konkurenční vztah mezi (pravděpodobně) univerbizovaným lexémem *trekking* a zkráceným *trek* ve významu *trekkingové kolo*.

Závěrem je třeba položit si otázku, jaké podněty přináší takovýto sémantický popis pro lexikografickou praxi. Měli bychom mít na zřeteli, že „ingová“ substantiva mohou být polysémní. Ve významové struktuře některých z nich bývá obsaženo více významů, které se často špatně rozlišují. Např. substantivum *jogging* může mít příznak dynamičnosti (běhání) a zároveň i příznak účelovosti (pro zdraví), jenž mu dodává významový odstín druhu činnosti. Lexém *bodystyling/body styling* označuje druh činnosti (souhrn úkonů), která je zaměřena k dosažení nějakého výsledku („péče o celkový harmonický vzhled osoby sladněním účesu, naličení, oblečení a doplňků“ – SN 1998). Má tedy příznak rezultativnosti, jenž mu umožňuje označovat zároveň výsledek činnosti (v *odpoledním programu budou i ukázky body stylingu*). Jsem toho názoru, že sémantická analýza spolu s naznačenými typy možné konkurence napomůže lepšímu pochopení významové struktury přejatých substantiv tohoto slovtvorného typu. Kromě toho zjištěné případy konkurence znamenají i větší propracovanost synonym k „ingovým“ jednotkám.

Bibliografie

Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia 1995.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Súvzt'ažnosť pojmov *transpozícia*, *syntaktická derivácia*, *nominalizácia* ako reflex vzťahu tvorenia slov a syntaxe. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand (Materialien der 3. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, Innsbruck 1999). Innsbruck 2000, s. 145 – 155.

HORECKÝ, J.: Anglické slová na -ing v slovenčine. In: Kultúra slova, 25, 1991, č. 10, s. 324 – 326.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989.

MARTINCOVÁ, O. a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha: Academia 1998. (SN 1998)

MARTINCOVÁ, O.: Na okraj konkurence slovtvorných prostředků (U příležitosti životního jubilea M. Dokulila). In: Slovo a slovesnost, 58, 1997, s. 161 – 164.

Mluvnice češtiny 3. Praha: Academia 1987.

Lexika synchrónnych internetových textov

Michal Fedák

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

1. Úvod

ICT – informačné a komunikačné technológie. Tento *terminus technicus* možno v súčasnosti počuť zo všetkých strán. Komunikačné technológie zachvátili svet a robia ho menším a poznateľnejším, prostredníctvom nich možno prekonávať vzdialenosti za neuveriteľne krátky čas a vyhladať informácie z rôznych kútov sveta. Nové možnosti však vplývajú aj na tých, ktorí ich využívajú. Vo svojom príspevku sa zameriam na toto „ovplyvňovanie“ v prostredí internetu.

O analýzu internetového komunikátu v rámci asynchrónnej komunikácie sa pokúsili už niekoľkí slovenskí autori (J. Findra, 1997, E. Bajžíková, 1998 a čiastočne i J. Wacharczyková, 1999). Iná je situácia v oblasti synchrónnej vedenej komunikácie, kde sa doposiaľ žiadny slovenský výskum neuskutočnil. Na tomto mieste predstavím výsledky vlastných pozorovaní¹, pričom, ako to už vyplýva z názvu, sa budem venovať lexikálnej stránke takýchto textov.

Najvhodnejším reprezentantom synchrónnej vedenej komunikácie v internete sú rozhovory realizované prostredníctvom služby Internet Relay Chat (IRC), ktoré typologicky patria k skupine označovanej *chat*², hoci existujú aj ďalšie programy umožňujúce *chat*, ako napr. *ICQ* (z angl. *I seek you*), *Talk*, *Phone* a pod.

Chat v IRC je síce mediálne písaný, no svojou formou (organizáciou), obsahom, ale i realizáciou jazyka je veľmi blízky hovorenej reči, hovorenému rozhovoru. Túto vlastnosť *chatu* môžeme označiť aj pojmom *konceptná ústnosť*. E. Hentschel (1999) pritom konštatuje, že „spôsob, akým IRC-čkári používajú a hlásujú svoj jazyk, veľmi realisticky zobrazuje spôsob, akým je jazyk používaný v súčasnej každodennej konverzácii“³.

Popri verbálnej komunikácii, ktorá je základom akejkolvek konverzácie v rámci IRC, sú v prostredí IRC prítomné aj neverbálne prejavy komunikujúcich. Ich vyjadrenie môže byť založené na použití znakov vytvorených pre tento účel (*znakové neverbálne prejavy*) alebo je možné ich vyjadriť istým jazykovým útvarom,

¹ Skúmaný korpus pozostáva zo záznamov rozhovorov v rámci služby Internet Relay Chat na kanáloch #slovakia, #ragtime, #kosice, #presov a #zilina zachytávajúcich komunikáciu prerušovanú v dňoch 18. 10. 1999 až 27. 1. 2000.

² *Chat* ako samostatný typ rozhovoru sme vyčlenili na základe nasledujúcich kritérií: spoločenská dôležitosť a funkcia rozhovoru, spoločenské postavenie partnerov v rámci rozhovoru, vonkajšie podmienky rozhovoru. V rámci všetkých spomínaných kritérií sa vyskytli osobitosti špecifické pre texty synchrónnej internetovej komunikácie (bližšie o tejto téme pozri Fedák, 2000).

³ „[...] the way IRC'ers use and spell their language shows very realistically the way in which the language is used in actual everyday conversation [...]“

napr. slovom, vetou a pod. (*lexikalizované neverbálne prejavy*). Neverbálnym prostriedkom sa tu vzhľadom na našu tému nebudem ďalej venovať.

2. Lexika v *chate*

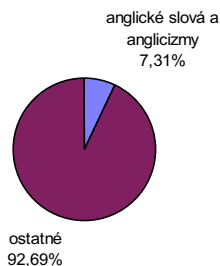
Vráťme sa k našej téme – k lexikálnej stránke výstupov v IRC. Vzhľadom na to, že používatelia internetu (a teda aj IRC) patria prevažne k mladšej generácii⁴, nemôže prekvapovať, že sa vo vyjadrovaní a v lexike vyskytujú črty *mládežníckeho jazyka (slangu)*⁵ (M. Haase et al., 1997). Samozrejme, že nejde úplne o spôsob prejavu zhodný so spôsobom vyjadrovania dnešných mladých ľudí, a ani nie je cieľom tohto príspevku dokazovať uvedenú skutočnosť. V rámci *chatov* v IRC ma skôr zaujali isté oblasti lexiky, ktoré ďalej opíšem. Ide najmä o 1. anglicizmy, 2. vulgarizmy a 3. pozdravy.

2.1. Anglické slová a anglicizmy

Angličtina je považovaná za primárny jazyk internetu. Pomocou nej sa do-rozumievajú účastníci z rôznych jazykových skupín, i keď nie je ich rodným jazykom. Je preto prirodzené domnievať sa, že angličtina bude vyvíjať tlak na iné jazyky používané v prostredí IRC a ovplyvňovať ich systém. Najlepšie je tento vplyv pozorovateľný na živom, nekodifikovanom jazyku používanom účastníkmi komunikácie v IRC.

Z korpusu, ktorý som získal zaznamenávaním rozhovorov v IRC, som po odstránení systémových hlásení a pseudonymov komunikantov zobrazených vždy na začiatku každej repliky získal súbor 29 748 reťazcov znakov, ktoré sú buď slovami, alebo vystupujú v komunikácii ako iné nositeľa významu. V rámci tohto množstva sa vyskytlo 2 175 anglických a anglicky motivovaných slov a znakov.

Anglické slová a anglicizmy v texte IRC

Graf č. 1 Anglické slová a anglicizmy v texte IRC

⁴ Prieskum vekovej štruktúry používateľov možno nájsť na webovej stránke NetProjekt, 1997.

⁵ Nem. *Jugendsprache*.

Percentuálne vyjadrenie tohto množstva (7,31 %) sa môže zdať vysokým. Trebarobiť poplach? Domnievam sa, že nie. Väčšinou totiž ide o pseudonymy účastníkov komunikácie (pri oslovení sa navzájom) a o celé anglické vety (teda nie o asimiláciu anglických slov do slovenských viet).

<ZircoN> harwey?

<JAHODKA> Sliver ok uz som tam

* SNODY slaps wewera around with a small 50lb Unix Manual

<reeko> uuuuu makes me wonder :O)

<Pip0> _If you need me just write msg to me!!

Veľmi často nájdeme medzi anglicizmami terminologické označenia z počítačovej praxe a slangové výrazy (resp. profesionalizmy) počítačových používateľov, príp. príkazy na používanie programu IRC.

<PeBa> cafte nemate niekto v elektronickej forme popis Win32 API, len nie help ale nieco take ako prirucka programatora ?

<gogina> lomitko quit

<A-Bomb> najdi si send

Anglické slová sa objavujú aj v rámci pozdravov prichádzajúcich a odchádzajúcich účastníkov alebo pri ohlasovaní svojej prítomnosti na kanále.

<tRance> cawwec all here

<VirKing> Heh, helo!@

* reeko is back...

Zaujímavým spôsobom oznámenia svojho odchodu z kanála je aj napísanie niektorého zo všeobecne rozšírených príkazov na ukončenie nejakého programu (napr. exit, quit, logout a pod.) do dialógového riadku a následné opustenie kanála, príp. IRC celkom (napr. <Saris> *logout*).

Anglické slová sa používajú v IRC aj ako vsuvky do viet alebo ako celé výpovede (ide predovšetkým o zaužívané frázy ako napr. „*by the way*“ – slov. mimochodom).

<lacina> gogina, by the way, radšej mi povedz ako ist prec

<Tasadar> ufo forever

Niekedy narazíme na použitie anglického slova v slovenskej vete, pričom toto slovo je uprednostnené pred použitím slovenského (napr. <_MiG> a a co?).

Častým úkazom používania anglických slov sú aj vulgarizmy, o ktorých sa zmienime neskôr.

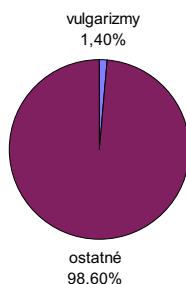
Všeobecne sa nám potvrdilo konštatovanie, že angličtina je univerzálnym jazykom v internete, a je preto jeho neodmysliteľnou súčasťou. Jej infiltrácia do ostatných jazykov fungujúcich v prostredí počítačovej hypersiete je takmer

prirodzeným javom s ohľadom na dané prostredie. Pri používaní anglicizmov a anglických slov ide prevažne o citátové lexikálne jednotky. V niektorých prípadoch je miera ich udomácnenia (*samozrejme v prostredí IRC* – pozn. aut.) taká vysoká, že môžeme hovoriť aj o prevzatých lexikálnych jednotkách. Okrem toho používanie anglicizmov a anglických slov je úzko spojené so súčasným mládežníckym slangom, ktorý je do značnej miery ovplyvňovaný západnou anglofónnou kultúrou. Čiastočne sa dá uvažovať aj o paralele s latinčinou a jej rozšíreným používaním v stredoveku (v prípade Slovenska až do novoveku).

2.2. Vulgarizmy

Miera anonymity a intimity, ktorú IRC poskytuje komunikujúcim, pôsobí uvoľňujúco na normy správania sa. Prejavuje sa to nielen uvoľnenosťou jazykovej normy v prejavoch komunikujúcich, ale i v uvoľnení spoločenskej normy. Vzhľadom na túto skutočnosť i s ohľadom na fakt, že ide o slang mládeže, očakávali by sme za takýchto podmienok zvýšený výskyt tzv. neslušných slov. Naše pozorovanie ukazuje:

Vulgarizmy v texte IRC

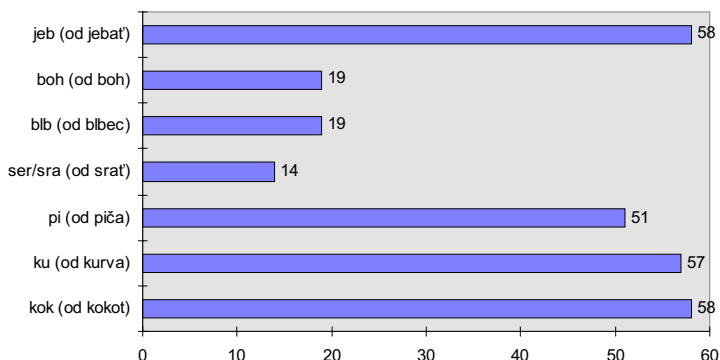

Graf č. 2 Vulgarizmy v texte IRC

Dalo by sa polemizovať o tom, či 1,40 % je veľa alebo málo. V zásade je medzi používanými vulgarizmami možné rozlíšiť dve väčšie skupiny: slovenské a anglické (z inojazyčných sa vyskytol iba jeden nemecký vulgarizmus, a to v celej nemeckej vete).

Nasledujúci graf podáva prehľad o najproduktívnejších slovenských vulgarizmoch v rámci *chatu*:

Najfrekventovanejšie slovenské vulgarizmy v texte IRC

Graf č. 3 Najfrekventovanejšie slovenské vulgarizmy v texte IRC

Tak ako iné slová, aj vulgarizmy majú rozdielnu grafickú podobu, a to vzhľadom na rôznu realizáciu niektorých grafém. Zaujímavou je ale grafická podoba slova „piča“ a jeho odvodenín, kde okrem písmen funguje ako základ slova aj ikonická podoba „<>“, (napr. <>ovat', <>-ovina, ale aj samostatne v podobe <>). Dajú sa predpokladať dve príčiny vzniku tejto formy:

istá miera morálnej zábrany vysloviť (napísať) toto slovo prinútila používateľa k vynaliezavosti (hoci sa táto forma nakoniec ujala),

na niektorých kanáloch bolo kedysi používanie vulgarizmov trestané vyhodením z kanála, pričom na toto dozerali *bot*-i tak, že rozoznávali korene slov, a tak boli komunikujúci nútení vymyslieť iné spôsoby, ako použiť vulgarizmus a pritom nenapísať reťazec znakov identifikujúcich toto slovo podľa koreňa.

Podobne sa dajú vysvetliť aj iné formy vulgarizmov (napr. *k***t* namiesto *kokot* a pod.).

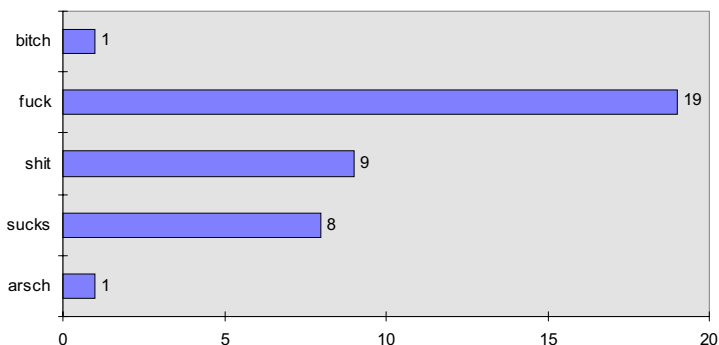
V poslednom čase sa v IRC objavuje aj slovo *kua* ako podoba vulgarizmu *kurva*. Domnievam sa, že k tomu dochádza pod vplyvom zábavných relácií vysielaných v rozhlase a televízii⁶.

Slovník neslovenských vulgarizmov je malý a menej frekventovaný. Prehľad o používaných neslovenských vulgarizmoch podáva graf č. 4:

Ako vidno, najfrekventovanejším vulgarizmom je v tomto prípade slovo *fuck*, ktoré samo o sebe je veľmi frekventovaným vulgarizmom aj v domácom, anglo-americkom prostredí, ktoré v súčasnosti do značnej miery ovplyvňuje mládež.

⁶Presnejšie pod vplyvom série Stredoslováci vysielanej v rámci zábavnej relácie Ruleta na vlnách rádia Twist.

Neslovenské vulgarizmy v texte IRC

Graf č. 4 Neslovenské vulgarizmy v texte IRC

2.3. Pozdravy

Meniaca sa štruktúra účastníkov prítomných na kanáli, ich príchody a odchody, ako aj konverzačný charakter *chatu* sa odrážajú taktiež v používaní pozdravov. V rámci IRC ide vskutku o veľmi variabilnú časť slovnej zásoby komunikujúcich. Takmer každý účastník má okrem bežných pozdravov aj nejaký ten špecifický (najmä stáli účastníci rozhovorov v kanáli).

Typovo sa vyskytlo 11 pozdravov, ktoré sú realizované rozličnými spôsobmi. Týmito typmi sú: *vitaj*, *hi*, *hello/hallo*, *re*, *hey / nazdar*, *ahoj*, *čau / bye*, *maj sa*, *papa*. Prvých päť typov sa uplatňuje pri príchode účastníka na kanál, ďalšie tri sa používajú tak pri príchode, ako i odchode účastníka a posledné tri sú určené na rozlúčku.

Najfrekvencovanejším a zároveň najvariabilnejším typom pozdravov je typ *čau* a po ňom typ *ahoj*. U oboch týchto typov možno vyčleniť na základe ich významu a formy ešte dva podtypy, a to „osobné“ a „neosobné“ pozdravy. Podtyp *osobných pozdravov* referuje na adresáta, teda či ide o jednotlivca alebo o skupinu. Tieto pozdravy vytvárajú opozitnú dvojicu na základe opozície jednotného a množného čísla. Ide o podtypy *čau* – *čaute* a *ahoj* – *ahojte*. Z podtypu *neosobných pozdravov* nemožno bez kontextu určiť, či pri adresovaní ide o jednotlivca alebo o skupinu. Sem patria typovo tvary *čauko*, *čaves* (*čavec*), *čava* a *ahojko* (*ahojki*), *ahojda*. O typoch a podtypoch hovoríme najmä preto, lebo zastupujú paradigmu pozostávajúcu z rôznych realizácií jednotlivých pozdravov.

Variácie formy pozdravu typu *čau* úzko súvisia s realizáciou hlásky [v] v písanom texte v IRC. Objavujú sa tak v podstate štyri formy tohto pozdravu *cau* – *caw* – *cav* – *caf*. Tieto sa potom realizujú v rámci rôznych podtypov, a tak vznikajú pozdravy ako *cafko* – *cawko* – *cauko*, *cafes* – *cawes* a pod. Okrem

toho niektorí používatelia znásobujú niektoré z grafém pozdravu (napr. *caff*, *caaaaaauuuuu*, *cawwec*).

Podobné variácie sú pozorovateľné i pri type *ahoj*, no je ich menej. Za bezpríznamovú formu by sme mohli označiť tradičnú formu *ahoj* (aj s jej variáciami v súvislosti s osobným a neosobným podtypom a s reduplikáciou grafém). Vyskytujú sa aj príznakové formy, keď graféma „h“ je nahradená grafémami „j“ a „ch“. Ich výskyt je pomerne zriedkavý v porovnaní s variáciami grafémy „u“ v pozdrave *čau*.

Pozdravy prevzaté z angličtiny sú taktiež pomerne časté (typy *hi*, *hello/hallo*, *bye*, *re*). Osobitnú funkciu v rámci nich spĺňa pozdrav *re*, ktorý má špeciické použitie. Súvisí totiž s opätovným príchodom na kanál (napr. znovupripojenie po prerušení spojenia). Jeho význam by sme mohli vysvetliť ako „ahojte, som späť“. Niekedy sa spája s pozdravom *hi* a vytvorí sa konštrukt *rehi* s rovnakým významom.

Aj typ *nazdar* je určený ako pozdrav predovšetkým jednotlivcovi. No i tu sa vyskytla forma plurálu (*nazdarte*), ako aj neosobná, pravdepodobne česká forma (*nazdarek*).

V ojedinelých prípadoch sa objavili aj reduplikované tvary pozdravov (*caucau*, *hihi*), i skrátené formy (*pa*). Pri typovom pozdrave *čau* sa vyskytol pokus o nahradenie absentujúcej diakritiky (*tchaves*).

2.4. Ďalšie lexikálne zvláštnosti

Požadovaná rýchlosť komunikácie a princíp ekonomizácie jazyka si v rámci synchrónnej, mediálne písomnej komunikácie vyžiadali aj vysokú mieru kondenzácie jazykových prostriedkov. Okrem bežne používaných skratiek a univerbizovaných lexikálnych jednotiek sa vyskytujú netradične použité skratky (napr. používanie ŠPZ áut na označenie miest), ale aj pomerne neštandardne vytvorené skratky. Princíp vytvárania takýchto skratiek by sa dal vysvetliť takto: na základe fonetickej podobnosti časti slova s výslovnosťou hlásky alebo číslovky sa substitúciou vytvorí graficky kratšia podoba pôvodnej jednotky (napr. opäť – o5, späť – s5, z angl. are – R, to you – 2U ...). Za grafickú skratku, ktorá by ale čiastočne mohla korešpondovať s označením fónická skratka, môžeme považovať vyskytnúvšie sa skrátené pomenovanie *banbys* ako označenie mesta Banská Bystrica.

Zvláštnosťou sú aj spisovno-nespisovné dvojice *ved'* – *šak* a *ako* – *jak* (resp. *jako*). Kým pri druhej dvojici sa v rámci jazykovej komunikácie javí kodifikované „*ako*“ ako frekventovanejšie, postavenie subštandardného „*jak*“ (resp. „*jako*“) je tiež pomerne silné (výskyt „*ako*“ – 199-krát, „*jak*“ (resp. „*jako*“) – 68-krát). Distribúcia týchto foriem pritom nie je viazaná na použitie uvedenej formy ako častice alebo spojky.

Zaujímavý je prípad prvej „synonymickej“ dvojice, kde sa presadila subštandardná forma na úkor kodifikovanej. Pomer frekventovanosti výskytu medzi časticami „*šak*“ a „*ved'*“ je 1 : 0,32.

Výskyt týchto „synonymických“ dvojíc sa pritom nedá zdôvodniť ani z hľadiska funkčnosti, ani z hľadiska princípu ekonomizácie reči.

3. Niečo na záver

Text a jeho lexika sú v rámci synchrónnej internetovej komunikácie relatívne variabilné a individuálnymi zásahmi používateľov ovplyvniteľné entity. Niektoré porušenia normy či istých pravidiel sa postupne stávajú akýmsi štandardom, novými samostatne fungujúcimi „pravidlami“. Tento príspevok si nenárokoval na dôkladné opísanie všetkých zvláštností a osobitostí lexiky, ktorá sa vyskytuje v rámci synchrónnych internetových diskusií. Bola to iba sonda do zatiaľ nie dostatočne preskúmaných vôd novodobej komunikácie.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Text Internetu. In: *Studia Academica Slovaca*, 27. Red. J. Mlacek, Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania 1998, s. 15 – 23.

FEDÁK, Michal: Internet, komunikácia, jazyk. Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2000.

FINDRA, Ján: Štylistika internetových textov. In: *Slovenská reč*, 1997, roč. 62, č. 5, s. 257 – 267.

HAASE, Martin – HUBER, Michael – KRUMEICH, Alexander – REHM, Georg: *Internetkommunikation und Sprachwandel*. Osnabrück: Universität Osnabrück – Institut für semantische Informationsverarbeitung 1997.

<http://www.cl-ki.uni-osnabrueck.de/cl-ki/hausarbeiten/html/irc/> (1999-06-29)

HENTSCHEL, Elke: *Communication on IRC*. 1999.

<http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/irc.htm> (1999-06-29)

NetProjekt. (c) Webner, s. r. o., Focus, s. r. o.: 1997.

<http://www.prieskum.sk/>

WACHTARCZYKOVÁ, Jana: Jazyk a dáta: Nové možnosti sebarealizácie jazyka vo virtualite. In: *Varia VIII*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 1999.

Rysy mluvenosti v chatových příspěvcích na Internetu

Alena Krausová

Centrum pro výzkum osobnosti a etnicity, Praha

Claude L. Strausse popisuje ve své knize *Myšlení přírodních národů*, jak se příslušníci vyspělé civilizace baví činnostmi, tzv. *bricolage*, jejíž cílem je výroba předmětů, které by si mohli bez problémů koupit. Vyvíjejí stejnou činnost jako příslušníci primitivních národů, u kterých je však tato činnost dána existenční potřebou. Použila jsem slovo „baví se“ nějakou činností, tedy nedělají ji přede-

vším pro potřebu, ale pro zábavu. Stejného slovesa bychom mohli použít pro komunikování na diskusních internetových chatech – jde ve většině případů také o činnost vyvíjenou pro zábavu, pro pobavení se.

Podíváme-li se do chatů, zjistíme, že zde většina příspěvků nenese žádnou informaci, plní jen funkci kontaktní. Nabízí se tak otázka, proč v poslední době tolik lidí stále častěji do chatů vstupuje. Ačkoli existují i tematicky vymezené chaty (např. chat o snowboardingu), v převážné většině nejde o výměnu informací. Jde spíš o participaci na hře, o příslušnost k určité skupině, převážně mladších lidí, minimálně středoškolsky vzdělaných (lze usuzovat podle výzkumů uveřejněných v Mladé Frontě Dnes, která uvádí, že v naprosté většině se lidé k Internetu připojují v práci, tedy mají k němu přístup lidé pracující s počítači), kteří mají zájem o nové civilizační vymoženosti. O chatové komunikaci můžeme uvažovat jako o hře. Každá hra má svoje pravidla a porušení těchto pravidel podléhá jistým sankcím. Je tomu tak i v případě chatu? Kdo stanovil pravidla? Jsou ta pravidla psaná? Musíme se jim, jako v případě různých společenských her, učit nebo jsou nám v zásadě jasná?

Připojit se k chatu má právo každý. Podmínkou vstupu je výběr nickname, přezdívky. Ta umožňuje úplnou anonymitu – není třeba uvádět své jméno, věk ani žádné jiné údaje. V češtině jsme většinou schopni podle jména určit, zda jde o muže či ženu, což u přezdívky neplatí. Jednak si žena může zvolit mužskou přezdívku a opačně, jednak některé přezdívky o příslušnosti k pohlaví nevypovídají nic (*voo doo*, *exe*, *mojo*). Příspěvky na chatu jsou formálně odděleny od svého autora, jsou zasazeny pouze do kontextu ostatních příspěvků. Úplná anonymita dovoluje svobodu vyjadřování, a to jak po stránce obsahové (vyjadřování se k tabuizovaným tématům), tak i po stránce formální (nerespektování pravidel pravopisu). I zde jsou však jisté limity, meze. Dovoluje anonymita pisateli šířit prostřednictvím Internetu zákonům odporující, např. xenofobní texty (a zejména v oficiálních on-line denících, jakým je například IDNES, on-line magazín Mladé fronty Dnes?). A zavrhneme-li pravidla pravopisu, budou naše texty srozumitelné pro ostatní?

V souvislosti se srozumitelností si položíme otázku, co čtenáře při prvním kontaktu s chatem zarazí, na co není zvyklý z klasického psaného textu a proč chatové příspěvky obsahují některé specifické prvky a jaká je jejich funkce.

Jen na okraj připomínám, že do problematiky psanosti a mluvenosti vstupuje aspekt historický. Kompozice literárních děl minulosti (zvukové aliterace, opakování, užívání ustálených obrátů) prozrazuje, že šlo především o díla mluvená, jejichž zápis pochází až z doby daleko pozdější, než která je spojována s jejich vznikem. Upozorňuji v této souvislosti alespoň na dílo Clauda Hagege *Člověk a řeč*, které se mimo jiné zabývá historií vztahu mezi psaností a mluveností jako fenoménu, který významně doprovází celé dějiny lidské kultury. V současné době se kulturním dosahem tohoto vztahu zabývají takoví filozofové komunikace a literární teoretikové, jako je Umberto Eco nebo Marshall McLuhan. Právě tito autoři mluví o tzv. konci Gutenbergovy galaxie a o novém nástu-

pu mluveného jazyka, jehož šíření a nová podoba jsou ovšem zdůrazněny novými možnostmi technologie.

S rozvojem nových komunikačních možností se ještě více problematizuje zavedená dichotomie psanosti a mluvenosti. Komunikace na chatech je dnes ještě řekněme doménou užšího okruhu lidí, zatímco e-mailová korespondence (nebo dialog?) je dnes už běžně užívaným nástrojem komunikace. Styl e-mailu se dostává do zorného pole jazykovědců, a to zejména z hlediska dichotomie psanosti a mluvenosti. „*E-mail vyžaduje rychlejší odpověď než jiná média. E-mailová etiketa se v tomto liší i od etikety korespondenční, v dopisech je dialogický rytmus pomalejší, v e-mailech se rytmus podobá ústní konverzaci*“ (Čmejrková, 1997, s. 225). Ještě blíže než e-mail mají k mluvenosti příspěvky na chatu. Ke své analýze jsem si vybrala příspěvky na dvou chatech zpravodajství IDNES. Zvolila jsem jeden chat bez tématu (*povídání o čemkoli je líbo*) a jeden se zadaným diskusním tématem – *Jak se podle vás dá odbourat rasová nesnášenlivost?* Na prvním chatu je k 16. listopadu 648 příspěvků, k analýze jsem si vybrala pouze ty, které byly napsány 11. 11. 2000 v průběhu dvaceti minut. V tomto časovém úseku jsem napočítala třicet jedna replik (od dvou mluvčích). Na druhém chatu ze 17. 10. (čítajícím k 16. 11. 2000 celkem 49 616 příspěvků) jsem v úseku dvaceti minut napočítala dvacet replik (od pěti mluvčích). Vyskytuje se mezi nimi jedna delší, sedmiminutová prodleva, která však může být zapříčiněna i technickými problémy, ostatní repliky jsou psány zhruba s frekvencí replika za minutu. Spontánnost, charakteristika mluvenosti, zde tedy jasně vítězí nad připraveností, rysem psaných textů. Dalšími rysy mluvenosti v chatových příspěvcích je výskyt nespisovných tvarů (*nezved, bylo to hnusný, úplně odpor-ný, jakej*), fonetický zápis některých slov (*taxem* místo tak sem), dále přepis hezitačních a souhlasných zvuků (*hmmmm*). Mluvčí svoji činnost nazývají pouze v jedné replice psaní (*je dobře že mi píšeš ty*), v ostatních replikách užívají slov odkazujících k mluvenému projevu (*chceš si ještě povídat, tak už o tom nemluv, já asi nemám žádný intristing téma o kterém my dva můžeme hovořit*). Ryze mluvního charakteru je také replika „*jo počkej ještě*“, kterou používáme v synchronně probíhající komunikaci.

„*Z hlediska srovnání psaných a mluvených textů a určení těch jejich charakteristik, které souvisejí přímo a nezprostředkovaně s psaností (mluveností), může být užitečné rozlišení dvou rovin nebo dvou složek textu. První z nich bychom mohli nazvat neutrální složka textu. Tvoří ji to, co je určováno týmiž pravidly bez ohledu na to, zda jde o text mluvený nebo psaný, vše to, co lze převést z mluveného do psaného textu nebo naopak. Konkrétní psané a zejména mluvené texty téměř vždy obsahují něco více: něco, co nelze převést, ale nanejvýš nahradit specifickými prostředky druhého média. Tyto prostředky tvoří příznakovou složku textu*“ (Čadil, 1993).

Pro chatové příspěvky je typická snaha zachytit řadu aspektů příznakové složky mluveného jazyka, které se v jiných psaných textech běžně nezaznamenávají, např. přízvuk. Slova, která by v komunikaci byla pronesena se zvýše-

ným důrazem, zapisují mluvčí velkým písmenem (*o TYPICKÝCH Cikánech, TYPICKÉ čtvrti*). Prodloužená výslovnost je označena reduplikací hlásek, což je velice často užívaný prostředek jak v e-mailu, tak na chatěch, zejména díky snadnému a rychlému zápisu (podržíme klávesu a např. citoslovce *fuj* během zlomku vteřiny můžeme napsat s několika *u*). Vzkazy se tak stávají emotivnějšími, důvěrnějšími. K tomu také napomáhá celá řada grafických prvků vlastních pouze e-mailu a chatu, tzv. smailies a emotikonů, kterými mluvčí vypovídá o svém duševním rozpoložení v době produkce textu.

Výše jsem se také zmínila o hravém charakteru chatů. Hravost se projevuje už samotným vymyšlením přezdívek, zkracováním slov (*jihoadčko* pro Jihoafrickou republiku), užíváním slov z angličtiny, popř. z jiného jazyka (*interisting téma, ah so*), slovními hříčkami (hra s číslicí 4 a 2, které se v angličtině vyslovují stejně jako předložka *pro*, tzn. *4 Hany = for Hany = pro Hany, 2 = to Hany*).

Z hlediska tematického bychom chaty mohli rozdělit na ty se zadaným tématem a na ty, kde téma zadané není. Očekávali bychom, že k chatu s konkrétním tématem se připojí pouze ti, kteří se k danému tématu chtějí vyjádřit. Tak tomu ovšem není. Ve sledovaném úseku chatu o rasismu se k této problematice vztahuje pouze šest replik z dvaceti. V šesté replice je zavedeno nové téma, které je ostatními akceptováno, avšak téma předchozí není zcela opuštěno a v jedenácté replice se k němu ještě jeden mluvčí vrací. Tři repliky jsou pro nás bez znalosti zvyků této virtuální party nejasné, ale zřejmě se nevztahují ani k jednomu tématu. Jedna replika také tematicky vybočuje, mluvčí v ní oznamuje, že končí: „*musím domů ... balím a čau zajtra*“.

Příspěvky z chatu „*povídání o čemkoli je líbo*“ jsou tematicky koherentnější. To je dáno tím, že zde vystupují pouze dva mluvčí.

mojo: Tyy vole, ted' byl pěkně hnusnej šot v televizi!!!

alim: už zase koušeš?

alim: jakej ty vole?

mojo: v jihoadčku zkoušeli bělošský policajti psy na černoších. Asi hodinu nechali ty psy masakrovat naprosto nevinný černochoy a ještě do kamery říkali, že to je jen tréning. Fuuuuj!!!!

mojo: Úplně odporný!!!

mojo: Bud' ráda žes to neviděla.

alim: no náladu jsi mi teda nezved,

mojo: no asi ne, ale byl to hnus, ani ti to nebudu popisovat

alim: no to jsem ráda nesnáším takovýhle věci.

Z této ukázky je zřejmé, že mluvčí se v replikách nestřídají pravidelně. Píše-li jeden mluvčí více replik za sebou, mají většinou další repliky funkci zpřesňující. Parcelace promluvy je také spíše vlastní jazyku mluvenému než psanému.

mojo: To sluníčko jsem si dělal sám. To je tak jediný, co jsem schopnej vytvořit.

mojo: V paintbrushi. To je zas pro změnu jeden z mála programů, kde jsem schopnej něco udělat.

Na spontánnosť a dialogičnosť v psaném projevu jsme byli dříve zvyklí zejména z krátkých vzkazů a soukromých dopisů. Elektronická pošta ještě posílila tendenci k neformálnímu psaní a příkladem pokračování tendence pronikání spontánnosti do psaného projevu jsou, jak jsem se snažila ukázat ve svém referátu, příspěvky na Internetových diskusních chatech.

Literatura

- ČADIL, J.: Psaný jazyk, grafémy, psané texty. In: Slovo a slovesnost, 54, 1993.
ČMEJRKOVÁ, S.: Čeština v síti: Psanost či mluvenost? In: Naše řeč, 1997, č. 5.
HAGEGE, C.: Člověk a řeč. Praha: Academica 1998.
SCHULZE, M.: Substitution of paraverbal and nonverbal cues in the written medium of IRC, in Dialogue Analysis and the mass media, s. 65 – 83.
STRAUSSE, C. L.: Myšlení přírodních národů. Praha: Československý spisovatel 1971.

ALL: GD0 TR0XU P0P15MENKUYE? (O komunikácii prostredníctvom krátkych textových správ SMS a teletextu)

Andrea Rafayová

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Žijeme na prelome druhého a tretieho tisícročia. Žijeme v dobe, ktorá nám umožňuje byť svedkami razantného nástupu nových informačno-komunikačných technológií, spôsobov spracúvania informácie, jej prenosu i využitia. Žijeme v časoch, keď pojmy komunikácia a mobilita nadobúdajú iný – úplne nový rozmer – a keď konštatovanie, že *súčasnému svetu vládne mobilná komunikácia*, už vôbec nie je hyperbolou – no naopak skutočnosťou, ktorá nikoho neprevkazuje.

Dnešnému svetu naozaj vládne **mobilná komunikácia**. Digitálny systém GSM má svoje zastúpenie na všetkých obývaných kontinentoch Zeme a v súčasnosti ho využíva každý 29. človek. Do mobilných telefónnych sietí GSM bolo koncom marca roku 2000 pripojených 285 miliónov ľudí – na porovnanie – rok predtým bolo na našej planéte iba 125 miliónov používateľov mobilných telefónov. Podľa odhadov združenia GSM Association sa do marca roku 2001 ich počet zvýši prinajmenšom na 300 miliónov. Prezident asociácie Michael Stocks na jej 43. plenárnom zasadnutí uviedol, že ak sa bude dopyt po mobilnej komunikácii uberať i naďalej takýmto tempom, v roku 2005 by mohla byť na Zemi už miliarda používateľov mobilných telefónov.

Mobilná komunikácia vládne, samozrejme, aj Slovensku. Služby prvého z dvoch operátorov siete GSM u nás – spoločnosti EuroTel – v súčasnosti využíva takmer pol milióna zákazníkov. Druhý z nich, spoločnosť Globtel, má dokonca už viac ako 750 tisíc zákazníkov. Číslo používateľov mobilných telefónov neustále rastie – dennodenne ho využíva viac než 1 250 000 Slovákov, a dá sa povedať, že tento spôsob komunikovania si už našiel široké uplatnenie vo všetkých úrovniach a oblastiach života moderného človeka. Keďže ide o relatívne nový, jedinečný a navyše mimoriadne rozšírený spôsob dorozumievania sa, nazdávame sa, že výskum komunikácie prostredníctvom mobilného telefónu – so všetkými možnosťami, ktoré svojim používateľom v súčasnosti ponúka – predstavuje problematiku nanajvýš aktuálnu a závažnú.

Videokonferencie na displeji mobilného telefónu, on-line videohry s protihráčom na opačnom konci sveta či „mobily“ – elektronické peňaženky svedčia o tom, že možnosti komunikácie formou mobilného telefónu sa už dávno neobmedzujú len na prenos hlasu. Vďaka rozvoju nových technológií je mobilná komunikácia v súčasnosti vnímaná aj ako prostriedok využívania najrozmanitejších služieb založených na prenose dát, obrázkov či videa. Máme na mysli najmä spojenie s internetom a intranetovými sieťami, práve tak ako vytváranie virtuálnych privátnych sietí firiem či jednotlivcov.

Vzhľadom na to, že náš výskum tohto typu komunikácie sa zatiaľ nachádza v počiatočných štádiách (a aj tento príspevok treba chápať len ako pilotnú sondu do problematiky), v centre nášho záujmu bude nateraz stáť jedna z najjednoduchších foriem dátových prenosov – a vari i najobľúbenejších služieb používateľov oboch mobilných operátorov na Slovensku – **prijímanie a odosielanie krátkych textových správ SMS**, teda *písomná komunikácia prostredníctvom mobilného telefónu*.

Ak sa pozeráme na SMS správu ako nový moderný komunikát, pokúsme sa najprv vymedziť jej osobitné vlastnosti. Čo je SMS správa? SMS je skratka slovného spojenia *Short Message Service*, ktorá sa dá voľne preložiť ako *služba krátkych správ*. Ide o textovú správu v rozsahu 160 alfanumerických znakov (pričom za znaky sa považujú písmená, číslice, medzery alebo špecifické znaky), ktorú možno napísať pomocou tlačidiel priamo z GSM telefónu a odoslať na ktorýkoľvek iný telefón v sieťach GSM (EuroTel i Globtel), podporujúcich službu prijímania krátkych textových správ.

Na báze SMS správ dnes funguje celá paleta služieb, ktoré posúvajú možnosti mobilnej komunikácie za rámec „klasického“ telefonického hovoru. Medzi slovenskou mládežou sa tešia obrovskej popularite – najmä vo večerných hodinách – **verejné živé diskusie prostredníctvom mobilného telefónu a teletextu**. Ide o obdobu internetovej služby IRC (Internet Relay Chat), ktorá umožňuje používateľovi mobilného telefónu s aktivovanou službou posielania SMS správ diskutovať s inými účastníkmi pomocou mobilného telefónu a teletextových stránok TV stanice Markíza. Klávesnicu počítača pritom nahrádza mobilný telefón a správy od diskutujúcich sa zobrazujú priamo na obrazovke TV prijímača.

Pre používateľov mobilných telefónov v sieti EuroTel je na Markízatexte od strany 587 otvorená **SMS Aréna** a diskutujúci do nej môžu svoje príspevky posilať ako SMS správu na číslo 123. Diskusie pritom prebiehajú simultánne v štyroch základných tematických okruhoch – diskusných skupinách (TEMPO, EASY, BURZA a ZOZNAMKA).

SMS fórum je zase verejnou živou diskusiou, do ktorej môže prispievať každý používateľ siete Globtel GSM. Na teletexte TV Markíza ju možno sledovať v dvoch diskusných fórach – červenom a modrom – od strany 793. Diskutujúci odosielať svoje príspevky z mobilného telefónu ako SMS správy na servisné číslo 795 alebo 797.

Zapojiť sa do diskusie znamená napísať pomocou tlačidiel mobilného telefónu text v maximálnom rozsahu 160 znakov, odoslať ho v podobe SMS správy do centra, v ktorom sa počítačovo spracuje a uvedie na stránky Markízatextu, kde si ho prečítajú ostatní diskutujúci. Na obrazovke TV prijímača teda možno neustále sledovať prúd akéhosi dialógu či polylógu, pozostávajúceho z replík, ktoré sú „vypovedané“ v (relatívne) reálnom čase. Napriek tomu, že medzi momentom odoslania SMS správy z mobilného telefónu a momentom, keď sa objaví na teletexte, je vždy mierna časová odchýlka (ktorá závisí od aktuálneho zaťaženia siete a počtu prispievateľov), ešte stále sa dá hovoriť o „reálnom čase“ a komunikáciu nazývať synchrónnou.

Ak hovoríme o písomnej komunikácii prostredníctvom mobilného telefónu ako o novom a jedinečnom type technologicky sprostredkovanej komunikácie, bude potrebné porovnať ju s ostatnými formami medziľudského dorozumievania sa a zistiť, čo má s nimi spoločné, no najmä vymedziť tie vlastnosti, ktoré ju robia odlišnou a jedinečnou. Domnievame sa totiž, že poznanie špecifických podmienok vytvárajúcich komunikačné prostredie, v ktorom sa komunikácia uskutočňuje, je jedným z prvotných a nevyhnutných predpokladom kvalitnej analýzy akéhokoľvek jazykového prejavu. V prípade takých atypických komunikátov, akými sú príspevky, zasielané do živých diskusií formou krátkych textových správ SMS, to platí dvojnásobne – posúďte sami:

25. 11. 2000 18:45 SEXY A NEZNY

ALL! MAM 130 ROKOU A PIJEM BUDIS. MAM UZ 2 TYZ MT. ITS KU-
UUL! A HLADAM NEIAKU BABU. POZOR NEEE NA SEX!!! NA
PRIATELSTVO. NENI SOM GAY. NEPIJ. A NEFAJC. POSLY C.

12. 12. 2000 19:08 ZWER

HEY F5ETC1! GDO IDE E5TE NA M-E-T-A-X-U? KAMARIDE5 TAM
8UDE INY ODPALOWAK! :-))) 8RUTALNE 5A TAM WYF1CHIM. TAK 5A
HODTE NA 5KLO GDO NA 100% IDETE! PLIIIIIZ!

27.12. 2000 12:22 PLAYSTATION

CAUKY CAUKY SKEJTACI! JE TU NIEKTO NAPISMENKO? KTO SA
NUDI TAK BRUTALNE AKO JA NEX BRNKNE NA E 966 867 OR NEX PO-
SKE NEJAKU HALUZNU ESEMESKU. POKECAME. R.

V porovnaní s „*klasickým*“ *bežným rozhovorom*, počas ktorého sú hovoriaci v *priamom kontakte*, pri písomnej komunikácii prostredníctvom mobilného telefónu úplne absentuje nielen vizuálny, ale aj akustický kontakt komunikantov. Znamená to, že účastníci diskusie sa musia zaobísť bez informácie o neverbálnej zložke interakcie, ako je mimika, očný kontakt, gestikulácia či držanie tela, ako aj bez informácie o prozodických vlastnostiach jazykového prejavu – o tempe reči, melódii, výške a intenzite hlasu alebo pauzách.

Odlišný je aj spôsob výmeny replík jednotlivých komunikantov – tzv. mechanizmus striedania sa hovoriacich (Müllerová, 1994, s. 27 – 28). Kým pri bezprostrednej ústnej dialogickej komunikácii sa simultánne rozprávanie, presahy a prerušovanie („skákanie do reči“) či relatívne pravidelné striedanie sa replík hovoriacich chápu ako jej najcharakteristickejšie črty, pri písomnej dialogickej komunikácii formou SMS správ úplne chýbajú. Podiel komunikačnej aktivity jednotlivých komunikantov je rôzny a samotný charakter interakcie – autor tvorí svoj jazykový prejav za neprítomnosti adresáta – vylučuje akékoľvek simultánne rozprávanie či „skákanie do reči“. Z tohto pohľadu sa SMS správa javí ako relatívne autonómna a uzavretá komunikačná jednotka, skôr monologického ako dialogického charakteru.

So sprostredkovaným, nepriamym kontaktom komunikantov počas interakcie sa spája ďalšia špecifická črta komunikácie prostredníctvom mobilného telefónu a teletextu – možnosť úspešne selektovať a eliminovať rozhovor s akýmkoľvek iným účastníkom diskusie. Inými slovami – ak si s niekým „písmenkovat“ nechcete, môžete ho bez problémov a efektívne ignorovať. Hoci v reálnom živote závisí voľba nášho partnera v komunikácii v zásade tiež len na nás, situácia sa pod vplyvom rôznych okolností stáva neraz omnoho komplikovanejšou a príde nám len veľmi ťažké nepríjemného spoločníka v debata odmietnuť. Sledovať fenomén ignorancie v tomto type komunikácie – aké komunikačné stratégie využívajú „ignoranti“ so zámerom niekoho z rozhovoru vylúčiť a na druhej strane – k akým sa utiekajú „ignorovaní“, aby si ich ostatní všimli (napríklad zmena pseudonymu, vydávanie sa za niekoho iného, osočovanie, vulgárnosti či sexuálne narážky) – sa zdá byť mimoriadne zaujímavé.

Porovnaním so *súkromným telefonickým rozhovorom* – jeho hlasovou formou – kde partneri síce nemajú vizuálny kontakt, ale majú aspoň akustickú informáciu, zistíme, že tieto formy komunikácie majú k sebe síce bližšie, než predchádzajúce dve, no absencia zvukovej zložky rozhovoru pri písomnej mobilnej komunikácii nie je jedinou črtou, ktorou sa odlišujú. V prípade súkromného telefonického rozhovoru sú účastníci spravidla dvaja, navzájom sa aspoň trochu poznajú a samotná komunikácia je iniciovaná s relatívne jasným, konkrétnym komunikačným zámerom jedného z komunikantov. V SMS Aréne či SMS fóre diskutuje niekoľko desiatok účastníkov naraz a do debaty sa zapájajú s tým, že svojich partnerov v komunikácii predbežne nepoznajú, preto ani nevedia presne sformulovať svoje komunikačné zámery. Navyše v diskusii vystupujú anonymne, resp. pod pseudonymom – teda sa nepoznajú – a v reálnom živote sa stretnú len zriedka.

Vlastnosť písomnosti je tým, čo komunikáciu formou krátkych textových správ SMS spája s *písomnou, resp. e-mailovou či snail-mailovou korešpondenciou*. Tu však treba vziať do úvahy opäť časový parameter a zopakovať, že konverzácia v SMS Aréne a SMS fóre prebieha v reálnom čase – ide teda o synchronnú komunikáciu. Klasická písomná korešpondencia, dokonca aj e-mail predstavujú opačný pól – diachrónny typ komunikácie. Okrem toho text – rep-
lika, odoslaný z mobilného telefónu ako SMS správa, je limitovaný počtom 160 znakov (vrátane medzier), kým súkromný list či e-mail rozsahové obmedzenie nemá.

Komunikácia v rámci verejných živých diskusií prostredníctvom mobilného telefónu a teletextu pripomína svojím charakterom najviac *komunikáciu na kanáloch IRC* – samozrejme, akýsi jej veľmi zjednodušený variant. (Presvedčí sa o tom každý, kto sa chce venovať analýze jazykových prejavov – jej produktov – a zistí, že je technicky nemožné „reťazce“ dialógov z TV obrazovky „sťahovať“ a nejakým spôsobom ich „archivovať“ prípadne vytlačiť.)

Ako sme už uviedli, komunikanti počas diskusie nie sú v bezprostrednom kontakte a samotná komunikácia je možná len za predpokladu, že všetci účastníci sú naraz spojení kanálom, ktorým informácie prúdia smerom *odosielateľ – mobilný telefón – centrum SMS správ – teletext TV prijímača – príjemca*. Na rozdiel od súkromnej písomnej korešpondencie či telefonického rozhovoru sa v čase „špičky“ tohto typu komunikácie zúčastňuje naraz aj niekoľko desiatok ľudí. Diskusia na stránkach teletextu však nepredstavuje jeden obsahovo i formálne uzavretý dialóg, resp. polyológ, no akúsi „**non-stop konverzáciu**“, ktorá je vnútorné rozštiepená na niekoľko „sub-konverzácií“ – zvyčajne medzi dvomi alebo skupinkou troch diskutujúcich. Človeku, ktorý sa chce zapojiť do debaty a z kresla svojej obývacej izby sleduje takéto mnohonásobné simultánne rozhovory mnohých komunikantov (rozpoznať ich možno len na základe prezývok), to potom zvyčajne chvíľu trvá, kým sa rozhodne, ku komu a kam sa pridať – ak vôbec.

Začať diskutovať v prvom rade znamená vybrať si svoj **pseudonym**, prezývku – „nickname“. Každý používateľ totiž vystupuje v diskusii anonymne (napríklad ako Anonym 43354) alebo pod pseudonymom (napríklad ako PALACINKA), ktorý si môže ľubovoľne zvoliť príkazom na zadefinovanie mena. „Nickname“ nemusí byť trvalý a pomocou rovnakého príkazu je možné zmeniť ho – i priamo počas diskusie. Prezývkou môže byť čokoľvek od písmen, čísel a interpunkčných znamienok až po maximálne osobné alebo evokačné meno. Pri takomto type komunikácie je „nickname“ prvým znakom individuality každého jej účastníka. Hrá úlohu „prvého dojmu“ a do istej miery naznačuje, aký imidž chce jeho nositeľ počas diskusie prezentovať. E. Reid prirovnáva úsudok, ktorý si o človeku urobíme na základe jeho prezývky, práve k tým fyzickým vlastnostiam osoby – ako odev, účes či výraz tváre – ktoré si pri priamom, osobnom kontakte všímame ako prvé (Reid, 1996). Informácia, ktorú nesie niekoľko grafém prezývky, býva neraz bohatá na také sociologické údaje, akými

sú pohlavie, vek a záujmy jej nositeľa, či k akej sociálnej skupine patrí, resp. chcel by patriť. Neraz dáva tušiť, koho skutočne máme v komunikácii pred sebou – či obdivovateľa kontroverzného speváka Marilyn Mansona s imidžom antikrista alebo dvojníčku Pamelu Andersonovej – a naznačuje, do akej miery je pre nás daná osoba sociálne či morálne – a teda aj komunikačne – akceptovateľná. Vždy je však možné, že výber „nicku“ bol motivovaný niečím celkom iným, než sa zdá – dokonca môže zavádzať aj zámerne – a len proces verifikácie počas samotného rozhovoru naše prvé dojmy a predpoklady potvrdí alebo vyvráti. Rovnako sa nedajte prekvapiť situáciou, keď po rozhovore s tromi účastníkmi diskusie s rozličnými menami zistíte, že išlo technicky o jednu osobu.

Pri výbere prezývky, a teda aj „novej osobnosti“, sa komunikanti zväčša snažia byť jedineční a originálni. Medzi tých, ktorí svoje prezývky menia najčastejšie a s najväčším nadšením, patria najmä „nováčikovia“. Naopak „dospelých“ účastníkov diskusnej arény už pokusy s rôznymi formami sebakomunikácie nenadchýňajú a „experimentovania s identitou“ sa vzdávajú v prospech trvalej pseudonymity. Rozhodnú sa permanentne používať už len jeden „nickname“ a aj jeho prostredníctvom sa snažia o budovanie vlastného imidžu.

Diskusia prostredníctvom krátkych textových správ SMS a teletextu teda predstavuje celkom nový typ kontaktovej komunikácie, ktorej výsledkom sú vysoko špecifické jazykové prejavy. Všetky predchádzajúce konštatovania i príklady textov, ktoré uvádzame, dávajú tušiť, že vymedziť ich typologické zaradenie – charakterizovať ich pomocou súboru piatich nejazykových vlastností, členov opozitných dvojíc: písomnosť/ústnosť, verejnosť/súkromnosť, oficiálnosť/neoficiálnosť, pripravenosť/nepripravenosť, monologickosť/dialogickosť (Findra, 1991, s. 53 – 61) – bude zložité.

Z hľadiska formy sa jazykové prejavy javia ako *písomné*, i keď väčšina z nich pripomína – najmä nestarostlivým výberom lexiky a nedodržiavaním syntaktických pravidiel štruktúracie reči – *ústne* nepripravené a necenzurované texty. Hlbšie zainteresovaným lingvistom sa situácia pri vymedzovaní vlastností textov, ktoré vznikli v procese technologicky sprostredkovanej komunikácie, tiež vidí komplikovanejšou. Na komunikáty tohto typu sa pozerajú ako na „povrchovo písané a hlbkovo hovorené“ (Čmejrková, 1997, s. 246; Wacharczyková, 1999, s. 265). Do hry tu vstupuje predovšetkým parameter času, a teda skutočnosť, že písomné diskusie prebiehajú v reálnom čase. Špecifickosť takejto komunikačnej situácie spočíva najmä v tom, že frekvencia medzi následnosťou jednotlivých replík je veľmi vysoká. Vzhľadom na to, že uchovávať jednotlivé repliky je technicky nemožné, diskutujúci sú nútení reagovať okamžite a promptne. Uvedená skutočnosť poznačuje i celkový charakter diskusie – veľmi dlhé pauzy a príliš rozvláčne repliky nemajú v tomto type komunikácie svoje miesto. Prisúdiť týmto jazykovým prejavom jednoznačne len z vlastností dvojice *pripravenosť/spontánnosť* sa ukazuje tiež nejednoduché.

Podobne nejednoznačná a ľahko spochybniteľná sa zdá byť i typologická vlastnosť *verejnosti* analyzovaných textov. Hovoríme totiž o diskusii na diaľ-

ku, počas ktorej odosielaajú účastníci svoje príspevky zo *súkromného* prostredia svojej obývacej izby a prostredníctvom svojho mobilného telefónu. Argumentovať by sa dalo tým, že v konečnom dôsledku SMS správy predsa len putujú na stránky teletextu *verejným* kanálom. V zhode s J. Wachtarczykovou, ktorá sa zaoberá podobným problémom pri komunikácii prostredníctvom internetu, sa však domnievame, že potom by sme za verejné museli považovať aj všetky rozhovory vedené cez telefón či listové správy rozosielené poštou (Wachtarczyková, 1999, s. 269). Pri diskusii prostredníctvom mobilného telefónu a teletextu robí situáciu navyše zložitejšou fakt, že celkom jednoduchým príkazom môžete rozhodnúť, či vaša správa poputuje na stránky teletextu alebo sa diskrétno objaví len na displeji mobilného telefónu vybraného adresáta. Celkový familiárny, priateľský a neformálny tón dialógov – demonštrujúci sa najmä cez dôsledné tykanie, oslovenie familiárnymi menami a veľmi časté používanie silne expresívnych, emocionálne zafarbených slov, akými sú slangizmy, vulgarizmy, deminutíva, hypokoristiká a príležitostne i prostriedky tzv. detskej reči – nás „zvádza“ priradiť im skôr črtu *neoficiálnosti* než oficiálnosti.

O monologickom či dialogickom charaktere komunikátov sme už uvažovali na inom mieste – spomenutú typologickú vlastnosť *monologickosti* však treba chápať iba ako potenciálnu – vzhľadom na to, že autor píše a odosiela SMS správu osamote, bez prítomnosti a priameho kontaktu s adresátom. No ak sa na SMS správu pozeráme ako na text, ktorý autor vyprodukoval so zámerom bezprostredne reagovať na repliku iného autora, z čoho vyplýva, že je časťou nejakého vyššieho textového celku – celého reťazca replík – je výhodnejšie charakterizovať ju vlastnosťou dialogickosti.

Atypickosť a istá nevyhnanosť textov, o ktorých hovoríme, sa nevyhnutne odráža aj v jazykovej zložke ich štylistiky. Už letmý pohľad na jazykové prejavy, ktoré vznikli v procese písomnej komunikácie prostredníctvom mobilného telefónu a teletextu, naznačuje, že pod vplyvom okolností, ktoré so sebou prináša tento špecifický typ technologicky sprostredkovanej komunikácie, sa tu formuje akýsi svojský, originálny jazyk. H. Bays ho označuje ako „hybrid written/verbal language“ (Bays, 1999) a medzi jeho najtypickejšie črty patrí najmä **experimentovanie** s jazykovým výrazom – s príznačnou vysokou mierou expresívnosti, nestálosťou a gestačnosťou – na druhej strane jeho **ekonomizácia**, ktorá sa premieňa do celkového skratkovitého, telegrafického štýlu jazykového prejavu.

a) Experimentovanie s výrazom na rovine grafiky:

– MOZE 8YT, TEXNO 4EVER, WED SOM ODPOWEDAL, JAXA MATE?, NO W/D!5 AN! TY MNA NE2NA5, 5U T0 FAYN XLAP1, NAHODA YE 8L8EC;
– MAJTE SA FSETCI FAJN! = = = > OFF < = = =, A.H.O.J.C.E.K!, M-E-T-A-X-A

b) Experimentovanie s výrazom na rovine lexiky:

= text – hybrid („zmes“ slovenčiny + angličtiny, češtiny, nemčiny, príležitostne i iných jazykov):

– *JE TU ANYONE ZNAMY?, NAPIS NIECO NICE PLIIIZ!, FALL OUT TY UBOZIAK, JA ANO AND YOU?, TO SOM HAPPY, JAK IDE LIFE?, KTO JE TU SETKO Z PETRZKY ONCE AGAIN, TAK SI BABA OR XALOS?*;

– *JEDU NA NET, TAKY CUMAKUJEM NA TELKU, TO UZ PROC?, JOO BUDU;*

– *NA ZDAROVIE JOJOBKA, SPASIBA, TAVARISCI ADIOS!, ESTE ADIN;*

– *MIFO WO BIST DU? WOOO?, STURM, SI OBYCAJNY OBR(O)OT;*

= „mix“ sociolektov (mládežnícky slang, jazyk „mobilstov“, „skejťákov“, „hiphoperov v kapsáčoch“, „depešákov“, ap.)

– *SESTERKA, KAMO, XALOSI, FETOSI, TRAPAK, PECKA, HALUZ, MATROS, ZMOTAT, ERIK 688, NICK, CAKACKA, VIBRA, PISMENKOVAT, BLOKNUT, SMSKOVAT, ZAMRZNUT, MAT FRI VIKENDY, MAT KLIP, BYT NA IZY, BYT OFF*

c) Experimentovanie na rovine slovotvorby:

– *SUPIS, SUPROVO, ÍŠŤ NAPRAZKY, JE TU NIEKTO NAPISMENKO?, JE TU NIEKTO ZNAMY NAPOKEC?, KTO POJDE SO MNOU NAPIVKO?, PISMENKOVATĎ POD UZ OFF-KY, OFFOVAŤ, OFFIKOVAŤ, ÍŠŤ NA FAJ-PAUZU*

d) Experimentovanie na rovine syntaxe (najrozmanitejšie typy expresívnych syntaktických konštrukcií):

– *CAUTE! NIEKTO ZNAMY?, PREPAC ALE JA SOM DOST DLHU DOBU NEBOL NA TXTE. PRACA., SLUSAK TO URCITE NIE SOM!, KED MYSLITE... HADAT SA NEBUDEM...*

e) Ekonomizácia jazykového výrazu – najmä v lexikálnej a syntaktickej rovine (skratky, skrátené výrazy, eliptické syntaktické konštrukcie):

– *NET* (internet), *TXT* (teletext), *M-TXT* (Markízatext), *MT* (mobilný telefón), *ET, E* (EuroTel), *GT* (Globtel), **C, TC* (telefónne číslo), *26R* (26 rokov), *BA* (Bratislava), *N3210* (Nokia 3210), *NAB* (nabitý, nabíjať), *VYP/ZAP* (vypnutý/zapnutý), *OKREDIT* (mať kredit na nule), *SVK* (Slovensko, slovenský), *1H* (1 hodina);

– *ROSSO – MIER?, ALL: BIELY CIERNY AKY ROZDIEL?, NA 90% YES, CO SKOLA?, ZUZICKA: NAKUPENE?, ZA 15 MIN OFF.*

Ak označíme písomnú komunikáciu prostredníctvom mobilného telefónu – práve tak ako hlasový telefonický rozhovor, e-mailovú komunikáciu či IRC – za „technologicky sprostredkovanú komunikáciu“ (angl. *mediated communication*) – a chápeme ju ako derivát bežnej komunikácie, počas ktorej sú účastníci v priamom kontakte (angl. *face-to-face communication*), zistíme, že časť elementov, ktoré sa zúčastňujú na percepcii danej informácie pri bezprostrednom kontakte komunikantov, tu absentuje. Nemožno pri nej počítať s prítomnosťou fyzických atribútov, ktoré vymedzujú prozodické vlastnosti textu, ako je intonácia, melódia, tempo reči, intenzita a zafarbenie hlasu či pauzy, práve tak ako s neverbálnymi signálmi, ako sú gestá, mimika či očný kontakt – zásluhou ktorých sa komunikácia stáva „čitateľnejšou“ (zrozumiteľnejšou) a jazykový pre-

jav dynamickejším (Klincková, 1997, s. 35). Komunikanti sa preto – so zámerom zachovať interakciu – prirodzene snažia chýbajúce elementy nahradiť inými. Znamená to – „klasický“ systém znakov a signálov istým spôsobom modifikovať – prispôbiť ho tým osobitným komunikačným možnostiam, ktoré ponúka tento typ komunikácie.

V tomto ohľade je diskusia v SMS Aréne a SMS fóre podobná komunikácii na kanáloch IRC, o ktorej S. Condon píše: „Because participants in s-interaction (synchronic electronic exchanges) do not share the same physical environment, all understandings they achieve must be established in the linguistic forms they enter on the keyboards, together with the interpretative strategies that apply to those forms“ (Condon – Cech, 1996, s. 65). Uvedená skutočnosť sa navyonok prezentuje ako možnosť (do istej miery voľného) experimentovania s výrazom – jeho novými formami. Autorom textov, ktoré sú predmetom nášho záujmu, sa to – samozrejme s využitím špecifických konverzačných a technických stratégií – darí, dokonca možno povedať, že sú pri tom nielen komunikačne úspešní, no aj originálni a nezriedka i vtipní.

Pri písomnej komunikácii prostredníctvom mobilného telefónu je veľká časť neverbálnych signálov verbalizovaná. Jedným zo spôsobov vyjadrenia nálady a emócií sú tzv. emotikony – „smileys“ a „frownies“ – dnes populárne a rozšírené najmä medzi používateľmi internetu. Existujú ich celé zoznamy a vzhľadom na to, že ide o všeobecne známy jav, nepôjdeme k detailom. V diskusiách na stránkach teletextu patria medzi najpoužívanjšie nasledujúce emotikony – resp. ich skrátené (bez nosa) či znásobené (zduplikované ústa) varianty: :-) /dobrá nálada/, :-)) /dvojnásobný úsmev, úšklab/, :-D /výsmech, sranda/, ;-)) /irónia, pozor/, :-(/zlá nálada, smútok/, :-@ /nahnevany/, :-°- /plač/, :-* /bozk/, :-O /nuda, zívanie/, 8-) /daj si okuliare, lepšie sa pozri!/, :-I /bez komentára/, :-P /vyplazený jazyk/, 8-O /prekvapenie, údiv/.

Inou možnosťou ako poslať informáciu o neverbálnej zložke interakcie je zapojiť do jazykového prejavu citoslovce alebo zvukomalebné slovo:

HAPCII! TROXU SOM PREXLADNUTA, FRCNUTY ZEMKO UKAZ SA! RA-TA-TA-TA-TA!, OD ZAJTRA VYSIELA VIVA NA ASTRE. HURAAAA!, DENA CO TU ESTE ROBIS? HES! HES! KSAAA!, FIIIIHA!, WAAU, TO LOGO JE SKVELE! JABADABADUUU!, GRRRG TO SOM SA NAPAPAL!, UKRADLI MI MT. FNUK., PISEM ABY MI MOBIL NEZHRDZAVEL, HAHA!, PA A CMUK!.

Relatívne malú škálu grafických znakov, ktorú v rámci svojich možností ponúka mobilný telefón, vedia niektorí používatelia využiť tak funkčne, že načrtnú i prozodické vlastnosti textu, ktorý je – ako sme už spomenuli – povrchovo písaný a hlbkovo hovorený. Intenzitu a silu hlasu pri údive, zvolaní alebo výkriku naznačia veľkými písmenami (*AAAAA to si ty!, NO TY SI TEDA VAA-AZNE SVETOVAAA A NENORMAAALNE GENIAALNE TRAFENAAA!*), inokedy verzálky používajú na zdôraznenie slova či časti vety. Kvantitu hlások neznačia diakritickým znamienkom, no ich zduplikovaním (*NO TO JE UUU-*

CHVATNEEE!, ESTEEE!, PREPAAAC!, TAAK TREBAA, NIEE?), spomalené tempo reči „medzerovaním“ (*Z-A-J-T-R-A S-A M-I T-A-A-A-K N-E-X-C-E I-S-T-D-O S-K-O-L-Y*) a zrýchlené zase úplným vynechaním medzier (*VSET-KOSADALENTREBACHCIET!*). V pozíciách zápisu hezitačných zvukov možno počítať s kratšími pauzami (*TAKZE TO STE VY, HMM, NO KTO BY TO NA VAS BOL POVEDAL*).

Jazyk SMS správ možno charakterizovať ako maximálne uvoľnený – ortografické pravidlá nie sú považované za dôležité, dá sa dokonca povedať, že autori príspevkov ich priam programovo ignorujú. Ďalšou charakteristickou formálnou črtou je absencia diakritiky, keďže komunikanti majú k dispozícii len znaky, ktoré im ponúka ich typ mobilného telefónu. Na druhej strane vôbec nešetria interpunkčnými znamienkami a často používajú dokonca ich mnohonásobne zduplikované varianty. V každom prípade – uvedený spôsob používania jazyka (v jeho písomnej a necenzurovanej forme) odráža pomerne verne, realisticky podobu súčasnej slovenčiny v bežnej spontánnej komunikácii. Popritom nám veľa napovie i o stave jazykového vedomia jej dnešného používateľa – o jeho poznaní jazykových a komunikačných noriem aj o schopnosti riadiť sa nimi.

Verejně živé diskusie prostredníctvom mobilného telefónu a Markízatextu – SMS Aréna a SMS fórum – sú teda nielen miestom relaxu, zábavy, ale aj získavania nových kontaktov a informácií. Okrem toho, že už teraz ponúkajú fascinujúce množstvo možností ako osloviť druhého človeka – napríklad i na druhom konci republiky –, predstavujú živý, neustále sa vyvíjajúci organizmus, ktorý so sebou prináša neustále zmeny, rozšírenia a inovácie. Máme sa teda na čo tešiť – diskutujúci i sociolingvisti.

Literatúra

BAYS, H. 1999. Framing and Face in Internet Exchanges: A Socio-Cognitive Approach. <http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/bays.htm> (2000-12-05)

CONDON, S. – CECIL, C. 1996. Functional Comparison of Face to Face and Computer-Mediated Decision Making Interactions. In: Computer Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross Cultural Perspectives. Ed. S. Herring. Philadelphia, 1996, s. 65.

ČMEJRKOVÁ, S. 1997. Čeština v síti: Psanost či mluvenost? O stylu e-mailového dialogu. In: Naše řeč, 80, 1997, s. 225 – 247.

FINDRA, J. 1991. Individuálne a sociálne determinanty komunikátu. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. 1. diel. Zost. P. Odaloš – V. Patráš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta 1991, s. 53 – 60.

FINDRA, J. 1997. Štylistika internetových textov. In: Slovenská reč, 62, 1997, s. 257 – 267.

HENTSCHER, E. 1999. Communication on IRC. <http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/irc.htm> (2000-12-05)

KLINCKOVÁ, J. 1997. Pragmatické aspekty neverbálnej komunikácie. In: Jazyk, komunikácia, spoločnosť. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied a Pedagogická fakulta UMB 1997, s. 35.

MÜLLEROVÁ, O. 1994. Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. Praha: Academia 1994, s. 27 – 28.

REID, E. 1996. Virtual Worlds: Culture and Imagination. In: Cybersociety: Computer Mediated Communication and Community. Ed. S. Jones. Thousand Oaks, 1996.

WACHTARCZYKOVÁ, J. 1999. Jazyk a dáta. Nové možnosti sebarealizácie jazyka vo virtualite. In: Varia VIII. Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 25. – 27. november 1998). Zost. M. Nábělková – Ľ. Králik. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 265 – 275.

Propagačné materiály a mesačníky zákazníkov spoločnosti EuroTel Bratislava EuroTel Revue a EuroTel Info (6/1998 – 11/2000) a zákazníkov spoločnosti Globtel GSM, a.s., 0905 (október/1999 – november/2000).

Pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti pre flektívne jazyky

Peter Kostelník

Katedra kybernetiky a umelej inteligencie FEI TU, Košice

Karol Furdík

IFBL Slovakia, s. r. o., Košice

Úvod

S neustále sa zväčšujúcim množstvom informácií vo forme elektronických dokumentov nevyhnutne rastie aj škála nástrojov na správu, udržiavanie a získavanie informácií z čoraz rozsiahlejších súborov elektronických textov. Náročnosť kvalitného riešenia problému archivácie, organizácie, kategorizácie a vyhľadávania informácií v elektronických dokumentoch je priamo úmerná množstvu dokumentov v súbore. Ak je obsah dokumentu neštruktúrovaný, čiže vyjadrený textom v prirodzenom jazyku, potom nástroj na získavanie informácií z takýchto dokumentov musí zohľadňovať lingvistické atribúty textu.

Vo väčšine v súčasnosti používaných vyhľadávacích systémov (*google.com*, *zoznam.sk*, *superzoznam.sk* ...) je lingvistická analýza textov redukovaná na odstránenie tzv. *stop-words*¹ alebo na použitie operátora *wildcards* (znak *), ktorým sa nahrádza ľubovoľný podreťazec znakov (Furdík, 1997, s. 45). Avšak

¹ *Stop-words* sú reťazce, pri ktorých sa predpokladá vysoká frekvencia ich výskytu v texte a zároveň nízka sémantická hodnota vzhľadom na otázku. Sú to napríklad spojky, predložky, niektoré zámená a podobne.

pri textoch písaných v slovenskom jazyku a v iných flektívnych jazykoch je toto riešenie nedostatočné. Ak sa v procese získavania informácií z dokumentov formuluje otázka ako zoznam kľúčových slov, ktoré sú špecifikáciou hľadanej informácie, je potrebné rozšíriť každé z hľadaných slov o jeho *tvarové okolie*², pretože v hľadaných dokumentoch sa zadané kľúčové slovo môže vyskytovať v rôznych gramatických tvaroch. Východiskom by zrejme mohla byť dôsledná morfológická a azda aj slovotvorná analýza.

Morfológická analýza sa v systémoch na spracovanie prirodzeného jazyka zvyčajne rieši pomocou rozsiahlych a sofistikovaných slovníkov, respektíve pomocou zložitých explicitných symbolických reprezentácií. Príkladom azda môže byť systém SAPFO (Páleš, 1994, s. 37, s. 69 – 80), kde morfológický slovník obsahuje ku každej ohybnnej lexikálnej jednotke všetky údaje potrebné na jej gramatické ohýbanie. Zároveň sa v procese analýzy využívajú aj ďalšie mechanizmy, napríklad automat na separáciu koreňov, morfológické predikáty, siete spájateľnosti koreňov a tvarotvorných afixov, pravidiel pre alternácie a podobne. Takto koncipovaná morfológická analýza má však viacero nevýhod, ktoré v praktickej realizácii v systémoch na získavanie informácií sťažujú jej použitie. Nevýhodou analýzy využívajúcej statické slovníky a explicitné symbolické reprezentácie je najmä:

zložitosť – slovníky a symbolické reprezentácie, ak majú byť použiteľné pre praktické aplikácie a na analýzu reálnych textov, sú rozsiahle a komplikované, ich tvorba je náročnou odbornou prácou,

nízka flexibilita – slovník aj algoritmus činnosti sú statické a nemenné, nezávisia od toho, aký text sa práve analyzuje,

neúplnosť – ani ten najväčší slovník nemôže obsahovať všetky slová a tvary vyskytujúce sa v analyzovanom texte,

nejednoznačnosť – výsledkom analýzy je často viacero alternatív (hypotéz), pričom na morfológickej úrovni nie je možné rozhodnúť, ktorá z alternatív je správna; je nevyhnutná analýza v inej jazykovej rovine.

Jednou z ciest, ako sa dajú eliminovať uvedené nedostatky, je snažiť sa o vytvorenie systému modelujúceho procesy predpokladané pri jazykovej percepcii v ľudskej myslí. V štúdií (Furdík, 1999) sme načrtli hypotézu, že percepcia jazyka sa uskutočňuje tzv. *objektovým myslením*, čiže v systéme (respektíve v myslí) prebieha „tvorba a modifikácia pravdepodobnostných kategórií, objektov, a to buď ako reakcia na vonkajšie podnety reprezentované zmyslovými vstupmi, alebo ako intencionálna vlastnosť systému (mysle) – samoorganizačná schopnosť“ (op. cit., s. 277). Systém modelujúci objektové myslenie sa vyznačuje schopnosťou meniť svoje vnútorné stavy pod vplyvom lineárneho vstupu, ktorým je v tomto prípade analyzovaný text, a predikovať možné budúce stavy na základe minulých a existujúcich stavov. Tento proces samočinnej optimalizácie systému sa (podľa Csontó – Sabol, 1991, s. 83) označuje pojmom *inkrementálne učenie*.

² Pod pojmom *tvarové okolie slova* tu označujeme množinu rôznych, ideálne však všetkých tvarov tohto slova s rovnakou sémantickou hodnotou.

Pokúsili sme sa aplikovať princípy objektového myslenia a inkrementálneho učenia na návrh a implementáciu systému morfolologickej analýzy textu. Cieľom nášho snaženia bolo vytvoriť adaptabilný nástroj, ktorý automaticky budúje reprezentáciu morfológických príznakov extrahovaných zo slov analyzovaného textu na základe ich tvarovej podobnosti. Tento nástroj možno tiež použiť na modelovanie pojmov (objektov) tzv. *ontológie* – formalizmu vyvinutého a používaného na reprezentáciu vedomostí v uzavretej doménovej oblasti (Chandrasekaran – Josephson – Benjamins, 1999). Morfológické príznaky, získavané v procese analýzy textu, vytvárajú sieť podobnostných vzťahov medzi jednotkami textu a organizujú dokumenty do štruktúry vhodnej pre proces získavania informácií.

Model tvarovej podobnosti slov

Ako uvádza E. Páleš (1994, s. 71): „Slovenské tvarotvorné afixy sa nekombinujú ľubovoľne, ale ich spájateľnosť je veľmi špecifická. Navyše z veľkého počtu hláskových kombinácií nie všetky, ale iba niektoré tvoria slovenský afix.“ To nám dovoľuje formulovať hypotézu, že existujú také transformačné pravidlá prepisu dvojíc slovných tvarov, ktoré možno označiť za typické pre slovenčinu (respektíve pre ten-ktorý flektívny jazyk). Príkladom takýchto transformačných pravidiel sú skloňovacie vzory substantív a adjektíválií, časovacie vzory sloves, stupňovacie vzory adjektív a adverbii a podobne.

Morfológickú analýzu textu možno na tomto základe realizovať dvoma principiálne odlišnými spôsobmi:

- 1) snažiť sa vyčerpávajúco popísať a formalizovať všetky pravidlá morfolologickej transformácie slov a tie potom použiť na testovanie analyzovaného textu (tento prístup použil E. Páleš v systéme SAPFO, 1994);

- 2) alebo navrhnúť mechanizmus, ktorým by systém bol schopný získavať transformačné pravidlá z analyzovaného textu v procese inkrementálneho učenia.

Hypotéza o existencii typických transformačných pravidiel pre slovenčinu (a azda aj pre viaceré iné jazyky) naznačuje, že druhý spôsob, založený na inkrementálnom učení, môže byť rezultatívny. Navyše, tento prístup zrejme väčšími zodpovedá princípom objektového myslenia, okrem analýzy textu tak azda môže modelovať niektoré z procesov prebiehajúcich v ľudskej mysli pri percepcii jazyka. Preto sa v ďalšom zameriame na návrh systému využívajúceho práve princípy inkrementálneho učenia.

Podobnosť formálnej reprezentácie slovných tvarov (jazykových jednotiek) je štruktúrotrvorným prvkom siete morfológických vzťahov, vznikajúcej v procese učenia z analyzovaného textu. Nazvime túto sieť *modelom tvarovej podobnosti slov*. Navrhovaný model vzniká ako metavedomosť o tvarovej podobnosti všetkých slov identifikovaných v textoch dokumentov.

Napríklad slovné tvary *kniha* a *knihe* generujú dve transformačné pravidlá. Je to pravidlo zmeny $\{*a / *e\}$, a zároveň pravidlo $\{kni h*\}$, kde znak $*$ označu-

je ľubovoľný podreťazec. Nasledujúci príklad ukazuje, ako tieto transformačné pravidlá vytvárajú štruktúru abstraktných morfológických tried.

Nech vstupom sú nasledujúce slovné tvary:

{*kniha*, *knihe*, *knihou*, *mačka*, *mačke*, *mačkou*}

Tieto tvary generujú nasledujúce abstraktné morfológické triedy (pravidlá):

{**a / *e*}; {**a / *ou*}; {**e / *ou*}; {*knih**}; {*mačk**}

Ďalej platí:

{*kniha*} patrí do tried {**a / *e*}, {**a / *ou*}, a {*knih**},

{*knihe*} patrí do tried {**a / *e*}, {**e / *ou*}, a {*knih**},

{*mačka*} patrí do tried {**a / *e*}, {**a / *ou*}, a {*mačk**},

{*mačkou*} patrí do tried {**e / *ou*}, {**a / *ou*}, a {*mačk**} atď.

Ďalej:

do triedy {*knih**} patria tvary: {*kniha*}, {*knihe*}, {*knihou*},

do triedy {*mačk**} patria tvary: {*mačka*}, {*mačke*}, {*mačkou*}

Je zrejmé, že obe výsledné triedy podreťazcov zodpovedajú štruktúre, ktorá sa zvykne označovať ako morfológické (resp. slovotvorné) hniezdo. Trieda podreťazcov obsahuje v tomto prípade niečo ako abstrahovaný koreň tých slov (jazykových jednotiek), ktoré túto triedu vytvorili.

Ak teraz porovnáme operátory zmien členov oboch tried podreťazcov, zistíme, že sú rovnaké – tvoria ich operátory {**a / *e*}; {**a / *ou*}; {**e / *ou*}. Tieto operátory možno považovať za abstraktné, pritom však explicitné vyjadrenie skloňovacieho vzoru (resp. jeho časti).

Morfológické vzťahy sú svojim charakterom paradigmatické, tvarová podobnosť má charakter priestorovej štruktúry v dynamickej pamäti. Na formálnu reprezentáciu modelu tvarovej podobnosti slov sme podľa našej predchádzajúcej práce (Furdík, 1999, s. 280) zvolili metódu symbolickej reprezentácie. Objektom je v tomto prípade každý slovný tvar rozpoznávaný v analyzovaných textoch. Zároveň sú objektmi formálne reprezentácie transformačných pravidiel, čiže pravidiel prepisu jedného objektu na iný, ktoré vznikli učením počas činnosti systému. Transformačné pravidlá majú charakter abstraktných morfológických tried – zovšeobecnenia tých slov, z ktorých vznikli. Objektová štruktúra modelu tvarovej podobnosti je navyše mimoriadne výhodná na ďalšie využitie abstrahovaných morfológických vzťahov napríklad v procese získavania informácií alebo na modelovanie pojmov ontológie.

Operátory prepisu a priestor typických reťazcov

Predpokladáme, že pre každé dve rôzne slová existujú transformácie, pomocou ktorých možno prepísať jedno slovo na druhé. Tieto transformácie budeme nazývať *operátory prepisu*. Operátory prepisu sú kvalitatívnym formálnym vyjadrením podobnosti (rozdielnosti) dvoch slovných tvarov. Sú štruktúrotrvným prvkom v priestore slovných tvarov a v tomto zmysle predstavujú

explicitné vyjadrenie princípu *différence* – odlišnosť, diferencia (alebo, inverzne, podobnosť) jazykového znaku je tou kvalitou, ktorá znak tvorí, ktorá určuje jeho miesto v jazykovom systéme.

Slovné tvary v písanom texte sú reťazcami znakov. Navrhnuť pre ne vhodné operátory prepisu znamená postulovať pravidlá v jazyku formálnej gramatiky tak, aby sa pomocou týchto pravidiel dali vyjadriť všetky tvaroslovné zmeny, ktoré predpokladáme pri slovných tvaroch v slovenskom texte. Pokusne sme identifikovali tri základné morfológické operácie, ktorých kombináciou by sa mali dať vyjadriť všetky transformácie slovenskej morfológie:

1. *operátor doplnenia zľava* – koreň slova sa dopĺňa zľava, operátor modeluje príponu,
2. *operátor doplnenia sprava* – koreň slova sa dopĺňa sprava, operátor modeluje predponu,
3. *operátor zmeny* – mení sa hlásková skupina, operátor modeluje alternáciu alebo vsuvku.

Operátorov by mohlo byť samozrejme aj viac, azda by sa dali nájsť operátory, pomocou ktorých by sa dali pravidlá slovenskej morfológie popísať presnejšie. Navrhovaná trojica operátorov však zrejme predstavuje to nevyhnutné minimum na vyjadrenie slovenských morfológických transformácií. Výhodou je, že sa tieto tri operátory dajú definovať pomocou bezkontextovej formálnej gramatiky, čím sa zjednodušuje ich algoritmické spracovanie.

Aby bolo možné popísať proces učenia modelu tvarovej podobnosti, je potrebné formálne definovať niekoľko základných pojmov spolu s navrhnutými operátormi prepisu:

Nech J je jazyk, v ktorom sú písané dokumenty. Nech Z je množina všetkých znakov, z ktorých sa môžu skladať slová patriace do jazyka J , a nech R je priestor všetkých reťazcov, ktoré možno vytvoriť zretazením ľubovoľnej kombinácie znakov zo Z . Nech Σ je prázdny reťazec a nech $\Sigma \notin R$.

Nech S je množina všetkých takých slov z textov analyzovaných dokumentov, že každé slovo $S_i \in S$ je taký reťazec znakov, pre ktorý platí: $S_i = Z_1 Z_2 \dots Z_n$, kde $Z_j \in Z$ pre $1 \leq j \leq n$.

Ak pre dve slová S_i a S_j existuje taká množina podreťazcov $K = \{K_1, K_2, \dots, K_r\}$, kde $K_q = Z_1 Z_2 \dots Z_{o+1} K_q Z_{o+2} \dots Z_n$, $K_q \in K$ pre $1 \leq q \leq r$ a $l > 2$, že K_q je podreťazec S_i a zároveň K_q je podreťazec S_j , pričom platí, že $l < |S_i|$ a zároveň $l < |S_j|$, potom nech K_q je kvázi-koreň slov S_i a S_j a nech K je množina kvázi-koreňov týchto dvoch slov. Napríklad pre dvojicu slov *odvodzovanie* a *podvedomie* existuje množina dvoch kvázi-koreňov $\{odv, ie\}$.

Nech pre dve slová S_i a S_j existuje symetrická relácia $k: S \times S \rightarrow R$, pre ktorú platí:

Ak pre dve slová S_i a S_j existuje množina kvázi-koreňov K , potom $k(S_i, S_j) = K$.

Inak $k(S_i, S_j) = \Sigma$.

Ak pre dve slová S_i a S_j platí, že $k(S_p S_j) \neq \Sigma$, potom sú slová S_i a S_j *vzájomne transformovateľné* pomocou aspoň jedného operátora prepisu.

Operátor prepisu dvoch slov S_i a S_j je symetrická relácia v tvare $O: S \times S \rightarrow R$ alebo v tvare $O: S \times S \rightarrow R \times R$, pričom pre jednotlivé typy operátorov prepisu platí, že:

Operátor doplnenia zľava dvoch slov $S_i = Z_{i,1}Z_{i,2}, \dots, Z_{i,n}$ a $S_j = Z_{j,1}Z_{j,2}, \dots, Z_{j,m}$, kde $Z_{k,l} \in Z$, je taká symetrická relácia $O_i: S \times S \rightarrow R$, pre ktorú platí, že $O_i(S_p S_j) = R_p$, kde $R_i \in R$, pričom $S_p R_i = S_j$ alebo $S_j R_i = S_p$. Ak $R_i \neq \Sigma$, potom sú slová S_i a S_j *transformovateľné operátorom doplnenia zľava* a R_i sa bude nazývať operátor doplnenia zľava (napr. pre dvojicu slov *podvod* a *podvodník* je operátorom doplnenia zľava reťazec *nik*).

Operátor doplnenia sprava dvoch slov $S_i = Z_{i,1}Z_{i,2}, \dots, Z_{i,n}$ a $S_j = Z_{j,1}Z_{j,2}, \dots, Z_{j,m}$, kde $Z_{k,l} \in Z$, je taká symetrická relácia $O_p: S \times S \rightarrow R$, pre ktorú platí, že $O_p(S_p S_j) = R_p$, kde $R_p \in R$, pričom $R_p S_i = S_j$ alebo $R_p S_j = S_i$. Ak $R_p \neq \Sigma$, potom sú slová S_i a S_j *transformovateľné operátorom doplnenia sprava* a R_p sa bude nazývať operátor doplnenia sprava (napr. pre dvojicu slov *šťastie* a *nešťastie* je operátorom doplnenia sprava reťazec *ne*).

Operátor zmeny dvoch slov $S_i = Z_{i,1}Z_{i,2}, \dots, Z_{i,n}$ a $S_j = Z_{j,1}Z_{j,2}, \dots, Z_{j,m}$, kde $Z_{k,l} \in Z$, je taká symetrická relácia $O_z: S \times S \rightarrow R \times R$, pre ktorú platí, že $O_z(S_p S_j) = \{R_{z,1} R_{z,2}\}$, kde $R_{z,1} \in R$ a $R_{z,2} \in R$, pričom $R_{z,1} S_i = R_{z,2} S_j$ alebo $S_i R_{z,1} = S_j R_{z,2}$. Ak $R_{z,1} \neq \Sigma$ a $R_{z,2} \neq \Sigma$, potom sú slová S_i a S_j *transformovateľné operátorom zmeny* a dvojica $\{R_{z,1} R_{z,2}\}$ sa bude nazývať operátor zmeny (napr. pre dvojicu slov *alchimista* a *alchimia* je operátorom zmeny dvojica reťazcov $\{imista, imia\}$).

Ak sú dve slová S_i a S_j transformovateľné niektorým z operátorov prepisu, potom sú tieto dve slová *transformovateľné* a platí, že $O(S_p S_j) = R_p$, kde $R_i \in \{R_p, R_p, \{R_{z,1} R_{z,2}\}\}$ a R_i sa bude nazývať operátor prepisu.

Nech podpriestor reťazcov $R_{op} \in \{R_{i,1}, R_{i,2}, \dots, R_{i,n}\}$ priestoru všetkých reťazcov R je priestor všetkých reťazcov, ktoré sú operátormi prepisu všetkých transformovateľných dvojíc slov. Priestor R_{op} sa bude nazývať *priestor operátorov prepisu*.

Nech existuje skórovacia funkcia p , ktorá priradí každému reťazcu $R_i \in R_{op}$ reálne číslo $p(R_i)$. Toto číslo nech je *pravdepodobnosť* výskytu reťazca R_i v priestore R_{op} .

Nech $R_{ptr} = \{[R_{i,1} p(R_{i,1})], [R_{i,2} p(R_{i,2})], \dots, [R_{i,n} p(R_{i,n})]\}$ je taký priestor operátorov prepisu, kde každý reťazec R_i je ohodnotený svojou pravdepodobnosťou výskytu $p(R_i)$ v priestore R_{ptr} . Priestor R_{ptr} sa bude nazývať *priestor potenciálnych typických reťazcov*.

Nech existuje *prahová hodnota pravdepodobnosti* P výskytu reťazca $[R_p p(R)]$ v priestore potenciálnych typických reťazcov R_{ptr} .

Nech sa tie reťazce $[R_p p(R)]$ z priestoru R_{ptr} , pre ktoré platí, že $p(R) \geq P$, nazývajú *typické reťazce*.

Nech podpriestor R_{typ} priestoru potenciálnych typických reťazcov $R_{ptr} = \{[R_{i,1} p(R_{i,1})], [R_{i,2} p(R_{i,2})], \dots, [R_{i,n} p(R_{i,n})]\}$ je priestor všetkých takých reťazcov $[R_{i,1} p(R_{i,1})]$ z priestoru R_{ptr} , pre ktoré platí, že $p(R_{i,1}) \geq P$. Priestor R_{typ} budeme volať

priestorom typických reťazcov. Priestor reťazcov R_{np} teda obsahuje reťazce, ktoré sú najpravdepodobnejšími operátormi prepisu dvoch slov. O každom z reťazcov z priestoru R_{np} sa predpokladá, že ak je tento reťazec operátorom prepisu dvoch slov, potom tieto dve slová patria do rovnakého tvarového okolia.

Treba zdôrazniť, že obsadenie priestoru typických reťazcov R_{np} sa v priebehu analýzy dynamicky mení, čo zodpovedá princípom inkrementálneho učenia. V tomto zmysle R_{np} funguje ako krátkodobá pamäť – slová a pravidlá, ktoré systém analyzoval naposledy (resp. najčastejšie), majú najvyššiu pravdepodobnosť, a naopak, zriedka aplikované pravidlá systém zabúda.

Učenie priestoru typických reťazcov

Navrhovaná metóda učenia vychádza, v súlade s hypotézou o existencii transformačných pravidiel typických pre daný jazyk, z predpokladu, že pre jazyk existuje taká skupina vzájomných prepisov dvojíc slov, ktorá je pre daný jazyk typická. Dve slová daného jazyka patria do rovnakého tvarového okolia práve vtedy, keď vzájomná transformácia týchto dvoch slov je typická, čiže je veľmi pravdepodobná.

Metóda buduje priestor potenciálnych typických reťazcov porovnávaním morfologickej štruktúry analyzovaného slova s už identifikovanými transformačnými pravidlami. Pomocou operátorov prepisu sa zisťuje tvarová podobnosť vstupného slova s už známymi slovami a s dovtedy vygenerovanými abstraktnými triedami podobnosti – reťazcami prepisu (transformačnými pravidlami). Vytvárajú sa nové pravidlá, ohodnotené začiatočnou hodnotou pravdepodobnosti, prípadne sa zvyšuje pravdepodobnosť tých dovtedy vytvorených pravidiel, pomocou ktorých je tvar vstupného slova transformovateľný na niektoré z už známych slov. Pravdepodobnostné ohodnotenie transformačných pravidiel má veľký význam jednak preto, že dovoľuje vybrať typické pravidlá s najvyššou pravdepodobnostnou hodnotou, a jednak veľmi zefektívňuje učenie tým, že indikuje pravidlá s veľmi malou pravdepodobnosťou, ktoré sa vzápätí zo systému odstránia. *Schopnosť zabúdať nepodstatné* je kľúčovou pre proces učenia. Operátory prepisu generujú množstvo nesprávnych pravidiel, ktoré, ak by sa zo systému neodstránili, spomaľovali by učenie a v konečnom dôsledku by skreslili výsledný priestor typických reťazcov.

Proces učenia priestoru typických reťazcov prebieha paralelne so syntaktickou analýzou a zhľukovaním a jeho základným princípom je pamätanie si pravdepodobnejších a zabúdanie málo pravdepodobných zistených reťazcov prepisu. Algoritmus učenia pracuje iteračne, jedna iterácia algoritmu sa vykoná pre každé slovo identifikované vo vstupnom texte.

Popis algoritmu:

1. Priestor typických reťazcov R_{np} je prázdny a je určený prah pravdepodobnosti výskytu P .

2. Nech S_i je i -te slovo identifikované syntaktickým analyzátorom. Ak $S_i = \Sigma$, potom algoritmus skončí.

3. Pre slovo S_i sa zistí množina operátorov prepisu $OP = \{R_{i1}, R_{i2}, \dots, R_{in}\}$, kde n je počet takých známych slov, s ktorými je slovo S_i transformovateľné.

4. Každý reťazec $R_{ii} \in OP$ sa zaradi do priestoru R_{yp} podľa jednej z nasledujúcich možností:

a) Ak sa R_{ii} ešte nevyskytuje v R_{yp} , do priestoru R_{yp} sa zaradi usporiadaná dvojica $[R_{ii}, p(R_{ii})]$, kde $p(R_{ii}) = 1$.

b) Ak sa R_{ii} už nachádza v R_{yp} , zvýši sa pravdepodobnosť operátora R_{ii} podľa predpisu $p(R_{ii}) = [v / (i - i_i + 1)] + [1 / (i - i_i + 1)]$, kde v je počet výskytov daného operátora v priestore R_{yp} , i je celkový počet iterácií algoritmu a i_i je poradie iterácie, v ktorej bol operátor R_{ii} prvýkrát zaradený do priestoru typických reťazcov.

5. Z priestoru R_{yp} sa vylúčia také reťazce $[R_{ii}, p(R_{ii})]$, pre ktoré $p(R_{ii}) < 1$.

6. Algoritmus pokračuje krokom 2.

Algoritmus si vyžaduje nastavenie niekoľkých parametrov. Je potrebné špecifikovať napríklad minimálnu dĺžku koreňa dvoch slov (I), prah pravdepodobnosti reťazca (P), môže sa určiť minimálna, resp. maximálna dĺžka získaných operátorov prepisu (R_p, R_p, R_z), pomer dĺžky slov a ich operátorov prepisu a podobne. Zvýšenie rýchlosti vyhľadávania operátorov prepisu v priestore typických reťazcov sa dá dosiahnuť napríklad ukladaním operátorov prepisu v rozhodovacích stromoch.

Okrem spomínaných parametrov možno algoritmus riadiť aj výberom jednej z dvoch stratégií učenia. Činnosť algoritmu je v oboch prípadoch rovnaká, rozdiel však je v dokumentoch, z ktorých sa systém učí.

1. Pri *kontrolovanom učení* sa priestor typických reťazcov vytvára z dopredu pripravených modelových textov. Texty by mali byť také, aby z nich bolo možné ľahko extrahovať reťazce, ktoré sú s vysokou pravdepodobnosťou typické. Dobré výsledky sme dosiahli napríklad s textom obsahujúcim zoznam vyskloňovaných vzorov substantív a adjektív, niekoľko vyčasovaných slovies a niektoré ďalšie časté tvarové zmeny.

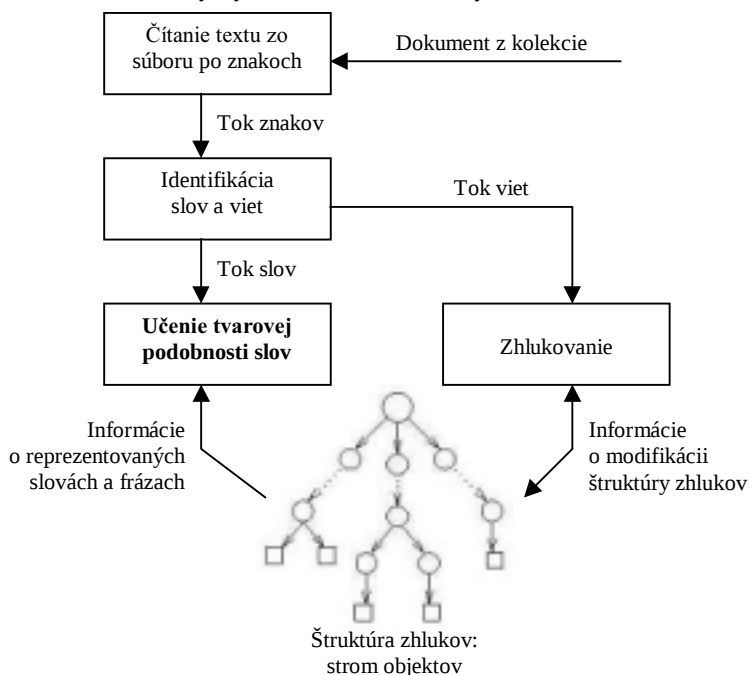
2. Stratégia *nekontrolovaného učenia* vytvára priestor typických reťazcov priamo z textov analyzovaných dokumentov. Nevýhodou oproti prvej stratégii je v tomto prípade dlhší čas a väčší počet textov, ktoré systém na učenie potrebuje. Dôležité však je, že obe stratégie konvergujú k veľmi podobným výsledkom.

Na základe hypotézy o existencii typických transformačných pravidiel pre konkrétny jazyk predpokladáme, že pre dostatočne veľké kolekcie dokumentov sa vytriedi v priestore R_{yp} taká množina operátorov prepisu, ktoré budú pre jazyk, v ktorom sú písané texty dokumentov, typické. Potom bude priestor R_{yp} obsahovať morfológické pravidlá charakteristické pre daný jazyk a model tvarovej podobnosti sa bude dať použiť jednak na generovanie nových slov jazyka a jednak na testovanie, či to-ktoré vstupné slovo je alebo nie je z morfológického hľadiska slovom tohto jazyka.

Implementácia

Pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti bol implementovaný ako súčasť systému na získavanie informácií z dokumentov pomocou zhukovej analýzy (Kostelník, 2000). Pri návrhu zhukovacieho algoritmu sa vychádzalo z metódy prekrytia dokumentov (metódy Phrase-IC), ktorá vytvára zhluky z dokumentov na základe výskytu spoločných fráz. Systém zhlukov je reprezentovaný stromom objektov, v ktorom sú uložené všetky slovné tvary a frázy rozpoznané v textoch dokumentov. Štruktúra zhlukov sa buduje sekvenčným zaradovaním dokumentov do stromu objektov, pričom poradie, v akom sú jednotlivé dokumenty do tejto štruktúry vkladané, neovplyvňuje kvalitu zhukovania.

Metóda zhukovania dokumentov je založená na identifikácii fráz, ktoré sú spoločné pre viacero dokumentov. Frázu je potrebné v tomto kontexte chápať ako lineárne usporiadanú sekvenciu slov, pričom aj jeden slovný tvar je považovaný za frázu. Zhlukom je skupina takých dokumentov, ktoré spoločne zdieľajú aspoň jednu frázu. Tento prístup, na rozdiel od väčšiny klasických metód zhukovania, vytvára nedisjunktné, prekrývajúce sa zhluky dokumentov, jeden dokument sa môže vyskytnúť súčasne vo viacerých zhlukoch.

Obrázok 1. Algoritmus zhukovania s použitím modelu tvarovej podobnosti.

Celý proces zhlukovania, ktorý je na obrázku 1, možno rozdeliť na dve základné časti:

1. **Analýza textu** – v texte dokumentu, ktorý je spracovávaný ako reťazec znakov, je potrebné identifikovať slová a vety. Identifikácia slov a viet sa uskutočňuje syntaktickým analyzátorom pracujúcim na báze TN siete. Súčasťou analýzy textu je aj učenie modelu tvarovej podobnosti slov. Tento model slúži v štádiu používania zhlukovej štruktúry dokumentov, napríklad pri vyhľadávaní informácií, ako model morfológického slovníka, respektíve ako nástroj na modelovanie pojmov.

2. **Budovanie systému zhlukov dokumentov** – je realizované pomocou údajovej štruktúry, ktorá sa nazýva strom objektov. Čas potrebný na budovanie tejto štruktúry lineárne závisí od počtu spracovávaných dokumentov. Zhlukovanie prebieha inkrementálne, dokumenty sú do stromu objektov vkladané po jednom, pričom nezáleží na ich poradí.

Syntaktická analýza textu, učenie modelu tvarovej podobnosti a samotné zhlukovanie sú v aplikácii vykonávané paralelne s využitím spätnej väzby, čím sa dosahuje synergický efekt.

Výsledky

Ako testovaciu kolekciu dokumentov sme zvolili encyklopédiu zvierat dostupnú na internetovej adrese <http://www.zone.sk/animals/>. Dôvodom na výber práve tejto skupiny dokumentov bolo hneď niekoľko. 66 dokumentov encyklopédie bolo rozdelených podľa tematických oblastí do ucelených blokov, čo mohlo poslúžiť ako dôležitá informácia na porovnanie s výslednou zhlukovou štruktúrou. Z hľadiska časovej náročnosti a pamäťových nárokov počítačového spracovania bolo výhodné, že texty dokumentov boli pomerne krátke (v rozsahu 1 – 3 strán). Texty použitej encyklopédie boli podobne štylizované, čím sa uľahčila identifikácia fráz spoločných pre viacero dokumentov.

Na učenie modelu tvarovej podobnosti sme použili vzorku 17 textov zo štyroch tematických oblastí (drsnokožce, obojživelníky, kruhoústnice a plazy). Jediným obmedzením učenia bolo nastavenie minimálnej dĺžky koreňa dvoch slov na hodnotu 3.

Obrázok 2. Príklad výstupu programu – zoznam identifikovaných tvarov pre slovo *raja*.

Minimálna pravdepodobnosť operátora prepisu v priestore typických reťazcov (parameter zabúdania) bola nastavená na hodnotu 20 %. Úlohou experimentu bolo priradenie všetkých nájdených tvarov k slovám *raja*, *voda*, *život*, *plaziť*, *žaba*, *had* a *ústa*. Na obrázku 2 je príklad výstupu programu – zoznam nájdených morfológicky podobných tvarov pre slovo *raja*.

V tabuľke 1 sú uvedené tvary, ktoré boli identifikované modelom tvarovej podobnosti (tvary *voda* a *plaziť* sa nenachádzali v texte žiadneho zo spracovaných dokumentov).

Slovný tvar:	Raja	*voda	život	*plaziť	žaba	had	ústa
1.	Raje	vodu	živé	plazy	žabám	hady	ústami
2.	Rají	voda	živá	plazom	žaby	veľhadovité	ústi
3.	Rajami	vode	živočíchov	plazov	žaba	hadov	kruhoustnice
4.	Naberajú	vodné	živý	-	-	odhaduje	ústa
5.	Veľraje	vody	živočíchmi	-	-	veľhady	-
6.	Vyzerajú	vodách	život	-	-	had	-
7.	-	-	obojživelníkov	-	-	hadom	-
8.	-	-	živorodé	-	-	-	-
9.	-	-	živiace	-	-	-	-

Tabuľka 1. Tvary identifikované v textoch dokumentov modelom tvarovej podobnosti pre slová *raja*, *voda*, *život*, *plaziť*, *žaba*, *had* a *ústa*.

Model tvarovej podobnosti odhalil správne, ale aj nesprávne tvary testovaných slov. Napríklad pre slovo *raja* nesprávne identifikoval tvary *naberajú* a *vyzerajú*, pre slovo *had* bol nesprávne určený tvar *odhaduje* a slovu *ústa* bol nesprávne priradený tvar *ústi*. Dôležitou vlastnosťou modelu však je, že je schopný na základe vstupu modifikovať a korigovať svoju štruktúru pravidiel. Ak by sa napríklad na vstupe s dostatočnou frekvenciou objavili rôzne tvary sloviess *vyzerat'* a *naberat'*, je pravdepodobné, že podobnosť tvarov *naberajú* a *vyzerajú* so slovom *raja* by model zabudol.

Na druhej strane však model správne identifikoval šesť tvarov pre slovo *voda* a tri tvary pre slovo *plaziť*, pričom sa tieto dve slová nenachádzali v žiadnom z textov spracovaných dokumentov. To ukazuje dôležitú výhodu tohto modelu, ktorou je schopnosť zovšeobecňovať, vytvoriť typické a všeobecné transformačné pravidlá morfológie jazyka a správne ich aplikovať aj na doposiaľ neznáme vstupy. Výsledky učenia boli prezentované pre kolekciu 17 dokumentov. Predpokladáme, že pri väčších bázach textov bude priestor typických reťazcov obsadený ešte lepšie.

Záver

Vytvorený pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti je nástrojom na morfológickú analýzu textu, využívajúcim princípy inkrementálneho učenia. Štruktúra morfológických vzťahov je dynamická, vzniká a modifikuje sa priamo zo vstupného textu v priebehu analýzy. Rieši sa tým zložitost' a nízka flexibilita tradičných riešení, neúplnosť závisí od zvolenej stratégie zabúdania trans-

formačných pravidiel s nízkou pravdepodobnostnou hodnotou. Nedostatok ne-jednoznačnosti výsledkov morfolologickej analýzy však tento prístup neodstraňuje, potrebná je analýza aj v iných jazykových rovinách, azda najviac v rovine syntaktickej. Dá sa predpokladať, že aj syntaktickú analýzu by bolo možné v budúcnosti riešiť pomocou podobných princípov, ako je tento pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti.

Ďalší vývoj prezentovaného modelu možno zamerať na skúmanie a návrh nových, efektívnejších operátorov prepisu, formálne vyjadrených napríklad kontextovou gramatikou. Algoritmus sa dá modifikovať tak, aby sa explicitné parametre (prah pravdepodobnosti výskytu reťazca P , minimálna dĺžka koreňa dvoch slov I , maximálna dĺžka získaných operátorov prepisu $R_p, R_p, R_p, \dots$) navrhli tiež ako adaptabilné a modifikovali by sa v procese učenia.

Nástroj je použiteľný v systémoch na spracovanie prirodzeného jazyka, v systémoch na vyhľadávanie a kategorizáciu textov, v znalostných systémoch na modelovanie pojmov a môže takisto slúžiť ako morfológický model jazyka.

Literatúra

CSONTÓ, J. – SABOL, T.: Umelá Inteligencia. Edičné stredisko TU v Košiciach 1991.

FURDÍK, K.: Získavanie informácií v prirodzenom jazyku s použitím hypertextových štruktúr. Písomná práca k dizertačnej skúške. Košice: Katedra kybernetiky a umelej inteligencie Fakulty elektrotechniky a informatiky Technickej univerzity 1997.

FURDÍK, K.: Pravdepodobnostné modelovanie vzniku a vývoja jazykových štruktúr. In: Varia 8. Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modrapiesok, 25. – 27. november 1998). Ed. M. Nábělková – E. Králik. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 276 – 289.

CHANDRASEKARAN, B. – JOSEPHSON, J. R. – BENJAMINS, V. R.: What Are Ontologies and Why Do We Need Them. IEEE Intelligent Systems, 14, 1999, s. 20 – 26.

KOSTELNÍK, P.: Získavanie informácií s využitím algoritmov zhlukovej analýzy. Diplomová práca. Košice: Katedra kybernetiky a umelej inteligencie Fakulty elektrotechniky a informatiky Technickej univerzity 2000.

PÁLEŠ, E.: SAPFO – Parafrázovač slovenčiny. Bratislava: VEDA 1994.

Značkování (taggování) ve flexivních jazycích

Petra Hudková

Pedagogická fakulta UK, Praha

Jazyky lidstva lze typologicky dělit z různých hledisek. Jedním z nich je odlišení jazyků na základě jejich jazykové stavby, čímž vznikla tzv. strukturní

typologie. Vladimír Skalička, autor této typologie (Skalička 1951), člení jazyky do pěti skupin, a to na jazyky izolační, aglutinační, flexivní, introflexivní a polysyndetické. Pro flexivní jazyky, mezi které se řadí i čeština, je mj. charakteristická vysoká homonymie koncovek, s níž úzce souvisí problém, který se ve svém článku pokusím nastínit.

V rámci svých povinností studentské pedagogické síly na katedře českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy jsem měla možnost seznámit se s Českým národním korpusem (ČNK) a poznat, co v současnosti jeho uživatelská verze přístupná přes osobní počítač nabízí uživatelům. Získat přístup k uživatelské verzi ČNK je možno po uzavření smlouvy s Ústavem českého národního korpusu, který vznikl na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 1994 a jehož „*cílem bylo vybudovat rozsáhlý a víceúčelový korpus češtiny obecné povahy. Jazykovým korpusem lze rozumět vnitřně strukturovaný, unifikovaný a obvykle i oindexovaný a ucelený soubor elektronicky uložených a zpracovávaných jazykových dat většinou v textové podobě, organizovaný se zřetelem k využití pro určitý cíl*“ (Čermák, 1995, s. 119).

Prostřednictvím Korpusového manažeru ČNK lze například vyhledávat výskyty jednotlivých slov v konkrétních tvarech, různé / všechny tvary jednoho lemmatu či skupiny slov. Užitý software umožňuje prezentaci výskytů v jejich přirozeném kontextu, v tzv. konkordancích. Graficky jsou konkordance ztvárněny tak, že uprostřed řádky se nachází tučně vytištěné sledované slovo, vlevo i vpravo od něj se na téže řádce nachází jeho skutečný kontext. Délku kontextu je možno nastavit. Ze všech konkordancí hledaného slova lze vytvořit dílčí subkorpus a uložit ho na disk v textové podobě pro další zpracování. Při práci s konkordancemi může tedy uživatel získat různě velké dílčí soubory slovních tvarů v jejich přirozeném kontextu.

Každému výskytu slovního tvaru jsou v ČNK přiřazovány morfologické značky, tzv. taggy neboli značky, které vyjadřují morfologické hodnoty, jichž je daný slovní tvar nositelem. Jejich seznam pro jednotlivé slovní druhy i informaci o strukturaci morfologických značek obdrží uživatel spolu s instalační kopií. Pokud jde o přiřazování morfologických hodnot slovním tvarům, existují teoreticky tři možnosti značkování v počítačových korpusech. Je možno:

1. přepisovat každému výskytu slovního tvaru všechny značky ručně (v tom případě lingvista, který rozpozná tvarovou homonymii, přiřadí slovnímu tvaru na základě kontextu jedinou posloupnost značek, a to správnou); takto se postupuje při tvorbě korpusu autorského slovníku básnického díla Jaroslava Seiferta na PedF UK, neboť je to korpus svým rozsahem velmi malý;
2. přiřazovat automaticky počítačem každému výskytu slovního tvaru veškeré hodnoty, které slovní tvar může mít (v tom případě bude většině slovních tvarů českých ohebných slov přiřazeno několik posloupností značek);
3. vytvořit na základě vzorku textů pravděpodobností model výskytu jednotlivých tvarů, aplikovat jej na jiný vzorek textů, aplikaci vyhodnotit a v souladu s výsledky model upravit a programově realizovat.

Vzhledem k rozsahu ČNK nepředpokládám, že autoři zvolili při značkování první možnost, jejíž realizace by byla časově velmi náročná. Druhý způsob taktéž užit nebyl, neboť u každého výskytu najdeme v ČNK pouze jednu hodnotu. Domnívám se tedy, že byl užit nějaký pravděpodobnostní model, který však poskytuje ne vždy uspokojivé výsledky. Svě tvrzení se pokusím doložit na konkrétním příkladu.

Předmětem mé analýzy byl slovní tvar *červeně*, který může ve větě být užit jako adverbium, substantivum ženského rodu v genitivu singuláru, nebo nominativu plurálu, či jako přechodník přítomný. Korpusový manažer nabízí (v květnu 2000) celkem 195 konkordančních řádků týkajících se tohoto slova, tj. 195 různých výskytů ve všech textech, které jsou v současnosti shromážděny v ČNK. Zamyslíme-li se jako bohemisté bez jakýchkoliv frekvenčních zkoumání nad výše vyjmenovanými čtyřmi užitími slovního tvaru *červeně*, přiřadíme odhadem pravděpodobnosti užití této formy jako přechodníku přítomného hodnotu nulovou, jako adverbia hodnotu asi 0,9. Pravděpodobnostní model užitý v ČNK zřejmě vycházel z nějakých netypických textů, neboť když jsem analyzovala získané konkordance a zjišťovala, zda morfologické značky přiřazené slovu *červeně* jsou správné, došla jsem k závěru, že pouze v 93 případech z celkových 195 je jejich určení zaznamenáno v ČNK adekvátní. Souhrnně jsem zpracovala svá zjištění do následující tabulky:

	ČNK	výsledky analýzy
Celkem	195	195
Dg	87	175
NNFS2	60	18
NNFP1	4	2
VeYS	44	0

Vysvětlení morfologických značek užitých v ČNK:

Dg: D – adverbium, g – příslovce (s určením stupně a negace)

NNFS2: N – substantivum, N – substantivum, obyčejné, F – femininum, S – singulár, 2 – genitiv

NNFP1: N – substantivum, N – substantivum, obyčejné, F – femininum, P – plurál, 1 – nominativ

VeYS: V – verbum, e – slovesný tvar přechodníku přítomného, Y – maskulinum, S – singulár

Údaje uvedené v prvním sloupci tabulky reprezentují posloupnost morfologických značek přiřazenou slovnímu tvaru v ČNK. Čísla v druhém sloupci naznačují, kolikrát byl slovní tvar *červeně* hodnocen v ČNK jako adverbium, kolikrát jako substantivum ženského rodu v genitivu singuláru či substantivum ženského rodu v nominativu plurálu, nebo jako slovesný tvar přechodníku pří-

tomného. Třetí sloupec zachycuje výsledky mé analýzy. Prošla jsem všech 195 výskytů slovního tvaru *červeně*, k nimž jsem ručně přisovala morfologické značky, které byly podle mého názoru vzhledem ke kontextu adekvátní. Uvedená čísla vypovídají o tom, kolikrát jsem v celém subkorpusu slovní tvar *červeně* hodnotila jako adverbium, substantivum, či slovesný tvar přechodníku přítomného.

Z tabulky jsou patrné rozdíly mezi výsledky ČNK a výsledky, ke kterým jsem došla při své analýze (například: podle mne plnil slovní tvar *červeně* funkci adverbia ve 175 případech, nikoli v 87 případech).

Pro ilustraci uvedu náhodně vybrané tři konkordanční řádky, u nichž byl slovní tvar *červeně* v ČNK správně ohodnocen, a tři konkordanční řádky, u nichž byl slovní tvar *červeně* hodnocen chybně:

příklady správně přiřazených morfologických významů:

...28. říjen bude i nadále v kalendáři značen červeně...Dg

...vyhledal všechny pátky třináctého a červeně k nim připsal: dovolená...Dg

...make-up dokončíte nenápadným popraškem přirozené červeně na tváře...NNFS2

příklady chybně přiřazených morfologických významů:

...namalovala jakousi mapku a červeně ji vybarvila...VeYS

...název zboží je třeba červeně podtrhnout...NNFS2

...slunce přenáděrně předvádí varianty zlata a červeně, světla a stínu...VeYS

Když jsem zjišťovala, kolikrát se morfologické značky uvedené k výskytům slova *červeně* v ČNK shodují s morfologickými značkami, které jsem k výskytům tohoto slova ručně přisovala, došla jsem k závěru, že v 93 případech z celkových 195 byly morfologické značky přiřazeny správně, tj. ve 47,7 procentech.

Uvádí-li se o nějakém pravděpodobnostním modelu lemmatizace, že je úspěšný např. v 92 procentech případů, je to údaj poněkud zavádějící a matoucí. Autoři modelu totiž do výpočtu úspěšnosti přiřazení lemmatu slovnímu tvaru vyskytujícímu se v textu zahrnují také všechna synsémantika, z nichž některá mají v textech navíc vysokou frekvenci (předložky, spojky), a jejichž lemma je téměř vždy jednoznačné, což si čtenář většinou neuvedomí. Aby si mohl udělat představu o kvalitě pravděpodobnostní lemmatizační procedury flexivního jazyka, měl by autor lemmatizační procedury uvádět procento úspěšnosti, pokud jde o přiřazení lemmatu tvarům ohebných autosémantik.

Domnívám se, že řešením nastíněného problému při tvorbě korpusů pro flexivní jazyky by mohl být onen způsob značkování, při němž jsou každému výskytu slovního tvaru automaticky připisovány veškeré hodnoty, které může slovní tvar mít. Uživatel by pak sám vybral z uvedených možností tu, která by byla adekvátní. Za současného stavu, bude-li chtít uživatel pro svá lingvistická zkoumání vytvořit subkorpus výskytu jistého tvaru v ČNK, získá mnoho konkordancí, v nichž se žádaný slovní tvar nevyskytuje, a unikne mu řada konkordancí, v nichž se vyskytuje.

ČERMÁK, F.: Jazykový korpus. Prostředek a zdroj poznání. In: Slovo a slovesnost, 56, 1995, s. 119 – 140.

SKALIČKA, V.: Typ češtiny. Praha : Slovanské nakladatelství 1951.

Furlanština a klasifikace románských jazyků

Giorgio Cadorini

Filozofická fakulta UK, Praha

I. Když Friedrich Diez vydáním své mluvnice (Diez 1836 – 1843) založil srovnávací romanistiku, zároveň s ní ustavil první klasifikaci románských jazyků, která počítala se 6 členy. Víc než 150 let později je seznam uznaných románských jazyků o poznání delší (celkem kolem 25 položek) a také kulturní rámec nabízí větší výběr vědeckých kritérií, podle kterých lze setřídít příbuzné jazykové útvary.

Tento příspěvek chce připomenout, že každá klasifikace je arbitrární a proto užitečná pouze pro jasně vymezené účely. Snaha o vytvoření klasifikace s absolutní platností přináší nebezpečí, že z určitého jazyka se dělá jazýček na váze.

II.i. Klasifikace nebývá nejpružnější složkou vědeckého paradigmatu určitého oboru a to platí i pro srovnávací romanistiku. Vzory, které byly postupně vytvořeny, nikdy nezrušily platnost svých předchůdců, spíš se na ně navrstvily a usměřily je podle novějších poznatků.

Proto bude užitečné stručně komentovat vývoj klasifikace románských jazyků. Základní informace nám budou při tom poskytovat především Jan Šabršula (Šabršula 1980,II:89 – 97) a Lorenzo Renzi s Giampaolem Salvim (Renzi 1985:181 – 200).

II.ii. Jak už bylo uvedeno, Friedrich Diez počítal se 6 románskými jazyky. V jeho době byl totiž převažující zájem o středověkou a renesanční literární tvorbu. Diez chtěl hlavně vymezit kulturní oblasti, ve kterých platila obdobná tradice jazykových vzorů písemného vyjadřování. Podíváme-li se na seznam těchto jazyků (portugalský, španělský, francouzský, provensálský, italský a valašský – tj. rumunský), zjistíme, že ne všechny mají tak starou literární tradici: nejstarší rumunské písemné doklady pocházejí ze XVI. století.

Tato nedůslednost není výjimkou v klasifikacích jazyků. Naopak, vždy je přítomno víc kritérií současně. Například u Dieze převažuje literární zaměření jeho doby, ale je zároveň snaha zahrnout i podunajského potomka latiny (který v XIX. století poskytoval už krásnou literaturu) a některé čistě jazykovědné podněty.

U Dieze najdeme pak tři větší seskupení: jihozápadní (portugalština a španělština), severozápadní (francouzština a provensálština) a východní (italština a valašština).

II.iii. Následující generace romanistů už literární stránku věcí zanedbává. V REWu je celá plejáda jazykových útvarů a nehraje žádnou roli jejich sociolingvistická či politická pozice. Hledají se stopy lidové latiny a prohloubuje se znalost vývoje jednotlivých románských jazyků.

Odtud vyšla snaha odhalit původní místní nářečí latiny a seskupit dnešní početné varianty do málo skupin s bližšími staršími vzájemnými vztahy. Základní představa počítala s rostoucím štěpením od starší fáze k novější.

V tomto rámci mělo smysl zjišťovat jevy, které dělí Románii do největších skupin – za předpokladu, že tyto jevy poukazují na nejstarší dělitka. Za použití lingvistického zeměpisu lze spojit místa, kde je jistý jev přítomen, do jedné izoglosy.

Touto cestou se zjistilo, že je několik izoglos, které hraničí ve stejné oblasti podél takzvané „linie La Spezia-Rimini“ (přesněji Massa-Senigallia). V této souvislosti se mluví o skupině východních – rumunština, dalmatština, italština – a o skupině západních románských jazyků – ostatní jazyky.

Zmíníme se konkrétně o třech párech izoglos, které se stýkají podél linie La Spezia-Rimini:

1: oslabení / zachování latinských mezisamohláskových jednoduchých souhlásek;

2: ztráta / trvání koncového -s;

3: (částečná) ztráta / trvání nepřízvučných samohlásek.

Pár uvedený v bodě 2 je zvlášť významný, protože má morfologický význam. S tímto jevem je spojena skutečnost, že ve východní Románii se množné číslo u jmen a 2. osoba v jednotném čísle u sloves tvoří samohláskovou koncovkou (alespoň v rané fázi); kdežto v západní Románii se ve stejných situacích nacházejí koncovky sigmatické.

Ani toto dělení, ačkoli minimální, nepostrádá nedůslednosti. Například seвероitalská nářečí (která jinak patří do západní Románie), nemají sigmatické koncovky. Sardština má nářečí, která oslabují, a jiná, která zachovávají mezisamohláskové souhlásky. Zde je na místě uvést, že jsou jazykovědci, kteří pro sardštinu mluví – z mnoha důvodů – o samostatné střední skupině.

II.iv. Určitě pak pro mnohé není přijatelná – z politických důvodů – představa rozdělení italské oblasti, které by zdůrazňovalo souvislost severní Itálie s Francií a Španělskem. Z toho patrně vznikla potřeba spojit údaje lingvistického zeměpisu s podrobnějším dělením románského území, kde by hrál větší roli substrát.

K tomuto účelu byly uplatněny mimo jiné izofony, které se týkaly vývoje latinských souhláskových skupin *ct*, *cl*, *pl*, *fl*. Mimochodem menší územní celky znamenají bližší vztah s kulturní totožností jednotlivých oblastí a podporují sladění výsledků jazykovědného bádání s výsledky ostatních humanitních i společenských věd.

Takže součtem literárních, jazykovědných, historických i politických kritérií vznikla klasifikace, kterou ještě dnes považujeme za součást paradigmatu srovnávací romanistiky. Následuje verze, kterou navrhl Carlo Tagliavini (Tagliavini 1972:354).

TAGLIAVINIHO KLASIFIKACE	
SKUPINY	JAZYKY
balkánorománská skupina	rumunština) dalmatština
italorománská skupina	italština sardština) rétorománština
galorománská skupina	francouzština frankoprovensálština okcitanština (s gaskonštinou)) katalánština
iberorománská skupina	španělština portugalština

Tagliaviniho klasifikace je přehledná a elegantní. K tomu přispívá představa, že tři jazyky – dalmatština, rétorománština a katalánština – tvoří jakýsi přechod mezi dvěma skupinami.

Ve skutečnosti je situace složitější. Furlanština též má několik izoglos, které ji spojují s rumunštinou. Taký frankoprovensálština by mohla působit jako přechod mezi itolorománskou a galorománskou skupinou.

V iberorománské skupině je zvláště atypickým útvarům španělština, takže katalánština má mnoho společných rysů s portugalštinou. Co se týče substrátu, ne všechny jazyky s keltským substrátem jsou v galorománské skupině ani všichni členové této skupiny nemají keltský substrát.

II.v. V uvedených klasifikacích hrála hlavní roli fonetika – i když zejména u Tagliaviniho nacházíme i jiná hlediska. Šlo tu tedy spíš o jevy povrchové. U Křepinského však nacházíme snahu vytvořit klasifikaci založenou na jiných zásadách, kterou Šabršula nazývá klasifikací typologickou.

Zajímavá je například otázka vyjádření prohibitivu (záporného imperativu). Už v latině najdeme tři možnosti jak vyjádřit zákaz:

- *noli dicere* – tj. *noli/nolite* + infinitiv;
- *hoc ne dixeris* – tj. konjunktivem perfekta;
- *ne dicas* – tj. konjunktivem prézentu.

V moderních jazycích vypadá situace následovně. Iberorománská skupina používá konjunktiv prézentu, východní Románie spojuje infinitiv v jednotném

čísle s imperativem v množném čísle a francouzština má jako při kladném vyjádření imperativ. V okcitanštině i ve frankoprovensálštině jsou přítomné všechny tři možnosti.

Křepinský se snažil zjistit, zda takové rysy mohou tvořit širší soubory. V této souvislosti si všiml, že oblast, kde se používá konjunktiv, je totožná s oblastí, kde není pokračování latinského ILLUI.

Důsledně šli touto cestou Lorenzo Renzi a Giampaolo Salvi. Tito jazykovědci vycházejí z učení generativismu, a proto kladou důraz na nejhlubší vrstvu jazyka – morfosyntax. Její pravidla působí největší počet shod, na rozdíl od fonetiky a lexika – kde je situace nejpestřejší, a jejichž údaje jsou tudíž méně seřaditelné.

Výsledkem jejich rozboru je pohled na Románii jako na velký souvislý blok – Romania continua –, na jehož okraji se nacházejí dvě oblasti s osobitým vývojem: severní Francie a Rumunsko. Je zajímavé, že svou propracovanou metodou Renzi a Salvi poskytují další argumenty ke klasifikaci navržené už romanisty Amadem Alonsem (Alonso 1951) a Waltherem von Wartburgem (Wartburg 1955).

Renzi a Salvi rozebírali následujících 17 mluvnických jevů (Renzi 1985:181 – 200):

- 1: skloňování;
- 2: člen;
- 3: střední rod;
- 4: tvoření příslovčí;
- 5: tvoření podmiňovacího způsobu;
- 6: tvoření budoucího času;
- 7: povinná zájmena pro podmět;
- 8: zápor;
- 9: tázací věta;
- 10: dělivý člen;
- 11: slovosled;
- 12: tvoření deminutiv;
- 13: fonologická struktura slova;
- 14: lexémy „být“ a „mít“ ve funkcích plnovýznamového či pomocného slovesa;
- 15: minulý čas jednoduchý;
- 16: flektovaný infinitiv;
- 17: tvoření množného čísla u jmen.

II.vi. Řešení Renziho a Salviho je v souladu s pocitem, který má každý, kdo proniká do studia románských jazyků. Z tohoto pocitu sounáležitosti velkého bloku snad vyšly i teorie, které předpokládají společný románský prajazyk či jednotnou lidovou latinu. Tento pocit je ještě silnější, když čteme texty z dob, kdy mnoho jazyků ještě neprošlo kodifikací.

Přesto lze říci, že znovu máme před sebou klasifikaci, která dělá jisté kompromisy s tradicí, a tak se může zdát, že nepřinesla nic nového. Na její arbitrar-
nost poukazuje skutečnost, že autoři nevysvětlují, proč vybrali právě tyto jevy.
Například mohli brát do úvahy ještě tyto tři:

- xiix: koncovky za mužský rod;
- xix: trvání latinských tříd přídavných jmen;
- xx: adjektivální člen.

Uvidíme v § IV., že podle nich se francouzština a rumunština už nezdají tolik okrajové.

I když ani právě uvedenou klasifikaci nelze považovat za čistě synchronickou, Robert de Dardel s Jacobem Wüstem sestavili v rámci teorie o vzniku románských jazyků další roztřídění, kde uplatnili pouze body 1 a 11 z čistě diachronického hlediska (Dardel – Wüest 1993:45).

Podle nich se v antice vytvořily tři oblasti. V nejstarších provinciích se odehrál I. cyklus zjednodušení latiny, ze kterého vznikla první fáze prarománštiny. Z ní se vyvinuly portugalština, španělština a sardština.

Do ostatních provincií se dostala už prarománština po II. cyklu zjednodušení. V těchto oblastech vznikly francouzština, okcitanština, rétorománština (Cadorini 1996a) a rumunština. Italština a katalánština se jeví jako jazyky, které nesou stopy obou cyklů.

II.vii. Ve srovnávací romanistice se používají některé termíny, které označují části Románie z hlediska procesu expanze latiny a románských jazyků. Území Římské říše, kde se mluvilo latinsky, ale kde dnes už není žádný románský jazyk (Německo, skoro celý Balkán, severní Afrika), se říká „ztracená Románie“.

Koloniím evropských zemí, kam byl vnesen jazyk románské metropole, se říká „nová Románie“ i „získaná Románie“ (Jižní Amerika, Quebec, Filipiny, atd.). Pro oblasti, kde se používala *lingua franca* na základě latiny, například pro obchodní účely, byl navržen termín „vnější Románie“ (Cadorini 1996b:43).

Jacques Pohl seřadil románské jazyky podle sociolingvistického statutu. Do jedné skupiny seskupil oficiální státní jazyky: jazyky etnopolitické. Do druhé skupiny patří jazyky etnické či dialektální (Pohl 1972).

Dějiny ukázaly, že taková klasifikace je založena na velice pohyblivém základě. Celá řada útvarů získala v posledních 30 letech významná politická uznání, čímž se značně změnil i pocit ztotožnění občana-mluvčího se státem.

III.i. Nárůst počtu členů a nové politické a civilizační podmínky zřejmě třásají se schématem, které v podstatě pořád odráží Diezovu šestičlennou klasifikaci. Uvedu příkladem nové schéma, které lze vytvořit, pokud se v rámci Renziho a Salviho návrhu (1985:181 – 200) věnuje větší pozornost furlanštině a v případě, že se vezmou do úvahy také dodatečné body XII až XX.

Jak bylo už uvedeno, Renzi a Salvi vymezují na jedné straně Románii *continuu* a na druhé rumunštinu (spíš konzervativní) a francouzštinu (spíš inovativní) jako okrajové členy. Rumunština jediná označuje flektivně pády u jmen

a členů (bod 1 – však jenom v části nářečí a ve spisovném jazyce), u ní jediné se vyskytuje postponovaný člen (bod 2) a jediná má střední rod (bod 3 – však se to týká i některých nářečí střední a jižní Itálie). V těchto rysech se furlanština zařazuje do Románii continuu.

III.ii. Body 4 až 6 vydělují širší oblast, která v podstatě se kryje s (konzervativní) východní skupinou (a jí přidává sardštinu). Do tohoto seskupení patří jazyky, které tvoří příslovce příponou -MENTE (bod 4), postrádají románský syntetický podmiňovací způsob CANTARE HABEBAT či CANTARE HEBUIT (bod 5), postrádají románský syntetický budoucí čas CANTARE HABET (bod 6).

Zde furlanština předkládá styčné body s oběma seskupeními: z hledisek 4 a 6 souhlasí s Romániou continuou, však pro rys 5 má zvláštní postavení: má sice románskou syntetickou formu, ale vzniklou křížením syntetického futura „cjantará“ (CANTARE HABET) s imperfektem konjunktivu „cjantàs“ (CANTAVISSET), tj. „cjantarès“.

Body 4 až 6 oddělují toskánštinu (tj. základ italského „statutového“ jazyka) a jazyky severní Itálie od tradiční východní skupiny, kam se nadále počítají jihoitalské jazyky. To je určitě přínosem Renziho a Salviho. Uvidíme, že v dalších bodech se budou severoitalskými jazyky dále zabývat.

III.iii. Body 11 až 13 odpovídají místům, kde se projevuje okrajovost francouzštiny. Její slovosled je ustálen (bod 11), tvoří zdvojnásobení příponami (bod 12), v ní výslovnost slabik není závislá tolik na slově kolik na celkové větě (bod 13).

Furlanština se částečně blíží k francouzštině v bodě 13. Je to vidět v provedení „fonologicky silných samohlásek“. Fonetická realizace jednoslabičného slova *lât* je v následujících větách odlišná:

Dulà sèstu lâ? O soi lâ in biblioteche.

Kam jsi šel? Jsem šel do knihovny.

III.iv. Jak rumunštině odpovídá širší méně okrajová skupina, tak i francouzština není v bodech 7 až 10 sama. Také v tomto případě lze najít korespondenci klasifikace Renziho a Salviho s tradiční skupinou, tj. s galorománskou skupinou (+ jazyky severní Itálie).

Sem patří jazyky, které povinně vkládají do vět nepřízvučné zájmeno pro podmět (bod 7), mají postponovaný zápor (bod 8), používají inverzi při tázání (bod 9 – neplatí pro okcitanštinu) a kde partitivní člen slouží také jako množné číslo člena neurčitého (bod 10). I zde furlanština předkládá styčné body s oběma seskupeními: je spolu s francouzštinou pro rysy 7 a 9, jinak souhlasí s Romániou continuou.

III.v. Body 14 až 17 se podle samotných autorů vymykají navržené klasifikaci. Hiberorománské jazyky spolu s konzervativní jižní Itálií specializovaly sloveso HABERE jako pomocné, pro plnovýznamové použití ho nahradilo sloveso TINERE. Zároveň si slovesa ESSE a STARE rozdělila sémantické pole, které celé u příbuzných jazyků zaujímá ESSE (bod 14).

Románské jazyky postupně ztrácejí minulý čas jednoduchý, i když v některých (portugalština, španělština, okcitanština, toskánština, jižní Itálie) je ještě živý (bod 15). Zvláštní postavení má katalánština, která nahradila syntetické tvary analytickými.

Bodem 16 je inovace portugalštiny: osobní infinitiv, tj. s koncovkami pro jednotlivé osoby. Tento rys je přítomen i v jižní Itálii i v sardštině.

Podle autorů způsob tvoření množného čísla pomocí koncového -s (sigmatický) či samohláskou je rysem, který byl přehnaně uplatněn jako hlavní dělitko mezi východní a západní skupinou, vyděluje dvě oblasti, kde ostatně nejsou žádné jiné podstatné společné rysy (bod 17).

Jevy 14 a 16 se ve furlanštině nevyskytují. Pro bod 15 lze říci, že minulý čas jednoduchý zdá se na ústupu, ale je pořád živý. Zajímavá je pak otázka jeho tvoření. Jestli si vezmeme úřední jazyky států, rumunština je jediná, která nezachovala celé paradigma latinského perfekta indikativu, poněvadž tvary množného čísla vycházejí z pluskvamperfekta.

Avšak jestli bereme do úvahy ještě furlanštinu, okcitanštinu a katalánštinu, zjistíme, že všechny se shodují s rumunštinou (z pluskvamperfekta pochází dokonce i druhá osoba jednotného čísla). Pak lze říci, že Románia continua souhlasí s rumunštinou, kdežto ostatní státní jazyky jsou v této zaležitosti konzervativní.

III.vi. Velmi zajímavá může být diskuse kolem bodu 17. Za prvé je sice pravda, že žádný jiný rys klasifikace Renziho a Salviho nekopíruje rozdělení na sigmatický a vokální plurál, avšak všechny jevy 1 až 6 se nacházejí na východ a všechny jevy 7 až 13 na západ od dělitka. Hlavně pokud zařadíme galoitalské jazyky do západní Románie, a to je možné hlavně, jestli nebudeme mluvit jenom o dvou možnostech plurálu.

Skutečný stav vypadá následovně. Jsou jazyky s plurálem sigmatickým: celá západní Románie kromě galoitalských jazyků; jsou jazyky s plurálem slabičným (tj. synchronicky vokálním): celá východní Románie; jsou jazyky s plurálem palatalizovaným (tj. etymologicky vokálním): jazyky severní Itálie, furlanština a rumunština (stará okcitanština též); jsou jazyky s plurálem bezpříznakovým (tj. s jedním tvarem pro všechna čísla): francouzština, galoitalské jazyky a rumunština; jsou jazyky s plurálem introfektivním: francouzština, galoitalské jazyky.

Tuto pestrost lze pak roztrždit do klasických dvou skupin: západní (plurál sigmatický, bezpříznakový, palatalizovaný a introfektivní) a východní (plurál vokální, palatalizovaný a bezpříznakový).

Jediný jazyk, který má rys druhé skupiny, je právě furlanština: v bodě 5 (případně na bodě 17 má palatalizovaný plurál, který je v obou skupinách).

Ostatně závěr Renziho a Salviho zní: „Italština [...] představuje typický – zlatý – exemplář „Románii continuy““ (Renzi 1985:200).

IV.i. Teď probereme body XIIX až XX, které byly navrženy výše. Jsou románské jazyky, které mají příznakovou samohláskovou koncovku pro mužský

rod jednotného čísla (portugalština, španělština, sardština, toskánština, jazyky jižní Itálie, janovština a benátština) a zbylé jazyky, které označují příznakově jenom ženský rod (bod XIIX).

U první skupiny jazyků je samohláska příznaková pro ženský rod *-a*, kdežto u druhé skupiny se většinou redukuje na *-6*. Ve furlanštině a v okcitánštině se vyskytuje jako diasystematická varianta *-a*, *-e*, *-o*.

Bezpříznakové ukončení pro mužský rod zabírá souvislé území od oblasti mluvící katalánsky až po Furlansko, takže ho můžeme považovat za inovační rys Románii continuy. Tento rys mají i francouzština a rumunština.

IV.ii. Třídy toskánských a španělských přídavných jmen v podstatě odráží dvě latinské třídy. V jazycích mluvených na souvislém území od oblasti mluvící katalánsky až po Furlansko došlo k stírání rozdílů mezi třídami, takže došlo v podstatě k sjednocení adjektivální flexe (bod XIX). Také tento jev lze přisoudit inovaci v Románii continue. Má ho francouzština a také v rumunštině došlo k radikální reorganizaci adjektiválních tříd.

Poslední inovační rys, kterým se budeme zabývat, je přítomnost adjektiválního člena (XX). Má ho rumunština a používají ho v menší míře i furlanština a benátština. Nemám zprávy o tom, že tento jev byl zaznamenán u ostatních románských jazyků, i když by se mohl očekávat i jinde.

IV.iii. Po diskusi výsledků Renziho a Salviho a po rozboru nově navržených rysů lze si představit jinou klasifikaci románských jazyků. Portugalštinu, španělštinu a italštinu nelze považovat za plnoprávné členy Románii continuy (aspoň ne ve větší míře než francouzštinu).

Furlanština je jeden z jazyků s největším počtem rysů Románii continuy. Kromě toho ho spojují s francouzštinou jevy 6, 9, 7, 13, XIIX a XIX; s rumunštinou jevy 5, 15 a XX.

Literatura

ALONSO, A. 1951. Estudios lingüísticos. Temas españoles, I, II. Madrid.

CADORINI, G. (1996a). Quelques hypothèses sur des aspects de la morphologie du Frioulan pré-littéraire. Contribution à l'étude de la Romania continentale centrale après la fragmentation du protoroman. *Revue de Linguistique Romane* 60, n. 239 – 240, 463 – 483.

CADORINI, G. (1996b). Některé otázky romanistiky, na jejichž řešení se mohou účinně podílet slavisté. Nábělková, M. (zost.): *Varia V. Materiály z V. kolokvia mladých jazykovedcov* (Modra-Piesok 29. 11. – 1. 12. 1995). Bratislava, 41 – 46.

DIEZ, F. 1836 – 1843. *Grammatik der romanischen Sprachen*. Bonn.

MEYER-LÜBKE, W. 1935. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. 3. vyd.

RENZI, L. 1985. *Nuova introduzione alla filologia romanza*. Bologna.

REW = Meyer-Lübke 1935.

ŠABRŠULA, J. 1980 a kol. *Úvod do srovnávacího studia románských jazyků*, 2 sv. Praha.

TAGLIAVINI, C. (1972). *Le Origini delle lingue neolatine*. Bologna. 6. vyd. (1 ed. 1949.)

WARTBURG, W. von. 1955. L'articulation linguistique de la Romania. Badia, A., Griera, A., Udina, F. (ed.) VII Congreso Internacional de lingüística románica II. Barcelona, 23 – 38.

Řecká a makedonská etnická skupina v Česku: lingvistické aspekty jejich vzniku a vývoje¹

Marián Sloboda

Filozofická fakulta UK, Praha

Při sčítání obyvatelstva v roce 2001 se k řecké národnosti přihlásilo 3 219 obyvatel ČR (Definitivní, 2002: tab. 2). Údaje o Makedoncích nebyly publikovány zřejmě z důvodu jejich velmi malého počtu. V letech 1948 – 50 však imigrovalo z Řecka do Československa přes 12 tisíc osob, z nichž většinu tvořili Řekové a Makedonci.

Imigrace byla způsobena občanskou válkou v Řecku v letech 1946 – 49. Horská území severního Řecka tehdy kontrolovala Komunistická strana Řecka (KKE), a to prostřednictvím tzv. Prozatímní demokratické vlády Řecka (PDKE) a Demokratické armády Řecka (DSE). Protivníkem levice byla pravicová monarchistická vláda, podporovaná Velkou Británií a později i Spojenými státy. Vojenské oddíly DSE byly početně i technicky slabší než pravidelná řecká armáda, a byly jí proto postupně zatlačovány do hor v severozápadním Řecku. Hlad, strach a stálé nebezpečí smrti, které sužovaly civilní, ale často vojensky angažované obyvatelstvo postižených oblastí, byly příčinou rozhodnutí vystěhovat děti za hranice Řecka. Evakuaci dětí zorganizovala PDKE poté, co vlády tzv. lidově demokratických republik a Sovětského svazu projevíly ochotu postarat se o ně. Evakuace však nebyla vždy organizovaná, ale někde proběhla i spontánně a živelně (Ristović, 1998: 44nn.). Uskutečnila se i za cenu roztržení rodin (pokud už dítě neztratilo rodiče ve válce). Zvláště ve slovanských vesnicích v západní řecké Makedonii vydávali rodiče své děti z vlastní vůle, v ostatních oblastech byli i přesvědčováni a některé děti byly možná odvedeny i proti vůli svých rodičů.

Evakuace dětí z oblastí kontrolovaných PDKE probíhala v letech 1948 – 49 a týkala se asi 24 tisíc dětí (resp. 28 tisíc podle jiných zdrojů). Šlo zároveň o první vlnu emigrace, která byla vlastně emigrací dětí. Vládami lidově demokra-

¹ Tento příspěvek je výrazně revidovanou a přepracovanou verzí už dříve publikovaného recenzního článku (Sloboda, 2000/2001). Při přípravě obou textů mi poskytli podporu či pomoc Georgia Zerva, Anthula Botu, Georgi Taševský, Jiří Nekvapil, Jaroslav Otčenášek, Jim Hlavač, Dalibor Sokolović a respondenti; jim všem proto patří můj dík.

tických států tak byly děti jednak zachráněny, jednak zajištěny pro politický režim (Hradečný, 2000: 35), což mělo své důsledky v kontextu tehdy probíhající studené války. Děti z Řecka se staly nástrojem propagandy jak PDKE, tak aténské vlády a byly zataženy do politicko-ideologických bojů mezi Východem a Západem (srov. zvl. Ristović, 1998).

Druhou vlnu emigrace představovali dospělí muži a ženy. Zčásti to byli partyzáni DSE, která byla poražena v pohoří Grammos (u albánsko-řeckých hranic) v srpnu 1949 a její poslední jednotky staženy z Řecka v říjnu téhož roku. Další část emigrantů tvořili přívrženci PDKE, rodinní příslušníci členů DSE a zajatí vojáci řecké královské armády. Mezi dospělými emigranty však mnoho evakuovaných dětí své rodiče, kteří zahynuli v bojích, už nenašlo.

Celkově odešlo z Řecka do států východního bloku víc než 80 tisíc osob. Do Československa jich přišlo přes 12 tisíc v letech 1948 – 50, v dalších letech počet imigrantů měnily tyto události: mezistátní transporty v rámci programu slučování rozdělených rodin (odešlo cca 1 300 a přišlo 1 000 osob), částečná repatriace do Řecka v roce 1954 (747 osob), příchod (cca 800) řeckých emigrantů z Maďarska v krizovém roce 1956 a reemigrace slovanských Makedonců do jugoslávské NR Makedonie od počátku 60. let do roku 1971. Mezi imigranty měly vysoký podíl děti, a tak se poté, co dospěly a založily rodiny, počet imigrantů a jejich potomků zvýšil a pohyboval se asi v rozmezí 13 – 15 tisíc osob.

1. Etnicko-jazykové složení imigrace

Severní Řecko je tradičně etnicky velmi heterogenní, proto odtud do Československa imigrovalo několik etnických a jazykových skupin. Někteří imigranti však byli etnicky indiferentní (srov. Lozoviuk, 1997).

(1) Řekové. Patřili buď k autochtonnímu obyvatelstvu severního Řecka (Jižního Ipiru, Egejské Makedonie, Thesálie a Západní Thrákie), nebo k přistěhovalcům. Allochtonní obyvatelstvo se do Řecka přistěhovalo pod vlivem nepříznivých sociálních a životních podmínek z oblasti Východní Thrákie a okolí Istanbulu (Konstantinopolitě), severního a jihovýchodního Černomoří, tj. z jihovýchodní Ukrajiny, Kavkazu, Karsu a okolí, východní Anatólie (Pontiové/Lazové a Kavkazové) a dalších částí Turecka (Karamanliové a jiní maloasijská Řekové). Masová imigrace z Turecka, která výrazně změnila tvář severního Řecka ve prospěch řeckého živlu, proběhla po porážce Řecka v řecko-turecké válce (1922) a na základě dohody v Lausanne (1923), podle níž došlo k výměně obyvatelstva mezi nepřátelými státy.

Řekové, kteří emigrovali ze severního Řecka do Československa, byli mluvčími řečtiny. Mluvili některým ze severořeckých, popř. maloasijských dialektů, anebo pontským nářečím, kterým mluví Pontiové a které je členům ostatních skupin téměř nesrozumitelné. Řekové, kteří pocházeli z jazykově heterogenních rodin či obcí, byli bilingvní. Pokud pocházeli z oblasti osídlené slovanskými mluvčími (severozápadní řecká Makedonie), znali kromě svého řeckého nářečí

i některou místní slovanskou varietu. Pokud žili v kontaktu s Arvanity a Albánci (v severozápadní řecké Makedonii a v Jižním Ipiru), znali i některou varietu arvanitštiny, resp. albánštiny. Někteří původem maloasijské Řekové mluvili turecky (tzv. Karamanliové/turkofoni). Část Řeků měla jako první jazyk makedonštinu (tzv. slavofoni).

(2) Makedonci.² Druhou nejpočetnější etnickou skupinou mezi emigranty byli slovanští Makedonci. Kolik jich přesně přišlo do Československa, není známo a jednotliví autoři se v údajích rozcházejí. Tvořili přibližně jednu třetinu imigrantů (Hradečný, 2000: 44; Robovski, 1988: 20). Pocházeli zejména z řeckých okresů Florina (Lerin), Kastoria (Kostur) a Pella/Edessa (Voden). V době odchodu z Řecka mluvili jedním z jihovýchodních dialektů makedonštiny a jedním ze severních řeckých dialektů podle místa původu. Nebyli však bilingvní všichni – v severním Řecku se nacházely i jazykově homogenní a kvůli terénu izolované slovanské vesnice, jejichž obyvatelé řecky neuměli anebo uměli jen velmi špatně. Ne všichni mluvčí makedonštiny byli Makedonci, někteří se považovali za Řeky, někteří za Bulhary. V době emigrace se makedonská etnická identita, jak ji známe dnes, teprve formovala.³

(3) Albánci a Arvanité. Mezi imigranty v Československu bylo i několik „Albánců z Řecka“ (Heroldová, 1986: 135; Otčenášek, 1998: 149). Mohlo se jednat o muslimské Albánce a/nebo pravoslavné Albánce a Arvanity (Arvanité se za Albánce v současnosti nepovažují, srov. Trudgill a Tzavaras, 1983). Obě skupiny jsou mluvčími odlišných variet albánštiny (srov. Tsitsipis, 1998).

(4) Aromuni (řecky *Vlaši*, víceméně pejorativně i *Kucovlaši*). Aromunští imigranti z Řecka se usídlili zvl. ve Dvoře Králové nad Labem. V 50. letech jich v Československu bylo zřejmě jen několik málo desítek (Otčenášek, 1998: 149). Jsou bilingvní – mluví aromunsky a vlastní varietou řečtiny.

² Pojmenování *Makedonci* a *Makedonie* pro jisté slovanské etnikum a stát je v Řecku velmi ožehavé téma. *Makedonec* je pro Řeky obyvatel historického území, které je v současnosti rozděleno mezi čtyři státy (Řecko, Makedonii, Bulharsko a Albánii), a může to být i Řek. Slovo *Makedonie* však pro Řeky není pouhým pojmenováním teritoria. Spojují ho s předslovanskou tradicí Makedonie králů Filipa Makedonského a Alexandra Velikého, přičemž je tato tradice považována za slavnou součást historie Řecka. Řekové proto nepřipouštějí, aby pro ně takto symbolicky zatížené pojmenování bylo používáno pro neřecké etnikum a stát. Užívají tedy dřívější termíny *Slavomakedonec* (Улбвмбкедѣнѣт) a *slavofon* (улбвѣцѣнѣт). Stát nazývají *Slavomakedonie* (Улбвмбкедѣниѣб) nebo *FYROM*, ale nejčastěji podle hlavního města státu – *Skopje* (Укѣрѣѣб).

³ Řecký stát dodnes neuznává makedonskou skupinu jako menšinu a makedonštinu jako jazyk. Provádí asimilační politiku, dochází k diskriminaci makedonských mluvčích, např. ve školách (srov. materiály Greek Helsinki Monitoru, www.greekhelsinki.gr). Současný počet Makedonců v Řecku se odhaduje na několik desítek tisíc. V roce 1995 si založili vlastní politickou stranu Duha (Виножито/Пхсѣнѣп Фѣѣп; www.florina.org) se sídlem ve Florině.

(5) Turci. Ne všichni se na základě lausannské smlouvy přestěhovali do Turecka, a i když se v občanské válce zpravidla neangažovali na žádné straně, válečné události do Československa zanesly minimálně dvě tři turecké rodiny (A. Botu, osobní sdělení).

(6) Sefardští Židé. Z Řecka do Československa imigrovalo (a v Česku žije dodnes) i několik sefardských Židů. Ti byli v Řecku do okupace německou armádou velmi početnou skupinou, zvl. v Soluni. V době emigrace mluvili řecky a většina z nich i románským jazykem ladino (džudezmo).

Z uvedených etnických skupin si dodnes zachovali svůj jazyk a kulturu zřejmě pouze Řekové a částečně Makedonci. Jejich nynější malé počty jsou z větší části způsobeny reemigrací do Řecka, NR Makedonie, Austrálie, USA aj.

2. Sociální aspekty života imigrantů: od izolace k integraci

V první, dětské vlně imigrace přijely do Československa téměř 4 tisíce dětí bez rodičů a jen s nepočetným doprovodem dospělých. Poválečné Československo nebylo v dobré hospodářské situaci, a proto v prvních měsících nebyla „řecká akce“ efektivně organizovaná a narážela na problémy všeho druhu od hygienických po ekonomické. Na řízení a provádění akce se nejdříve podílelo několik organizací, zvl. Československý červený kříž, Československo-řecká společnost, ÚV KSČ, Ministerstvo práce a sociální péče ad. Do organizace akce významně zasahovaly i řecké exilové orgány včetně KKE.

Po prvním ošetření byly děti umísťovány do dětských domovů (srov. Papadopoulos, 1998), které se po celém Československu nouzově zřizovaly z rekreačních objektů, zámečků apod. Děti byly nejdříve rozmísťovány podle příbuzenství (pokud se ovšem sourozenci ještě v průběhu transportu neoddělili), ale později si jejich výchova vyžádala rozdělení podle věkových skupin. Děti zůstávaly v domovech maximálně do 15 let, pak se přidávaly k některé řecké komunitě.

V roce 1949, kdy dorazila druhá vlna emigrantů, došlo k přesnějšímu vymezení kompetencí jednotlivých organizací podílejících se na akci a následně i k reorganizaci dětských domovů (srov. Konečný, 1997; Hradečný, 2000: dok. 23). Poslední dětský domov byl zrušen v roce 1962.

Jak PDKE, tak čsl. státní orgány a KSČ se snažily koncentrovat a izolovat co největší počet imigrantů (Hradečný, 2000: 45nn.), protože pobyt řeckých emigrantů v exilu byl všeobecně považován za dočasný. Byli proto usídlováni do odlehlých a po sudetských Němcích vyprázdňených vesnic Krnovska, Jesenicka a Žamberka a měli zakázáno stěhovat se. Politika koncentrace se však brzy ukázala jako neudržitelná, protože velký počet imigrantů nestačila uživit práce v zemědělství. Bylo je tedy nutno svázat do průmyslových měst, kde se pak často svévolně usazovali. Ještě v roce 1991, kdy bylo v ČR 3 379 Řeků (v SR jen 65, Národnostní, 1993: tab. 2), bylo 42 % ekonomicky aktivních Řeků zaměstnáno v průmyslu (celostátní průměr byl 37 %) a až 53 % v dělnických profesích (celostátní průměr 43 %; srov. Národnostní, 1994: tab. C. 157/2).

Od podzimu 1950 exilové a státní orgány přestaly praktikovat politiku izolace. Ukázalo se totiž, že emigranti budou muset z mezinárodně politických důvodů zůstat v exilu. Péči o imigranty v Československu a kontrolu nad nimi převzaly od řeckých orgánů státní orgány a začala integrace imigrantů do větší nové společnosti.

Řekové jsou v současnosti rozptýleni po celém území Česka, ve větších koncentracích se nacházejí v oblastech původního usídlení, dál pak v Praze a Brně. Přes disperzní osídlení se organizují, setkávají se na společných, zvl. folklórních a zábavních akcích a vytvářejí po celou dobu pobytu v Česku dosti hustou sociální síť. Dnes působí 12 „řeckých obcí“,⁴ které se sdružují v Asociaci řeckých obcí (AŘO). AŘO je zapojena do mezinárodní sítě řeckých krajan-ských organizací, působí celostátně, má 697 členů (srov. Liolios, 2002).

Narozdíl od Makedonců, Řekové si uchovali vysoké etnické vědomí a silný vztah k Řecku, ačkoli ono je zbavilo občanství⁵ a dlouho jim z politicko-ideologických důvodů nedovolovalo vstup na své území. Plného práva na návrat se emigrantům (ovšem jen těm s řeckou národností) dostalo až v roce 1982. Silný vztah k Řecku, který mezi sebou Řekové tradovali z generace na generaci, byl příčinou reemigrace několika tisíc z nich, včetně těch, kteří se narodili až v exilu. První reemigrace začaly probíhat už od roku 1975, po pádu vojenské junty a legalizaci komunistické strany v Řecku. Odešly převážně mladší homogenní řecko-řecké rodiny a po převodu důchodů do Řecka ve druhé polovině 80. let i starší emigranti. Přestože mezitím prošla jejich kulturní a jazyková kompetence změnami, a v Řecku byli a jsou proto vnímáni jako cizinci (podle Botu, 1982: 49, vytvářeli dokonce uzavřenou skupinu), mnoho se jich dokázalo přizpůsobit novým podmínkám. Někteří však reemigrovali zpátky do Československa nebo našli domov v jiných zemích.

Makedonci nebyli v Řecku vítáni, zato jich mnoho využilo výhodných nabídek jugoslávské vlády po normalizaci vztahů s Jugoslávií (po roce 1956) a odecestovalo do NR Makedonie, popř. reemigrovalo do jiných zemí. Zbytek skupiny většinou asimiloval k majoritě (srov. Dorovský, 1998: 253nn., 273). Několik Makedonců v Česku jsou noví přistěhovalci z 90. let a z období socialismu. V květnu 2000 byla některými z nich založena organizace Sdružení Makedonců a přátel Makedonie v České republice – Makedonska Misla (viz www.volny.cz/makedonija/). Jedním z cílů Sdružení je i výuka makedonštiny (zatím zřejmě nerealizovaná).

⁴ Jde o ŘO Bohumín, Brno, Havířov, Jeseník, Karviná, Krnov, Krnov-město, Ostrava, Praha, Šumperk, Třinec a Vrbno pod Pradědem.

⁵ V roce 1991 mělo podle cenzu jen 30,9 % českých Řeků občanství ČR, 0,3 % (tj. 10 osob) občanství SR a 68,8 % bylo uvedeno v kolonce “cizí státní příslušnost a bez státní příslušnosti” (Národnostní, 1994: tab. C. 155/4), z nichž mnozí mají jen povolení k pobytu.

Počet českých Řeků poklesl v období 1991 – 2001 o 4,7 %. Pokles zmírňují i ti řečtí podnikatelé a studenti⁶, kteří do Česka přijíždějí od 90. let a usazují se tu. Etnická identita českých Řeků je poměrně silná, přestože se nezakládá na tak efektivním diferencujícím faktoru, jako je náboženství.⁷ Základní komponenty etnicity českých Řeků tvoří vědomí společného původu a emigrantského osudu, řecký tanec, strava a jazyk (Liolios, 2002; Otčenášek, 1998: 155). Řečtina v roli významného konstituenta etnicity funguje u českých Řeků zřejmě bez ohledu na stav jejich jazykové kompetence v tomto jazyku.

3. Jazyková situace řecké a makedonské skupiny v Česku

Podle jazykové kompetence a s přihlédnutím k demografickým ukazatelům (Národnostní, 1994: tab. C. 155/4) je možno současnou řeckou komunitu v Česku rozdělit do čtyř skupin:⁸

(S1) Řekové, kteří se přistěhovali do Česka v 90. letech, a nejstarší pováleční imigranti, kteří se narodili v Řecku a prožili tam své rané dětství. Početně jsou mezi Řeky asi druhou nejsilnější skupinou. Řecky mluví velmi dobře, naopak někteří z nich mají problémy s komunikací v češtině (srov. Liolios, 2002).

(S2) Imigranti a jejich potomci, kteří se narodili přibližně v době imigrace a do počátku 60. let a kteří vyrostli v dětských domovech nebo řeckých komunitách v 50. a 60. letech. Početně jsou nejsilnější skupinou a tvoří jádro řecké komunity. Řecky i česky mluví velmi dobře, chodili do českých škol.

(S3) Potomci imigrantů, kteří se narodili ve druhé polovině 60. let a v 70. letech. Početně jsou druhou nejslabší skupinou. Česky mluví velmi dobře, chodili do českých škol. Kompetence v řečtině variuje v závislosti na tom, pocházejí-li z homogenní, nebo heterogenní rodiny, popř. na individuální životní historii.

(S4) Nejmladší potomci imigrantů, kteří se narodili v 80. letech a později. Početně jsou asi nejslabší skupinou.⁹ Česky mluví velmi dobře, chodili nebo chodí do českých škol, kompetence v řečtině individuálně variuje podle typu rodiny a podle toho, tráví-li čas u příbuzných v Řecku.

⁶ V akademickém roce 2000/2001 jich na českých vysokých školách studovalo 426 (Statistická, 2001: tab. F 2.3), ale v roce 1997/1998 až 663 (Statistická, 1998: tab. F 2.6).

⁷ V roce 1991 bylo v ČR téměř 50 % Řeků bez vyznání, 17,6 % bylo členy pravoslavné, 5,7 % římskokatolické a 2,6 % řeckokatolické církve, náboženské vyznání 21,7 % Řeků nebylo zjištěno (Národnostní, 1994: tab. C. 604/2).

⁸ Tvzení o jazykové kompetenci českých Řeků nejsou podložena adekvátním sociolingvistickým výzkumem. Následující roztržidění vychází z klasifikace J. Otčenáška (1998: 153n.), S. Danielidu a J. Maňase (1986: 155n.), z výpovědí respondentů a vlastního, ale jinak zaměřeného kvalitativního výzkumu. O nepočetné makedonské skupině nejsou k dispozici dostatečné údaje (podle osobního sdělení G. Taševského makedonsky mluví jen lidé, kteří se narodili ještě v Řecku, srov. Dorovský, 1998: 267nn.).

⁹ V roce 1991 se děti do 15 let podíleli na počtu českých Řeků jen 10ti %, zatímco stejná věková skupina měla v celkovém počtu obyvatel ČR podíl 21 % (srov. Národnostní, 1994: tab. C. 157/2).

3.1. Jazykové vzdělávání

Prevažná část emigrantů byla agrárním obyvatelstvem horských oblastí severního Řecka, a proto byla vzdelanost a gramotnost, a tedy i znalost spisovné řečtiny všeobecně velmi nízká.¹⁰ Spisovnou makedonštinu se mnozí Makedonci mohli učit až v Československu, někteří v NR Makedonii, popř. jako předmět ještě v části Řecka pod kontrolou PDKE. V období izolace, kdy se počítalo s návratem, imigranti většinou výuku češtiny neměli. Ve školním roce 1951/1952, poté, co zodpovědnost za vzdělávání dětí přešla z řeckých organizací (EVOP) na Ministerstvo školství, věd a umění ČSR, řecké a makedonské děti přestoupily z řeckých a makedonských škol při domovech do českých škol, kde podle poměrného klíče tvořily s českými dětmi smíšené třídy (což bylo pedagogicky efektivnější). Bylo zjištěno, že je třeba je na tuto změnu jazykově připravit. Dětem z dětských domovů se dostalo intenzivní výuky češtiny, a to i přes letní prázdniny. Výuka v prvním ročníku národní školy probíhala v řečtině, resp. makedonštině,¹¹ a češtinu měly děti jako předmět. V dalším ročníku děti nastoupily do první třídy spolu s českými dětmi a 4 – 5 hodin řeckého a makedonského jazyka a reálií bylo přidáno k mírně redukovanému učebnímu plánu českých škol (Papadopoulos, 1998: 94n.). Výukový systém se ale časem proměňoval a závisel i na personálních zdrojích a počtech dětí. Výuka řečtiny a makedonštiny byla omezena na tzv. národní a střední (tj. základní) školy, dál už nepokračovala. V prvních letech exilu byla povinná, od roku 1956 fakultativní, přesto většina dětí do „řeckých škol“ (na výuku řeckého jazyka a reálií) nadále docházela, motivace k učení však byla oslabena. Téměř 1 200 dětí, které žily s rodiči a ne v dětských domovech, nebyly ze začátku vzdělávány a do (českých) škol začaly docházet až v roce 1951/1952. Vedle výuky jazyka pro děti organizovaly se i jazykové kurzy pro dospělé.

Vyučoval se spisovný jazyk. U Řeků to byla *dhimotiki* (srov. Dostálová, 1981), protože řečtí imigranti byli levicového smýšlení. Makedonci byli vyučováni jednak řečtině, jednak makedonštině kodifikované v NR Makedonii. Jen v období jugoslávsko-sovětské roztržky (1948 – 56) byla tato varieta zakázána a měla se používat tzv. egejská makedonština (srov. Dorovský, 1998: 229nn.; Robovski, 1988: 37). Imigranti se vedle češtiny, řečtiny, popř. i makedonštiny učili ještě rusky. Někteří imigranti, kteří dočasně pobývali v jiných lidově demokratických státech, byli vzděláváni i v jazyku té země. Respondenti I. Dorovského (1998: 269) a J. Otčenáška (1997: 65n.) uvádějí rumunštinu a polštinu.

Po reemigraci velkého počtu Makedonců brzo (do konce 60. let, srov. Robovski, 1988: 7) zanikla výuka makedonštiny. Situace řeckých škol se zkompli-

¹⁰ Děti byly až z 60 % zcela negramotné, ostatní částečně (Papadopoulos, 1998: 92).

¹¹ Podle zprávy Čsl. červeného kříže z července 1952 (Hradečný, 2000: dok. č. 23) se však vyučovalo v řečtině, resp. makedonštině, v prvních dvou ročnících.

kovala po rozsidlení imigrantů po území Česka a v důsledku masových reemigrací do Řecka, při nichž odešlo i mnoho učitelů. Na začátku 90. let však jazykové vzdělávání Řeků zkonsolidoval Spolek řeckých obcí a dodnes ho provádí AŘO, při které existuje Komise pro vzdělávání. V 90. letech počet žáků řeckých škol dosáhl maxima ve školním roce 1993/1994 (198 dětí), v dalších letech klesal k hranici 100. V roce 2000/2001 se však zvýšil na cca 120 dětí, které docházely do řeckých škol při devíti ŘO, a to ŘO Bohumín, Brno, Jeseník, Karviná, Krnov, Praha, Šumperk, Třinec a Vrbno pod Pradědem. V roce 2001/2002 počet žáků vzrostl až na cca 190 dětí, přičemž se oproti předcházejícímu roku výuka nekonala v ŘO Šumperk, ale začala v ŘO Ostrava (zdroj: materiály AŘO).

Poptávka po řeckých a makedonských učebnicích byla v období po emigraci vcelku úspěšně uspokojována na mezistátní úrovni vydavatelstvím Nové Řecko (НЭБ ЕлльДб), které sídlilo v Bukurešti. Vydavatelství bylo v roce 1956 přejmenováno na Politické a literární vydavatelství (РплйфйкЭт кбй ЛпгпфечнйкЭт Екдьейт). Vedle této instituce vydávaly od roku 1957 učebnice pro děti z Řecka i polské Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych se sídlem ve Varšavě. V 90. letech řecká komunita dostala učebnice řečtiny prostřednictvím řeckého a kyperského velvyslanectví, avšak tyto učebnice předpokládaly u dětí takovou kompetenci v řečtině, kterou řecké děti v Česku nemají (Diikitiko Symvulio, 1997). Dočasně se tedy používala učebnice řečtiny pro jinojazyčné děti (viz Chadzipanagiotidi, 1992; Zerva, 1999) a v současnosti učebnice z programu Krétské univerzity „Vzdělávání krajanů“ (srov. www.uoc.gr/diaspora/index.html; G. Zerva, osobní sdělení).

Na zlepšování jazykové kompetence v rodném jazyku měly kromě škol podíl i různé kulturní akce (např. makedonské literární kroužky), rozhlasové vysílání a periodika: např. v letech 1950 – 75 vydávala KKE čtyřstránkový týdeník *Agonistis* (БзуңуѣфЮм), do roku 1969 i s makedonskou stránkou *Borec*, a to v nákladu 3 tisíce výtisků (Hradečný, 2000: 53n.; Botu, 1982: 47). V posledních letech řecká menšina vydávala několik časopisů, dodnes např. státem dotovaný časopis *Kalimera* (КблэмЭсб) s nákladem 2 tisíce výtisků. Menšina má internetovou prezentaci (www.dialogos-kpr.cz aj.). Nemá však rozhlasové ani televizní vysílání.

3.2. Jazyková komunikace

Na podobu jazykové komunikace je možné usuzovat jen na základě reflexí respondentů a zmínek v literatuře (zvl. Čermáková, 1999; Danielidu a Mañas, 1986; Dorovský, 1998; Otčenášek, 1997, 1998; Papadopoulos, 1999) – nejsou zatím k dispozici výsledky žádného lingvistického výzkumu.

Řekové S1 a S2 (viz výše) mezi sebou komunikovali řecky, jejich makedonští vrstevníci makedonsky. V dětských domovech, kde žily řecké a makedonské děti spolu, se řecké děti naučily rozumět makedonštině (G. Zerva, osobní sdělení). Jazykem internetnické komunikace imigrantů však byla řečtina. V současnosti spolu Řekové S2 mluví i česky.

V homogenních rodinách se komunikovalo řecky, resp. makedonsky. Dnes se v nečetných homogenních rodinách mluví i česky, zvl. mladší generace se staršími členy rodiny. V heterogenních česko-řeckých rodinách se mluví česky, avšak komunikace řeckého rodiče S1 a S2 s dětmi probíhá v některých rodinách v řečtině, zvl. v raném věku dětí. Češtinu jako mateřský jazyk mívají častěji mladší generace Makedonců než Řeků. V některých řeckých rodinách se řecky mluví více od 90. let při návštěvách příbuzných v Řecku. Malé děti si pak řečtinu rychle osvojují a některé starší děti jsou motivovány se ji naučit, aby mohly komunikovat se svými příbuznými (Čermáková, 1999: 56). Přestože za tři generace života bez kontaktu s řeckým prostředím došlo k atrici a často až k výměně jazyka, zdá se, že v současnosti v řecké komunitě probíhá mírná jazyková revitalizace.

4. Závěr

Řečtí imigranti se zpočátku sice ztěžka, ale nakonec plně a úspěšně zapojovali do společenského života. Jejich přínosem je zprostředkování novořecké kultury české společnosti, zvl. překladatelskou činností, uměleckými a společenskými akcemi, výukou novořečtiny, slovníky aj. jazykovými příručkami. Současně si zachovávali a posilovali své etnické vědomí a soudržnost. Charakteristické pro převážnou většinu členů řecké etnické skupiny v Česku je silná vazba na zemi původu, což vyvolalo dobrovolnou masovou reemigraci do Řeka i po mnoha letech exilu. Příčinou reemigrace nebyly životní podmínky imigrantů. Navrátilci vzpomínají na Československo v dobrém jako na svou druhou vlast a rádi se do Česka krátkodobě vracejí. Myšlenka na reemigraci byla tradována a jejímu udržení napomohl kromě počátečních protiintegračních zásahů čsl. státních a řeckých exilových orgánů i konzervativní postoj starší generace Řeků a preference endogamních sňatků (srov. Čermáková, 1999: 41, 60; Danielidu a Mañas, 1986: 157; Dorovský, 1998: 256n.; Otčenášek, 1997). V mnohém se rodiny imigrantů akulturovaly a některé i asimilovaly, zvl. Makedonci, ale narozdíl od nich etnická identita víc než 3 tisíc Řeků zůstává zatím víceméně stabilní. Zakládá se na vědomí společného původu a emigrantského osudu, na řeckém tanci, stravování a jazyku. Přestože členové řecké národnostní skupiny připisují svému jazyku velký význam a přestože stát i veřejnost v posledních letech věnují nemálo pozornosti problematice etnojazykových menšin, žádné výzkumy jazyka a jazykového chování českých Řeků a jazykového plánování této skupiny a pro tuto skupinu nebyly zřejmě dosud provedeny.

Literatura

BOTU, A.: Řecká etnická skupina v Československu. In: Český lid, 69, 1982, s. 47 – 49.

ČERMÁKOVÁ, K.: Kulturní adaptace a identita řecké skupiny v Praze. Diplomová práce. Praha: IZV UK 1999.

DANIELIDU, S. – MAŇAS, J.: Řecká rodina v českém prostředí. In: Etnické procesy v novoosídleneckém pohraničí. – Dělnictvo v etnických procesech (Zpravodaj KSVI, příl. 3), sv. 2. Praha: ÚEF ČSAV 1986, s. 151 – 161.

Definitivní výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2001. Praha: Český statistický úřad 2002. URL: <http://www.czso.cz/cz/sldb/index.htm>.

ДИКИТИКО СИМВУЛИО О.Е.К.Т.Д.: Елзнийумът уфзн ФучеяБ. Text Správní rady AŘO ČR ze dne 24. května 1997.

DOROVSKÝ, I.: Makedonci v Československu (České republice). In: Dorovský, I.: Makedonci žijí mezi námi. Brno: Masarykova univerzita, Společnost přátel jižních Slovanů v ČR, 1998, s. 201 – 319.

DOSTÁLOVÁ, R.: K současným problémům spisovné novořečtiny. In: Zprávy Jednoty klasických filologů při ČSAV, 23, 1981, s. 37 – 51.

HEROLDOVÁ, I.: Imigranti z Řecka v českém pohraničí. In: Etnické procesy v novoosídleneckém pohraničí. – Dělnictvo v etnických procesech (Zpravodaj KSVI, příl. 3), sv. 2. Praha: ÚEF ČSAV 1986, s. 133 – 150.

HRADEČNÝ, P.: Řecká komunita v Československu, její vznik a počáteční vývoj (1948 – 1954). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2000.

CHADZIPANAGIOTIDI, A.: Фб елзнийб гйб оеньглшуб рбйдиб 8 – 12 чспнион. Thessaloniki: дсхмб Мбньлз ФейбнфбцхллЯдз 1992.

KONEČNÝ, K.: Řecké a makedonské děti v Sobotíně. In: Severní Morava, 74, 1997, s. 45 – 57.

LIOLIOS, V.: Podkladové materiály pro Radu vlády pro národnostní menšiny o situaci řecké menšiny v České republice. In: Dialogos, 2002. URL: <http://www.dialogos-kpr.cz>.

LOZOVIUK, P.: K problematice „etnické indifferenc“ (Příklady z českého jazykového prostředí). In: Český lid, 84, 1997, s. 201 – 212.

Národnostní složení obyvatelstva České republiky (výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991). Praha: Český statistický úřad 1993.

Národnostní složení obyvatelstva České republiky. Praha: Český statistický úřad 1994.

OTČENÁŠEK, J.: Řecká a makedonská národnostní menšina u nás. Diplomová práce. Praha: ÚETN FF UK 1997.

OTČENÁŠEK, J.: Řecká národnostní menšina v České republice dnes. In: Český lid, 85, 1998, s. 147 – 159.

PAPADOPULOS, L.: Рбйдиб фзт Иэеллбт. Děti bouře. Praha: Nemesis 1998.

PAPADOPULOS, L.: Ньуфймппн Нёмбс (ЗмЭсб ЕрйуфспцЮт). Nostimon hémarr (Den návratu). Praha: Nemesis 1999.

RISTOVIĆ, M.: Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948 – 1960. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa 1998.

ROBOVSKI, N.: Македонците од Егејскиот дел на Македонија во Чехословачка. Скопје: Наша книга 1988.

SLOBODA, M.: „Až bude v Řecku mír, vrátíme se domů“: O vzniku a vývoji řecké menšiny u nás – lingvistické i nelingvistické aspekty. In: Češtinář, XI, 2000/2001, s. 112 – 119, 148 – 159.

Statistická ročenka školství 1997/1998. Výkonové ukazatele. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání 1998.

Statistická ročenka školství 2000/2001. Výkonové ukazatele. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání 2001.

TRUDGILL, P. – TZAVARAS, G. A.: Language contact, language shift and identity: Why Arvanites are not Albanians. In: Trudgill, P.: On Dialect: Social and Geographical Perspectives. Oxford: Blackwell 1983, s. 127 – 140.

TSITSIPIS, L. D.: A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanitika (Albanian) and Greek in Contact. Oxford: Clarendon Press.

ZERVA, G.: З дїдбукблЯб фэт елзнїкЮт глїуубт уфзн ФуечїкЮ ДзмкбфЯб. Dopis členky Komise pro vzdělávání při ARO adresovaný prof. S. Efstathiadisovi, Centrum řeckého jazyka (КЭнфсп ЕлзнїкЮт Глїуубт) v Soluní, ze dne 10. května 1999.

K morfologické charakteristice jazyka české enklávy v polském Zelově

Hana Marešová

Pedagogická fakulta UP, Olomouc

Město Zelov, ležící na hranicích dřívějšího okresu Lask, dnes vojvodství piotrkowské, bylo založeno v roce 1802 českými emigranty z Pruského Slezska. Kolonisté původem z východních a severovýchodních Čech si přinesli vedle jiných řemesel především znalost tkalcovství, které zůstalo typickým zaměstnáním zelovské a kučovské¹ kolonie. Ze Zelova byly dále zakládány další české osady v okolí a česká kolonizace byla šířena i dále. Ke kolonii zelovské jsou počítány tyto české obce (které tvořily obvod zelovského evangelicko-reformovaného sboru): Zelúvek, Požděnice, Bujny, Josefátov, Petronelov, Pavlov, Ignácov s Veronikou, Holendry, Černý Les, Bachořín, Herbertov, Faustynov, Bočanich, Buček a nejbzdálenější (cca 30 km) Kučov. V menší míře se čeští emigranti usazovali v osadách Pabianice, Lask. Ze Zelova pochází téměř celá česká kolonie v Lodži, Žirardově, někteří Češi ze Zelova jsou i ve Varšavě. Část se odstěhovala do tehdejšího Ruska na Volyň nebo na americký kontinent.

Předkové obyvatel Zelova patřili do generace, která odešla za první slezské války z východních Čech do Pruského Slezska, avšak díky stále silícímu proudu české emigrace bylo třeba hledat nová místa – z toho důvodu odchází část emigrantů a zakládá Zelov a další osady. Byli to hlavně potomci těch Čechů, kteří opustili před 200 lety své rodné území. Není vyloučeno, že se k nim připojily i rodiny z pozdější emigrace.

Až do druhé světové války byli Češi převažující částí obyvatel Zelova. Na ulicích, v obchodech i fabrikách bylo slyšet především českou mluvu (nářečí). Po roce 1946 se situace změnila – jednak masovou reemigrací „českých“ oby-

¹ Tato kolonie byla založena v roce 1818. Kučovští Češi zpočátku náleželi do zelovského evangelického sboru. Osada Kučov již dnes neexistuje – v roce 1993 byla zrušena – byly zde otevřeny hnědouhelné doly.

vatel zpět do bývalé vlasti a jednak přistěhování nových obyvatel polských. Dnešní Zelov je už zcela jiný, má sice pouze 8 000 obyvatel (z toho každý šestnáctý obyvatel je původem Čech), ale je významným průmyslovým střediskem s velkými textilními závody (česká tkalcovská tradice). Přesto, že se město rozvíjí, zachovaly se dodnes památky spjaté s počátky „českých dějin“ města z 19. a 20. století.

V zelovské mluvě jsou uplatňovány shodné gramatické kategorie jako ve spisovné češtině. V deklinačních a konjugačních typech se však objevují určité oblastní tvaroslovné jevy. V omezené míře existují také rozdíly v zařazení substantiv k jednotlivým deklinačním typům, většinou se však jedná pouze o jednotlivá substantiva (např. *neduha* x spis. č. *neduh*). Některé tvaroslovné kategorie jsou v užívání víceméně omezeny (např. transgresivy).

K deklinaci substantiv

Substantiva z původní *o*-kmenové deklinace mužské převzaly v gen. sg. původní *u*-kmenovou koncovku. O rozhraničení užití těchto koncovek v uvažovaném nářečí rozhoduje znak životnosti či neživotnosti designátu. Podstatná jména rodu životného jsou většinou zakončena na koncovku *-a*, např. *do xlapa*, *bes psa*. Původní *o*-kmenová koncovka *-a* se hojněji vyskytuje rovněž u substantiv neživotných, např. *do lesa*, *komína*, *kostela*, *bez zuba*, *roha*, *kožixa*, *srpa*, *háka*, *stromka*, *vožexa*, *hrnka*, *klobouka* (spis. č. *-u*). Toto zakončení mají rovněž substantiva původní *n*-kmenové deklinace: *kamena* (spis. č. *-e*), *pramena* (spis. č. *-e*), *žebena* (spis. č. *-e*).

V dat. a lok. sg. mají neživotná maskulina tvrdá koncovku *-u*, např. *kamenu*, *žebenu*, *k večeru*. Životná maskulina tvrdá mají variantní koncovky *-u*//*-ovi*//*-o*, např. *pán-u*//*-ovi*//*-o*, *pták-u*//*-ovi*//*-o*, *hox-u*//*-ovi*//*-o*. V lok. sg. se kromě toho objevují u maskulin neživotných variantní koncovky *-u*//*-e*. Souhlásky *t*, *d*, *n* před koncovkou *-e* podléhají změkčení v *t'*, *d'*, *n'*, např. *o hrad'-e*. Koncovku *-e* mají i substantiva původní *n*-kmenové deklinace: např. *kameňe*, *na žebeňe*. V plurálu má ak. pl. životných maskulin koncovku *-u*, např. *pánu*, *xlapu*, *muž²*, která se zde objevuje zřejmě vlivem polštiny (srov. pol. ak. pl. – *xłopów*, *rodaków*, *sąsiadów*, *panów*). V lok. pl. mají maskulina životná koncovky *-áx*//*-íx*, např. *pánáx*, *xlapáx*, *sousedáx*, *sedlákáx*, *vojákáx*, *klukáx*, *bratráx*, *hošíx*. Maskulina neživotná většinou mají pouze koncovku *-ax*, např. *dubáx*, *hradáx*, *zubáx*, méně často se objevuje koncovka *-íx*, např. *vo lesíx*.

V instr. pl. se objevují shodné koncovky u maskulin životných a neživotných: *-ama*, např. *pánama*, *xlapama*, *hadama*, *sedlákama*, *hradama*, *nohama*, *zubama*, *dubama*.

² Tento jev se na našem území objevuje ve dvou navzájem oddělených úsecích – v jihovýchodní části východomoravské nářeční skupiny (Hustopeče, Kyjov, Uh. Hradiště, Uh. Brod) a ve všech slezských nářečích spolu s pol.-čes. smíš. pruhem, kde tento jev souvisí se situací jednak v sousední slovenštině, jednak v polštině.

Maskulina životná měkká mají v dat. a lok. sg. koncovky *-ovi/-oĭ*, např. *koň-ovi/-oĭ*, *hospodaž-ovi/-oĭ*, *šec-ovi/-oĭ*. V instr. sg. mají maskulina životná i neživotná jednotnou koncovku *-ema*, např. *mužema*, *náučitelema*, *kříze-ma*, *šecema*, *měsícema*.

U *a*-kmenové deklinace ženské se v gen. pl. kromě užívaného bezkoncovkového tvaru, např. *holek*, *pežin*, *vos*, *hus*, *sľs*, *cer*, objevuje také odlišné zakončení v podobě *vránoux*³. Podoby substantiv *ruka*, *noha* se vyskytují v dané mluvě především v praslovanské podobě *ruk*, *nox* před spisovně českými duálovými podobami *rukoŭ*, *nohoŭ*. Lok. pl. má podobu *-áx*: *na rukáx*, *noháx* před spisovně českou podobou duálovou *na rukoŭ*, *nohoŭ*. V instr. pl. se objevuje zakončení *-ama*, např.: *farama*, *pošivama*, *d'ouřama*, *gumkama*. Ve výslovnosti se objevuje tendence toto zakončení zkracovat: *šel s kraŭma*. Deklinace *ja*-kmenová vykazuje podobně jako ve spisovně češtině tendence ke kolísání mezi typem *duše* a *kost* v nom. sg. Jsou to jednak podoby výlučně bezkoncovkové tam, kde spisovná čeština připouští podoby dubletní – např. *zem* (spis. č.: *zem/ /země*), *rejš* (spis. č. *rýže*), na druhé straně pak dubletní tvary tam, kde spisovná čeština zná pouze jeden tvar – např. *vún/ /vúne* (spis. č. *vůně*), *skšín/ /skšíne* (spis. č. *skšín*), *laň/ /laňe* (spis. č. *laň*). V inst. sg. se ustálila podoba *-eĭ* (< *ĭ* < *ьjō*), např. *sv'iceĭ*, *bžizeĭ*, *košileĭ*, *ul'iceĭ*, *rukav'iceĭ*. Dubletní tvar se objevil v podobě *z dušeĭ/ /duši*. (Vedle toho pouze: *z vůlí*.) Dat. pl. má podobu *-im* (< *iem* < *'amъ*), např. *dušim*, *ružim*, *kašim*. Vedle toho se u několika feminin, jejichž kmen končí na *-c*, vyskytuje koncovka *-um* z deklinace mužské, např.: *čep'icum*, *ždicum*, *voŭcum*, *sekhnicum*, *ul'icum*, *košlum*. V inst. pl. se objevují koncovky starého duálu: *-ema* (< **-ama*): např. *s čep'icema*, *košilema*, *kuxněma*, *xv'ilema*.

V deklinaci *i*-kmenové mají v gen. sg. feminina původní *i*-kmenovou koncovku *-i*, nebo koncovku původních *ja*-kmenů: *-e*, jak je tomu i ve spisovně češtině. Feminina zakončená na *-st* mívají zakončení na *-i*, např.: *bes radostĭ*, *zlos'ĭ* (ale *bes pelest'e*, *pjes'te* (spis. č. *pelesti*, *pěsti*). Koncovku *-e* přijala především feminina zakončená na *-ń*, např.: *ze sińe*, *skšíńe*, či jinak zakončená, např. *do pece*, *drubeže*, *reĭže*, *si'te*, ale i *žluč'e*, *hole*, *lod'e* (spis. č. *žluč-e/-i*, *hol-e/-i*, *lod-ě/-i*). Kolísání se objevuje v případech: *noc-e/-i*, *nemoc-e/-i* (spis. č. *nemoci*), *snět-e/-i* (spis. č. *sněti*), *niť-e/-i* (spis. č. *níti*), *xuť-e/-i*. V instr. sg. se objevuje koncovka *-ei* (< *ĭ* < *ьjō*), např.: *se soleĭ*, *koš'eĭ*, *mast'eĭ*, *reĭžeĭ*, *noceĭ*, *žlučeĭ*, příp. dubletní tvary: *z m'íšeĭ // m'íšĭ*, *vĭecej // věcí*, *nemocej // nemoci*, *nenáv'íst'eĭ // nenáv'ístĭ*. V dat. pl. zůstává původní *i*-kmenová koncovka *-im* (< *ъmъ*), např. *k p'isńim*, *v'ežim*, *krádežim*, *vobručim*, *košim*, *propastim* (spis. č. *propastem*), kromě toho se však i zde objevuje maskulinní koncovka *-um*, např. *k pecum*, *nocum*, *holum/ /holim*, *sińum/ /sińim*. Feminina zakončená v nom. sg. na *-st* mívají koncovku původně *ja*-kmenovou *-em*, nejčastěji se však obje-

³ Podoba *vránoux* se vyskytuje především v nedalekém Kučově (česká enkláva), v Zelově je užíván výraz s nulovým formantem. WOLSKA, I.: Fleksja rzeczowników gwary czeskiej Zelowa. In: Rozprawy komisji językowej ŁTN, XXVI, 1980, s. 99 – 115.

vují dubletní tvary *-im// -em* (vedle toho se často vyskytuje také zakončení *-um*), např.: *k bolestím//bolestem, hloupostím//hloupostem, masťim//mastem, hřstem//hřstím//hřstum, věcem//věcím//věcum, žetkv'im//žetkvum, mřkv'im//mřkvum*. V instr. pl. se ustálily duálové koncovky *-ma* vedle *-ema* (z *ja*-kmenů), např.: *kostma//kostěma, nitma//nitěma, věcma//věcema, m'išna//m'íše* (spis. č. *myšmi*), řada substantiv má pouze koncovku *-ema*, např.: *siněma, krádeže-ma, vobručema, holema, p'isněma, nocema* (spis. č. *nocemi*), *hrstěma* (spis. č. *hrstmi//hrstěmi*), *mřkvěma, žetkvěma*, některá mají naopak pouze zakončení *-ma*, např. z *dětma* (spis. č. *děti*). Vyrovnáním s dativem plurálu se v instr. sg. objevuje i koncovka *-ima*, např. dat. sg. *bolestím* – instr. sg. z *bolestíma//bolestma, všíma//vešma* (spis. č. *vešmi*).

U neuter se v lok. pl. ustálila koncovka *-áx*, přejatá z deklinace ženské před spisovně českou koncovkou *-ex*, např. *vo stádáx, hnízdáx, senáx, vjedráx, v'imenáx, semenáx, ramenáx, kolenáx, slováx*. Instr. pl. nezachovává staré koncovky (*-y*), ustálil se duálový tvar převzatý z deklinace ženské *-ama*, např. *ze stádama, žemeslama, kolenama, ramenama, slovama*. Substantiva *voko, uxo* mají v dat. pl. analogicky dle tvrdé konsonantické deklinace mužské koncovku *-um*: *voč-um, uš-um// uš-im*.

Dat. pl. má koncovku *-im* (<*-iem*<*-óm*), např. *k pol'im, mož'im, sřcím*. Vedle toho se zde objevuje podoba se zakončením *-um*, která je převzata s *o*-kmenové deklinace (typ *město*). V instr. pl. se ustálilo užívání *ja*-kmenové koncovky ženské deklinace, např. *s polema, sřcema, možema*. Kromě toho se užívá i podoba s *o*-kmenovým zakončením na *-ama*: *polama*.

V gen. pl. původních *ějo*-kmenů je nejvíce rozšířena koncovka *-ix*, která vzniká tvarovou analogií s lok. pl.,⁴ např. *staveňix, hospodaštv'ix, podmásľix, kázáníx, spaseňix*. V instr. sg. se objevuje trojí duálové zakončení: *-ima* (**ějo*-kmenové), např. *staveňima*, dále *-ema* (**jo*-kmenové), např. *meškáníema, kázáníema, snídanema, a -ma* (**i*-kmenové), např. *meškáníma*.

U původních *nt*-kmenů se v lok. pl. objevuje zakončení ženské deklinace *a*-kmenové *-áx*, např. *žibatáx, zv'izatáx, telatáx*. Rovněž v instr. sg. se objevuje podoba *a*-kmenová – duálové zakončení *-ama*, např. *jehňatama, zv'izatama, telatama, kužatama, prasatama*.

K deklinaci adjektiv

Nejčastějším typem adjektivní deklinace je podoba složená, a to do té míry, že některé koncovky složeného skloňování přecházejí i do skloňování přídavných jmen přivlastňovacích.

Co se týče jmenných tvarů adjektiv, kromě přídavných jmen přivlastňovacích se udržují jen zbytky, a to v mnohem menším rozsahu nežli je tomu ve

⁴ Korelace gen. pl. a lok. pl. se v nesporné míře projevuje v českých nářečích. Tvarová analogie je podporována i stejností obou tvarů a jejich zakončením *-ch* v deklinaci adjektiv a pronomin.

spisovné češtině, např. *sem ráť, já bix vás povinna navráćet*. Ve výrazech výsledného stavu se pak vyskytují jmenné tvary nom., ak. sg. n. přičestí trpného typu *nejni pozametáno, nejni pospšuntáno* (uklizeno), dále např. *je napsáno* ad.

Ve složené adjektivní deklinaci byla u maskulin provedena stč. změna *y>ej*, v nom. sg. se nevyskytují stažené podoby *mladý, dobrý*. V gen. sg. maskulin a nom. a ak. sg. neuter bylo provedeno stč. úzení *é – í* : *mladého>mladiho, buračkoví kiseló*. U feminin byla provedena změna *é>ej* – v gen., dat. a lok. sg. se objevují podoby *mlad-ej*. V singuláru je důsledně dodržován princip životnosti: neživotná maskulina A = N, životná maskulina A = G, v ak. sg. se objevují (podobně jako ve spis. č.) dva tvary – pro maskulina neživotná *mlad-eja*, pro maskulina životná *mlad-iho*. V plurálu naproti tomu není životnost formálně vyjádřena, u životných je tvar nominativu stejně jako u neživotných shodný s akuzativem – např. *mladí hoši, heskí kitki, pěkní holki, mladí telata, spjei jako zažiznutí*. (Ve výslovnosti koncovkového *-i* se ve všech tvarech objevuje tendence ke zkracování.) V měkké adjektivní deklinaci se objevuje diftongizace *i>ej*, např. *cizej človjek, u cizejx l'id'i, k cizejm l'idem, s cizejma l'idma*. V nom. sg. feminin se objevuje nepřehlasovaná podoba *cizá žencká*⁵.

V zelovské mluvě není příliš rozšířeno užívání přivlastňovacích adjektiv, užívají ponejvíce typ *sin bratra*, naproti tomu je všeobecně rozšířen typ *mamin-čin šatek*. Od gen. sg. se ve všech rodech objevují koncovky skloňování složeného, např. *bratroviho klobouka, bratrovej, čepici, tatinkoviho pole* (oproti spis. českým *bratrova, bratrovy, tatinkova*).

Přídavná jména přivlastňovací se objevují výlučně v nom. sg., příp. v ak. sg., pokud je shodný s nom. sg., a to ve všech rodech, dále v gen. sg. f., např. *bratrovi ceri*. Nom. sg. a ak. sg. maskulin má na rozdíl od spisovné českého *bratra* podobu bez koncového *-v*: *bratru*.

Odlišnou podobu má skloňování přivlastňovacích přídavných jmen vyjadřujících rodinnou příslušnost: *Nováki, Novákú, Novákúm, Nováki, Novákax, Novákama*. Je zde patrný vliv hovorového jazyka polského.⁶ V lok. a instr. se objevují analogické koncovky podle vzoru *mjesto*.

Skloňování bezrodých zájmen je identické se spisovné českou deklinací. V dat. je však navíc užíván třetí tvar *mje – mne, mje, m'i*. Podoby *námi, vámi* jsou obvyklejší nežli někdy užívané *náma, váma*, např. *pot' s námi do kina*⁷.

⁵ Může jít jednak o vliv polštiny, která zachovává původní nepřehlasované zakončení u měkkých adjektiv – např. *tania bluzka*, nebo o původní nepřehlasovaný tvar, který se na našem území udržel především v jádru kopaničářského úseku východomoravského nářečí kolem St. Hrozenkova, Březové a N. Lhoty, např. *inšja ciesta*, odstupňované pak ve většině slezských nářečí a v pol.-čes. smíš. pruhu, např. *čelaca* (telecí) *pečynka*.

⁶ WOLSKA, I.: Fleksja rzeczonników gwary czeskiej Zelowa. In: Rozprawy komisji językowej ŁTN, XXVI, 1980, s. 99 – 115.

⁷ Wolska uvádí, že tyto formy užívají především osoby, které často pobývaly v Československu (WOLSKA, I.: Fleksja rzeczonników gwary czeskiej Zelowa. In: Rozprawy komisji językowej ŁTN, XXVI, 1980, s. 99 – 115).

V deklinaci rodových zájmen se u tvrdého deklinačního typu vyskytuje shodná podoba nom. i ak. pl. – *ti* – pro všechny tři rody (na rozdíl od spis. č. – *ti*, *ty*, *ta*). Zároveň není u maskulin rozlišena životnost podobami *ti*, *ty*. Singulárové koncovky v rodě ženském – v gen., dat. a lok. – se shodují se situací u adjektiv složených. Týž vliv adjektivního skloňování se objevuje i v gen., dat., lok. a inst. pl.⁸

V gen., dat. a lok. sg. maskulin a neuter se objevují kromě forem *našeho*, *našemu*, *našem* také podoby *našiho*, *našimu*, *našim*. V nom. a ak. pl. se ve všech rodech objevuje kromě podoby *naše* i *naši*, která je zde častěji užívána, např. *naši siňi*, *naši rodíče*. V instr. pl. se objevuje duálová podoba *našima* oproti spisovně českému *našimi*.

Skloňování zájmena *von*, *vona*, *vono* má v instr. sg. podobu *nima* (podle tvrdého vzoru *ten*). V instr. sg. se objevují pouze předložkové podoby, např. *Vo ním mluvil*.⁹ Vlivem polštiny se v deklinaci tázacích zájmen *kdo*, *co* objevuje podoba lok. *kím čím* (srov. pol. *o kym*, *czym*)¹⁰. Privlastňovací zájmena postrádají staženou podobu v nom. sg. feminin (*moje* x spis. č. *má*), naproti tomu nestažené podoby v gen., dat., ak., lok. a instr. sg. feminin (*mei*, *moj* x spis. č. *mojí*, *moji*) a ak. sg. neuter (*mí* x spis. č. *moje*).

Číslovky *jeden*, *jedna*, *jedno* se skloňují jako tvrdý zájmenný vzor *ten*.

V gen. a lok. číslovek *dva*, *voba* se objevují sekundární novotvary *dvou̇x*, *vobȯu̇x*, jejichž základem je stará duálová podoba 2., 6. pádu (*dvoju*, *oboju* > *dvú*, *obú*), ke které se mechanicky připojují koncovky příslušných pádů pl. z deklinace adjektiv a pronomin.¹¹

Číslovky *tši*, *štiri* mají v gen. vyrovnáním s lok. podobu *tšex*, *štirex*, zřejmě vlivem polštiny, která má v gen. podobu *trzech*, *czterech*¹². U číslovek *devjet*, *deset* nedochází ke kmenové alternaci – *devjetí*, *desetí* (x spis. č. *devíti*, *deseti* / *desíti*). Číslovka *sto* je nesklonná¹³. Vyskytuje se pouze v podobě: *do sto korun*, *k sto lidem*, ale: *do dvjestě korun*, *k dvjestě korunam*.

⁸ Vliv adjektivního skloňování na zájmenné se na našem území vyskytuje především ve východnějších nářečích – na Vysokomýtsku ve vých. Čechách jsou to však podoby: *tex*//*tex*, *tem*//*tem*, *tema*//*tema*. Naproti tomu v sv. části náhodského výběžku a v přesahu na Kladsko je rovněž kolísavě *tejx*, *tejm*, *tejma*.

⁹ Spisovně české podoby *jím*, *jí* nebyly zaznamenány a neuvádí je ani I. Wolska.

¹⁰ Splývání lokálu s instrumentálem se na našem území vyskytuje ve slezských nářečích.

¹¹ Podoby genitivu a lokálu *dvouch*, *vobouch*, dativu *dvoum*, *voboum* a instrumentálu *dvouma*, *vobouma* se na našem území vyskytují v českých nářečích v užším smyslu.

¹² Forma 2. a 6. pádu *třech*, *štirech* je nejčastější nářeční variantou v českých nářečích po celém území (zřídka se vedle toho objevuje podoba *tří*, hojněji *štir*).

¹³ Tento jev se na našem území vyskytuje na Vysokomýtsku: např. *bes sto korun dva tisíce*, *ke sto korunám*, *ze sto lidma*.

Řadové číslovky mají podobně jako ve spisovné češtině deklinaci adjektivní: *první, třetí* jako *jarní, druhé, štvrté, páté, šieste, sedmé, vsmé* atd. jako *mladé*. Deklinace jmenná se objevuje ve spojení s *půl*, např.: *půl štvrtého kila/půl štvrtá kila*. Číslovky *druhé, třetí* mají pouze složenou deklinaci, např.: *půl druhého roku, půl třetího kila*. Označují-li položky při výčtu, mají řadové číslovky podobu: *prvníkrát*. U neurčitých číslovek *tolik, kolik* se užívá gen. tvaru v nom. a ak., např.: *Bilo tam tolika lidí*.¹⁴

Ke konjugaci verb

Ve tvarech sg. m. se v přičestí minulém sloves 1. třídy, příp. 2. třídy objevují podoby jako: *vles-0, čet-0, moh-0, stlouk-0, poslex-0, zapšax-0, žek-0*, kdy je pobočná slabika odstraněna zánikem koncového *-l*.¹⁵

Větné konstrukce s užitím pasiva jsou užívány zřídka, přičestí trpné bývá zpravidla nahrazováno přídavným jménem slovesným (*bili vibrání, sou zažiznutí, bili zaužení*). Nejčastěji se objevují větné konstrukce typu: *nejni pozamétáno, nejni pospšuntáno* (uklizeno), *je napsáno, já bix vás povinna navracet*. Infinitiv je vždy tvořen sufixem *-t*, např.: *pšíst, pusšit, bečet* (plakat), *píct*. Přechodník přítomný ani přechodník minulý se v běžné mluvě nevyskytují. Podstatné jméno slovesné je užíváno často, nejčastěji mívá zakončení na *-ní*, např.: *poroú nání, meškání, hlasování, bleiskání, ubrání* (oblečení, šaty).

U přídavného jména slovesného se nejčastěji vyskytuje zpřídavnělé přičestí trpné, které bývá zakončeno na *-ní, -tí*, např.: *spjei jako zažiznutí, museli bisme bej t inač ubrání, juš sou celí z barvi vodžení, bili vibrání*, příp. na *-ma*, např. *pot t'im menem je známá*.

K neohebným slovním druhům

V zelovské mluvě se objevují některá adverbia odlišná formálně či významově od spisovné podoby českého jazyka: např. adverbia místa: *dáleko* (daleko), *hde//gde* (kde), *inudi* (jinudy), *nazat* (zpátky), *nikde* (= nikam, např.: *Dejte pokoj, nikde nejedu!*), *něgdej* (někde), *nihde//nigde* (nikde), *pokať* (pokud, stč. a č. nář. kady (kudy), morfologická varianta *-ať*), *vocat'* (odsud), *voťkut'* (odkud), adverbia času: *dávnej* (dávno), *dicki* (vždy), *džiu* (dříve), *fiedi* (tehdy), *furt* (pořád), *indi* (jindy), *juš* (již, srov. pol. *już*), *pozdejc* (později), *napeuno* (jistě, srov. pol. *napewno*), *(na)večr* ((na)večer), *nejdžiu//nejdživejc//nejdživej* (nejdříve), *neska* (dnes), *pojednou* (najednou), *porát* (pořád), *potomejc//potomej* (potom), *práje//práje* (právě), *teťki* (teď), *tepruá//teprvá, fiedi//fiehdi* (tehdy), *zasejc/zasej* (zase), adverbia způsobu: *dóbže* (dobře), *ešte* (ještě), *fcele*

¹⁴ Užívání tvaru *kolika, tolika* v 1. a 4. pádě se na našem území užívá např. v lounském úseku: *to už je kolika roku, tolika hrušeg bilo*.

¹⁵ Podoby typu *ved* se objevují ve většině českých nářečí v užším smyslu, dále v oblasti slezských nářečí včetně pol.-čes. smíšeného pruhu a také v přilehlém sv. úseku nářečí východomoravských.

(vůbec, srov. pol. *wcale*), *hled'eoči* („hledě v oči“, vůčihledně=rychle), *xipko* (rychle, srov. pol. *chybki*=rychlý, hbitý), *hońe* (hodně), *ináč/ŷináč* (jinak), *japak* (japak), *lexčejc* (lehčeji), *lepši* (lépe), *ńako* (nějak), *neįrači* (nejraději), *peuno* (jistě), *po Bożńmu* (Božím způsobem), *po polsku* (polsky), *rozmaįte* (rozmanitě), *skutečńe* (skutečně), *sprąńie* (správně), *taki* (také), *też* (těž), *túze* (velmi), *wícej* (více), *żivo* (rychle).

Na rozdíl od spisovné češtiny je užíváno předložkových vazeb ve spojeních typu: *po polski* (polsky, adverbialní vyjádření způsobu), *abi se z nás nesmáli* (aby se nám nesmáli). Někdy dochází ke kumulaci předložek: *tam na v rinku, s pod lůzek*.

Ze spojek souřadících ve významu slučovacím převládá užívání spojky *i* (vliv polštiny¹⁶), dále se vyskytuje podoba *aĳ* (= i), častěji než *nebo* se objevuje spojka *či*. Ve významu odporovacím se objevuje spojka *a, šak* (však). Ve významu stupňovacím je užívána spojka *navet* (ba, ba i, srov. pol. *nawet*). Často se objevuje příčinná spojka *bo* (neboť, vždyť), dále pak *diť* (vždyť). Z podřadících spojek je hojně užívání přípustkové spojky *xoč* (i když), spojky *či* (ve významu zdali), odlišnou podobu (od spisovného jazyka) mají dále spojky: *diš, dibi* (když, kdyby), *tšebas* (třeba), *jesli* (jestli), *pšeci* (přece), *že bi* (kdyby). Často je užívána archaická spojka *pońevadž* (poněvadž). Objevuje se kumulace spojek: *A dedeček, to je šte pšezil babičku, že neš ešze zemzel*.

Hojně užívané jsou částice přitakací: *prańda, tak, ju* (ano). V odpovědi na otázky zjišťovací se vyskytuje: a) v kladné: *ju, ano*, b) v záporné: *ne, ne?e*. Často je do větných konstrukcí vkládána částice *no*.

Často se objevují subjektivní citoslovce pocitová jako: *jed'iná!, jed'iná dobroto! ješkovi!* V zelovské mluvě se především z náboženských důvodů prakticky nevyskytují obecně rozšířené vokativy substantiv označujících Boha apod. Užívána jsou obecně kontaktní citoslovce jako *helete* (heďte), *hej*.

Celkový rozbor morfologických jevů prokázal, že základem mluvy je nesporně nářečí české, vedle toho však má dnes již zelovská mluva specifické rysy, jejichž míra je proměnlivá a je podmíněna především situací společenskou. Její současný vývoj je charakterizován na jedné straně udržováním původních rysů interdialektických, na druhé straně postupným oslabováním této příznakovosti vlivem interferencí s polským prostředím. Jedním z důvodů, proč tento český dialekt přetrval desítky let v prostředí příbuzně velmi blízkého jazyka, je ta skutečnost, že nejméně po jedno století se mluva nastupující generace utvářela na bázi českého nářečí, tj. na podkladě jevů společných většině příslušníků rodičovské generace. Po roce 1945, kdy došlo k dramatickým změnám v národnostním složení obyvatel, znamenal masový odchod českých emigrantů

¹⁶ Na našem území je nejběžnější spojkou prostě slučovací *a*, pouze v pohraničním úseku slezských nářečí sv. od Opavy a sev. od Hlučína spolu s východním přesahem do Polska převládá *i*.

zpět do země ústup českého jazyka ze sféry veřejné i komunikační a na její místo nastoupila polština. Čeština užívaná pouze v mluvené podobě – absence písemné její podoby, příbuznost s polským jazykem a nutnost užívání polštiny v každodenní komunikaci vedla k poměrně rychlému přejímání polských jazykových jevů z okolního prostředí. Dnes již slouží „zelovská čeština“ jako jazyk komunikace výlučně mezi generací starší. Kromě této generace můžeme v současné době považovat většinu obyvatelstva zelovské enklávy za jazykově asimilovanou ve prospěch polštiny.

Literatura

BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K.: Malý staročeský slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1978.

BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972. 463 s.

BĚLIČ, J.: Přehled nářečí českého jazyka. Praha 1988.

BEŠTA, T.: Základy polské mluvnice. Praha: Polský institut v Praze 1994.

DANIELAK, W.: Český ostrůvek v srdci Polska. In: Brněnský večerník 6. 4. 1984, s. 5.

DE SAUSSURE, F.: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Academia 1996.

DEJNA, K.: Alternacje morfologiczne w gwarze czeskiej miszkanców Kucowa pod Belchatowem. In: Rozprawy komisji językowej. Wrocław 1983, 28, s. 11 – 20.

DEJNA, K.: Gwara kuczowska na tle innych gwar czeskich. In: Rozprawy komisji językowej. Wrocław 1955, s. 5 – 30.

DEJNA, K.: Interferencje w mowie czeskiej mieszkanców Kucowa pod Belchatowem wywołane kontaktami z językiem polskim. In: Rozprawy komisji językowej. Wrocław 1984, 29, s. 23 – 46.

DEJNA, K.: Słownik gwary czeskiej miszkańców Kucowa. In: Práce Slawistyczne, 60. Wrocław: Ossolineum 1990. 315 s.

DEJNA, K.: System fleksyjny gwary czeskiej miszkańców Kucowa pod Belchatowem. In: Rozprawy komisji językowej, ŁTN, t. XXVI, 1981, s. 39 – 62.

DEJNA, K.: System fonetyczny i fonologiczny gwary czeskiej miszkańców Kucowa pod Belchatowem. In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa 1983, 21, s. 165 – 176.

DOSTÁL, A.: Historická mluvnice česká. Tvarosloví II. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1967.

Dotazník pro česká nářečí severovýchodní. Praha: ČSAV.

FRINTA, A.: Čeština emigrantských osad v Prusku. In: Sborník filologický. IV. Praha 1913, s. 207 – 231.

FRINTA, A.: Národní písně u českých emigrantů. In: Český časopis filologický. Praha 1945, roč. 3, s. 225 – 230.

GORAL, J. – KOTEWICZ, R. – TOBJAŃSKI, Z.: *Zarys dziejów Zelowa. Zelów: Urząd miasta i gminy Zelów 1987.*

HAVRÁNEK, B.: *Nářečí česká. Československá vlastivěda. Jazyk. Praha 1934, sv. III., s. 84 – 218.*

HEROLDOVÁ, I.: *Život a kultura českých exulantů z 18. století. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku 1971.*

JANČÁK, P.: *Jazykové svědectví o původu českého osídlení na Střelínsku u Vratislavi. In: Naše řeč, 1994, 77, č. 3, s. 139 – 146.*

KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká. Hláskosloví. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962.*

KOŘALKOVÁ, K.: *Československá a polská reemigrace po druhé světové válce. In: Slezský sborník, 1990, roč. 88, č. 4, s. 253 – 267.*

KRIEGSEISEN, W.: *Zbór Ewangelicko-Reformowany w Zelowie w latach 1803 – 1939. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper 1994.*

KUBÍN, J. Š.: *Lidomluva Čechů kladských. Praha 1913.*

KUBÍN, J. Š.: *České emigrantské osady v Pruském Slezsku. Praha: Orbis 1931.*

LOTKO, E.: *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi. Ostrava: Profil 1986.*

LOTKO, E.: *Polština a čeština z hlediska typologického. Olomouc 1981.*

MÍČAN, V.: *Česká emigrace v Polsku a na Volyni. Brno 1924.*

MORAVEC, J.: *K otázkám jazykových vztahů na základě bilingvismu. In: Slovo a slovesnost, 1960, s. 165 – 171.*

NOŽINOVÁ, M.: *Paměti Teofila Millera. Seminární práce. Orlík nad Vltavou 1998.*

ROMPORTL, M.: *K osudům bilabiálních frikativ (z fonetiky nářečí českých emigrantských osad ve Slezsku). In: Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia I. Praha 1959, s. 25 – 30.*

ŠTĚŘÍKOVÁ, E.: *Země otců. Praha: Kalich 1995.*

ŠTĚŘÍKOVÁ, E.: *Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska. Praha: Kalich 1992.*

TOBJAŃSKI, Z.: *Czesi w Polsce. Kraków: Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce 1994.*

TRUDGILL, P.: *Sociolinguistics, an Introduction to Language and Society. New York: Penguin Books 1995.*

VACULÍK, J.: *Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945 – 1950. Brno: Masarykova Univerzita 1993.*

VORÁČ, J. – JANČÁK, P.: *K dnešnímu stavu nářečí střelínských Čechů v Polsku. In: Slavica Pragensia, 1962, 4, s. 599 – 640.*

VYDRA, B.: *Polsko-český slovník. Praha 1967.*

VYDRA, B.: *Z nářečí zelovských Čechů v Polsku. In: Sborník věnovaný F. Pastrnkovi. 1923, s. 149 – 157.*

Wczoraj, dziś i ... Sborník. Zelów: Muzeum w Zelowie 1998.

WOLSKA, I.: *Fleksja rzeczowników gwary czeskiej Zelowa. In: Rozprawy komisji językowej ŁTN, XXVI, 1980, s. 99 – 115.*

WRÓBLEWSKI, P.: *Społeczność czeska w Żelowie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper 1996.

ZIMA, P.: K obecným otázkám výzkumu multilingvních oblastí. In: *Slovo a slovesnost*, 1966, s. 19 – 23.

ŽLUKTENKO, J. A.: *Lingvističeskije aspekty dvujazyčija*. Kijev: Vyšča škola 1974.

Materiál k jazykové analýze

HOVORKA, J.: *Ze vzpomínek matčiných*. Olomouc 1957. Rukopis.

HOVORKOVÁ, E.: *Harfa Siónská – vzpomínky*. Zprávy BJB, strojopis. Vikýřovice 1951.

MAREŠOVÁ, H.: *nasbíraný jazykový materiál (rukopis, videozáznam) 1999, 2000*.

MILLER, T.: *Paměti, kap. LXXX: Zelovský slovníček*, strojopis. Archiv Husitského muzea v Táboře 1948 – 1951.

ŠIMŮNEK, V.: *Země otců*. Dokumentární film o Zelově. Česká televize 1998.

ŠIMŮNEK, V.: *A viděl jsem nové nebe a novou zemi*. Dokumentární film o Zelově. Česká televize 2000.

ŠTĚŘÍKOVÁ, E.: *Země otců*. Praha: Exulant 1995.

VYDRA, B.: *Z nářečí zelovských Čechů v Polsku*. In: *Sborník věnovaný F. Pastrnkovi*. 1923.

WOLSKA, I.: *Dialekt Czechów zamieszkałych w woj. Łódzkim*. Diplomová práce (+ nasbíraný jazykový materiál – rukopis). Warszawa 1971.

Staročeská přísloví a jejich lexikografická hodnota

Zlataše Braunšteinová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

0. Při sledování výskytu některých lexikálních jevů je v současné době možné využívat elektronických podob slovníků. Tato možnost se nyní naskýtá i pro autory Staročeského slovníku (dále jen StčS), kteří ji ocení zejména u takového lexikografického materiálu, který se vyskytuje poměrně zřídka, jako např. přísloví. Specifičnost přísloví spočívá zejména v maximálně úsporné formě vyjádření určité životní zkušenosti, z níž by si adresáti měli brát ponaučení (ať už se jedná o „dobře míněné rady a návody do života“ či naopak varování před určitým nebezpečím, které na člověka číhá). V lexikálním archivu StčS jsou excerpovány dvě středověké památky, ve kterých přísloví nejsou pouze součástí literárního textu, ale jsou hlavním tématem.

1. Pro své sledování jsem si vybrala sbírku přísloví připisovanou Smilu Flaškovi¹, která pochází z konce 14. století. Prísloví byla sebrána zřejmě za účelem případného užití vlastním autorem sbírky nebo jako praktická pomůcka pro jiné autory či překladatele. Sbírká, která obsahuje 236 přísloví² převážně knižního původu, vznikala zřejmě excerpcí jednotlivých literárních textů³. Nacházíme zde některé citáty biblické, většinou parafrázované (*vidíš v ciziem oce drástu, a v svém břevna nevidíš*), přeložená přísloví latinská (*když slíbie prase, vezmi hned pytel na se*), ale i výpisy z Dalimilovy kroniky (*vie liška, komu řemen ohryzla*)⁴.

Prísloví do sbírky zařazená se dotýkají nejrůznějších témat obecných, která jsou přiblížena většinou prostřednictvím konkrétních obrazů (*ukazuješ mi okno a já dvéře vidím; nechvátaj masa, až zelé zjies*). Oblíbeným zdrojem příměrů či rad jsou četní zástupci středověké fauny (*ižádná kráva nenie, by telátkem nebyla; z drobných ptáčkov nejlepší hus*). Nejčteněji se objevuje výraz *pes* (o jediné le vězník, ohař) a *vlk*, dále *kůň*, *kuře*, *koza*, *tele*, *vrána*, *liška*. Ve sbírce jsou zastoupena jak zvířata, která patřila k hospodářskému stavení, tak i zvířata volně žijící v přírodě.

Další výraznou skupinou konkrét, která sloužila pro názorné přiblížení určité myšlenky, jsou pojmenování nejrůznějších druhů potravy. Jen výjimečně se některý z těchto výrazů označujících jídlo či pití ve sbírce vyskytuje dvakrát (*maso*, *zeli*, *sůl*, *med*, *mléko*, *pivo*). Jejich výčet by mohl sloužit jako seznam potravin nejčastěji používaných ve středověké kuchyni (*chléb*, *koláč*, *mazanec*, *med*, *perník*, *jáhly*, *pšenice*, *kapusta*, *jablka*, *hrušky*, *houby*, *česnek*, *herinek*).

Ve sbírce jsou prostřednictvím přísloví zaznamenána i jména místní jako Praha, Paříž (*ne jeden den Praha ustavena; by vedl osla do Paříže, komoň z něho nebude*), ale i Poděbrady nebo Písek (*každému svoje Poděbrady; vítězi k Piesku neměřiti*). Nečetná jména osobní odkazují na biblické reálie (*cti Petra pro Pavla*).

Prísloví mohou být prostředkem pro poznání či dokreslení i dalších staročeských reálií, které patřily ke každodennímu životu. Dá se předpokládat, že zvířata

¹ Sbírká přísloví připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic pochází z konce 14. století, rukopis pocházející z roku 1457 – 1459 je uložen v Třeboni (SA A 4, fol. 42a – 46b). Edičně byla připravena F. Palackým v paleografické podobě (ČČM I, 1827, č. 2, s. 62 – 70) a v podobě transkribované jsou představena v tzv. matičním Výboru z literatury české (Výbor, I, 1845, s. 841 – 848). O autorství Smila Flašky z Pardubic byly vysloveny mnohé pochybnosti a dosud zřejmě není možné dát jednoznačnou odpověď na to, kdo je skutečným autorem.

² Tento počet uvádí F. Palacký, podle vydání Výboru z literatury české je jich 238 (vzhledem k tomu, že někdy není zřejmé, zda se jedná o přísloví jedno, či dvě samostatná).

³ Sr. V. Flajšhans, Smil Flaška z Pardubic, ČČM 79, 1905, s. 75.

⁴ Pokud není uveden jiný pramen, jsou všechny uváděné příklady citovány ze Sbírký přísloví Smila Flašky. Citace odpovídá úzu Staročeského slovníku (viz Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha 1968, s. 44 – 49).

či věci, která jsou prostředkem pro vyjádření určité myšlenky, ponaučení, rady, byla v dané době dostatečně známa. Potvrzuje to např. užití výrazu *herinek* (*nesázej blázna nad herinky*), který je sice doložen i v jiných památkách, ale z toho, že je užit i v přísloví, se můžeme domnívat, že herinků bylo skutečně dostatek a neměly výraznou hodnotu. Naproti tomu expresivní výraz *Pehmiš* pro označení Čecha je ve StČS archivu doložen právě jen ve sbírce Flaškových přísloví.

Prísloví bývají formálně souměrná, často s využitím zájmených, adverbiálních aj. dvojic: *okolo dále, upřímo blíže*. Někdy je důraz kladen na kvantitu (*kolik hlav, tolik i smyslův*), někdy na kvalitu (*rovně kováno, brzo zbrúšeno*). Oblíbenými prostředky jsou i rým a rytmus: *sobě žába rusa, sobě srna lysa; sobě vlk ostronos, sobě ježek kadeřav*.

Některá přísloví jsou pro nás vzdálená nebo nesrozumitelná, jiná se dochovala buď v podobě téměř nezměněné: *v núzi prietele poznati*, nebo jen s minimální obměnou: *lepší pták v ruce než dva letiece* (lepší vrabec v hrsti než holub na střeše); *boje se chřestu, nechod' v les* (kdo se bojí, nesmí do lesa); *čí pivo piješ, toho píseň zpívej*. Problémy při porozumění jsou často způsobeny sevřenou formou a implicitním vyjádřením: *krmie se liškú, zasekávajíc vlkem*. Jindy je nesrozumitelnost přísloví dána jeho vázaností na určitou historickou situaci či pojem – někdy až do té míry, že ani lexikograf nemůže dostatečně jednoznačně určit lexikální význam spojení, tuto nejistotu pak signalizuje otazníkem i v lexikografickém zpracování daného hesla. Např. přísloví *každému svoje* Poděbrady StČS vykládá jako *každého potká něco neslavného (?)*.

2.0 Nesrozumitelnost přísloví však není jediným úskalím, které na lexikografa čeká. Samotný pojem „přísloví“, který se objevuje už v názvu sbírky, je z hlediska terminologického mnohem širší, než jak ho chápeme v současnosti a jak je definován v SSJČ⁵: „krátké, někdy rýmované, lid. tradicí udržované mravní naučení, vyjádřené často přirovnáním n. metaforou“, např. *komu třeba uhlé, hledaj u popele*. Mnohá z všeobecně platných konstatování by odpovídala spíš pojmu „rčení“⁶: „(vazebné) spojení slov, slovní obrat, úsloví, fráze, (ustálené) slovní spojení, často s posunutým, přeneseným významem, zpravidla charakterizující typické situace“ (např. *ne jeden den Praha ustavena*), popř.⁷ „slovní obrat často v urč. situacích citovaný, obsahující nějakou životní pravdu, pořekadlo, sentence“. V tomto příspěvku pro zjednodušení používám pojmu „přísloví“ pro všechna spojení, která tvoří sbírku Smila Flašky, bez ohledu na výše uvedené pojmosloví, lexikograf se však tomuto rozlišení nevyhne.

2.1 Při posuzování hodnoty přísloví jako lexikální jednotky mnohdy není jednoduché určit stupeň její frazeologizace. Je jisté, že např. přísloví *kopáš družci hrob, sám se veň vložíš* nabízí spojitost s biblickým *qui fodit foveam, incidet in eam* (Eccl 10, 8), ale o míře jeho ustálenosti v dané historické době

⁵ Sr. SSJČ, 2. díl, s. 1133.

⁶ Sr. SSJČ, 3. díl, s. 26.

⁷ Tamtéž.

a formální podobě se můžeme jen dohadovat. Vedle podoby zaznamenané ve sbírce Flaškových přísloví můžeme ve staročeském archivu najít i mnohé další varianty, jejichž autory jsou zejména různí kazatelé, vykladači bible, např. Tomáš ze Štítného: *ktož druhému jámu kopá, viz, by v ni sám neupadl*.

3.0 Vzhledem ke všem naznačeným úskalím je vhodné využít elektronické podoby slovníku a vytvořit přehled základních typů lexikografického zpracování přísloví, který může být užitečný při práci s tímto specifickým lexikografickým materiálem.

3.1 Z lexikografického hlediska je primárním krokem rozlišení stupně lexikalizace lexikální jednotky. Jak jsme naznačili výše, mnohá z tzv. přísloví není možné považovat za ustálená slovní spojení. Jsou nelexikalizovaná, originální, víceméně jedinečná, proto je zpracováváme stejně jako běžné doklady, tj. bez zvláštní signalizace. Tento způsob zpracování je nejjednodušší a také nejčastější. Není nutné dále signalizovat běžná spojení slov, která bychom mohli najít i v jiných kontextech, např.: *kto chce brzo pánem býti, bude dlúho panoší*. Velmi často se jedná o přísloví inspirovaná běžným pozorováním přírody a zkušenostmi z každodenního života.

Je-li to nutné pro správné pochopení smyslu daného dokladu, může lexikograf i tyto nesignalizované doklady doplnit o vysvětlující charakteristiku, jako např. za dokladem *cizie rúcho jako plst dráti*, kde je v závorce výstižně uvedeno „o obtížnosti“.

Už samotná zkratka památky **PříslFlaš** – pod kterou jsou ve slovníku doklady uváděny – napovídá, že se jedná o doklad ze sbírky přísloví. U hesla *póvod* je možné sledovat dvojí zpracování téměř totožného přísloví, ovlivněné právě pramenem a jeho zkratkou. Za dokladem *divokét' zvíře okrotne, zmladu jsa s lidmi, a riekajú: Starého [psa] neuč v póvod* ŠtítMuz 62a je v závorce doplněno, že se jedná o přísloví, zatímco velmi podobný doklad z Flaškovy sbírky tuto informaci nemá: *starého psa nevod' u póvod*. Vzhledem k tomu, že Muzejní sborník nábožensko-vzdělávacích výkladů Tomáše ze Štítného je ve StČS uváděn pod zkratkou ŠtítMuz, je tudíž náležité doplnit informaci, že se jedná o přísloví. Proti tomu u sbírky Flaškových přísloví je tatáž informace obsažena už ve zkratce památky.

Důležitým kritériem pro lexikografické zpracování daného dokladu je mnohdy i celkové množství dokladů – pokud by ve výše uvedeném významovém odstavci bylo větší množství běžných dokladů, byl by výskyt přísloví pro přehlednost signalizován, tak jako u následující skupiny přísloví signalizovaných samostatným významovým pododstavcem (resp. s doplněním bližší charakteristiky).

3.1.1 V souladu s pokyny uvedenými v Principech⁸ však ve StČS signalizujeme další výrazné lexikální jevy, a to stejným způsobem jako u běžných dokladů, např. expresivní příznakovost heslového slova *Pehmiš*, které se vyskytlo

⁸ Sr. Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha 1968, s. 19 – 49.

v citovaném dokladu: *poznáš Pehmiše v slaměném koblúce*. Tato signalizace expresivity se však netýká celého uvedeného ojedinělého nelexikalizovaného spojení. Podobně upozornění na výraznou obraznost, ironii ap. dokladů nemusí souviset s lexikalizací celého slovního spojení (ta by byla lexikograficky zpracována stejným způsobem jako lexikalizující se spojení popsaná v bodě 3.2). Některé doklady z uvedené sbírky můžeme najít i za dvojčarou (v tzv. „smetišti“), např: *pí, a smiechu nepropíjej* (s vysvětlujícím doplněním: *píj jen tolik, abys nepozbýl veselé mysli*). Vyčlenění dokladu naznačuje výskyt ojedinělého spojení, které zcela neodpovídá významovému záhlaví daného odstavce, nespojují však s lexikalizací přísloví.

3.2 Pokud signalizujeme přísloví (resp. rčení, přirovnání), jedná se o ustálená spojení, která tvoří lexikálně významovou jednotku. V rámci významového odstavce jsou tato spojení zpracovávána v pododstavci. Jeho začátek je signalizován dlouhou pomlčkou, za kterou je odlišným písmem charakterizován typ spojení, např. „v přísloví“, a potom následují jednotlivé doklady ze staročeských pramenů: *když slíbie prasě, vezmi hned pytel na se*.

Lexikální význam spojení bývá často blíže určen přímo v záhlaví pododstavce, např. „v přísloví o zkoušení štěstí“, což napomůže pochopení dokladu *blázní brodu pokušejí*. Pro přiblížení významu staročeského spojení mohou být jednotlivé doklady doplněny výstižným novočeským ekvivalentem, popř. obdobným novočeským příměrem, jako např. za příslovím *kto sám rád v pec laží, ten do druhého to také mní* je doplněno vysvětlením *tj. podle sebe soudíme jiného*.

U každého hesla je nutné odlišit, do jaké míry se jedná jen o vazebné spojení slov, či o přenesený význam. Vyčlenění lexikální jednotky do samostatného pododstavce naznačuje, že zde dochází k sémantickému posunu.

U hesla *plášť* je možné sledovat různý typ lexikální jednotky a obrazného vyjádření. V rámci téhož významového odstavce je pod významovým záhlavím *plášť, jednoduchý dlouhý volný svrchní šat bez rukávů (na způsob peleríny n. pláštěnky)* soustředěno hned několik typů pododstavců. Za běžnými doklady typu *odkazují...vinici svú, jeden plášť svůj* ARCHČ 28,351 (1434) následuje za dlouhou pomlčkou pododstavec s určením „obrazně o zastírání, předstírání ap.“ doložený několika doklady: *že ste vy [dívky] směly v nevěrný plášť sě odieti* DALL 15,9, *popřejte jeho také jiným pojmiati majít [bekyně] pokorné pláště* LYRVL 119; *lichvu falešně pláštěm přikrýváchu [lichváři]* ZRCSPASK 36. Obraznost se v tomto případě týká celého kontextu, který je pro danou lexikální jednotku specifický.

Dva doklady z díla Jana Rokycany však nesou znaky rčení, proto jsou vyčleněny v dalším významovém pododstavci s bližším určením „v rčení o nestálosti“: *klátí sebou sem i tam – kam plášť, tam vietr* ROKMAKMUZ 90b, pod. RokPostB 40. Dodnes užívané rčení *kam vítr, tam plášť* je zde již na přechodu od volného spojení k ustálené frazeologické jednotce.

Třetí pododstavec je tvořen příslovím ze sbírky Smila Flašky a je výstižně doplněn bližším určením „v přísloví o výhodě včasné oběti“: *umíš rukavici*

zatkati, ale budeš tkáti pláštěm PŘÍSLFLAŠ 43a. Na rozdíl od předchozího spojení se toto přísloví do současného jazyka nedochovalo.

Určitým způsobem signalizace nelexikalizovaných ustálených spojení je i kumulace dokladů, popř. odkaz na podobné spojení (viz výše uvedené doklady ze spisů Jana Rokycany).

3.3 Víceslovná lexikalizovaná spojení jsou zpracovávána rovněž jako nečíslovaný významový pododstavec. Od příslušného významového odstavce je oddělen výraznou grafickou značkou pro frazeologickou jednotku (tzv. hřebíkem), za níž je odlišným písmem uvedena podoba frazému a jeho významová definice. Tento typ pododstavce následuje za všemi jinými typy pododstavců vztahujících se k základní lexikální jednotce.

V naskenovaném materiálu StčS byl zaznamenán pouze jediný případ frazému doloženého příslovím ze sbírky Smila Flašky: *plésti (jako) rohoži (sém i tam)* se základní podobou *popleteně mluvit*. Toto frazeologické spojení je doloženo i u Chelčického a Hilaria. Celý pododstavec je zařazen na konci prvního významového odstavce, v němž verbum *plésti* nese význam *plést, splétat* a používá se většinou ve spojení se splétanými výrobky. Avšak v tomto a podobně i v dalších třech významech můžeme sledovat výrazné četnější užití této lexikální jednotky v přeneseném smyslu, byť se ještě nejedná o jednotky lexikalizované.

Při sledování typů lexikografického zpracování přísloví můžeme zároveň sledovat i postup frazeologizace tohoto lexikálního materiálu. Nejčastějším způsobem zpracování je běžné zařazení mezi doklady v rámci významového odstavce, což se týká nelexikalizovaných spojení. Lexikalizující se spojení jsou méně četná, ale spojení, která bychom mohli označit za lexikalizovaná, jsou zcela ojedinělá. Postup frazeologizace lexikálních jednotek je složitý, dlouhodobý proces přechodu od volných slovních spojení, vyznačujících se často obrazností či expresivitou, ke spojení ustáleným, reprodukovatelným, obecně známým. Avšak ani četnější výskyt frazeologické jednotky ve středověkém písemnictví nepředznamená její zachování do současného jazyka, což je případ i výše uvedeného dokladu z Flaškovy sbírky.

4. Staročeská přísloví patří k tomu typu lexikálního materiálu, který je bezesporu příjemným zpestřením jak pro autora slovníku, tak pro uživatele. Na druhé straně doklady z přísloví patří k těm, nad kterými autor slovníku mnohdy stráví více času než nad běžnými doklady. Právě u takovýchto okrajových jevů, jakými jsou přísloví, může být velkým pomocníkem počítač. Vzhledem k tomu, že výskyt dokladů z přísloví není častý, nestačí běžná „pomůcka“ prohledávání textu již zpracované části slovníku, na základě kterého by pak autor mohl rychleji rozhodnout o typu zpracování. Pro tuto práci jsem čerpal materiál z naskenované části StčS (tj. více než 1 000 stran textu) a získala jsem tak pouze 32 dokladů přísloví ze sbírky Smila Flašky. Vzhledem k tomu, že sbírka obsahuje několik typů slovních spojení, je třeba ke každému z nich přistupovat jednak individuálně (vzhledem ke konkrétnímu slovníkovému heslu), jednak vzhledem ke kon-

cepci slovníku tak, aby zůstala zachována jednotna slovníkového zpracování. Právě díky elektronické podobě StčS se nyní nabízí vytvoření jistého přehledu typů lexikografických zpracování určitého konkrétního lexikálního jevu. Pro přísloví by nabídka typů lexikografického zpracování mohla mít tuto podobu:

PŘÍSLOVÍ

- I. Nesignalizujeme jednotlivé individuálně doložené doklady **nelexikalizovaných spojení**: a) spojení zcela nesignalizovaná, b) s doplňujícím určením významu:
 - a) **panošě** – kto chce brzo pánem býti, bude dlúho panoší PříslFLaš 43b
 - b) **plst** – cizie rúcho jako plst dráti PříslFLaš 43a (o obtížnosti).
- II. Signalizujeme **lexikalizující se spojení**, speciální konstrukce, které vyčleňujeme do samostatného pododstavce: a) bez dalšího doplnění, b) s bližším určením, popř. s novočeským ekvivalentem:
 - a) **prasě** – v přísloví: když slíbie prasě, vezmi hned pytel na sě PříslFLaš 46a
 - b) **pokusiti** – v přísl. o zkoušení štěstí: blázni brodu pokúšejí PříslFLaš 45b
Praha – v rčení o nežádoucím spěchu: ne jeden den Praha ustavena PříslFLaš 44a
popraviti sě – v iron. přirovnání: popravil sě jako pes v chrústech PříslFLaš 46a *spravil se*
pec – v přísloví: kto sám rád v pec laží, ten do druhého to také mni PříslFLaš 44b *tj. podle sebe soudíme jiného*.
- III. Signalizujeme **lexikalizovaná spojení**, frázémy, které vyčleňujeme do samostatného pododstavce za „hřebík“ a doplňujeme novočeským ekvivalentem:
plěsti – plěsti (jako) rohoži (sěm i tam) *popleteně mluvit*: pleteš jako rohoži PříslFLaš 42b.

Pochopitelně, že je to jen jedna z mnoha možností, které se nabízejí a budou nabízet díky možnosti využití elektronické podoby slovníku⁹. Je jisté, že počítač nemůže zcela nahradit mravenčí práci lexikografa, ale měli bychom co nejvíce využívat těch předností, které počítač nabízí a které výrazně urychlí a zefektivní práci na slovníku. Přehled dosud zaznamenaných lexikografických zpracování poskytne určitou nabídku a je na autorovi slovníku, aby se po podrobném prostudování dostupného lexikologického materiálu rozhodl pro náležitě zpracování dokladů z této zajímavé, byť rozsahem neveliké sbírky.

⁹ Tento příspěvek vznikl v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR č. 405/99/0540 Elektronizace postupů diachronní lexikografie (na materiálu Staročeského slovníku).

Významové proměny slova *páteř*

Martina Jamborová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V průběhu svého vývoje se čeština obohatila o několik slov, která jsou svým původem latinským citátem a pocházejí z modlitby nebo písně. Takovým latinským citátem jsou i slova „*pater noster*“, česky „otče náš“, úvodní slova modlitby zaznamenané v evangeliu podle Lukáše (kap. 11, verš 2 – 4) a v evangeliu podle Matouše (kap. 6, verš 9 – 13). V latině dalo slovní spojení *pater noster* vzniknout slovu *paternoster*, jehož významové změny popsala Anežka Schmidtová v Listech filologických, roč. 78, s. 28 – 29, a upozornila na české slovo *páternoster*, které se ve speciálním technickém významu zachovalo až do moderní češtiny (k němu se ještě vrátíme). Co se týče významové diferenciaci latinského *paternoster*, A. Schmidtová ve své stati konstatovala, že přenášení významu zde probíhá na principu metonymie. V tomto příspěvku bych se chtěla věnovat významovým změnám, jimiž prošlo české slovo *páteř* mající původ v latinském *paternoster*. Tyto významové změny byly v konkrétním případě doprovázeny i změnou formální (sr. *páteř*, -e, m. a *páteř*, -e, f.). Současně bych ráda připomněla některé kulturně historické podrobnosti související s jednotlivými významy tohoto slova.

Zaměříme se nyní na české pojmenování, které vyšlo z latinského *pater noster*, a sledujme prostřednictvím písemných dokladů, na jakém principu a k jakým významovým změnám u něho došlo.

Počtené pojmenování *páteř*, vzniklé z počátečních slov latinské modlitby *pater noster*, existovalo v češtině jako pojmenování pro tuto modlitbu už od 14. století. Novočeským ekvivalentem je slovo „otčenáš“ nebo slovní spojení „modlitba Páně“. Ve středověkých výkladech této modlitby bychom mohli nalézt k páteři také synonymum „Kristova modlitba“.¹

Nejstarším dokladem maskulina *páteř* v lexikálním archivu Staročeského slovníku je doklad z veršované české kroniky tak řečeného Dalimila z pol. 14. stol., kde se píše o odsouzenci Hovorovi, který před popravou „*velmi dlůhý páteř mějješe*“². Již tento doklad naznačuje a další nám potvrzují, že ve 14. a 15. století bylo běžné modlit se otčenáš několikrát za sebou. V Legendě o svatém Prokopu (Hradecký rukopis, 60. l. 14. stol.) se píše, že svatého Prokopa nikdy neviděli, aby se smál nebo si s dítkami hrál, prý „*jedno pěl hodiny nebo páteře*“³. Osten kriti-

¹ „...v Kristově modlitbě, to věz u páteři“ (HusVýklb 121a; prameny staročeských dokladů jsou v poznámkovém aparátu citovány systémem zkratk Staročeského slovníku, viz Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968, s. 55 – 118).

² DaIC 34,61.

³ HradProk 3a.

ky zaznívá v dokladu z Opatovicko-muzejního sborníku (1. pol. 15. stol.): „*tvá svatá myšlenie ... viece jsú užitečnejši než tvoji ti páteři dlúzi, jalovi*“⁴. Pozoruhodná je figura v rkp. Života kněží tábořských z r. 1463 vystavená na principu metonymie (přenos významu na základě logické souvislosti: vysílání modliteb – vysílání dělových koulí tábořskými kněžími): „*když okružlé páteře své posielají [táborští kněží], tehdy se zdi před nimi lámají*“⁵. Páteř ve významu ‚modlitba‘ je též hojně doložen v Postile Jana Rokycany z přelomu 15. a 16. stol.⁶ Ve středověku ukládali kněží věřícím „*pěti*“ několik páteřů, „*pěnie páteřov*“ doporučovaly také lékařské knihy jako podpůrný prostředek při výrobě i užívání léků a všelijakých lektvarů.

Metonymií se pojmenování *páteř* přeneslo i na modlení. V tomto významu např. užil slovo *páteř* Jan Rokycana ve Výkladu na evangelium sv. Lukáše (2. pol. 15. stol.): „*jako obyčej dobrý, když se zvoní na páteře, aby [lidě] klekali, má držán býti*“⁷. Význam ‚hodiny [tj. mnišské hodinky], modlení‘ uvádí u hesla *páteř* také Jungmannův slovník. Oproti Staročeskému slovníku zaznamenává Jungmannův slovník u slova *páteř* navíc metonymický posun k významu ‚knížka modlitební, ve které jsou páteře, breviář‘.

Ve významu ‚modlení, pobožnost‘ zaznamenává slovo *páteř* v 15. – 16. stol. Z. Winter: „Kromě mší náležely ke katolické a podobojích bohoslužbě „pateře“ nebo nešpory, pobožnosti odpolední, při nichž bývaly říkány obyčejně žalmy, a to tím řádem, že kněz pěl jeden verš, literáti druhý. S tím střídány modlitby.“⁸

Jungmannův slovník uvádí nově oproti staročeské slovní zásobě shromážděné v lexikálním archivu Staročeského slovníku rčení „*pověděti komu páteř*“. K jeho vysvětlení jsou v Jungmannově slovníku použita rčení „čist někomu levity“, „dávati někomu latinu“, „natříti mu v uši“, „nazpívati mu“. Z hlediska dnešního jazykového povědomí bude nejsrozumitelnějším vysvětlením rčení „čist někomu levity“. Připomeňme si jeho původ: toto rčení se odvozuje od předčítání třetí knihy Mojžíšovy Leviticus, sbírky přikázání pro židovské kněží (ti pocházeli z rodu Leviho, syna Jakubova, a proto se jim říkalo levité, odtud i pojmeno-

⁴ OpatMuz 130b.

⁵ PřibrTáb 71b.

⁶ „S těmi se všemi věcmi nyní tohoto času křesťané měli by se poobierati vážně, zberúce se na modlitbách, a bylo by to mnohem lépe, nežli by se s těmi páteři jinam mysle lomcoval“ (cit. dle edice F. Šimka: Postila Jana Rokycany, díl I. Praha 1929, s. 20); „Ó, co jest toho lidu ... páteře ť nemohou spieti, aby se mysl nikam netrhla k tělesným věcem!“ (tamtéž, s. 68); „A také pilni-li ste své čeledi, vy hospodáři, hospodyně, aby oni znali Ježíše? umějí-li páteř právě a přikázanie božie?“ (tamtéž, s. 79); „Člověk dá se na modlitby, páteře říeká a jiné modlitby“ (tamtéž, s. 120).

⁷ RokLuk 80a.

⁸ Z. Winter: Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století, sv. II. Praha 1896, s. 862.

vání biblické knihy).⁹ Číst někomu „levity“ i „pověděti komu páteř“ tedy znamená „připomínat mu jeho neplněné povinnosti“.¹⁰

Při modlení většího počtu otčenášů se k jejich odpočítávání používaly korálky navlečené na provázku, jimž dnes říkáme růženec. V latině se označovala slovem *paternoster* nejprve každá kulička v růženci, později se pojmenování metonymicky přeneslo na celou tuto pomůcku k modlení. U českého slova *páteř* takový významový vývoj doložit nemůžeme, alespoň v lexikálním archivu Staročeského slovníku nejsou k dispozici excerpční listky, které by dokládaly užití slova *páteř* ve významu „jednotlivá kulička v růženci“.

Spolehlivě je ale již ve staré češtině doložen páteř ve významu „růženec, modlitební pomůcka“.¹¹ Ve 14. století zavedl dominikánský řád všeobecné užívání růženců a tomu odpovídá i datace prvních dokladů. V prozaickém Životu Krista Pána (cca 1360 – 80) čteme: „*v kostele páteř v ruce držiec ... často o nepilných věcech pomlívají*“¹², v cestopisu tzv. Mandevilla (kol. r. 1445) „*král z Matameren ... máť ustavičně páteř na svém hrdle ...; na tomť on se modlí bohu svému*“¹³.

Mnohé páteře byly velmi ozdobně vypracované a již koncem 14. století se nosily dílem jako praktická pomůcka náboženského úkonu, dílem jako módní předmět. Byly také kritizovány ze strany kněží: „*By již ajsa v kostele nechaly té čertové pýchy a doma se tam připravovaly! Ale která by korálového páteře v kostele na ruce neměla, však by jí ďábel nebo křeč ruce zlámal*“ (Postila Jana Rokycany, r. 1503)¹⁴. Podobný doklad nalezneme v jiném rukopisu Rokycano-

⁹ Vznik rčení „číst levity“ se spojuje s osobou franckého biskupa Chrodeganga († 766), který si získal velké zásluhy mj. zavedením kázně mezi nevázaným franckým duchovenstvem. Pro světské kněžstvo své diecéze vymezil určitá pravidla chování, mezi něž patřila povinnost vést kanonický život a účastnit se shromáždění, na nichž se četly kapitoly z Pisma svatého (není důvod nesouhlasit s tím, že to byly také kapitoly z knihy Leviticus). Později Karel V. r. 789 a Ludvík Pobožný r. 816 potvrdili Chrodegangovy regule, které se postupně ujaly ve všech franckých městech. Viz též B. Fučík, J. Pokorný: Zakopaný pes aneb o tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví. Praha 1992, s. 51 – 52.

¹⁰ Viz též F. Čermák a kol.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Praha 1994, s. 400.

¹¹ Je třeba upřesnit, že růženec, který je vlastně buddhistického původu, obsahoval od 12. stol. zrna dvojí velikosti, přičemž k modlení otčenášů sloužila pouze ta větší. Jim se říkalo paternoster, na drobnějších kuličkách se modlilo Ave Maria, proto byly označovány ave. Růženec, jak jej počátkem 13. stol. uspořádal svatý Dominik, dnes tzv. velký, obsahoval podle počtu Davidových žalmů 150 menších kuliček (čili 15 dekad), a vždy mezi 10 malými kuličkami jednu větší, dohromady tedy 165 kuliček. Třikrát pět dekad (tj. 5 otčenášů + 50 ave) ve velkém růženci má připomínat pět radostných, pět bolestných a pět slavných tajemství. Tzv. malý růženec má pouze 5 dekad. Užívaly se i jiné růžence o jiném počtu zrn. Viz též Ottův slovník naučný XXII, Praha 1904, s. 383.

¹² KristA 77a.

¹³ CestMandA 202b.

¹⁴ F. Šimek: Postila Jana Rokycany, díl II. Praha 1929, s. 338.

vy Postily (z přelomu 15. a 16. stol.): „Nu, tyto pak ženy pyšné, hrdé, kto je na to navede, aby ony své pýchy nechaly? Křič, volaj, úpěj – vše jedno – aby ony těch hlav, chomůtuov velikých nechaly, ocasové aby se po nich neplížili, páteřuov koralových nenosily, však by je čert či křeč zlámala!“¹⁵

Postupně nabyly páteře i samostatného významu ‚ozdoba‘. V knihách brněnských a olomouckých půhonů je záznam z r. 1483: „než což se dotýče prstenuov a noble a páteře koralového s perlami a s hadím jazykem, ... pan Markvart ... dopustil jest ty klénoty ženy své dcerám rozdělití“¹⁶. Jako ozdoby musíme chápat i páteře žen nekatolického vyznání, které zamítalo modlení růženců. Z. Winter uvádí, že r. 1566 pravila jedna pražská sousedka o druhé: „Ukazovala mi páteře, jako za starodávna na nich páteře [= modlitbu otčenáš] říkali.“¹⁷ Tehdy již sloužily páteře pouze k ozdobě a ženy je nosily zavěšené u pasu nebo ovinuté na ruce. To, že se páteře stávaly více či méně hodnotným dekorativním předmětem, nepřímou dokazuje i fakt, že u dokladů slova *páteř* ve významu ‚růženec‘ z konce 15. a ze 16. století se často mluví o jeho zpracování, vnějším vzhledu, materiálu, ze kterého je zhotoven, a také o ceně.¹⁸

Od slova *páteř* se ve staré češtině tvořily zdobněliny *páteřek* (ve významu ‚otčenášek, otčenáš‘, doloženo od 2. pol. 15. stol.) a *páteřík* (ve významu ‚otčenášek, otčenáš‘ doloženo od poč. 15. stol.; ve významu ‚růženeček, růženec nošený jako ozdoba‘ doloženo od r. 1450). V štitenském sborníku Muzejním se v části O rozličných lidských staviech jmenují páteříky mezi jinými hříšnými rozkošemi: „Uzře někto pannu neb vdovu, ana stojí po rozkošech, po rúchu k světskej lepoti, po pěkných rúškách na šperk připravených, ... po rozkošných páteříkách“¹⁹; „když spolu jsta, ješto sě tělesně milujeta, oplzle vzhledáta na sě, usmievajíc sě k sobě, ruce sobě ohledujíc, pásky, páteříky, rúšky i což bud’, ješto mají“²⁰; „Netolikt’ jest rozkoší tú rozuměti, lahodné jiesti neb píti neb

¹⁵ Tamtéž, díl I., s. 22.

¹⁶ Půh 5,83 (1483).

¹⁷ Z. Winter: Dějiny kroje v zemích českých. II. Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy. Praha 1893, s. 516.

¹⁸ Co se týče materiálu, Z. Winter popisuje na základě archivních pramenů z 15. a 16. století laciné páteře vyrobené ze dřeva (většinou růžového), z kosti, dražší ze skla, a drahé páteře, jejichž zrna byla zhotovena ze stříbra, ze zlata, z drahokamů nebo polodrahokamů, výjimečně z perel. Množství podrobností uvádí i o vzhledu páteřů z této doby: na páteře bývaly zavěšovány prsteny, mince (tolary, stříbrné groše, dukáty, „nobly“), cínové nebo stříbrné knoflíky, zlaté nebo stříbrné křížky, krucifixy, kusy přírodního koralu, drahé kameny zasazené ve zlatě nebo ve stříbre, stříbrná jablíčka s vonným pižmem, stuhy a různé cetky a to v počtu i více než deseti kusů (Z. Winter: Dějiny kroje v zemích českých. II. Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy. Praha 1893, s. 49, 180, 179, 516 – 518; viz též E. Leminger: Umělecké řemeslo v Kutné Hoře. Praha 1926, s. 2).

¹⁹ ŠtítMuz 9b.

²⁰ ŠtítMuz 10.b

*měkce léhati, ale i to, kteráž se kochá v rozkošných klenotciech, v páteříkách, v rúškách, v své mladé tváři*²¹.

Od slova *páteřík* je odvozeno *páteříček*. Slovo *páteříček* je doloženo již v roce 1376 ve výkladu Tomáše ze Štítného O trojích stavích, panenském, vdovském a manželském (Štítenský sborník Klementinský): „*Čtvrtý nepřítel čistoty jest: rozkoš v jedení, v pití, v léhání neb posteli krásné, v nožících neb lžičkách okovaných, v páteříčkách, v měšéčkách, v čepečcích*“²².

Pro výrobce růženců existovalo staročeské pojmenování *páteřník*, doložené od sklonku 14. století. S tím, jak toto řemeslo v Čechách zdomácnělo, množí se počet páteřníků zaznamenaných dobovými prameny.²³

Stále používáme jako synonymum pro *páteř* ve významu ‚modlitební pomůcka z korálků‘ slovo růženec. Pro úplnost uveďme, že toto pojmenování registruje lexikální archiv Staročeského slovníku v Postile Jana Rokycany, ovšem až v rukopise z roku 1659.²⁴ Starší rukopisy toto místo textu neobsahují.

Jungmannův slovník vyděluje jako zvláštní význam slova *páteř* ‚vše, co růženci podobno, např. perly na niti‘. V této souvislosti je vhodné připomenout novočeský *páternoster*, o kterém jsme se zmínili v úvodu. Jde o pojmenování zdvihadla pro nepřetržitou dopravu materiálu nebo osob, které je složeno z plošin nebo kabin zavěšených na uzavřeném článkovém řetězu. Podobnost se sledem kuliček v uzavřeném kruhu růžence, z jehož latinského názvu *pater-noster* bylo české *páternoster* přejato, je dobře patrná.²⁵ Jako další význam slova *páteř* se uvádí u Jungmanna ‚množství, řada‘ („*šla napřed, za ní jiných dlouhý páteř*“; „*páteř dětí*“).

Slovo *páteř* se v poslední řadě již ve staré češtině ujalo jako pojmenování pro ústřední osovou kostru těla obratlovců. Došlo k tomu na základě metafor: název růžence se stejně dobře hodil k označení ‚řady něčeho s tvrdými zaoble-

²¹ ŠtítMuz 13a.

²² ŠtítKlem 45b.

²³ Zprávu o tom podává Z. Winter v Dějinách řemesel a obchodu v XIV. a XV. století. Praha 1906. V letech 1374 – 1383 byli prý do Starého Města přijati dva páteřníci, zatímco do r. 1419 jich v Pražských městech pobývalo 27 (s. 144, s. 239 – 240). Tito řemeslníci vyráběli růžence ze dřeva, zatímco dražší korálové, jantarové, stříbrné, pozlacené aj. zhotovovali zlatníci. Kolem r. 1400 se v Praze vyráběly páteříkové korále; jiné středisko výroby bylo na Šumavě, kde v 1. pol. 15. stol. odebírali norimberští kupci v tzv. „páteřích hutích“ skleněné prstýnky, páteřiky a korále a vozili je na evropské trhy (J. Petrůň a kol.: Dějiny hmotné kultury I/2. Praha 1985, s. 779).

²⁴ „Nebo ďábel jest toho velmi pilen a k tomu své oudy – falešné proroky a kněží – zbuzuje, aby tu ukazovali lidem Ježíše a jich spasení, kdež ho nikoli nenaleznú: ono v falešných postech, ono v kbele, ono v kropáči, ono ve škapulíři, ono v políbení, ono: „Tuto vložíš!“, a opět v růženci: „Tuto, praví, vložíš!“ (F. Šimek: Postila Jana Rokycany, díl II. Praha 1929, s. 197).

²⁵ O technickém termínu páternoster viz též L. Švestková: Páternoster. In: Naše řeč, 1992, roč. 75, č. 3, s. 168.

nými výstupky', v tomto případě řady obratlů. Novočeská *páteř* je příkladem metafory lexikalizované – pocit nezvyklosti se u ní už ztratil a obvykle se již nevybavuje původní význam slova, zvláště když navíc došlo k morfologickému odlišení a vytvoření vlastní slovní čeledi: v novočeštině existují paralelně femininum *páteř* jako označení pro část kostry obratlovců (s odvozeninami *páteřní*, *páteřový* a se sekundárním významem ,ústřední myšlenka, idea, základ něčeho') a maskulinum *páteř* s významy ,otčenáš' a ,růženec' (hodnoceným jako archaismus).

Vraťme se ke staročeskému *páteři*. Jako lékařský termín je poprvé doložen (samořejmě jako maskulinum) v rukopise Lékařství ranné (Chirurgia) z konce 15. stol.: „*mažž sobě tiem ... zádu tyl a páteř*“²⁶. Slovo *páteř* se od té doby často užívalo ve spojení s přívlastkem *hřbetní* nebo *hřbetový*: „*Páteř hřbetový všeho stroje [složení] podpora jest, abychom zpřímení státi mohli: ale se sstává [skládá] ze třidciti čtyř přihbů sebe se držících, abychom se shýbati mohli.*“²⁷

Jungmannův slovník podobně jako odlišuje *páteř* ve významu ,korálek v růženci' a ve významu ,růženec', rozlišuje i *páteř* ve významu ,přihbí v hřbetě, vertebra', tedy obratel, a ve významu ,páteř hřbetní, spina dorsis, columna vertebralis', čili *páteř* v novočeském smyslu. V Jungmannově slovníku též najdeme rčení „*ten tomu páteře láme*“ s vysvětlením ,chutná mu', totéž rčení uvádí Příruční slovník jazyka českého, ale s významem ,hltavě žrát'.²⁸

Sledovali jsme významové změny, jimiž prošlo staročeské maskulinum *páteř* mající původ v latinském *paternoster*. Na principu metonymie se od původního významu ,modlitba' diferencovaly významy ,modlení' a ,růženec', metaforicky se pojmenování *páteř* přeneslo na ,část kostry těla obratlovců'. V tomto významu vešlo slovo *páteř* do novočeštiny jako femininum a v novočeštině se u feminina *páteř* metonymicky vydělil význam ,ústřední myšlenka něčeho'.

²⁶ LékChir 276b.

²⁷ J. A. Komenský: Dvěře jazyků otevřené, 1633, kap. 21, průpověď 259, Dilo J. A. Komenského 11, Praha 1973, s. 382.

²⁸ „Pes ... již měl pečení v tlamě, uklidil se pod postel a tam jí lámal páteře, jak se říká (hltavě žral)“ – Příruční slovník jazyka českého, díl 4. Praha 1941 – 1943, s. 139.

Analýza sémantické a slovotvorné struktury staročeských lexikálních jednotek *dívati se*, *diviti se* s přihlédnutím k jejich vzájemnému vztahu a následnému novočeskému vývoji¹

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

1. Sloveso *dívati se*

Pročítáme-li četné doklady staročeského slovesa *dívati se*, zjistíme, že významy, kterých toto sloveso ve staré češtině² nabývalo, se zcela nekryjí s jeho významem novočeským. Synchronní výkladové slovníky definují sloveso *dívati se* na *co, koho apod.* jako ‚hledět, pohlížet, pozorovat‘.³ Oproti tomu základním, dobře doloženým významem staročeského slovesa *dívati se* čemu je ‚dívát se na někoho nebo něco se zvýšeným zájmem, se zaujetím‘:⁴ *vojsko s obú stran stáše přihlédajíc a dywagycz se tomu [souboji]* PulkB 25 *spectaculum; nic nenie tak škodného dobrým mravóm, jako dívati se hrám a marnostem* BurleyMudrC 215a. Ono zaujetí, které provází akt smyslového vnímání ‚dívání se‘ může nabývat různé intenzity – někdy nepřesahuje rámec projeveného zájmu: *odtud [shora] sem najlép shléd Egypt a stoje u zdi diwal sem se jemu* CestKabK 24b; v některých případech zaujímá subjekt děje vyhraněnější stanovisko a projevuje větší citovou angažovanost – spíš než o zájmu či zaujetí bychom v těchto případech hovořili o obdivu nebo úžasu: *tomu [zlatému] stro-mu dluho se diwawffe [poslové]* TrojK 112b *inspeccione; lidé, kteří se tomu [jak byl sv. Erazim zachráněn hospodinem z rozpálené mosazné sukně] diwali a přitom stáli, volali jsú hlasy velikými* PasKaI N6b. V obou případech jde o zaměření pozornosti na pocit vyvolaný nějakým nevšedním jevem nebo zážitkem, jenž je vnímán a hodnocen někdy kladně, jindy záporně:⁵ *blaženým [se] nazývá, ktož k nim [světským marnostem] nepřihlédá, to jest, ktož se s libostí jim nediva, alébrž za ohavnost má* HusVýklB 118a; *diwayme se...Kristovi na kříži pověšenému a hled'me naň jako na knihy naše živé...otevřené* PříbrZamP 243a. Někdy je také akt smyslového vnímání provázen rozumovým rozbořem

¹ Tento článek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. 405/99/0540.

² Termínem stará čeština se označuje jazykový útvar užívaný na území Čech do r. 1500.

³ Srov. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., doplněné vyd., s. 60, podobně Slovník spisovného jazyka českého, I, s. 327.

⁴ Doklady citujeme a památky uvádíme v souladu se zásadami Staročeského slovníku uvedenými v publikaci Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

⁵ U těchto případů je ale nutné důsledně rozlišovat význam kontextový a význam lexikální.

vnímaného jevu, jak dokládá i latinský ekvivalent staročeského protějšku *contemplari*, *contemplare*: *on [Abrahámův služebník hledající nevěstu pro Izáka] pak díval se jí [Rebece] mlče, znáti chtie zdařil-li je(st) buoh cestu jeho, čili nic* BiblPraž Gn 24,21 (vzhledáše...na ni ~Ol, patříše...jí ~Pad) *contemplabatur díval se na ni a uvažoval; když bychom jedinku k téj světlé chvále andělské výsosti byli připuštěni a k tomu bydlci božských paprskův přijiti zaslúžili, kakú bychom žádosti...a libú paměti...vzpomínali a myslí přemietali, to v srdci majíc, tomu se dywagicz, až bychom se pak někdy v to podobenstvie i obrátili* Aug 86b *contemplando o tom rozvažující*.⁶

Pokud průvodní příznak citového zaujetí překročí určitou hranici a k vlastnímu procesu smyslového vnímání se připojí i citové hodnocení vnímaného děje subjektem, nabývá sloveso *dívatí se čemu* významu ‚divit se, podívat se čemu nebo komu, pociťovat údiv nad čím, kým‘: *tehdy on více poče se diwati přieliš, že by v takové studnici světla nalezl tmy nemilosti* Čtver 9a *mirata; jějie [sv. Kateřiny] múdrosti i jějie krásě dywaffe se netolik ciesař, ale všem lidem pro svú krásu divna bieše* PasMuzA 617; *dijwal se rozumem člověk...boží vysoké moci, múdrosti i dobrotě* ŠtítSvátA 88b *obdivoval se*. Jedná se o děj jiné kvality, než tomu bylo u předchozího významu – zatímco tam šlo především o samotné smyslové vnímání (‚dívání se‘), v tomto významu je zdůrazněn emoční prožitek subjektu (‚divení se, pociťování a případně i projevování údivu, podivu‘). Jiný je i latinský ekvivalent *mirari*.⁷

Pokud je subjektem projevený zájem stupňován do té míry, že ve významové struktuře lexému převládá složka citového vnímání a hodnocení nad aktem smyslového vnímání, osamostatňuje se nový význam ‚divit se, podívat se čemu, komu‘. Pokud je tento významový komponent naopak potlačen a neutralizován, konstituuje se na základě výchozího významu ‚dívat se na někoho nebo něco se zvýšeným zájmem, se zaujetím‘ význam nový vycházející pouze z aktu smyslového vnímání a blížící se významu novočeskému, a to ‚dívat se, hledět na něco nebo někoho‘: *sahá [kopie] k boku...až se strach diwati tomu* FlašRadaA 108b; *dobré jest, když jest stvořil buoh krásnú ženu, avšak diwati se krásě jějie nenie bezpečné, nebo blízko za tiem stojí požádanie jějie, a tu bude hříech* ChelěBoj 410a; *pomni..., žeť se tvój pán se vši ríší nebeskú tobě...diwa* PříbrZamP 144b. Od nám známého novočeského významu se tento staročeský odlišuje především vazbou: novočeské sloveso se pojí s předložkovým akuzativem, lokálem, instrumentálem a genitivem a zaznamenáme u něj vazby *na koho, co; po kom, čem;*, *za kým, čím;* *do čeho*, kdežto staročeské sloveso se spojuje výhradně s bezpředložkovým dativem a pouze výjimečně stojí bez předmětu nebo

⁶ V tomto případě se však spíše než o nový, plně konstituovaný samostatný význam jedná o pouhý zárodek nového významu.

⁷ Také Jan Gebauer ve svém Slovníku staročeském vykládá verbum *dívatí se* jako *dívatí se, podívatí se, rozjímat* a přidává německé ekvivalenty *schauen, bewundern, betrachten*.

se pojí s dativem předložkovým či s příslovečným určením: *vida pán, že se bře [Mojžiš], aby se diwal, povolal ho zprostřed kře* BiblPraž Ex 3,4 (*k ohlédanie ~Ol*) ad videndum; *neb z toho se rádi lidé diwagi, což bývá nad rozum, nad smysl lidský* RokLukA 71a. Také distribuce životného a neživotného objektu je v obou obdobích různá: zatímco novočeské sloveso se pojí s objekty životnými i neživotnými a pouze vazba *dívat se do čeho* je omezena na substantiva neživotná, u slovesa staročeského v tomto významu výrazně převažují doklady s objekty neživotnými: *dívat se bydlu, kráse, škodě, pravdě* apod., ale jen zřídka *dívat se nám, dívat se tobě*.

Ještě s jedním významem se u staročeského slovesa *dívati se čemu* setkáváme. Při potlačení aktivity subjektu se z významu ‚dívat se, hledět na co, koho‘ transformuje význam ‚přihlížet čemu, nečinně pozorovat, sledovat co, bez aktivní účasti se dívat na co; snášet, trpět co‘. Rozlišujícím faktorem tohoto významu je kompabilita, tj. lexikální obsazení valence *čemu* objektem vyjadřujícím nežádoucí děj: *nedávno sme tebe prosili [o pomoc]...věduce to zajisté, žeť se vám též přihoditi muože, budete-li trpěti a diwati se našemu zahubení* AlexPovB 258a; *k témužto lúpeži diwajice se [my Táborští], pravíte, že jsme toho nestavili* ListářRožmb 2,76 (1440); *neráčíte děle jeho záhubám dívati se* ArchČ 3,60 (1450). Žádoucí děj je v některých případech v kontextu přímo explicitně vyjádřen: *já již nemoha se tomu děle dívati, tomu velikému bezpráví s pomocí boží míním se jim brániti* ArchČ 14,160 (1468); *jestliže by ktožkoli sáhl...na...pana Jindřicha..., že se tomu dívati nechceme, ale JMti radni a pomocni býti chceme* ArchČ 9,343 (1479).

Jak je patrné, struktura slovesa *dívati se čemu* obsahuje v období staročeském mnohé sémý, jež u formálně totožného slovesa novočeského nenalézáme, a je schopna vyjádřit a popsat širší spektrum smyslových i emočních pochodů a stavů, než je tomu u slovesa novočeského.

2. Lexikální jednotky odvozené od slovesa *dívati se*

Ke staročeskému slovesu *dívati se* existovala celá řada odvozenin. Povšimněme si jenom těch slovotvorně nejbližších a nejrozšířenějších. Vidový protějšek *podívati se čemu* zachovává základní význam ‚podívat se, pohledět na co, zvl. se zaujetím‘ doplněný o figuru ‚věnovat pozornost čemu, komu‘: *utěšení, je-muž se jest libo podywyty* ŠtítBarlB 17 — fig.: *aby oni [protivníci]...raději se s námi svým služebníkóm podívali* ArchČ 3,34 (1446). Neslouží už k přímému vyjádření podivu nad něčím nebo někým,⁸ naproti tomu nově nabývá významu ‚s obdivem nebo uznáním popatřit na co nebo koho, zvl. ocenit co, koho božího‘: *že jsem...úmysl svůj odtáhla od zemských věcí, abych se nebeským věcem podíwala* Kruml 285; *podíwayme se dvojímu [tj. božství a člověčenství]* Rok-PostB 52 (*podívme se ~K*).

Substantivum verbale *dívanie* bylo značně rozšířeno a označovalo jednak vlastní, aktivně pojatou činnost transformovanou do nominální kategorie ‚dí-

⁸ K vyjádření dokonavého děje se používá sloveso *podíviti se*.

vání se, pohlížení na něco nebo někoho, pozorování něčeho nebo někoho⁹: *žádost duchovních věcí přeliš pase...v dywani obrazów, ornátów, kalichów a jiných příprav* HusVýklM 75b; *ó kterak nestydaté mnohé ženy ku pádu jsú často přicházely při diwanij rozličných her* TrojK 100a, jednak objekt této činnosti, tj. „podívanou, to, co stojí za podívání“: *oni nechavše přijímaní..., ustavili místo toho diwanj* BiskSvátA 90a; *tuť [při tanci sedláků] jest divné dívanie a milé přihlédanie* LyrVil 112; *bolestné djvání...co se děje v tomto království* Akta-Bratr 1,329a. Stejně jako u slovesa i zde se setkáme se zárodkem významu „rozjímání, rozvažování o čem“, který ovšem není vyjadřován pouhým substantivem verbálním, ale figurou *dívanie vzdviženú myslí*. Jeho užití je vázáno na jedinou památku, Zrcadlo sv. Augustina: *to vzdviženú myslí dywanye pravdě počíná se v životě tomto, ale v budúciem životě stojí věčností ústavnú* Aug 84b *contemplacio*; *ten dar dywanye vzdviženú myslí učistí srdce ote všie světské milosti a svatu učiní duši* Aug 84b. Okrajově je doloženo substantivum *dívanie* také ve významu „úžas, ustrnutí“: *budeš potupy a posmievanie príklad a dywanye v lidech, ješto okolo tebe jsú* BiblDrážď Ez 5,15 (*dívadlo* ~Lit, *odiva* ~Pad) *stupor*; *pro něžto [muže ozářené oslepujícím světlem] ty lotry strach veliký popade i dywanye* JeronM 56a.

Z dnešního hlediska poněkud nečekaný je staročeský význam substantiva *divadlo*. V souladu se svým slovotvorným významem toto neutrum, odvozené od slovesa *divati se* příponou *-dlo*, původně pojmenovávalo neobvyklou podívanou, tedy to, co stojí za podívání, to, co upoutá naši pozornost:⁹ *svět [se] dívá a pochycen jest tiem diwadlem jako bleskem anjelským* ChelčŠit^{177b}; *stanou u povětří volení boží, aby se mohli lépe podívati tomu diwadlu, kdyžto d'ábel, ta šelma, s svým tělem kvakne do horoucieho pekla* RokPostA 21b; *byli zlí knězie, nedbali chrámu božieho, než šli na túlačky a na diwadla* RokLukA 3b; *spectacula diwadla u tance neb u kolby* SlovKlem 61b. Teprve druhotně a mnohem později nabývá toto dějové abstraktum významu konkrétního a stává se označením místa, v tomto konkrétním případě budovy a vzápětí i celé instituce, kde se můžeme dočkat nějaké zajímavé podívané – srov. novočeské doklady *průčelí divadla bylo tou dobou ještě ve stínu; sešli se ředitelé všech pražských divadel*. Poprvé je tento nový význam písemně zaznamenán zřejmě Janem Amosem Komenským ve spisu *Dvěře jazykův otevřené: dívadlo otevřené jest, zavření [tj. jeviště] koltrami se opíná*,¹⁰ v době národního obrození pak už existují a fungují instituce-divadla v té podobě, v jaké je známe ze současnosti. Významový posun, k němuž u substantiva *divadlo* v průběhu jeho sémantického vývoje dochází – metonymický přenos jména abstraktního na konkrétní – je jedním z případů zpětného postupu tvoření slov, neboť obvykle vzniká výraz abstraktní z výrazu konkrétního. V případě opačném nezřídka

⁹ Tento význam se dochoval do nové češtiny jako expresivní, srov. *Slovník spisovného jazyka českého*, I, s. 327.

¹⁰ Český překlad byl vydán r. 1633.

původní význam abstraktní zaniká a do současnosti zůstává zachován pouze druhotný význam konkrétní.¹¹ Podobně je tomu i v případě neutra *divadlo*, u něhož původní staročeský význam sice nezanikl, ale přehodnotil se do významu expresivního.

3. Sloveso *diviti se*

Spolu se slovesem *divati se čemu* existuje ve staročeské době sloveso s částečně totožným významem, sloveso *diviti se*. Shodný kořen nás upozorňuje na možnou příbuznost obou sloves. Staročeské sloveso *diviti se* je obdobně jako verbum *divati se* dobře doloženo. Značný počet staročeských dokladů a příbuzných slov svědčí o jeho rozšířenosti a zakotvenosti v systému. Základním významem slovesa *diviti se* je ‚divit se, podívat se čemu nebo komu mimořádnému, neobvyklému, zvláštnímu, pociťovat údiv nebo překvapení nad něčím nebo někým, být udiven, překvapen‘: *když to dietě v svůj čas do školy dáno, tu v krátkém časě nade vše své rovně prospěl v svém učení, tak jež se jemu mistři dywiechu PasMuzA 328; bodlivého ježka užřev ještěř diwie se kuoži jeho Čtver 41a mirata; zvonové sami ot sebe zvoniechu. Uslyševše to lidé, přiběžechu diviece se tomu GualCtnostK 190*. Stejně jako sloveso *divati se čemu* se i verbum *diviti se* nejčastěji pojí s bezpředložkovým dativem, ale zatímco u slovesa *divati se* jsou jiné vazby doloženy jen zcela výjimečně, u slovesa *diviti se* zaznamenáme především v tomto významu celou řadu dalších typů spojení, např. *divi se do starých lidí, na to [vyřčené] se všickni diviechu, co se dywyte, že..., diviti se tomu, kterak... aj*. Okrajově doložený tvar *nediv* nelze hodnotit jako imperativum nereflexivního slovesa, jedná se o substantivum s větnou platností modální: ‚jaký div, není divu‘: *poněvadž hříchové rozmnoženi sou, tehdy nediv, že i kacírstva a bludové povstávají RokPostC159b*.

Modifikací výchozího významu slovesa *diviti se* je ‚obdivovat se něčemu nebo někomu, pociťovat a projevovat obdiv nad něčím, někým‘: *já se dívím tak múdrému muži OtcB 100b miror; viece diwie se [lidě] pěknosti, nežli ctie svátosti HusVýkLM 77b; aby se zde [tj. na zemi] diwil [člověk] v hlúpém těle veliké moci božské ŽidSpráv 139*. V tomto případě subjekt za pomoci slovesa *diviti se* projevuje své kladné pocity.

Oproti tomu pohled na něco strašného, mocného, obtížně zvladatelného či těžce překonatelného vyvolává v člověku pocity nepřijemné, negativní, stresující. Při spojení s objekty tohoto sémantického okruhu dochází k intenzifikaci sému ‚podiv‘ a sloveso *diviti se* nabývá významu ‚žasnout, trnout v údivu nebo úžasu nad čím nebo kým strašným, mocným, děsit se čeho, koho‘: *zvěděv Saul a svého lid israelelský řeč takú toho Philistea [tj. Goliášovu výzvu k souboji o svobodu Izraelců], dywiechu se a bojiechu velmi BiblOI 1Rg 17,11 stupebant; velmi se diuice [bratři při spatření peněz v pytli s obrokem] a smútivše vespolek BiblPad Gn 42,28 (užasše se ~OI) obstupefacti*. Sloveso *diviti se* užitě

¹¹ K dané problematice více I. Němec: Vývojové postupy české slovní zásoby, s. 135.

v tomto významu nalézáme především v biblických a nábožensky orientovaných textech.

4. Lexikální jednotky odvozené od slovesa *diviti se*

Shodné významy jako sloveso *diviti se* má též jeho derivát perfektivum *podiviti se*¹² vytvářející vidovou dvojici s imperfektivem *podivovati se*: *divit se*, *podiviti se* čemu mimořádnému, být udiven, překvapen: *Podywy se také tomu, že řekl [troufalost]* AlxV 1021; *Saber...podywuge se* VýklHebrL 221a *iurans*; nebo *užasnout*, *strnout* v údivu nebo úžasu, zvl. zděsit se čeho nebo koho: *Podywil se [přihlížející], ande zlato od oděnie hi ot ščitov, ...všady vnuž hořel(o)* LegJakK 22; *strachy se podywil* BiblDrážď Dn 3,91.

Také paradigmatická odvozenina *divenie* zachovává významy svého fundujícího slovesa a slouží k pojmenování podivu, podívování se a údivu: *však divenie nebývá z věci prve poznané* HusPostH 22b; *divili se tomu skutku, kterýž učinili, ...ale diwenie to vedlo je k neviere* RokJanB 119a, stejně jako obdivu: *to slovo milost velikú Kristovu ukazuje i diwenie o viere, jakou se divil, o viere centuriona* HusPostH 47a; *kteřá jest tato [církev], kterakého diwenie a chvály hodná* VýklŠal 57b *admiratio*, nebo úžasu a ohromení: *pro tu jistú věc [smrt sv. Jeronýma] by strach veliký a neslýchané dywenye mezi všemi lidmi* JeronM 55b *admiratio*; *naplnění sú strachem a diwenim z toho [zázračného uzdravení chromého]* BiblPraž A 3,10 (*počěhu se divně...diviti jako ohromení* ~Drážď, *dyuene a ohromenie* ~Ol) *stupore et extasi*. Doložena je také pleonastická stylistická figura *divit se divením, podivit se divením*: *divili sú se rodiče z mrtvých vstalé dívky* diwenym *převelikým* BiblPad Mr 5,42 (*podivili sú se rodičové dívky diwenim velikým* ChelčPost 275a) *obstupereunt stupore magno*. Podobně jako výchozí slovesa *diviti se* a *diviti se* se částečně významově překrývají i jejich paradigmatické odvozeniny *divanie* a *divenie*.

5. Substantivum *div*

Funkci synchronního spojovacího článku mezi oběma staročeskými slovesy plnilo substantivum *div*. Znamenalo *údiv*, *podiv*, *divení*: *vyvěšen byl [Vergilius] z věže v truhle na dív každému* sem BelA 164a; *tato panna [tj. Kateřina], z něžto duch buoží mluví, k takému nás [pohanské mudrce] dywu připravila, jež proti Jezu Kristu nic neumieme říci* PasMuzA 619; *slepotě lidské nenie dív, že nemiluje spasitele, dobrodince svého* ChelčPost 145a, nebo také častěji *div*, *neobyčejný*, *podivuhodný* *zjev*, *úkaz*; *zázrak*: *tehda králová tam přisedši a veliké dywy, ješto apoštol činieše, uzřevši* PasMuza 43; *na hoře Vítkově...po učiněném divu nebeském skrze vítězství nad nepřátely...Žižka...hrádek zdmi mnohými...ohradil* BřezKron 389 *miraculoso*; *ale dywem božie moci anděl jej [s. Petra] z okov a z žaláře vyvedl* ŠtitSvátA 233a. I u tohoto substantiva může

¹² Ojedíněle je doloženo též nereflexivní *podiviti*, srov. *Abialon Podywuge nebo podivienie* VýklHebrL 177b.

dojít k intenzifikaci sému ‚podiv‘. Substantivum pak označuje úžas, úděs: *uslyšav ty řeči..., že by točíš na dyw byly slova tato a na poklamanie* BiblOI 4 Rg 22,19 (u *diwadlo* ~Lit, v *strach* ~Praž) in *stuporem*; *když jest opatřila [Sába] moudrost Šalamúnovu i duom..., dyuem bieše v nie dušě ztrnula* BiblOI 2 Par 9,4 (pro *veliké dívanie nejmějieše v sobě dále duchu* ~Lit, *niebieše pro diwenie viece v nie duchu* ~Pad) *prae stupore ultra*.

6. Etymologie lexikálních jednotek *div*, *dívati sě*, *diviti sě*,¹³ kmenoslovná analýza sloves *dívati sě* a *diviti sě* a jejich zařazení do systému staročeských slovesných opozic

Budeme-li se zabývat otázkou původu substantiva *div* a verb *dívati sě*, *diviti sě*, zjistíme, že substantivum *div*, psl. *divъ*, je všeslovanské a má tudíž četné slovanské responze: skl. a č. *div*, hl. *dziw*, dl. *ziw*, pom. *ziw*, p. *dziw*, br. n. *dziva*, ukr. *dyv*, r. arch. dial. *div*, vše ve významu ‚div, zázrak‘; ‚úžas‘. Všeslovanské je též adj. *divný*, psl. **divъnъ*, stejně jako sloveso *diviti sě*¹⁴. Etymologové jsou nejednotní, pokud jde o výklad původu tohoto slova, a liší se i v názorech na vzájemný slovotvorný vztah výrazů *divъ*¹⁵ a *diviti sě*.

Substantivum *divъ* část etymologů (Miklošič, Trautmann, Vasmer, Pokorný aj.) vykládá z ie. kořene **dei-* ‚zářit‘. Někteří ze zastánců této teorie (Trautmann, Georgiev, Skok) přitom pokládají za primární substantivum **divъ*, které je pokračováním ie. **deiuos* a souvisí se staroindickými, latinskými, staroiránskými a jinými výrazy označující boha nebo něco božského. Sémantický vývoj v tomto případě rekonstruuji jako ‚zářící‘ → ‚božský‘ → ‚úžasný‘, což vede k závěru, že sloveso bylo derivováno od substantiva za pomoci kmenotvorné přípony *-i-* sloužící v době praslovanské mj. právě k derivaci sloves od podstatných jmen.¹⁶ F. Kopečný a J. Holub soudí, že od primárního substantiva *divъ* byla odvozena slovesa dvě: *diviti sě* a *dívati sě*.¹⁷ Podle tohoto názoru by tedy obě slovesa měla společné východisko, substantivum *divъ*. Derivace slovesa od substantiva příponou *-a-* nebyla v praslovanštině sice příliš častá, ale byla možná. Průvodním jevem derivace touto příponou bylo dloužení kořeného vokálu, odtud tedy ono dlouhé *i* v kořeni staročeského slovesa *dívati sě* na rozdíl od krátkého *i* u slovesa *diviti sě*. Zvratné zájmeno *sě* vyskytující se u obou sloves je průvodním znakem intransitivnosti.

¹³ Etymologický výklad o původu těchto slov přejímáme z Etymologického slovníku jazyka staroslověnského zpracovaného etymologickým oddělením Ústavu pro jazyk český se sídlem v Brně.

¹⁴ To chybí pouze v lužických jazycích.

¹⁵ Ve staroslověněštině (a obdobně i v jiných slovanských jazycích) kromě m. *divú* ‚div, podiv, úžas‘ existovalo i n. *divo* ‚div, zázrak‘. Sr. Slovník jazyka staroslověnského, I, s. 479.

¹⁶ K postavení a významu kmenotvorného formantu *-i-* viz práce I. Němce a D. Šlosara uvedené v seznamu odborné literatury.

¹⁷ Srov. J. Holub – F. Kopečný: Etymologický slovník jazyka českého, s. 101.

Další ze zastánců výkladu slov *divz*, *diviti se* z ie. kořene **dei-* ‚zářit‘ (Pokorný, Slawski, Bezlej) pokládají za primární sloveso a sémantický vývoj rekonstruují do podoby ‚zářit‘ → ‚dívat se‘ → ‚divit se‘ → ‚úžas, zážrak‘. Substantivum *divz* hodnotí jako deverbální substantivum odvozené desufixací, tj. odsunutím kmenotvorné přípony a koncovky, od verba *diviti se*. Doplňme, že od něj by pak sekundárně bylo odvozeno sloveso *divati se*.

Zcela jiný výklad vychází od ie. kořene **dheiH-* ‚dívat se‘ a předpokládá primární postavení slovesa *divati se*. Sémantický vývoj by v tomto případě vypadal takto: ‚dívat se‘ → ‚podívaná, div‘ → ‚divit se‘ a našel by vyjádření v derivační řadě *divati se* → *div* → *diviti se*. Zastánci této teorie jsou Fick, Meillet, stejně vysvětlují a usouvztažňují sledovaná slova i Machek, Zubatý, německý Archiv für slavistische Philologie či ruský Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Substantivum *divz* lze tedy opět klasifikovat jako desufixální deverbativum, odvozené v tomto případě ovšem od slovesa *divati se*. Od substantiva *divz* je pak dále derivováno sloveso *diviti se*. Jak naznačuje stav v západoslovanských jazycích¹⁸ a situace i sémantická diferenciacie obou sloves ve staré češtině, lze tuto teorii považovat za reálnou.

Blíže se etymologií slovesa *divati se* zabýval V. Machek.¹⁹ Uvádí, že sloveso *divati se* souvisí se staroindickým kořenem *dhī-* ‚pozorovat něco, hledět na něco, přemýšlet o tom‘. Slovesné tvary odvozené od tohoto kořene mají v indoíránských jazycích reduplikovaný kořen *dī-dhya*, *dī-dhay*, zatímco odvozeniny jmenné zůstávají zpravidla bez reduplikace. Vzhledem k reduplikaci a významu kořene v indoíránských jazycích lze předpokládat, že původní praslovanské *divajo divati (se)* vyjadřovalo intenzivní zaujetí objektem a znamenalo ‚hleděti na něco se zvláštním účastenstvím, se zvláštním zájmem, zálibou‘. Tomuto Machkem rekonstruovanému praslovanskému významu odpovídá také výchozí význam staročeského *divati se* ‚dívat se na někoho nebo něco se zvýšeným zájmem, se zaujetím‘, kdežto u některých dalších staročeských významů a v následném novočeském vývoji slovesa *divati se* je již významový komponent ‚intenzivní zaujetí objektem‘ silně oslaben, ba téměř potlačen.

Rekonstruovaný praslovanský význam lze doplnit a podpořit analýzou slovo-
tvorné struktury praslovanského slovesa. Podle Machka je psl. *divajo divati (se)* frekventativem k **dijo* **diti*. Z dnešního – a ostatně i staročeského – hlediska se jedná o nemotivované sloveso, protože není zachováno žádné fundující slovo, které by mohlo sloužit jako slovo-
tvorný základ. Z etymologického hlediska však jde o sloveso odvozené, o deverbativum modifikačního charakteru. Nabízí se otázka, zda toto deverbativum bylo odvozeno formantem *-a-*, nebo zda vzniklo spojením otevřeného kořene *di-* s variantním kmenotvorným for-

¹⁸ Kromě češtiny nalezneme sloveso *divati se* také ve slovenštině: *divat' sa*, hornolužičtině: *džiwać* a ukrajinštině: *dyvyty sja*.

¹⁹ V. Machek: Etymologický slovník jazyka českého, s. 119.

mantem formantu *-a-*, formantem *-va-*.²⁰ Jak prokázal D. Šlosar, „kmenotvorné infinitivní téma sloves má z hlediska funkčního stejnou povahu jako slovotvorný sufix u ostatních slovních druhů. Jeho funkcí je vyjadřovat přinejmenším vztah k fundujícímu slovu, popř. i druh vztahu, u sloves nemotivovaných pak slovesný vid“.²¹ Kmenotvorný slovesný formant tedy neslouží k pouhé derivaci, ale je i nositelem významu. Po stránce formální byla východiskem formantu *-va-* derivace od sloves s infinitivním formantem *0*. Po stránce významové sloužily formanty *-a-*, *-va-* k vyjádření imperfektivního vidu, formant *-va-* byl také nositelem příznaku iterativnosti a frekventativnosti.²² Na základě těchto skutečností a Machkova předpokladu, že sloveso *divati se* je svým původem frekventativum, tedy můžeme určit, že sloveso *divati se* bylo odvozeno formantem *-va-*, nikoliv formantem *-a-*.

Je zřejmé, že staročeské sloveso *divati se* prostřednictvím substantiva *div* slovotvorně souvisí se slovesem *diviti se*. Nabízí se tedy otázka, jakým způsobem se dvojice slovotvorně synchronně usouvztažněných staročeských sloves *divati se* – *diviti se* zapojuje do systému staročeských verbálních kmenoslovných opozic, příp. jaké je její postavení v tomto systému.

Dvojice sloves *divati se* – *diviti se* je dvojice *a*-kmenová a *i*-kmenová. Ve staré češtině existovala řada dvojic *i*-kmenových a *a*-kmenových sloves se shodným slovotvorným základem. Nalezneme dvojice s oběma členy neprefigovanými (*chytiti* – *chytati*, *hliti* – *hltati*, *hoditi* – *házeti*, *skočiti* – *skákat*), stejně jako opozice sloves prefigovaných (*přemluviti* – *přemlúvati*, *podstúpiti* – *podstúpati*). Změnou kmenotvorného sufixu, jež je v některých případech ještě dále doprovázena prefixací, dochází u těchto sloves ke změně vidu a vzniku vidové dvojice.²³ U prvního, neprefigovaného typu se u převážné části slovesných dvojic jedná o protiklad momentálnosti a iterativnosti, druhá opozice je čistě vidová. Situace ve staré češtině je výsledkem vývoje praslovanského, kdy *a*-kmenový formant a jeho *ja*-kmenová a *va*-kmenová varianta byly jedinými prostředky imperfektivizace²⁴ a byly proto hojně využívány k tvoření imperfektiv od ostatních kmenů. Jedna z výsledných opozic, ona námi zmiňovaná opozice primární *i*-kmenové perfektivum – sekundární *a*-kmenové imperfektivum byla v praslovanštině vysoce produktivní. Ve staré češtině tento typ již produktivní není, pouze přžívá.²⁵ Dvojice neprefigovaných staročeských sloves *divati se* – *diviti*

²⁰ Kmenotvorný formant *-a-* se v praslovanštině vyskytoval ještě ve variantách *-va-* a *-ja-*.

²¹ D. Šlosar: Slovotvorný vývoj českého slovesa, s. 62.

²² Tento význam formantu *-va-* se výrazně prosazuje především v historických obdobích jazyka a je centrálním komponentem významu v období novočeském.

²³ Ke konstituování kategorie vidu viz I. Němec: Kategorie determinovanosti a indeterminovanosti jako základ slovanské kategorie vidu. *Slavia*, 25, 1956, s. 443 – 495; I. Němec: Geneze slovanského systému vidového. Praha 1958 aj.

²⁴ Srov. D. Šlosar: Slovotvorný vývoj českého slovesa, s. 44.

²⁵ Tamtéž, s. 45 a 49.

sě se tomuto modelu ale vymyká, třebaže se jedná o odvozeniny od stejného kořene lišící se kmenotvornou příponou, přičemž jedno sloveso je *a*-kmenové, druhé *i*-kmenové, obě slovesa se užívají ve stejné době a jsou si významově blízká. Ale v případě sloves *divati se* – *diviti se* se nejedná o vidové protějšky ani o protiklad momentálnosti a iterativnosti. Obě sledovaná slovesa jsou intranzitivní iterativní imperfektiva. Také slovotvorná motivace v jejich případě neprobíhá tak, jak je obvyklé u zmiňovaného slovotvorného typu, kde vychází je *i*-kmenové perfektivum a od něho se odvozuje *a*-kmenové imperfektivum. V tomto případě je motivační vztah mezi oběma slovesy zprostředkovan substantivem *div* sloužícím jako spojovací slovotvorný článek mezi oběma slovesy. Obdobně není možné slovesa *divati se* – *diviti se* přiřadit k některé další systémové slovesné opozici založené na modifikaci obecného slovesného děje, např. k opozici tranzitivnost – intranzitivnost, násobenost – nenásobenost děje atd. V češtině nalezneme jen několik málo dalších případů koexistence synonymních sloves *a*-kmenových a *i*-kmenových, u nichž není změna kmenotvorné přípony provázána změnou vidu.²⁶ Takovéto dvojice sloves se jen okrajově začleňují do systému slovesných kmenoslovných opozic a stojí na jeho periférii. Rozdíl, jenž mezi oběma slovesy – v našem konkrétním případě mezi slovesy *divati se* a *diviti se* – je a jenž se po stránce formální projevuje ve volbě různé kmenotvorné přípony, se nepromítá do změn v rámci obecně slovnědruhového významu, ale zůstává omezen na odlišnosti zakotvené v sémantické struktuře obou usouvztažněných lexikálních jednotek. Významová blízkost obou sloves přitom vychází už z významu společného kořene obou lexémů.

7. Závěrečné shrnutí

Ve staré češtině existují slovesa *divati se* a *diviti se* vedle sebe, obě slouží k vyjádření údivu, u obou výrazně převažuje dativní vazba. Jedná se o slovesa mající společné etymologické východisko. Jejich základní staročeské významy zachovávají předhistorický praslovanský stav a jsou si velmi blízké. U slovesa *divati se čemu* dochází v období staročeském k obohacení významové struktury o nové významy, jež se od původního etymologického a základního staročeského významu stále více vzdalují a stále více posouvají sloveso *divati se* směrem ke slovesům smyslového vnímání. Tento vývoj nakonec vrcholí tím, že původní etymologický význam slovesa *divati se čemu* v době přechodu od stádia staročeského ke stádiu novočeskému zaniká, sloveso přejímá analogicky podle jiných sloves téhož sémantického typu akuzativní vazbu *divat se na koho*, co²⁷ a definitivně přechází do kategorie verb vivendi.

Pod tlakem vnitrojazykových snah o úspěšnost a funkčnost, jež jsou spojeny s tendencí eliminovat nefunkční, nepotřebné lexikální jednotky shodného nebo blízkého významu, které se neliší ani průvodními významotvornými kom-

²⁶ Jako další příklad můžeme uvést dvojici sloves *bušiti* a *bouchati*.

²⁷ Srov. např. *hledět na koho*, *co*, *pohlížet na koho*, *co*, *koukat se na koho*, *co* apod.

ponenty, tedy dochází u staročeských sloves *divati se čemu*, *diviti se čemu* k postupnému oddalování a rozlišování významů. U slovesa *divati se čemu* zanikají významy ‚divit se, podívat se čemu nebo komu neobvyklému, mimořádnému, pociťovat údiv nad kým nebo čím‘ a ‚dívat se na někoho nebo něco se zvýšeným zájmem, se zaujetím‘ a sloveso slouží pouze jako sloveso smyslového vnímání. Význam ‚divit se, podívat se čemu nebo komu neobvyklému, mimořádnému, pociťovat údiv nebo překvapení nad čím, kým, být udiven, překvapen‘ je nadále vyjadřován pouze slovesem *diviti se čemu, komu*.

Tento proces postupné funkční diferenciaci neprobíhá pouze na úrovni sémantické, ale je provázen také formálními prostředky. Původní staročeská prostá dativní vazba vlastní oběma slovesům je u slovesa *divati se* v mladších vývojových obdobích nahrazena předložkovou vazbou akuzativní *divati se na koho, co*, případně dalšími předložkovými vazbami nedativními *divati se po kom, čem; za kým, čím; do čeho*, kdežto sloveso *diviti se* zachovává i nadále dativní vazbu *diviti se čemu, komu*.

Významová diferenciaci, k níž došlo v průběhu času u sloves *divati se* a *diviti se*, není ničím neobvyklým – jazyk jako systém a prostředek dorozumívání se brání tomu, aby v jeho rámci existovala dvě slova se shodným významem, totožnými významovými komponenty denotačními i konotačními a stejnými prvky formálními, tj. se stejnou valencí. Pod vnitřním tlakem systému dochází ke vzniku a posílení rozdílů významových (oddálení významů obou sloves spojené se zánikem původního etymologického významu slovesa *divati se*) i formálních (rozlišení původně totožných vazeb). Obě lexikální jednotky zůstávají zachovány, každá však ve vlastním specifickém významu.

Literatura

- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov. Praha 1962.
 GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého. III.2. Tvarosloví; Časování. IV. Skladba. Praha: Česká grafická akc. společnost Unie 1909 a Česká akademie věd a umění 1929.
 GEBAUER, J.: Slovník staročeský. I. 2. vyd. Praha: Academia 1970.
 Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Tom 5. Moskva 1974.
 Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Sešit 3. Praha: Academia 1992.
 HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952.
 KOPEČNÝ, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. Praha: Academia 1981.
 LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1986.
 MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971.
 NĚMEC, I.: Genese slovanského systému vidového. In: Rozpravy ČSAV, roč. 68. Praha: Nakl. ČSAV 1958.
 NĚMEC, I.: Iterativnost a vid. In: Slovo a slovesnost, 19, 1958, s. 189 – 200.

NĚMEC, I.: Vznik a vývoj vidu v souvislosti s vývojem tvoření slovesných kmenů. In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1958, s. 137 – 150.

NĚMEC, I.: K studiu soudobého kmenoslovného systému českého slovesa. In: Slovo a slovesnost, 22, 1961, s. 107 – 120.

NĚMEC, I.: Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa. In: Informační bulletin pro otázky jazykovědné, 5, 1964, s. 5 – 14.

NĚMEC, I.: Hlásokoslovné předpoklady produktivity slovotvorných formantů v češtině. In: Slovo a slovesnost, 32, 1971, s. 217 – 224.

NĚMEC, I.: Rozdíl mezi vidovými dvojicemi na *-it'* : *-at'* a *-it'* : *-ovat'* v slovenštině. In: Jazykovedné štúdie, 12, 1974, s. 96 – 102.

Průruční mluvnice češtiny. Brno: nakladatelství Lidové noviny 1995.

Slovník jazyka staroslověnského. I. Praha: Academia 1966.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., doplněné vyd. Praha: Academia 1994.

Slovník spisovného jazyka českého. I – IV. Praha: Academia 1960 – 1971.

ŠLOSAR, D.: Slovotvorný vývoj českého slovesa. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1981.

Pol'ský dialektológ Zdislav Stieber a jeho výskum sotáckych nárečí

Viera Kováčová

Filozofická fakulta KU, Ružomberok

Napriek tomu, že prvé zmienky o sotáckych nárečiach – i keď značne nepresné – sa objavujú v prvej polovici 19. storočia v prácach Jána Kollára a Pavla Jozefa Šafárika (Kollár – Šafárik, 1988, s. 17; Šafárik, 1837, s. 59), slovenská dialektológia do začiatku tridsiatych rokov 20. storočia nepovažovala sotácku nárečovú oblasť, rozprestierajúcu sa v severovýchodnom Zemplíne, za samostatne vyčlenenú časť východoslovenských nárečí.

Ani Samo Czambel, ani Václav Vážný nepostrehli osobitité črty sotáckych nárečí, a tak ukážky nárečových textov zo sotáckeho areálu (Czambel – Udavské, Koškovce, Papín, Dlhé nad Cirochou; Vážný – Udavské) zaradili do „podrečia“ zemplínsko-užského (Cambel, 1906, s. 384 – 390; Vážný, 1934, s. 305).

S. Czambel, ktorý výskum v severovýchodnom Zemplíne uskutočnil osobne, tvrdil: „*Hovoriac o rôznení reči slovenskej v Zemplínskej nemám čo povedať osobite o „sotáčtine“*“ (Czambel, 1906, s. 123).

Tento Czambelov názor neskôr podrobili kritike Jozef Liška (Liška, 1944, s. 21 – 22) a Vlado Uhlár (Uhlár, 1987, s. 234 – 235). Uhlár poukázal predovšetkým na to, že Czambel nevenoval pozornosť takým špecifickým črtám sotáckych nárečí, akými sú výslovnosť zadného *y*, zúžených samohlások a mäkkostná konsonantická korelácia (Uhlár, 1987, s. 234).

Systematický výskum sotáckych nárečí v druhej polovici tridsiatych rokov začal uskutočňovať Ján Šarga, rodák zo sotáckej oblasti, ktorý na základe zistených nárečových javov vnútorne rozčlenil areál sotáckych nárečí na skupinu podvihorlatskú (juhovýchodnú) a skupinu polaboreckú (severnú) (Šarga, 1940, s. 205).

Na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia na východnom Slovensku robil výskum nárečí poľský dialektológ Zdislav Stieber. Hlavným cieľom výskumu bolo argumentmi podporiť a dokázať hypotézu o poľskom pôvode východoslovenských nárečí. Táto hypotéza bola vyvrátená v polemikách a diskusiách o pôvode východoslovenských nárečí (J. Stanislav, N. van Wijk, J. Liška). Na základe výskumov sa dokázalo, že východoslovenské nárečia sú od pôvodu slovenské a že javy, o ktoré sa Stieber opieral, sú iba lexikálnymi výpožičkami (Liška, 1944, s. 20).

V jednej zo svojich prác Stieber uverejnil vlastné zistenia určitých podobností nárečí západného Abova, ktoré osobne preskúmal, s nárečím sotáckej obce Jablň v oblasti pri Humennom, ktorého znaky mu sprostredkoval študent práva Ján Gazdík, jablňský rodák (Stieber, 1935).

Porovnaním znakov dialektu uvedenej obce so znakmi nárečí západoabovských obcí Rudník a Poproč sa pokúsil aj o vysvetlenie tejto skutočnosti kolonizačnou vlnou obyvateľstva z východného Zemplína (Stieber, 1933, s. 148 – 149; Stieber, 1935, s. 63). Z. Stieber ako spoločné znaky sotáckej obce Jablň a západoabovských obcí Rudník a Poproč uvádza: 1. výskyt zúžených vokálov *ę*, *ɔ*, 2. zachovanie mäkkých spoluhlások *ɨ*, *ɛ*, *ɔ*, *ɨ*, *ɛ*, *ɔ*, *ɨ*, *ɛ*, *ɔ*, 3. výskyt *ä*, 4. typ *dobroho*, 5. prípona *-ok*, 6. zámena *tot*, *kotri* (Stieber, 1935, s. 63).

Na základe výskumov Ladislava Bartka v západoabovskej oblasti sa ukazuje, že Stieberove tvrdenia o výskyte sotáckych, resp. zemplínskych prvkov v nárečiach obcí Rudník a Poproč boli spoľahlivé, ba dokonca, že územie výskytu týchto prvkov je o niečo väčšie ako uvádza on (Bartko, 1988, s. 194).

Opis hláskoslovného systému obce Jablň Z. Stieber podáva na základe informácií jediného informátora. Sám si uvedomoval, že tieto nárečové údaje nie sú postačujúce na podrobnú charakteristiku nárečia obce. Je však zaujímavé, že mu umožnili pomerne presne zachytiť základné znaky skúmaného nárečia vo vokalickom a konsonantickom systéme.

Zo špecifických znakov sotáckych nárečí v hláskosloví si všima zachovanie rozdielu *i:y*, výslovnosť zúžených vokálov *ę*, *ɔ*, ktoré zaznamenával znakmi *ě*, *ō*, výslovnosť *ä* a výskyt mäkkých konsonantov.

V prehľade vokálov tvoriacich samohláskový systém jablňského nárečia vymenúva samohlásky *i*, *y*, *ę*, *ɔ*, *o*, *ɔ*, *u*, nie však samohlásku *a*, ktorú v prehľade vokálov tvoriacich trojuhelníkový systém jablňského nárečia zabudol uviesť, no pri charakteristike jednotlivých vokálov už konštatuje: „*Pozatem mamy a w ar = ɨ: štvartok, zarno, kark etc., wreszcie w grupach trat, tlát: krava, xlapec etc.*“ (Stieber, 1935, s. 61). Neuvádza však, že vokál *a* býva v opisovanom nárečí i za psl. *a* (napr. *dal'ako, gači, grajčar, vojak*), *ɛ*, *ɛ* (napr. *bačka, xabz, jadan, l'an*), *ę*

(napr. *lahnuc, mešac, nacahnuc, stoja, užac, zajac*), *e, ě* v krátkej i dlhej pozícii (napr. *blaxa, cmar, čarny, daľako, ľad*).

Spomedzi trojice zúžených vokálov vyskytujúcich sa v sotáckych nárečiach (*a, e, o*) Stieber zachytil výslovnosť zúžených hlások *e, o*, ktoré zaznamenáva v slovách *popěl, vižěl, xcěl, přiběx, věra, květka, xlěu, koň, pqt, hqra* a i. (Stieber, 1935, s. 61), výslovnosť *a* v jablonskom nárečí nezaznamenal. Výskyt zúženého vokálu *a* v sotáckej nárečovej oblasti bol totiž obmedzený. Na konci tridsiatych rokov zachytil výslovnosť *a* vo viacerých sotáckych obciach J. Šárge, v obci Jablůň však výskum neuskutočnil (Šárge, 1940, s. 231). V súčasnosti na základe výskumov môžeme tvrdiť, že výslovnosť *a* v sotáckej nárečovej oblasti definitívne ustúpila v prospech výslovnosti *a*.

Na celom sotáckom nárečovom území sa vo výslovnosti zachoval rozdiel *i:y*, ktorý Stieber zachytil i v Jabloni (*milosc, kuňica, šivi – ryba, mydlo, slyza*; Stieber, 1935, s. 61). Zachovávanie výslovnosti zadného *y*, ktoré „*jest nieco różne od polskiego, tylniejsze, podobne do rosyjskiego, może lepiej byłoby oznaczać tę głoskę znakiem Ы*“ (Stieber, 1935, s. 61), zaznamenáva i po spoluhláskach *š, ž* (*šydlo, u xyžy, žyła* a i.), neuvádza však, že vokál *y* v opisovanom nárečí môže stáť i po konsonantoch *c, č* (*cygan, ľiscy, paropcy*).

Sotácke nárečia sú známe bohatou mäkkostnou koreláciou (napr. v nárečí Dlhého nad Cirochou sa vyskytuje 13 mäkkostných párov). Stieber pre Jablůň uvádza mäkké spoluhlásky *b, p, m, v, r, l, ň, č, š, ž, k* a zmäknuté spoluhlásky *ć, ź*.

S uvedenou charakteristikou fonologického systému – s malými výhradami – možno súhlasiť. Výhrady sa týkajú najmä dvoch prípadov.

V prvom prípade ide o podobu slova *piatok*, ktoré zaznamenal ako *p^oátok*. Keďže v iných slovách používa grafému *ä*, uvedený príklad naznačuje, že mal na mysli nejakú inú samohlásku, ktorú bližšie nešpecifikuje. Navyše dĺžňen na *a* signalizuje označenie kvantity. Na túto nedôslednosť poukázal vo svojej práci už J. Liška, ktorý – hoci sám bol zástancom existencie kvantity v sotáckych nárečiach – v tejto pozícii dlhú samohlásku vylučuje a uvádza za nosovku *ę* striednicu *ä* (Liška, 1944, s. 35 – 36).

Druhá výhrada sa týka Stieberovho tvrdenia, že mäkké *ś, ź* sú identické s poľskými sykavkami. Na túto tézu, ktorú Stieber rozvinul aj v ďalších svojich prácach, opäť zareagoval J. Liška a poukázal na to, že zachovanie mäkkých sykaviek vo východnej slovenčine nie je znakom poľským, ale výsledkom domáceho vývoja mäkkostnej korelácie (Liška, 1944, s. 51).

S istými nezrovnalosťami sa stretneme aj pri Stieberovom zapisovaní slov, napr. slovo *streda* zachytil v podobe *strāda* (Stieber, 1935, s. 62), a nie *štrāda*. V tomto prípade by však mohlo ísť aj o tlačovú chybu.

Nepresnosti v Stieberovom opise fonologického systému obce Jablůň môžeme pripísať jeho úsiliu dokázať poľský pôvod východoslovenských nárečí, ako aj tomu, že v obci Jablůň neuskutočnil výskum osobne.

Od publikovania práce Z. Stieberta uplynulo už 65 rokov, preto treba rátať s tým, že v jablonskom nárečí mohli nastať určité zmeny. Zreteľné prispôbo-

vanie vokalického systému všeobecnejšiemu východoslovenskému stavu je viditeľné napríklad pri zúžených vokáloch *ę*, *q* a pri samohláske *ä*. Pôvodné *q* sa nahrádza vokálom *u* (*vóz* – *vuz*, *hnqj* – *hnuj*, *pqd* – *puđ*), pôvodné *ę* vokálmi *i* (*mľęko* – *mľiko*, *hveżda* – *hvizda*, *żęuka* – *żyuka*), resp. *e* (*kameņę* – *kameňe*, *sumeņę* – *sumeňe*). Podobné tendencie zaznamenávame i pri samohláske *ä*, ústup výslovnosti *ä* sme zachytili v slovách *drevo* (*drävo*), *hreda* (*hräda*), *meso* (*mäso*), *med* (*mäd*), *ňevesta* (*ňevästa*), *pec* (*päc*), *ponżelok* (*ponžälok*), *šekera* (*šekära*), *šťreda* (*šťräda*), *švekra* (*šväkra*). Z hľadiska súčasného nárečového stavu obce Jablň si pozornosť zasluhuje i expanzia celovýchodoslovenského *co*, ktoré začína vytláčať pôvodnú sotáčku podobu *so*, napr.:

Doxtor mi poväda, že baba ňevytrimaju, no ta aľe uš so zrobu, sebe dumam, ta tam ju poxovaju.

Aľe co še bandurki kopaľi, ta ostavaľi, ľam co jadna prišla domu podojic, hento šyto na poľu buľo.

Napriek určitým výhradám k Stieberovej charakteristike hláskoslovného systému obce Jablň dokázal Stieber v hláskosloví na základe prehovoru jediného informátora postrehnúť základné črty nárečia (*i:y*, *ę*, *q*, *ä*, mäkké konsonanty), ktoré tento dialekt odlišovali od nárečí Šariša a Spiša, známych Stieberovi z vlastného terénneho výskumu.

A tak napriek tomu, že Stieber nepracuje s označením sotácke nárečia (napokon jazykový znak – zámeno *so*, podľa ktorého sotácke nárečia dostali svoje pomenovanie, si nevšíma) a všeobecnejšie hovorí o „*dialektach ślowackich Zemplina*“ (Stieber, 1935, s. 60), môžeme jeho pokus o charakteristiku nárečia obce Jablň z polovice tridsiatych rokov 20. storočia považovať za cenný príspevok k výskumu sotáckych nárečí.

Literatúra

BARTKO, L.: Stieberov výskum abovských nárečí na východnom Slovensku. In: *Studia linguistica Polono – Slovaca*. 1. Red. K. Rymut et al. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1988, s. 189 – 196.

CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906. 624 s.

KOLLÁR, J. – ŠAFÁRIK, P. J.: *Piesne svetské ľudu slovenského v Uhorsku*. Bratislava: Tatran 1988. 376 s.

LIŠKA, J.: K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. Turčiansky Sv. Martin 1944. 83 s.

STIEBER, Z.: Ze studjów nad dialektami wschodniosłowackimi. In: *Lud Śłowianski*, 3, 1933, s. 140 – 151.

STIEBER, Z.: Przyczynek do dialektologii Zemplina. In: *Sborník Matice slovenskej*, 13, 1935, s. 60 – 63.

ŠAFÁRIK, P. J.: *Slovanské starožitnosti*. Praha 1837. 480 s.

ŠÁRGA, J.: Zprávy o štúdiu „sotáckeho“ nárečia. In: *Carpatica*, 1, 1940, zv. 2/A, č. 3, s. 204 – 241.

Priezvisko ako funkčný člen živého osobného mena

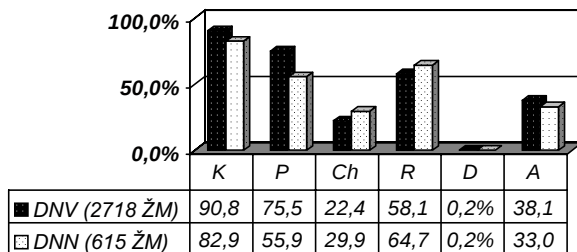
Iveta Valentová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

S termínom živé meno môžeme pracovať od uzákonenia priezvisk počas jozefinských reforiem (1781). Keďže tým sa relatívne uzatvoril aj inventár úradných priezvisk, nielen krstných mien, úradná pomenovacia sústava postupne začala strácať prioritnú identifikačnú funkciu v rámci užšieho spoločenského úzu. Rovnakým priezviskom sa totiž začali pomenúvať už aj nepríbuzné osoby. Živé osobné mená (ŽM) sa stali riešením vzniknutej situácie a dodnes sa v rôznej miere používajú na vidieku v neúradnom, respektíve poloúradnom styku.

Zamerali sme sa na výskum živého pomenúvania v hornonitrianskej oblasti. Ako vzorku sme si vybrali obce Diviacka Nová Ves (DNV) a Diviaky nad Nitricou (DnN). Pri heuristickom výskume a spracúvaní materiálu sme vychádzali z teórie modelovania obsahovej (designatívnej) stránky ŽM V. Blanára, ktorý sústavu ŽM chápe ako systém antroponymických modelov, v ktorých sa prejavujú špecifické onomastické črty (1978, 1983). Antroponymický pomenovací model (PM) sa skladá z obsahového modelu (designácie), motivačného modelu – antroponomastickej motivácie a slovtvorného modelu, ktorý charakterizuje jazykovú stránku ŽM. PM obsahuje v rôznych kombináciách nasledujúce funkčné členy (FČ): krstné (rodné) meno (K), priezvisko (P), individuálnu charakteristiku (Ch), živé rodinné meno (R), živé meno domu (D) a apelatívny člen (A). Každý z nich sa vyznačuje určitými sémantickými príznakmi.

Výsledky ukázali, že P je v oboch skúmaných lokalitách jedným z najčastejších funkčných členov (FČ) (graf č. 1), čo potvrdzuje aj fakt, že dominuje aj v najfrekventovanejších PM, a preto sme sa bližšie zamerali na jeho obsahovú, motivačnú a predovšetkým jazykovú charakteristiku, pričom sa zameriame aj na diachrónne hľadisko v používaní P v živom pomenovaní. P (podobne ako K) ako reprezentant úradného pomenúvania môže slúžiť ako ukazovateľ, do akej miery sa úradná sústava realizuje v živom pomenovaní.

Graf č. 1 Percentuálne vyjadrenie počtu ŽM, ktoré obsahujú jednotlivé FČ z celkového počtu ŽM v DNV a DnN.

V. Blanár a J. Matejčík (1978) charakterizujú P okrem dedičnosti príznakmi ustálenie [administratívno-právnym úzom] a súčasne [užším spoločenským úzom], ktoré má oproti ostatným FČ spoločné s K. Kategória P sa v sústave ŽM ďalej vyznačuje príznakom [– konotatívnosť], ale od P s významovo priesačným základom sa niekedy tvoria ŽM sémantickými postupmi, najmä apelatívnou synonymiou a antonymiou, napr. Milan Pagáč – *Osuch* (príklad je z obce Višňové). V našej lokalite sa takéto prípady nevyskytujú, ale P sa zvyknú formálne obmieňať, napr. Uhlár *Uhlárik*, Andrus *Ambrus* (čo sme označovali v PM ako <P>). Formálne zmenené P zväčša vznikajú a používajú sa vo veľmi úzkom spoločenskom úze, ale takmer vždy po čase ich používa celý dedinský kolektív. V skúmanej lokalite sa nepoužívajú ani kongruentné tvary určujúceho člena *ten, nás, tá, naša* v prípadoch, kde P tvorí antropolexému (AL) R, lebo takýto tvar sa samostatne v ŽM nenachádza, iba výnimočne v určitých komunikačných situáciách.

Na presnú identifikáciu si R s AL P, pričom jeho AL môže byť motivovaná aj iným FČ, nielen P, vyžaduje ešte iný alebo iné FČ, najčastejšie K: *Pišta Gulkeje, Heľena Maťejeje*, zriedkavejšie aj iné FČ, napr. Ch: *Ondriš Vavreje pri Kaplnke*, A: *stará Bercieje*. Apelatívny člen poukazujúci na príbuzenské vzťahy je však bezpodmienečnou súčasťou takmer každého opisného ŽM: *Iča Bartkeje žena, Soňa Šľabiareje sin*.

P ako samostatný FČ sa vyskytuje vtedy, ak ide o prirozeného muža s P, aké sa v obci nenachádzalo, napr. *Papák, Gebrlin, Bobok*. Má úradnú podobu a na identifikáciu je postačujúce. Ak má niekto zriedkavé P (zväčša ide tiež o prisťahovaného alebo prirozeného muža) a žije v obci už dlhý čas, teda ľudia ho už dobre poznajú, zvykne sa k P pridávať aj K, napr. *Ičo Bartko, Juro Vaško*. Niekedy sa ŽM úplne zhoduje s úradným menom: Milan Švec – *Milan Švec*, Soňa Draškovičová – *Soňa Draškovičová*. Okrem opisných ŽM (napr. *Vila Besedu sin*) sa A využíva s P aj v priamom pomenovaní: *inžinier Igor Tkáč, inžinier Kuneš*. Na spresnenie identifikácie sa niekedy pridáva aj Ch: *Maľiar Šenšel, Stolár Števo Bartko, Riadiťelka Kamila Šľabiarová*.

Dve alebo viac P sa v priamom ŽM nevyskytujú. Zriedkavo, len v jednom prípade v DNV v opisnom ŽM sa vyskytli dve P v jednom ŽM: *Heľena Petrusenje po Vilovi Besedovi*. FČ *Petruseje* je len R s AL P.

V DNV sa vyskytli dve úradné P s posesívnou príponou *-eje*, ktoré majú niekoľko nositeľov, a to *Mišeje* a *Jankeje*, pričom ženské P majú tvary *Mišejová*, ale *Jankeje*. V DnN je len P *Mišeje*. V ŽM majú len tvar s posesívnym *-eje*, bez ohľadu na pohlavie nositeľa. V PM sme ich špeciálne značili P:Ľ, napr. Peter Jankeje – *Peťo Jankeje*, PM K* + P:Ľ/:RD. Nachádzajú sa len v niekoľkých ŽM (tabuľky č. 3, 4, graf č. 5). Posesívne prípony *-eje*, *-ýchl/-ych* a prechýľovacia prípona *-ka* majú špeciálne značenie (P) a venovali sme im osobitnú časť. Veľa P motivovalo D, to znamená, že AL P sa využila v D, napr. úradné P – Vojtko, P v ŽM – *Vojtko*, meno do domu – *do Vojto+u* s najčastejším tvarom D s predložkou *do* a príponou *-ov*. Ako súčasť živého osobného mena sa však

tento tvar D motivovaný P využil len v jednom ŽM: *Učiteľ u Ďurčo+u*, ale s predložkou *u*.

P ako FČ ŽM je motivované úradným P nositeľa ŽM alebo niektorého rodu príslušníka. Z morfológického hľadiska ide o subst. alebo adj. pri priamom i opisnom pomenovaní v nom.: *Bartko*, *Vaskí*, ***Beňo+u sin***, ***Duchonkin zať***, *Emilova Bartkova sestra*, *Vaškova mama*. V opisných ŽM môžu mať tvar gen.: *starého Mihaloviča dolňom mline vnuk*, *Iča Bartku žena*, *Katki Košovej muž*, ***Lomničkej muž***. Jedno P malo tvar lokálu: *Heľena Petruseje po Vilovi Besedovi*.

P v PM bez akéhokoľvek značenia znamená, že v ŽM sa používa jeho nezmenená úradná podoba, teda ako FČ ŽM sa utvoril nulovým antropoformantom (AF). Úradná forma P sa využíva hlavne na pomenovanie v triede ženatých mužov a celkovo mužských nositeľov. Na pomenovanie ženských nositeľiek sa používa úradná forma P s prechýľovacou príponou *-ová*: *Francka Jaseno+ucová*, *Učiteľka Šlabiarová*, príp. ženské P odvodené od mužského adj. tvaru so zakončením na *-á*: *Vaská*, *Lachká*, *Trňená*, *Kusá* alebo na *-cká*: *Lomnícka*, *Domaňická*, využíva oveľa menej, frekventovanejší je živý prechýľovací AF *-ka*, ktorý môže mať maritonymický (*Viola Kohútová* – *Viola Kohútka*) alebo patronymický (*Anna Žiaková* – *Anka Hagarka*) vzťah. Ďalší jazykový rozbor, pri ktorom by sme vychádzali zo slovotvornej štruktúry východiskového slova, je z hľadiska vytvorenia FČ P irelevantný, pretože ako FČ vznikol nulovou afixáciou.

<P> v špicatej zátvorke v PM znamená, že FČ P je síce motivovaný úradným P, ale je formálne pozmenený. Môže ísť napr. aj o inú výslovnosť hlásky, napr. *l* sa vyslovuje ako mäkké *l'* aj v prípadoch, keď nestojí pred mäkčiacou samohláskou, napr. *Šlabiar*, *Šlabjar* – *Šľabiar*; *Dolník* – *Dolňík*, *Dolňiková*, *Dolňikeje*, *Hlbočán* – *Hľbočan-eje*, *Lupták* – *Lupták*, *Vrtel* – *Vrťel*. Vyskytla sa aj opačná situácia, keď na mieste pred mäkčiacou samohláskou malo byť podľa spisovnej výslovnosti mäkké *l'*, vyslovuje sa *l*: *Hlinka* – *Hlinka*. Príliš sa mäkkí napr. i spoluhláska *n*: *Mazán* – *Mazáň*, *Mazáňová*, *Mazáňeje*. Dost' často ide len o zmenu dĺžky, pravdepodobne pre lepšiu výslovnosť, napr. úradné P je *Lomnický* s krátkym *i*, lebo toto P vzniklo pravdepodobne z toponyma, a to časti obce s názvom *Lomnica*, kedysi samostatná dedina, ktorá sa nachádza asi 8 – 10 km od DNV. V ŽM má toto P zmenenú dĺžku: *Lomnícki*, *Lomníckich*. Podobných príkladov je viac: *Hlbočán* – *Hľbočan-eje*, *Tileš* – *Tileš*, *Tileška*, *Hanúska* – *Hanuska*, niekedy k formálnej i významovej zmene dopomôže napr. i znelostná asimilácia: *Fusík* – *Fúzik*, *Fúzička*. Dlhé P sa skracujú: *Ungerer* – *Unger*, *Ungereje*, ťažko vysloviteľné skupiny hlások sa zjednodušujú vynechaním niektorých hlások: *Paulďura* – *Pa+uďura*, *Pa+uďureje*, niekde sa naopak vkladajú: *Kiaba* – *Kijaba*, inde zase zamieňajú: *Ptáček* – *Ftáček* (český tvar sa logicky vyslovuje tiež s *f*, neutralizácia *f* – *v*: *fták* – vták), *Andrus* – *Ambrus*, *Slomkowská* – *Slavko+uská*. Z nárečových znakov sa ešte zachovala napr. metatéza: *Uhlár* – *Uhrial-eje*, *Uhrial-eje*.

V tejto skupine sú zaradené aj P, ktoré vznikli ako FČ ŽM pridaním AF k úradnému tvaru P. Napríklad k úradnému P sa pridala prípona *-ik*: Uhlár *Uhlárik*, *Uhláriková*. Motiváciou mohlo byť napr. odlišenie ľudí, rodín s P *Uhlár*, alebo takto začali volať syna *Uhlára*. V jednom prípade sa pridáva k P prípona *-ina*, ktorá je však posesívna: Dodok – *Dodočina*. P má ešte stále mierne expresívny charakter, aj keď sa často používa. Prípona *-ina* označuje názvy vecí, tvoria sa ňou názvy hmoty od podstatných mien podľa toho, čo je jej základnou zložkou, druhy mäsa, druhy materiálov ap. (Horecký, 1959). Takým spôsobom sa vytvorilo aj ŽM *Dodočina* z úradného P Dodok. Tým, že pomenúvatelia použili príponu na označenie vecí, chceli naznačiť menejcennosť osoby, osobnosti vzhľadom na jej správanie. Je to akýsi prechodný typ FČ ŽM medzi P, ktoré tvorí AL, a Ch (možno Ch – negatívne vlastnosti, nevhodné správanie), na čo zase poukazuje AF *-ina*.

P s podčiarkovníkom naznačuje, že ide o FČ, ktorý má AL P a posesívne AF *-eje*, *-ých/-ych*, pričom ide o vzťah k rodine alebo živú prechýľovaciu príponu *-ka*, ktorá má maritonymický alebo patronymický vzťah. Keďže ide o najfrekventovanejšie AF, zaradili sme ich do jednej skupiny. Najviac ŽM obsahuje P:R s príponou *-eje*, a to v tom prípade, ak úradné P v mužskom tvare, ku ktorému sa *-eje* pridáva, má tvar substantíva zakončeného na spoluhlásku alebo samohlásku *-a* al. *-o*: Mihalovič – *Mihalovičeje*, Kohút – *Kohúteje*, Gul'ka – *Gul'keje*, Jurenka – *Jurenkeje*, Bartko – *Bartkeje*, Vojtko – *Vojtkeje*. Ženy a dievčatá z tried V a S majú ešte príponu *-ka*, ak sa mužský úradný tvar končí na spoluhlásku (Obert – *Obertka*, Kochan – *Kochanka*, Kohút – *Kohútka*, Pružinec – *Pružíncka*) alebo zriedkavo na *-a* (Hagara – *Hagarka*). Ak sa takýto tvar vyskytne v ŽM mužského nositeľa, ide buď o úradnú podobu P so zakončením na *-ka* a skloňuje sa podľa mužského vzoru (v PM P nemá podčiarkovník), alebo ide o opisné ŽM, kde tento tvar je súčasťou ŽM niektorej rodinnej príslušníčky, najčastejšie matky alebo manželky, a má tvar gen. subst. alebo privl. adj. (*Iveti Pilátka muš*, *Ol'ini Uhlárki chlapec*, *Kráľičkin chlapec*). V triede Ž ich je však len malý počet (tab. č. 1, 2). Prípona *-ých/-ych* sa používa pri adjektívnych P: Lomnický – *Lomnickích*, Kusý – *Kusích*. Cudzie P, napr. pomaďarčené P *Divéky* a ostatné P zakončené na *-y/-i* *Géczy*, *Berci*, majú buď príponu *-ých/-ych*: *Divékich*, alebo príponu *-eje*: *Bercieje*, ale jedine v prípade P *Géczy* sa používajú obidve: *Gécich* i *Gécieje*.

Tabuľka č. 1 DNV

	(subst.)-eje	(adj.)-ých/-ych	-ka
Ž	203	36	20
V	394	24	110
S	423	28	73
Spolu	1020	88	203

Tabuľka č. 2 **DnN**

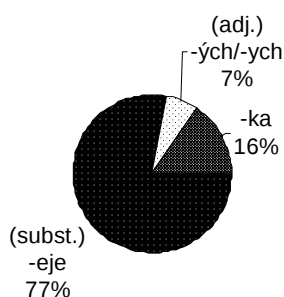
	(subst.)- <i>eje</i>	(adj.)- <i>ých/-ych</i>	- <i>ka</i>
Ž	37	1	2
V	77	2	22
S	96	3	7
Spolu	210	6	31

Ž – ženatí muži

V – vydaté ženy

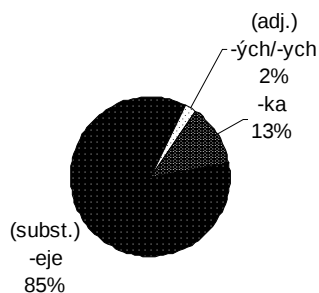
S – slobodní muži a ženy, deti

DNV

Graf č. 2

DnN

Graf č. 3

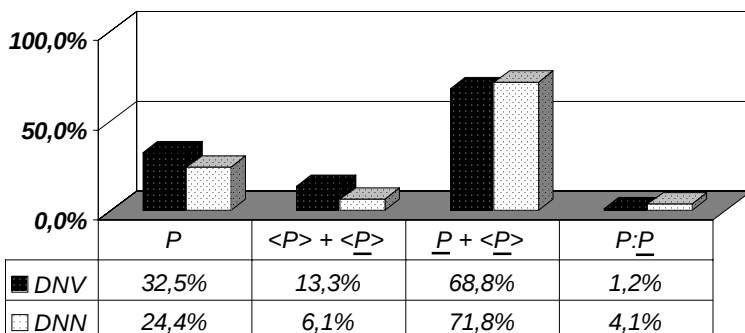
Z tabuliek č. 1, 2 i grafov č. 3, 4 jednoznačne vidno, že najväčšie percento v obidvoch lokalitách má príponu *-eje*, a teda aj substantívnu AL. Najviac ŽM s príponou *-eje* v DNV i DnN je v triede S. Veľmi malé percento tvorí adj. AL s AF *-ých/-ych*. Môže to byť spôsobené aj vôbec nízkym počtom adjektívnych úradných P, ktoré sa využívajú v živom pomenúvaní. Prípona *-ka* je na druhom mieste a najviac v obidvoch lokalitách sa uplatnila pri pomenúvaní vydatých žien a celkovo ženských nositeľiek.

Tabuľka č. 3 Počet ŽM v jednotlivých skupinách podľa tried v DNV

DNV	P	<P> + <P>	P + <P>	P:P
Ž	291	79	259	8
V	112	88	528	5
S	264	106	524	12
Spolu	667	273	1311	25

Tabuľka č. 4 Počet ŽM v jednotlivých skupinách podľa tried v DnN

DNN	P	<P> + <P>	P + <P>	P:P
Ž	49	4	40	5
V	9	6	101	1
S	26	11	106	8
Spolu	84	21	247	14

Graf č. 5 Jazyková charakteristika P v DNV a DnN. Percentuálne vyjadrenie jednotlivých skupín z celkového počtu ŽM, ktoré obsahujú FČ P alebo AL P v R

Z grafu č. 5 vidno, že P sa jednoznačne najviac využíva ako AL v R, pričom dominuje posesívna prípona *-eje*.

Na druhom mieste je P ako samostatný FČ (P + <P>, príp. P:P). Keby sme aj zistili presnejšie percento, nielen samotný úradný tvar, stále by to bolo menej ako P, keďže <P> predstavuje malé percento. V triede Ž v oboch lokalitách sú na prvom mieste úradné P pred R s AL P, i keď celkovo je situácia opačná. Môže to byť zapríčinené tým, že z P prirozených mužov sa zriedka tvoria R, zväčša nová rodina zdedí R po manželkiných rodičoch. Jednoznačne najviac sa uprednostňujú úradné tvary P bez formálnych zmien, a to bez ohľadu na to, či ide o samostatné P alebo AL P v R.

Z hľadiska príbuzenskej motivácie pomerne veľké percento je motivované vlastným úradným P pomenovanej osoby, hlavne v triede Ž. V triede V 24 % ŽM s P využíva P otca, najčastejšie ide o rodné P manželky, prípadne P otca v opisnom ŽM. Pomerne veľkým percentom figurujú aj P otca a matky prevažne v opisných ŽM v skupine S.

Možno povedať, že P ako FČ má v skúmaných lokalitách dominantné postavenie. Pri vzniku živého pomenovania, ktoré v podstate bolo len pokračova-

ním prirodzeného vývinu, akým z prímen vznikli dedičné priezviská (Šmelík, 1972), malo P ako FČ ŽM zanedbateľné postavenie. Ako sme už spomenuli v úvode, keďže migrácia obyvateľstva nebola veľká, ľudia sa brali zväčša len v rámci dedinského kolektívu, vzniklo veľa i už nepríbuzných rodín s rovnakým P, dokonca i K. Takáto situácia nastala napr. aj v starej obci Nováky (vzdialenej len 6 km od DNV, dnes malé mesto), v ktorej sa v roku 1981 robil výskum. P ako FČ sa preto celkom obchádza v živom pomenovaní, využíva sa len na 3,7 %, keďže pri veľkej frekvencii rovnakých P v obci stratilo identifikačnú hodnotu. Napr. 27 rodín boli Oršulovci. Dominantné postavenie nadobudla Ch, ktorá sa vo väčšine prípadov prehodnotila na dedičnú v R. Do popredia sa dostal aj FČ D (Blanár – Matejčík, 1983). V ostatných dedinách bola situácia pravdepodobne obdobná.

Čo spôsobilo súčasný zvrät v používaní P ako FČ (výskum sme robili v rokoch 1994 – 95)? Začína sa zvyšovať migrácia obyvateľstva – mladí ľudia odchádzajú študovať alebo pracovať do väčších miest, do obcí prichádzajú noví obyvatelia (napr. súvisí to s predajom veľkého počtu stavebných pozemkov obyvateľom, ktorí nepochádzali z DNV), vzrastá počet prižených mužov z iných okolitých dedín, prípadne iných oblastí. Tým sa v obciach značne zvýšil inventár nových P, ktoré majú už dostatočnú identifikačnú hodnotu, a preto slúžia aj ako motív pri vytvorení R a D podľa zaužívanej jazykovej formy. Pokles rovnakých P súvisí aj s inými ekonomickými a sociálno-spoločenskými faktormi, napr. nižší počet detí v rodinách. Zvýšením vzdelanostnej úrovne obyvateľstva sa celkovo používanie ŽM pociťuje ako nespisovný, expresívny jav hlavne pre strednú a mladú generáciu. Zvýšením množstva rôzneho kultúrneho vyžitia, rôznych záujmov sa ľudia toľko nezaujímajú o iných, takže nepociťujú potrebu ich vôbec identifikovať. Orientujú sa skôr na užšie spoločenstvá ohraničené ulicou, často len okruhom známych a príbuzných, generačných vrstovníkov, spolupracovníkov. Pri stále sa zvyšujúcom počte obyvateľstva prestáva byť jednoducho možné, aby každý každého vôbec poznal, nieto vedel ešte jeho ŽM. Preto Ch nadobúdajú skôr podobu substantívnych, často aj expresívnych prezývok, ktoré fungujú skôr v úzkom kolektíve ľudí zväčša len medzi mladou a strednou generáciou, ale netvorí sa z nich už R a D. Staré Ch, ktoré vo väčšine prípadov fungujú už len ako dedičné R, prípadne D, používa zase len najstaršia generácia, prípadne stredná a postupne sa prestávajú používať, mnohokrát už nie je známa ani pôvodná antroponymická motivácia.

Uvedené sociálno-spoločenské a ekonomické faktory môžu byť dôvodom, prečo P znovu nadobudlo identifikačnú hodnotu v neúradnom pomenovaní. Celkovo úradná pomenovacia sústava (nielen P, ale aj K) sa pomerne do veľkej miery začína realizovať aj v neúradnom pomenovaní (graf č. 1).

Literatúra

BLANÁR, V: Sústava živého pomenovania osôb. In: Čertvoro zasadanie na Megunardnata komisija za slovenska onomastika. Skopje – Ochrid, 17. – 23. septembra 1970.

Red. B. Vidoeski a kol. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite 1971, s. 37 – 51.

BLANÁR, V.: Problematika výskumu živých mien. In: Materiály z III. slovenskej onomastickej konferencie (4. – 6. septembra 1970 v Banskej Bystrici). Red. V. Blanár. Banská Bystrica 1972, s. 7 – 50.

BLANÁR, V.: Špecifikum onomastiky. In: Zborník materiálov zo sympózia o teoretických a metodologických otázkach onomastiky a II. slovenskej onomastickej konferencie (22. – 24. mája 1969 v Nitre). Red. Š. Krištof. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 15 – 35.

BLANÁR, V.: Jazyková výstavba slovenských osobných mien. In: Zborník materiálov zo IV. slovenskej onomastickej konferencie (9. – 10. novembra 1971 v Bratislave). Red. M. Majtán. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973, s. 8 – 28.

BLANÁR, V.: Výskum designatívnej stránky živých osobných mien. In: Slavica Slovaca, 10, 1975, s. 20 – 37.

BLANÁR, V. – MATEJČÍK, J.: Živé mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 413 s.

BLANÁR, V. – MATEJČÍK, J.: Živé mená na strednom Slovensku. I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 647 s.

BLANÁR, V.: Obsahový model v onomastike. In: Zborník príspevkov z 2. československej onomastickej konferencie (6. – 8. mája 1987 v Smoleniciach). Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1989, s. 239 – 249.

BLANÁR, V.: Motivačný model v onomastike. In: Jazykovedný časopis, 41, 1990, s. 113 – 120.

BLANÁR, V.: Onymická nominácia. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zborník referátov z 11. slovenskej onomastickej konferencie (19. – 20. mája 1994 v Nitre). Red. E. Krošláková. Bratislava – Nitra: Vysoká škola pedagogická Nitra 1994, s. 7. – 15.

BLANÁR, V.: Teória vlastného mena. Bratislava: Veda 1996. 250 s.

HAUSER, P.: Deminutiva v príjmeních. In: Onymické systémy v regiónoch. Sborník príspevků z V. semináře „Onomastika a škola“, konaného 12. – 14. ledna 1993 v Hradci Králové. Red. V. Koblížek – J. Bartůňková. Hradec Králové: Gaudeamus 1995, s. 15 – 22.

HORECKÝ, J.: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 218 s.

ŠLABJAROVÁ, I.: Živé mená v Diviackej Novej Vsi. In: Varia IV. Materiály zo IV. kolokvia mladých jazykovedcov (30. 11. – 2. 12. 1994). Red. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: SJS pri SAV – PF UMB 1995, s. 14 – 19.

ŠLABJAROVÁ, I.: Živé osobné mená v hornonitrianskej oblasti. In: Przewiska i przydomki w językach słowiańskich (Lublin, 23 – 25 listopada 1995). Red. S. Warchoł. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1999, s. 151 – 164.

ŠMELÍK, L.: K živým menám na Záhorí. In: Zborník materiálov z III. slovenskej onomastickej konferencie (4. – 6. novembra 1970 v Banskej Bystrici). Red. V. Blanár. Banská Bystrica 1972, s. 88 – 102.

Adaptácia nemeckých terénnych názvov do slovenskej toponymickej sústavy (na príklade Dobšinej)

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Zlé hospodárske pomery Horného Uhorska na začiatku 12. storočia, umocnené tatárskym plienením v rokoch 1241 – 1242, riešil panovnícky rod Anžovcov pozývaním nemeckých kolonistov do svojej krajiny. Išlo najmä o baníkov a remeselníkov. Prílev nemeckého etnika bol najväčší v 13. storočí za panovania kráľa Karola Róberta z Anžu (1288 – 1342). Nemeckí kolonisti osídľovali najmä oblasti s hojným výskytom nerastného bohatstva, väčšinou išlo o hornaté územie stredného Slovenska. Vytvorilo sa niekoľko centier s nemeckým etnikom – tzv. Hauerland (Matejčík, 1995; Lupták, 1998), tu boli Nemci sústredení najmä v okolí Kremnice, Banskej Štiavnice, neskôr aj Handlovej a ďalších miest. Gemer prilákal nemeckých kolonistov najmä do oblasti stredného Gemera, pretože sa tu nachádzali obrovské zásoby železnej rudy¹.

História Dobšinej bola zo začiatku spojená so slovenským etnikom. Prvá zachovaná listina z roku 1243 hovorí, že rod Ákošovcov dostal do daru územie, na ktorom sa dnes nachádza mesto Dobšiná spolu s okolitými lesmi a pasienkami. Vnuci Ditricha z rodu Ákošovcov roku 1326 prenajali okolité lesy aj s rozvíjajúcou sa osadou šoltýsovi, Razlovmu synovi Mikulášovi, pod podmienkou, že bude všemožne podporovať osídľovanie mesta na krupinskom práve. Šoltýs Mikuláš však priviedol osadu do katastrofálneho stavu. Po vymretí Ákošovcov pokračovali v osídľovaní dva silné rody – Štítnikovci a Bebekovci. V tomto čase boli pozvaní zmluvnými šoltýsmi, tzv. lokátormi, aj nemeckí baníci, ktorí boli známi ako vynikajúci banskí odborníci a technici. Nemeckí banskí odborníci mali zvýšiť ťažbu nerastných surovín a objaviť nové ložiská nerastov. Na území, na ktorom sa usadili, našli bohaté zásoby nerastných surovín. Vrcholom rozmachu Dobšinej bolo obdobie 17. – 18. storočia, keď tu ťažili železo, meď, kobalt, nikel, ortuť, azbest a striebro (Kanaba, 1970, s. 209). Počet prisťahovalých Nemcov sa zvyšoval až do 14. storočia, keď ich počet prevýšil slovenské etnikum. Tento stav sa začal meniť najmä po roku 1847, pretože v tomto roku bola zastavená ťažba železnej rudy. V tomto čase sa znížil počet obyvateľov zo 6238 na 4078 (Valiska, 1980, s. 23). Časť obyvateľov sa vysťahovala do Ameriky, Nemecka, Rakúska a Uhorska, niekoľko rodín odišlo do iných častí Slovenska. Ďalšia fáza zníženia počtu nemeckého etnika v Dobšinej nastala po druhej svetovej vojne, pretože časť Nemcov sa vysťahovala do Nemecka a Rakúska.

¹ G. Frák píše, že podľa výpočtov banských geológov z roku 1792 bolo v banských poliach Železníka dovedna okolo 14,8 milióna (!) ton železa (Frák, 1987, s. 30).

Spolužitie dvoch etníc sa prejavilo aj v toponymii Dobšinej, v rámci ktorej existujú terénne názvy slovenského i nemeckého pôvodu.

V dnešných katastrálnych mapách nachádzame väčšinu slovenských názvov, do II. svetovej vojny a krátko po nej však mnohé dnešné slovenské pomenovania mali nemeckú podobu.

Proces revízie nemeckých terénnych názvov siaha do obdobia po II. svetovej vojne, po vysťahovaní nemeckého obyvateľstva z českého pohraničia a jeho následnom osídlení Čechmi a Slovákmi. Prvotná zmena názvov bola živelná, bola čiastočne ponechaná na novopristáňovaných obyvateľov. Výsledky však boli, ako píše V. Šmilauer, „velmi nejednotné a leckdy nevhodné“ (Šmilauer, 1957, s. 262). Ďalšie zmeny terénnych názvov pochádzali priamo od kartografov, ktorí však riešili problematické prípady nevhodným spôsobom – nemecký názov jednoducho z mapy vymazali a nenahradili ho žiadnym pomenovaním. Preto bola r. 1951 zriadená Názvoslovná komisia, ktorej cieľom bolo zrevidovať české terénne názvy a ustáliť písanie cudzojazyčných názvov – ich grafickú podobu, skloňovanie a odvodzovanie nových názvov. Hlavné zásady, ktorých sa Názvoslovná komisia pridržiavala, boli:

„1. Zmeny se mají omezovat na nejmenší možnou míru a nikdy se nemá bez velmi vážného důvodu měnit název vžitý.

2. Německé názvy je třeba nahrazovat českými, protože v pohraničí došlo k úplné výměně obyvatelstva. – To se však nevztahuje na názvy historicky důležité a obecně známé; počestí se tedy *Amonsgrün* a *Freudenheim*, nikoli však *Frýdlant* a *Rumburk*.

3. Počešťování se děje buď překladem, nebo samostatným českým názvem. Při tom je třeba tvořit názvy z obecných jmen dnes běžných a způsoby živými; tvoření jmen z vlastních jmen osobních není zásadně vhodné“ (Šmilauer, 1957, s. 266).

Zmena nemeckých názvov po II. svetovej vojne nastala aj na Slovensku. Nezačali sa meniť len terénne názvy, ale postupne sa premenovávali aj ojkonymá, ktoré obsahovali topolexému *nemecký/nemecká/nemecké* – *Nemecká Lupča* sa premenovala na *Partizánsku Lupču* (prvý zápis r. 1252 bol *Lipche/Lypche*, ... 1773 *Nemecka Lypča*, 1808 *Nemecká Lupča*, 1946 *Partizánska Lupča* – VSONS, II., s. 370), *Nemecké Pravno* bolo premenované na *Nitrianske Pravno* (prvý zápis roku 1393 bol *Prona*, 1493 *Nemethprona*, 1773 *Nemeczke Prawno*, 1920 *Nemecké Pravno*, 1946 *Nitrianske Pravno* – VSONS, II., s. 304). Trend „eliminovania“ nemčiny ako vyučovacieho jazyka po roku 1945 bol aj v školstve. Oproti predvojnovým rokom sa zredukovalo vyučovanie nemeckého jazyka na školách.²

² Postavenie nemeckého jazyka v rámci vyučovania cudzích jazykov v ČSR pred rokom 1945 a po ňom by bolo dobrou témou na samostatnú štúdiu. Toto však nie je predmetom tohto príspevku, preto mu nebudeme venovať viac pozornosti.

Proces adaptácie terénnych názvov na Slovensku začal, podobne ako v Čechách, najmä v päťdesiatych rokoch. Tak to bolo aj v Dobšinej (Černická, 1998, s. 1 – 2). Nevieme, či bola vytvorená osobitná názvoslovná komisia, ale na premenúvaní sa podieľali lesní inžinieri, vedúci baní v Dobšinej a ľudia zaoberajúci sa históriou Dobšinej.

Pôvodní (pristáhovaní) obyvatelia Dobšinej hovorili nemeckým dialektom – bulejnércinou. J. Valiska opísal bulejnérske nárečie Dobšinej v monografii *Nemecké nárečie Dobšinej* (1980). V úvodných kapitolách charakterizuje toto nárečie ako dialekt enkláv, ktoré nemožno porovnať so žiadnym nemeckým nárečím, pretože obyvatelia Dobšinej sa počas rôznych pohrôm premiešavali aj s Nemcami z dolného Spiša, stredného Gemera a pod. J. Valiska píše: „Nárečia enkláv majú koloniálny charakter. To znamená, že nie sú jednoducho odštiepené útvary určitého nárečia, ktoré naďalej existuje niekde v Bavorsku, zatiaľ čo ono, ktoré navždy stratilo kontakt s materským nárečím, sa vyvíja v slovenskom obkľúčení a iba v kontakte so slovenčinou“ (Valiska, 1980, s. 23). Väčšina pôvodných terénnych názvov preto nebola v nemčine, ale v tomto nárečí. Z tohto dôvodu sa premenovávanie zúčastnili ľudia, ktorí ešte ovládajú (ovládali) bulejnérsky dialekt a vedeli posúdiť vhodnosť nového slovenského názvu.

Problematickou adaptácie nemeckých terénnych názvov do domácej toponymickej sústavy sa v poľskej onomastike zaoberala Barbara Czopek-Kopciuch v monografii *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim* (1995). V tretej kapitole (Stan badań) autorka sumarizuje dovtedajšie štúdie o adaptácii nemeckých terénnych názvov, ktoré publikovali poľskí onomastici. Najpresnejšie členenie, najbližšie k našim výsledkom, mal H. Górniewicz (1973), ktorý adaptované názvy rozdelil do 6 skupín:

- „1. substytucje fonetyczne;
2. substytucje fonetyczne z dodaniem polskiego formantu;
3. tłumaczenia;
4. tłumaczenia z dodaniem polskiego formantu;
5. hybrydy (nazwy mieszane);
6. urzędowe zmiany nazw“ (Górniewicz, In: Czopek-Kopciuch, 1995, s. 26).

Z toponymie Dobšinej, ktorú v rámci diplomovej práce zozbierala a analyzovala E. Černická (1998), sme zistili, že sústavu terénnych názvov tohto stredogemerského mestečka tvorí 203 názvov, z ktorých len 3 pomenovania sú maďarského pôvodu (*Jóramenő, Sajó, Tünderfőg*). Zvyšné názvy sú dnes väčšinou slovenského pôvodu, časť z nich však vznikla adaptáciou nemeckých terénnych názvov. Proces adaptácie sme rozdelili do 6 spôsobov: 1. kalky; 2. polokalky; 3. eliptické kalky; 4. prevzaté slová; 5. identické slová; 6. voľné preklady.

Kalky sú doslovné preklady pôvodných nemeckých podôb terénnych názvov do slovenčiny.³ Tento proces zmien proprií bol v toponymii Dobšinej naj-

³ Podľa triedenia H. Górniewicza ide o „tłumaczenia“.

častejší. Vzniklo ním najväčšie množstvo názvov geomorfologických objektov. Kalky, polokalky a eliptické kalky mohli vzniknúť vďaka tomu, že bola známa motivácia nemeckého *propria*, prípadne sa dalo (správne) analyzovať pôvodné *proprializované* apelatívum. Problémom však ostáva pôvodný význam apelatíva, pretože mnohé (aj bulejnérske) názvy sa mohli hláskoslovne upravovať, adaptovaná podoba z bulejnéřčiny do nemčiny mohla zaznamenať sémantické posuny (napr. slovenské *proprium* *Pracháreň* zodpovedalo nemeckému *Pulvermühle* (teda – Prašný mlyn), ale v bulejnérskom nárečí malo podobu *Pulverturen* – Prašná veža). Slovenské významy pôvodných nemeckých (bulejnérske) názvov preto nemusia plne korešpondovať s pôvodným významom.

Pri kalkoch boli preložené všetky časti pôvodného nemeckého (bulejnérskeho) názvu (substantívum, adjektívum, predložka). Z hľadiska prekladu jednotlivých častí pôvodného názvu rozoznávame kalky s adekvátnym prekladom všetkých častí pôvodného názvu a kalky, v ktorých je niektorý člen preložený odlišným slovenským významom (napr. podľa charakteru objektu, jeho tvaru a pod.). Kalky teda delíme:⁴

- a) kalky s adekvátnym prekladom: *Borovkový kopec* < *Helprhibl* (bulejnérske e *Helpr* – čučoriedka + bulejnérske *r hibl* – kopec) – ide o nárečovú podobu štandardizovaného toponyma, pretože správne by malo byť *Čučoriedkový kopec* (v stredogemerskom nárečí *borovka* = čučoriedka); *Božia pomoc* < *Hilfe Gottes* (bulejnérsky názov *Gottes Helf*) – e *Hilfe* – pomoc + *r Gott* – boh; ide o pomenovanie banskej štôlny, ktorej názov mal ochraňovať baníkov pred bankskými nešťastiami; *Diviačí kopec* < *Eberberg* (*r Eber* – diviak + *r Berg* – vrch); *Dolná záhrada* < *Unterer Garten* (*unter* – spodný, dolný + *r Garten* – záhrada); *Na výšku* < *Am Höhe* (*am* – na + e *Höhe* – vrch, výšok); *Okružlý krik* < *Runder Busch* (e *Runde* – okruh + *r Busch* – krík); *Píla* < *Säge* (e *Säge* – píla); *Pod skalou* < *Unterm Stein* (*unterm* – (hovorovo) pod + *r Stein* – skala, kameň); *Tesnina* < *Enge* (e *Enge* – tesnosť, úžina); *Zbojnícka skala* < *Räuberstein* (*r Räuber* – zbojník + *r Stein* – skala, kameň); *Žobrácka studnička* < *Bettlers Brönnel* (*r Bettler* – žobrák + *r Brunnen* – studňa, žriedlo);
- b) kalky, ktorých druhá časť pomenovania nie je preložená adekvátnym slovenským ekvivalentom, ale význam je upravený podľa charakteru objektu: *Čierna hora* (*les, lúka*) < *Schwarzenberg* (*schwarz* – čierny + *r Berg* – vrch), adekvátny kalk by teda mal byť *Čierny vrch*; *Dlhá hora* (*les, lúka*) < *Langenberg* (*lang* – dlhý + *r Berg* – vrch); *Pod Čiernou horou* < *Unterm Schwarzenberg* (*unterm* – pod tým + *schwarz* – čierny + *r Berg* – vrch); *Vlčia dolina* < *Wolfseifen* (*r Wolf* – vlk + *s Seifen* – ryžovisko).

Polokalky predstavujú takú slovenskú formu pôvodného nemeckého terénneho názvu, pri ktorom zostáva časť pôvodného názvu nepreložená, pretože je

⁴ Z priestorových dôvodov uvedieme ako príklady len niekoľko terénnych názvov, pretože model zostáva rovnaký.

nepreložiteľná (najčastejšie ide o osobné meno majiteľa, pri predložkových názvoch ide o nepreložený relačný objekt), časť je nahradená iným významom a pod. Polokalkami nevzniklo také veľké množstvo názvov ako kalkami, napriek tomu je ich podiel na vytváraní nových pomenovaní výrazný. Na základe analýzy rozoznávame niekoľko druhov polokalkov terénnych názvov, a to podľa toho, aká časť polokalku nie je preložená:

- a) nepreložiteľná časť je osobné meno (pôvodného) majiteľa objektu⁵: *Gubova dolina* < *Gubas Grund* (Guba – osobné meno + r Grund – pôda, zem); *Krištofova roveň* < *Kristofebene* (Kristof/Krištof – osobné meno + e Ebene – rovina, planina); *Kohariho lúka* < *Kohare Flecken* (v bulejnerčine *Kohare Fleckn*) (Kohar/Kohári – osobné meno + r Flecken – kus, časť zeme, v bulejnerskom nárečí – lúka);
- b) nepreložiteľná časť predstavuje nadradený (relačný) objekt a preložená je len predložka nového terénneho názvu: *Na Flose* < *Om Floos* (om – v bulejnerskom dialekte *na* + *Flos* – terénny názov); *Na Gugli* < *Of der Gugl* (of – na + *Gugl* – terénny názov); *Pod Hanesovou* < *Unter Hanneshöhe* (unter – pod + *Hanneshöhe* – terénny názov);
- c) nemecké dvojčlenné pomenovanie bolo preložené jedným slovenským výrazom, pretože v slovenčine existuje takáto forma apelatíva: *Jedlina* < *Tannenwald* (e Tanne – jedľa + r Wald – hora, les); *Včeláre* < *Biengarden* (e Biene – včela + r Garten – záhrada) – na tejto lúke bývali úle so včelami, správne by malo byť *Včelnica*); *Papiereň* < *Papiermühle* (s Papier – papier + e Mühle – mlyn); *Pracháreň* < *Pulvermühle* (s Pulver – prach + e Mühle – mlyn).

Eliptické kalky sú také preklady názvov, ktoré v slovenskom názve majú len časť nemeckého propria, prípadne dvojslovný tvar pôvodného pomenovania je nahradený jedným výrazom. Eliptické kalky tvoria približne 10 % pomenovaní dobšinského chotára. Ide o kalky, ktoré obsahujú len časť pôvodného nemeckého názvu (najčastejšie substantívnu, ale môže byť elidovaná aj adjektívna časť): *Cínová* < *Zinopelkamm* (s Zinn – cín + r Kamm – hrebeň); *Dedičná* < *Erbstollen* (r Erb – dedič + r Stollen – štôlna); *Hámor* < *Streckhammer* (e Strecke – trať + r Hammer – hámor); *Strieborné* < *Silberzech* (e Silber – striebro + e Zeche – cech, v bulejnerskom nárečí *baňa*).

Prevzaté slová sa prebrali v podobe, akú si priniesli pôvodní nemeckí kolonisti. Fonémy, ktoré slovenčina nemala, sa nahradili zvukovo najbližšími fonémami. Do tejto skupiny patria aj terénne názvy, ktoré obsahujú osobné mená majiteľov. Niekoľko takých terénnych názvov má slovenský topoformant (H. Górniewicz hodnotí takéto typy ako fonetické substitúcie s dodatkom domáceho – poľského formantu). Domáci topoformant je najvýraznejší v elidovanej podobe osobného mena majiteľa. V. Šmilauer takýto typ prevzatých slov hodnotí ako „jména názvuková“ (Šmilauer, 1957, s. 268) a píše, že tento preklad sa

⁵ Ide o podobný proces ako pri vzniku polyonymie zmenou onymizovaného apelatíva (Krško, 1996, s. 139).

najčastejšie využíva v tzv. ľudovej etymológii. Vzhľadom na to, že ide o prevzatie apelatív aj proprií, rozoznávame:

- a) prevzaté slová, v ktorých sa dá určiť apelatívny základ (v zátvorke za nemeckým výrazom uvádzame podobu v bulejnerčine): *Gugel* < *Kugl* (*Gugl*) (e *Kugl* – guľa); *Rik* < *Rücken* (*Rek*) (r *Rücken* – chrbát); *Pišel* < *Büschel* (*Peschl*) (r *Büschel* – ker); *Šlamovka* < *Schlemmer* (*Schlemmer*) (r *Schlamm* – bahno); *Palcová* < *Pelz* (*Pelz*) (r *Pelz* – koža, kozuch); *Šajby* < *Scheibe* (*Schaeb*) (e *Scheibe* – kotúč, plátok); *Vincovka* < *Windsock* (*Winzog*) (identifikovali sme len časť r *Wind* – vietor);
- b) prevzaté slová, ktoré obsahujú osobné meno (pôvodného) majiteľa. Toto meno môže mať elidovanú formu alebo elidovanú formu, ku ktorej sa pridáva formant *-ka* (Krško, 1996, s. 140): *Danková* < *Dankas Grund* (*Danko* – osobné meno + r *Grund* – pôda, zem); *Detiarova* < *Ditters Grund* (*Ditter* – osobné meno + r *Grund* – pôda, zem); *Hanesová* < *Hannes Höhe* (*Hanes* – osobné meno + e *Höhe* – vyvýšenina, kopec); *Štumerova* < *Stummersberg* (doslova *Štumerov kopec*); *Tešnarky* < *Teschner Grund* (*Teschner* – osobné meno + r *Grund* – pôda, zem); *Šlosiarka* < *Schlosser Hannes Grund* (*Schlosser Hannes* – osobné meno + r *Grund* – pôda, zem).

Identické slová sú prevzatia z cudzieho jazyka bez potrebnej fonologickej úpravy, pretože výslovnosť bola veľmi podobná domácejmu jazyku. Väčšinou ide o prevzatie apelatívnej lexiky, ktorá sa proprializovala do podoby terénnych názvov, zaznamenali sme však aj prevzatie osobného mena a ojkonyma *Jeruzalem*, ktorým bolo pomenované miesto, kde sa konali procesie. Tento druh proprií tvorí najmenšiu časť z celého súboru došlých toponymie – len 8 slov, čo predstavuje 3,94 %: *Beluš* < *Belusch* (*Belusch*); *Flos* < (v bulejnerčine) *Floos*; *Gápel* < (v bulejnerčine) *Gaapl/Gepl*; *Jeruzalem* < *Jerusalem*; *Maseter* < *Massörter* (*Moseatr*); *Špic* < *Spitz* (*Spetz*); *Šturec* < *Stürz* (*Stiaz*); *Truc* < *Trotz* (*Trutz*).

Voľné preklady (H. Górniewicz ich označuje ako úradné zmeny názvov) sú také, pri ktorých nedošlo ani k jednej z predchádzajúcich prekladových zmien. Spojenie pôvodného nemeckého pomenovania so súčasným slovenským nie je žiadne. Takéto názvy mali odlišnú motiváciu ako pôvodné, najčastejšie išlo o tvar, charakter objektu a pod.: *Háj* < *Friedwald* (r *Frieden* – mier + r *Wald* – les, hora, pravdepodobnejšia motivácia však bola z osobného mena); *Plezová* < *Radmacherkamm* (motivácia bola asi z osobného mena, kalk by bol *Kolesárov hrebeň*); *Voňarky* < (v bulejnerčine) *Floarnseifen* (floarn – stratiť sa + s *Seifen* – dolina).

Problematika adaptácie nemeckých terénnych názvov do slovenskej toponymickej sústavy je veľmi zaujímavá. V príspevku sme chceli poukázať na rôzne spôsoby prekladu a prispôbovania nemeckých proprií do slovenčiny. Analýza týchto spôsobov by mohla v budúcnosti prispieť k objasneniu výkladov niektorých terénnych názvov pri spracúvaní slovenskej toponymie.

CZOPEK-KOPCIUK, B.: Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 1995. 274 s.

ČERNICKÁ, E.: Mikrotoponymia Dobšinej. Diplomová práca uložená na Katedre slovenského jazyka a literatúry FHV UMB. Banská Bystrica: FHV UMB 1998. 69 s.

ČIERNA, M. a kol.: Nemecko-slovenský slovník. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991. 968 s.

FRÁK, G.: Baníctvo v Železníku. 1. vyd. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, n. p. Košice 1987. 282 s.

GÓRNOWICZ, H.: Die Arten Polonisierung deutscher Ortsnamen im Gebiet von Malbork. In: *Onomastica Slavogermanica*, VII, 1973, s. 75 – 86. (In: CZOPEK-KOPCIUK, B.: Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 1995, s. 29.)

HANZALOVÁ, L.: Revize pomístního názvosloví po r. 1945. In: *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 16, 1975, s. 600 – 605.

JURÍKOVÁ, M. a kol.: Slovensko-nemecký slovník. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 855 s.

KANABA, M.: Dobšiná, mesto baníckej slávy. In: *Krásy Slovenska*, 47, 1970, s. 206 – 211.

KRŠKO, J.: Polyonymia chotárnych názvov Muránskej doliny. In: *Slovenská reč*, 1996, roč. 61, č. 3, s. 136 – 141.

LUPTÁK, M.: Deutsche Mundart im Hauerland, unter besonderer Berücksichtigung Kremnitz – Deutsch – Probener Sprachinsel. Diplomová práca uložená na Katedre germanistiky FHV UMB. Banská Bystrica: FHV UMB 1998. 89 s.

MAJTÁN, M.: Z lexiky slovenskej toponymie. 1. vyd. Bratislava: Veda 1996. 191 s.

MALENÍNSKÁ, J.: Německá oronymická apelativa severních Čech a jejich české ekvivalenty (na materiálu Českého středohoří). In: *Acta onomastica*, 1995, s. 138 – 144.

MATEJČÍK, J.: Hauerland na strednom Slovensku. In: *Onymické systémy v regiónoch. Sborník příspěvků z V. semináře Onomastika a škola, konaného 12. – 14. ledna 1993 v Hradci Králové. Hradec Králové: Gaudeamus 1995*, s. 129 – 137.

ŠMILAUER, V.: Revise českých pomístních jmen. In: *Naše řeč*, 40, 1957, s. 260 – 277.

VALISKA, J.: Nemecké nárečie Dobšinej. Rimavská Sobota: Gemerská vlastivedná spoločnosť v Rimavskej Sobote 1980. 305 s.

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. II. diel. 1. vyd. Bratislava: Veda 1977. (VSONS)

Téma dívčí války a tvorba antroponym u Václava Hájka z Libočan

Martina Šmejkalová

Pedagogická fakulta UK, Praha

1. Kronika česká Václava Hájka z Libočan (1541) poskytuje cenný materiál pro studium vlastního jména jako prostředku sociální symboliky. Antroponyma se totiž u Hájka vyskytují často, a to i v časově a tematicky uceleném úseku pojednávajícím o tzv. dívčí válce. K výběru této části kroniky mě motivoval předpoklad, že u historicky nedoložených postav budu moci lépe sledovat proces tvorby antroponym. Snažila jsem se postihnout kritéria, podle kterých Hájek jména vybírá (zřejmě ze starších pramenů), nebo dokonce sám vytváří.

1.1 Protože Hájek při psaní své kroniky pracoval mj. i s kronikou Dalimilovou (Kolár 1981, s. 13), porovnávala jsem nejprve výskyt osobních jmen v kapitolách o dívčí válce v těchto dvou dílech.

V obou dvou kronikách se vyskytují tato antroponyma:

Dalimilova kronika

Ctírad, Ctíhrad

Častava

Hoda

Libušě

Mlada

Přemysl

Radka

Svatava

Šárka

Vlasta

Vracka

Hájkova kronika

Ctírad

Častava

Hodka

Libuše

Mladka

Přemysl

Radka

Svatava

Šárka

Vlásta, Vlástislava, Vlastislava

Vratka

V obou textech užívají autoři k označení jednotlivých postav jednoslovná pojmenování. V porovnávané pasáži, tj. o dívčí válce, se vyskytuje v obou kronikách 11 stejných (obdobných) antroponym, přičemž v Dalimilově kronice není žádné, které by zároveň nebylo u Hájka. Naopak Hájkova kronika obsahuje navíc 32 antroponym, které se v kronice Dalimilově nevyskytují. Celkem se v Hájkově kronice, v pasáži popisující tzv. dívčí válku, vyskytuje 43 antroponym v různých morfologických podobách. Nepatrně převažují jména ženská (23:20) – viz tabulka.

Ženská jména	Mužská jména
Budeslávka	Ctirad
Častava	Dobrovoj
Dobromila	Hesk
Dobroslava	Hruoza
Hodka	Hynchvoj
Horšovna	Chabr
Hrávka	Kalboj
Káša	Kojík
Klimbojna	Milouš
Libuše	Mlád
Mladka	Mnohoslav
Nabka	Motol
Pětisíla	Nezamysl
Radka	Pomnikvas
Rodslava	Proš
Stratka	Přemysl
Svatava	Radyslav
Šárka	Samoslav
Tétka	Smělouš
Vlásta, Vlástislava, Vlastislava	Šťasoň
Vratka	
Všemila	
Zdoběna	

Vysoký výskyt antroponym lze zřejmě přičíst snaze o větší věrohodnost uváděných údajů a souvisí asi s Hájkovým epickým viděním minulosti. Je vidět, že některá jména Hájek přejímá beze změny nebo pouze s drobnými obměnami, vycházejícími většinou z hláskového vývoje (Libuše x Libuše). U jména Vlasta uvádí rovněž kompozitum Vlastislava/Vlástislava. Jiná antroponyma (Mladka, Hodka) modifikuje podle běžného slovo- tvorného modelu, a to odvozovací příponou *-ka*. Zde se přikláním k názoru, že se jedná o příponu s deminutivním významem, a motivací pro užití tohoto typu odvození je zřejmě užití osobního jména jako nositele určitého, zřejmě kladného citového příznaku. Lze tedy uvažovat o možnosti, že toto užití reflektuje autorův subjektivní vztah k postavám nosícím výše uvedená jména. Také je ovšem možné, že nové tvary vytváří vlivem prosté analogie.

1.2 Antroponyma v Hájkově kronice lze dále ještě rozdělit podle toho, zda jsou doložitelná z historického období, či zda byla s největší pravděpodobností vytvořena autorem.

1.2.1 Antroponyma, která lze dokladovat ze staročeského období (anebo jejich slovanské paralely), jsou: **Tétka, Káša, Nezamysl, Radyslav, Dobromi-**

la a Dobroslava, Rodslava, Mlád, Proš, Milouš (s „chybou“ v hláskoslovné podobě; chce-li autor evokovat archaičnost jména, byla by asi účelnější podoba Milúš – odvozenina pomocí produktivní přípony *-úš*), **Dobrovaj** a jména vyskytující se v Dalimilově kronice (viz výše).

1.2.2 Antroponyma, která nejsou běžná v pramenech historického období, můžeme ještě rozlišit podle toho, zda to jsou a) **kompozita**, b) **odvozeniny** či c) **jména neodvozená**. Tato antroponyma jsou zajímavá tím, že jsou přímým produktem konkrétního pojmenovacího aktu. Lze se tedy zamýšlet nad motivací jejich tvorby v souvislosti s funkcí sociálně klasifikační.

Prvotním kritériem při tvorbě antroponym bylo pro autora časové zařazení děje. Dívčí válku datuje lety 736 – 741, a je tedy přirozené, že se snaží napodobovat nejstarší česká jména známá z předhistorického období. V textu jsou časté známky polyteismu, důsledně se proto vyhýbá jmenům apoštolským, světeckým, ale i šířeji křesťanským, jako jsou třeba již v 10. – 11. stol. častá jména typu Bohuchval nebo Křižan. Nevolí ani starobylá jména, která jsou původem cizí (Oldřich, Bedřich), což souvisí s tématem děje.

U antroponym, která Hájek nově vytvořil, je dobře patrný jejich apelativní původ. Kritérium obsahově významové stojí nad kritériem formálním – to se ukazuje třeba na způsobu, jak pojmenovává členky Vlastiny družiny: používá oba dva základní slovtvorné postupy, tj. odvozování i skládání, aniž by dodržoval princip běžný pro nejstarší období, kdy kompozita byla vyhrazena pro šlechtu, kdežto jména nesložená mívali lidé neurození. Přesto však zřejmě cítil relikt prestižní funkce kompozit, což se ukazuje zejména ve scénách, kde se na jedné straně vyskytují bojovnice, hejtmance a setnice bez milosti „mordující“ muže (Mladka, Hodka, Nabka, Svatava, Vratka, Radka, Častava) a na straně druhé „výborné“ dívky, které jsou vlákány do léčky a posléze zabity (Klimbojna, Dobromila, Dobroslava a Rodslava; k nim se ještě druží antroponyma Zdoběna a Horšovna).

Motivaci tvorby antroponym někdy není snadné postihnout, Hájek je však většinou vytváří tak, aby formálně odpovídala nejstarším českým jmenům a aby jejich obsahový význam vycházel z popisované situace.

Ad a) Do skupiny kompozit patří zejména antroponyma jako **Budeslávka** (mluvčí dívek), **Všemila**, samozvaný hejtmán **Samoslav**, a **Kalboj**, syn **Hruozy**. Poslední případ je zajímavý způsobem, jakým se Hájek snažil o vytvoření zdání existence skutečných dynastií a členům vyfabulovaných rodů přiřazoval jména na základě charakteristických rodových rysů. V kapitole o dívčí válce tak vystupují představitelé tří různých rodů: zřejmě bojovní **Hruoza** a jeho syn **Kalboj**, moudří **Kojík** a jeho syn **Radyslav** a stateční **Chabr** a jeho syn **Smělouš**. Volba jmen z jednoho tematického okruhu pro každou dynastii je evidentní.

Slovtvorný princip tvorby kompozit lze ukázat na antroponymu **Kalboj**, které bylo vytvořeno spojením izolovaných komponentů *Kal-* a *-boj*, jež lze nalézt např. u jmen typu Kalivoda nebo Hrděboj. Komponenty, z nichž jsou všechny výše uvedené složeniny vytvořeny, jsou z historického období doloženy, avšak **nikoliv v uvedených kombinacích**.

Dále do této skupiny můžeme zařadit kompozita vytvořená z komponentů, **které nejsou z historického období doloženy** (nebo alespoň jeden z nich):

Pětisíla (význam je však zcela zřejmý, rovněž lze zde uvažovat o vlivu řecké tradice), **Hynchvoj** (význam jména tohoto člena Přemyslovy družiny je nejasný, rovněž jeho společenský status není v textu specifikován), **Pomnikvas** (toto jméno pokládám za analogicky utvořené od jmen typu Strachkvas, Nakvas ap. Motivace pojmenování se mi jeví evidentní: šlo o člena Přemyslovy družiny, posla, jenž navštívil Vlastu na dvorci zavražděného Motola, aby jí vyřídil pozvání na hostinu), **Mnohoslav** (Šárčin otec, šlechtic z Oskořina – výběrem jména je signalizována jeho důstojnost).

Ad b) Druhou skupinu tvoří **jména odvozená** jako **Stratka** (pravidelná odvozenina deminutivní příponou *-ka* ze slovesného základu, s nejasným významem, snad od slovesa *stratiti*) nebo **Hrávka** (také pravidelně odvozeno, snad s významem *hravá*). Složitější je případ antroponyma **Kojík**. Příponou *-ik* se z apelativ vytvářela jména označující nositele vlastnosti, zde je však význam diskutabilní, snad by se dal vyložit jako *konejšící*. Rovněž by mohlo jít o deminutivum. Dalšími antroponymy jsou **Klimbojna** (přechýlené kompozitum s nejasným prvním komponentem *Klim-*), **Zdoběna** (vytvořeno zřejmě analogicky odvozením z verbálního základu produktivní příponou *-ěna* podle jmen typu Slavěna) a **Horšovna** (rovněž vytvořeno analogicky velmi produktivní přechylovací příponou *-ovna* podle jmen typu Bartovna, Buškovna). Pravděpodobná motivace tvorby se zdá být i u antroponyma **Šťasoň** označujícího člena Přemyslovy družiny, jenž byl původně Vlastou ohrožen na životě, ale nakonec se mu podařilo ji zabít. Příponou *-oň* je vytvořeno substantivizované adjektivum jako název nositele vlastnosti, podobně jako jména typu Krasoň, Šchedroň. Zmíněn už byl **Smělouš**, syn **Chabra**: v tomto případě, stejně jako v případě antroponyma Milouš, je jméno odvozeno z apelativa, označuje nositele vlastnosti. Přípona *-ouš* zde podle mého názoru není ani deminutivní, ani augmentativní, a nelze proto u ní hledat v tomto případě význam hypokoristický nebo zveličující, nýbrž má pouze substantivizační funkci.

Ad c) Poslední skupinu tvoří **jména neodvozená**:

Motol – výraz, který pokládám za antroponymum vyžadující samostatný výzkum, neboť lze uvažovat o podobném slovtvorném procesu jako u antroponyma Šárka (Kvítková 2001, s. 101), a **Hruoza** jako původem zřetelné apelativum bez zvláštního antroponomického sufixu – slovtvorný model ve staré češtině poměrně běžný. Vytvořeno bylo tedy analogií. Jednoznačně je motivována tvorba antroponym **Hesk** a **Chabr** – obě dvě posledně jmenovaná antroponyma mají zřejmě svůj předobraz v historicky doložených jménech odvozených podle povahových vlastností (typ Dobr, Chytr).

Jména cizí byla z rozboru prozatím vyňata.

2. Václav Hájek z Libočan ve své Kronice české nevybírá jména pouze z existujícího nebo doloženého repertoáru, ale naopak uvádí velké množství antroponym, která dílem přebírá ze starší literatury (zejména od Dalimila), dí-

lem vytváří antroponyma originální. Ve velké části případů jsme dokonce svědky propriálně pojmenovacího aktu, kdy pojmenovatel je zároveň tvůrcem jména. Vychází z popisované situace, z děje, z vlastností aktérů a záměrně volí pojmenovací motiv tak, aby odpovídal charakteru a skutkům jednotlivých postav. U velké většiny jmen je jasné patrný jejich apelativní původ a jde o antroponyma etymologicky jednoznačná. Hájek se drží slovtvorných postupů běžných v praslovanské a historické době: antroponyma vytváří buď skládáním, anebo odvozováním pomocí produktivních přípon. Rovněž jména neodvozená vytváří podle analogie.

Literatura a prameny

BAYEROVÁ, N.: Česká a ruská příjmení vzniklá ze složených slovanských jmen. In: *Propria v systému mluvnickém a slovtvorném. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Onomastika a škola, konané v Brně ve dnech 10. – 11. 12. 1999.* Brno 1999.

DAVÍDEK, V. – DOSKOČIL, K. – SVOBODA, J.: *Česká jména osobní a rodová.* Praha 1941.

HAUSENBLAS, K.: Vlastní jména v umělecké literatuře. In: *Naše řeč*, 59, 1976, s. 1 – 12.

KOLÁR, J.: Hájkova kronika a česká kultura. In: *Václav Hájek z Libočan. Kronika česká.* Odeon 1981.

KOPEČNÝ, F.: *Průvodce našimi jmény.* Praha: Academia 1974.

KNAPPOVÁ, M.: Osobní jméno jako fenomén sociolingvistický. In: *ČJL*, 47, 1996 – 1997, s. 52 – 59.

KNAPPOVÁ, M.: *Rodné jméno v jazyce a společnosti.* Praha: Academia 1989.

KVÍTKOVÁ, N.: *Staročeský text z kvantitativního hlediska.* Praha: Pedagogická fakulta UK 2001.

Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu. K vydání připravili Jiří Daňhelka – Karel Hádek – Bohuslav Havránek – Naděžda Kvítková. Svazek 1 a Svazek 2. Praha: Academia 1988.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek Praha: Academia 1968.

Staročeský slovník, výběrově. Praha: Academia.

SVOBODA, J.: *Staročeská osobní jména a naše příjmení.* Praha 1964.

ŠRÁMEK, R.: *Úvod do obecné onomastiky.* MU v Brně 1999.

Václav Hájek z Libočan. Kronika česká. Odeon 1981, s. 95 – 115.

Metafora jako projev jazykové kreativity

Lenka Haasová

Pedagogická fakulta UK, Praha

1. Úvod

Vývoj vědy, techniky a forem komunikace jde čím dál rychleji kupředu a všem novým skutečnostem je potřeba se okamžitě přizpůsobovat, abychom se současným pokrokem udrželi tempo a nebyli ve světě ztraceni. Nejenže je nutné měnit styl života, způsob práce, ale i myšlení, řeč a chování podléhá změnám. Současné ekonomické a technické trendy nás nenechají ani chvíli zahálet a přihlížet na vše nové z odstupu. Každý je vtažen do hry a každý se tak musí přizpůsobit jejím pravidlům.

Každá změna nebo nová skutečnost, vynález či inovace musí být pojmenovány, aby vešly ve známost a staly se součástí života. Slovní zásoba každého jazyka se tak neustále rozrůstá o nová slova. Potřeba tvoření je dána nejen historickým vývojem, ale i touhou člověka po neotřelých vyjádřeních nahrazujících zevšednělé. Svou úlohu hraje i jazykový systém a postavení jeho jednotek především z hlediska významového.

Ke změnám ve slovní zásobě dochází tvořením nových slov, přejímáním slov cizího původu, vznikem ustálených slovních spojení, významovými změnami slov již existujících a zánikem slov. Jazyk dává přednost hravosti, neobvyklosti a kreativě. Proto je velice rozšířenou formou sémantické tvoření slov, kdy se rozšiřuje počet významů existujících slov. Jedná se o metaforu a metonymii. Kapacita paměti běžného uživatele jazyka je omezená, a protože se člověk ve svém chování řídí především ekonomičností, nevyhovuje mu tvořit neustále nová pojmenování. Vypomáhá si tedy vlastní slovní zásobou a kreativně se v ní pohybuje.

2. Kreativita ve vyjadřování

Důraz na kreativitu jazyka klade generativní koncepce, jejímž hlavním představitelem je Noam Chomsky. Ten poukazuje na fakt, že mluvčí dokáže tvořit nekonečné množství nových vět a jiný mluvčí téhož jazyka jim dokáže porozumět. Pro užívání jazyka tedy není rozhodující paměť, ale „tvůrčí aspekt jazyka“. Ovládání jazyka v sobě zahrnuje nejen schopnost porozumět novým větám, nýbrž i schopnost rozpoznat věty odchylné a interpretovat je (Chomsky, 1966). Chomsky mluví o „tvůrčím aspektu jazykového úzu“. „Jedná se o běžný rys každodenní jazykové praxe: je typicky inovační, není ale determinována vnitřním stavem a vnějšími podmínkami, není přiměřená okolnostem, není vyvolána žádnou příčinou a vyjadřuje myšlenky, které mohl stejným způsobem vyjádřit i posluchač“ (Chomsky, 1998, s. 19).

Člověk má určitou jazykovou schopnost (kompetenci), která mu umožňuje verbální činnost (performanci). „Je-li stav vaší jazykové schopnosti dostatečně podobný mému, dokážete pochopit, co říkám“ (Chomsky, 1998, s. 31).

Generativní gramatika se zaměřila především na zkoumání syntaxe, ale tvořivost zasahuje i do sémantiky. V běžné jazykové praxi se s kreativitou setkáme nejčastěji v podobě synonymie. Slova s podobným nebo stejným významem přímo vybízejí k různým možnostem využití v jazykovém projevu. Stejně tak i přirovnání a metafora jsou ze sémantického hlediska vhodným prostředkem pro kreativní vyjadřování.

3. Pohled na metaforu z psychologického hlediska

Metafora nezajímá pouze jazykovědce, ale i psychology a psycholingvisty. Celé 20. století se vědci pokouší přijít na podstatu metaforického vyjadřování, na základ tvorby a chápání. Každý psychologický směr pojímá problém metafory jinak, jak to ve svých statích popisuje V. Chrz.

Ve školské praxi se vysvětluje metafora jako přenesení významu na základě podobnosti. Jedná se tedy o jakousi „figuru řeči“.

Ovšem na metaforu může být nahlíženo také jako na „figuru myšlení“ či „figuru poznání“. Tento posun je patrný v M. Blackově definici, kde předmět poznáváme náhledem skrze jiný předmět. Podle Blacka „metafora vybírá, zdůrazňuje, potlačuje a organizuje rysy hlavního předmětu tím, že implikuje výpovědi o tomto předmětu, které se běžně používají o předmětu vedlejším...“ (Black, 1962, s. 44). V tom případě jde při porovnávání obou členů o významnou intelektuální operaci.

Dnes se velká pozornost věnuje kognitivistické psychologii, která psychologické procesy vnímá jako procesy, jež zpracovávají informace. Hledá vztahy mezi tématem a nosičem a metaforu považuje za specifickou strategii kategorizace. To znamená, že dochází k pojmenování nadřazené kategorie prostřednictvím jejího typického členu – prototypu. Základem metafory je pak proces grupování a nosičem kategorie je prototypický člen.

Kognitivní psychologie se drží i Vladimír Chrz ve své práci *Metafory v politice* (1999). Podle něj metafora spočívá v mapování ze zdrojové do cílové oblasti, přičemž pojem mapování označuje vyhledávání a formulaci korespondujících entit zdrojové a cílové oblasti. Na mnoha konkrétních příkladech dokazuje, že metafora je strategií konceptualizace politické problematiky a díky ní se daří dosáhnout kognitivního efektu u tak běžnému životu často vzdálené skutečnosti.

Psychologické pohledy na metaforu jsou podřízeny jednotlivým psychologickým směrům a jejich východiskům. Lingvistům pak umožňují hlubší nahlédnutí do problematiky.

4. Odpoetizování metafory

V současné době převládají texty informativního charakteru. Zpravodajský, politický a ekonomický aspekt a touha po informovanosti dominuje užívání jazyka (Straková, 1992) a my se musíme snažit, abychom našli vhodná pojmenování.

4.1. Definice a metafora

Zdá se, že metafora a definice nemají nic společného, neboť na jedné straně stojí implicitní a mnohoznačné vyjádření a na straně druhé explicitní a jednoznačná definice. I přesto nalézáme některé styčné body. Např. sémickou podstatu – definiens (abc) je vyjádřením pojmu (sémému) označovaného definiendem (D). To platí jak pro definici, tak pro metaforu. Stejně tak se u obou musí provést sémická analýza a zjistit vzájemné vztahy mezi sémy, aby došlo k pochopení.

Pro aristotelovskou definici je charakteristická sponová věta, kdy je nominální lexém v podmětu (D) spojen s doplňkovou volnou nominální frází (abc). Jedná se o explicitní vyjádření lexikálního významu ne pouhým synonymem, ale výrazem složitějším. Nominační funkcí se tvoří levá část definice (abc-D) a konceptualizace je procesem sémaziologickým (D-abc).

Metafora může mít několik podob: 1. obrazné analogie jakožto explicitního příoměru, 2. metafora in praesentia, kdy v blízkosti metaforického výrazu je i výraz doslovný a hledá se společný základ (tertium), 3. metafora in absentia, kde chybí doslovný člen a je třeba ho doplnit na základě interpretace textu. Mezi výrazy mohou být společné rysy, např. tvar, ale stejně tak rysy rozdílné, např. životnost / neživotnost. Sémantická spektra se při metafoře částečně překrývají a některé sémy se aktualizují na úkor jiných. Metafora připouští více interpretací. Častým opakováním metafory v komunikaci dojde k jejímu upevnění a z aktuální metafory (volné, živé, nelexikalizované) se stává metafora uzuální (lexikalizovaná, kodifikovaná).

Touto lexikalizací se může metafora změnit na odborný termín, a tím snadno dosáhne uplatnění v odborných textech, jimž do té doby náležely pouze definice. Tato otevřenost zaručuje pružnost jazykového systému (Kocourek, 1994). Jako příklad lze uvést *můstek* v zubním lékařství nebo *kořen, kmen* v jazykovědě.

5. Metafora v terminologii

5.1. Výskyt terminologizovaných metafor

Je zřejmé, že v současnosti není lidská pozornost zaměřena na beletrii. Texty odborného charakteru, populárně naučného, dokumentárního a zpravodajského početně převažují. Pro tyto žánry je jedním z charakteristických rysů používání termínů, které si kladou za cíl co nejpřesnější vyjádření a jednoznačnou interpretaci. O to pozoruhodnější se zdá fakt, že při tvorbě nových termínů hraje velkou roli metafora, která jednoznačná nebývá.

Podle Strakové „v terminologii výrazně převládá interpretační aspekt metafor, tj. metafora slouží poznání věci (na základě srovnání), nemá však vedlejší záměry (poetický, propagační, expresivní, evaluativní) ... v informativním stylu je metafora využívána jako prostředek metodologický, výklad opřený o podobnost je názorný, srozumitelný a přijatelný“ (Straková, 1992, s. 72).

V odborných textech lze rozlišit metaforu terminologickou a aktualizací, jež je typická pro žurnalistiku a využívá se jí především v názvech článků. Terminologická metafora se vyskytuje v určité oblasti, např. jevy z oblasti fyzikální se nejčastěji vyskytují v ekonomických pojmech (*síla, tlak*), stejně jako výrazy označující nástroje (*kleště trhu*). Pro texty ekonomické se také hojně využívá metafory z oblasti flóry a fauny (*ekonomický růst*), názvy rodinných vztahů (*dceřiná společnost*), z oboru sportu (*nahrát na smeč*), vojenství (*pod palbou*), dramatu (*scénář reformy*), somatologie (*mzdová nákaza*). I přídavná jména mohou mít metaforizující účinek (*plíživá inflace*) (Straková, 1992).

Kromě ekonomického zaměření se metafory vyskytují ve všech oblastech lidské činnosti, především však v oblasti technické a nejvíce metafor proniklo do sféry počítačů a manuálů. To není náhoda, protože právě zde jde pokrok nejrychleji. Pro uživatele jazyka je pak jednodušší přejímat pojmenování z jiné oblasti než tvořit termín nový, který je stejně s nejvyšší pravděpodobností odsouzen k brzkému zániku, neboť jej rychle zastihne další vývojová změna, pro kterou se bude opět hledat vhodné pojmenování.

5.2. Živé a mrtvé metafory

Názory a poznatky pro následující části (5.2., 5.3., 5.4., 5.5.) přebírám ze statě V. Kocourka *The status of English Metaphorical Terms* (Kocourek, 1994).

Některé terminologické metafory byly natolik lexikalizovány díky svému častému výskytu, že jsou považovány za mrtvé. Do této skupiny by se daly zařadit souborové metafory používané ve specializovaných textech jako součásti definic, např. *rodina jazyků*, přičemž *rodina* znamená v doslovném významu ‚soubor rodičů a dětí, nebo vztahů‘, ale metaforický význam je posunut na ‚skupiny osob nebo národů sjednocených obyčejnými vztahy‘. Tyto metafory jsou někdy označovány též jako uzuální, lexikální a jejich funkce je především pojmenovací. Podílí se také na vzniku polysémie a často se vyskytují ve víceslovných pojmenováních nebo frazémeh (*mít máslo na hlavě*).

Oproti tomu metafory živé, volné jsou základem nových pojmenování. Jedná se především o jedinečná vyjádření, účelově zaměřená, implicitní a dvojznačná. Zdůrazňují obraznost a jejich cílem je zprostředkovat nové vidění skutečnosti. Nejčastěji slouží básníkům, publicistům, ale tvoří je i kreativní uživatelé jazyka.

5.3. Hlavní sémantiční činitelé metafor

Metafora je dána jednak doslovným významem zdroje, významem přeneseného termínu a typem motivace, tedy vztahem, či příbuzností mezi nimi. Oba významy, přenesený i doslovný, lze zařadit podle určitých sémantických tříd (*člověk / živočich, živočich / rostlina, abstraktum / konkrétnum*). Typ motivace závisí na sémeh, na nichž je metafora založena. Sleduje se tedy styčný bod mezi oběma významy, např. tvar, barva, funkce, pohyb.

Základní sémantika metafor je postavena na vztahu shody nebo konfliktu mezi doslovným a přeneseným významem a směrem přenosu. Kombinačně nastávají tyto možnosti:

1. přenos z konkrétního do konkrétního, a to a) z neživého do neživého (*ko-runka*), b) z neživého do živého (názvy sportovních klubů – *Detroit Pistons*), c) z živého do neživého (*myš*), d) z živého do živého (z živočišného do lidského nebo ze živočišného do živočišného),

2. z konkrétního do abstraktního (*kořen slova*),

3. z abstraktního do abstraktního (*softwarové pirátství*).

V každém případě se jedná o přenesení z jedné významové roviny do druhé. To svědčí o jazykové kreativitě a subjektivní účasti uživatelů jazyka.

5.4. Kritéria tvoření metaforických termínů

1. Referenční adekvátnost. Mezi činiteli metafory musí být přijatelná shoda. Vlastnost zdroje, motivace i význam přeneseného termínu si nesmí odporovat. Např. hovoříme-li o *stromu* ve větné struktuře, můžeme navázat dalším metaforickým termínem, např. *větev*, *větvení*? V tomto případě to není nemožné.

2. Poznávací shoda. I zde je důležité, aby doslovný význam zdroje, motivace a poznávací obsah termínu nebyly v rozporu. Např. u termínu *sémantická hra* se shodují sémy *hry* (závodit podle pravidel, končící vítězstvím / prohrou) se sémy vyjádřenými v definici *sémantické hry*.

3. Kategoriální náležitost. Každý termín by měl spadat do konkrétní kategorie a měl by být oproštěn od konotací. Ne vždy se tak děje a vedlejší význam z původně doslovného významu pojmu užitého jako metafory se tlačí do významu pojmenovávaného předmětu nebo jevu. Tato etymologická konotace se někdy projevuje např. u termínů z oblasti rodinných vztahů (*matka*, *dcerka*), kdy se nepatříčně počítuje význam důvěrnosti.

5.5. Význam metafory v terminologii

Proč se vlastně metafory používají? Jejich cílem není jen danou skutečnost pojmenovat, ale také posilnit účinek nového výrazu na uživatele. Jednak jde o lepší zapamatování, neboť metafora zasahuje do oblasti pojmů již osvojených a uživatel jazyka je seznámen s jejich vlastnostmi a dokáže je přenášet, jednak se zde projevuje zábavná tendence v jazyce. Používají se konotace, apriorní konflikty a personifikační sémy, např. *trójský kůň* je označení pro program, který skryje a dopraví virus do počítače.

Ne všechny jazyky jsou tomuto metaforickému tvoření pojmů nakloněny. Důstojné místo zaujímají v anglickém jazykovém systému, v němž mohou stát zcela samostatně, a proto je lze snáze integrovat do různých vědních oborů. Němčina se této samostatnosti vyhýbá a metafory využívá především ve složeninách. V češtině je situace taková, že se metafora nachází nejčastěji ve tvaru odvozenin (*matice*) nebo deminutiv (*ručička*).

6. Volná metafora v poezii

Volná metafora je záležitostí především umělecké literatury. V básnické metafoře nejde o pojmenování nového předmětu, ale o vyjádření vztahu autora

k označovanému, jde tedy o hodnocení. Metafora jako druh hodnocení není ovšem omezena pouze na umělecké texty, ale lze ji vypořizovat i v běžné komunikaci, např. v podobě přezdivek (*tyčka* – osoba s dlouhou štíhlou postavou nebo expresivní vyjádření *už letím*). Jaký je tedy rozdíl v metafoře umělecké a v metafoře při běžné komunikaci? Rozhodující je estetická hodnota. Básnická metafora má také více možností interpretace a vlastní smysl metafory závisí vždy, a to i v běžné komunikaci, na celkovém kontextu. Hranice mezi lexikalizovanou a básnickou metaforou je prostupná, ale neplatí pravidlo, že pokud se básnická metafora často opakuje, přejde mezi metafory lexikalizované. Ani lexikalizované metafory nejsou vždy původem básnické.

6.1. Druhy básnických metafor

V literární teorii lze rozlišit různé druhy metafory. Čtyři nesou speciální označení – personifikace, syntéze, zvukomalba a katachréze.

Personifikace je založena na konfliktu sémantických tříd životnosti / neživotnosti, neboť při ní dochází k přiřazování vlastností živých bytostí neživým předmětům.

Metafoře, v níž dochází k mísení smyslových počitků, říkáme syntéze, např. *sladká vůně*.

Zvuková metafora (zvukomalba) se nezakládá na přenosu významu, ale na přenosu zvuku. Jedná se tedy spíše o onomatopoi. Zvuková metafora se realizuje tehdy, sugeruje-li se slovo podobně znějící, např. *král Lávro – Vávra*.

Metaforu, která se zdá nelogická, označujeme jako katachrézi a nejčastěji je vyjádřena protimluvou v přívlastku (*hluboká měřina*) (Hrabák – Štěpánek, 1987).

7. Výzkum

Jestliže se metafora v běžné komunikaci stále více prosazuje, vyvstává otázka, zda je pro recipienta srozumitelná, nebo způsobuje-li nedorozumění a zůstává nepochopena. Jedná se především o metafory volné, ale ani ty ustálené nemusí být vždy dešifrovány správně.

A proto jsem se rozhodla pro výzkum, který v současné době je ve stádiu předběžné sondy, kdy shromažďuji materiály kvůli orientaci ve schopnostech dotazovaných. Za zkoumaný vzorek populace jsem zvolila žáky základních škol a víceletých gymnázií a studenty středních škol. V nejbližší době bych měla mít k dispozici první vyplněné dotazníky z této předběžné etapy.

7.1. Výchozí otázky

Je člověk schopný přiřadit význam pojmenovaného na základě metaforického vyjádření? Není to příliš složitá myšlenková operace, k níž je zapotřebí dostatek zkušeností a jazykových dovedností?

Jak tato metaforická vyjádření vnímají žáci základních škol a studenti středních škol? Dokáží porozumět metafoře, která není z jejich produkce? A tvoří

vůbec žáci metafory? Není to pro ně zbytečné komplikování významů? Nebo je jim bližší „pouhé“ přirovnání? Jsou schopni označit básnickou metaforu v uměleckém textu a metaforu v publicistice, kde je hojně rozšířena? A co odborné texty? Uvědomují si žáci metaforický základ některých termínů?

7.2. Dotazník

Na tyto otázky by mi měly pomoci nalézt odpovědi anonymní dotazníky rozdané prostřednictvím mých kolegů na náhodně vybrané základní školy, víceletá gymnázia a střední školy. Obsah dotazníků, rozdělených do skupin podle věku (6. + 7. ročník, 8. + 9. ročník a jim odpovídající stupně víceletých gymnázií, 1. + 2. ročník, 3. + 4. ročník SŠ), by měl být sestaven až na základě vyhodnocení výše uvedené kratší sondy. Do tohoto předběžného výzkumu jsem zařadila cvičení, která se zaměřují na vyhledání metafor v konkrétních textech (publicistických a uměleckých) a porozumění jim na základě převodu do doslovných pojmenování (viz příloha). Pokud výsledky šetření budou uspokojivé a potvrdí se, že žáci metaforu bezpečně poznají a dokáží ji ve většině případů vysvětlit, mohl by v následujícím dotazníku přibýt náročnější úkol. V něm by byl postup opačný, kdy se k doslovným výrazům budou žáci snažit vymyslet metaforu. Součástí dotazníků by byla také část, v níž by žáci zaznamenali vyjádření, o kterých se domnívají, že jsou metaforická, a která sami používají.

Výsledky dotazníků by svědčily nejen o kreativních schopnostech dětí a adolescentů v jazykových projevech, ale bylo by možné z nich vycházet i při tvorbě kreativních cvičení týkajících se metaforických vyjádření v učebnicích.

Příloha – ukázka některých cvičení ze sondy:

Jméno,třída: _____

datum: _____

METAFORA

Metafora je přenesení významu na základě podobnosti. Je to tedy obrazné pojmenování, kdy využíváme metaforické vyjádření (slovo i slovní spojení) místo doslovného výrazu.

Úkoly:

- a) v následujících ukázkách podtrhněte metaforická vyjádření
- b) pokuste se tyto metafory nahradit doslovným výrazem, nebo je vysvětlete vlastními slovy na řádek pod ukázkou. Je-li v jedné ukázce více metaforických vyjádření, zkuste je nahradit všechna.

1.,I když podobné průzkumy mají většinou jepičí život a nepříliš velkou vypovídací schopnost, obecně dali respondenti Bushovi přednost...“

2.,Unie je logikou své existence vedena k tomu, aby se zabývala právy lidí – a to tak, aby nezmizela v houštině speciálních předpisů, jimž nikdo nerozumí. ...“

4.„Zatím se zdá, že tato listina (Charta základních práv Evropské unie) bude jen shrnutím toho, co už v evropských státech existuje, a že se její role omezí spíše na vytvoření záchranné brzdy proti selhání národních demokratických mechanismů. ...“

6. „Kalamita zdravotních potíží demolovala jeho nominaci pro slavnostní exhibici pořádanou na jeho počest...“

9.„Každé místočko, kterého se (slunce) dotklo, rozkvetlo nadějí a rychle se tu rozšířila epidemie světle zelených knírků a plnovousů...“

10.„Horám začalo téct z nosu, a ačkoli si ovázaly hlavy závojem, nezdá se už tak nebezpečně velké!...“

Literatura

HOFFMANNOVÁ, J. (1991): Metafora v kognitivních procesech a ve vědeckých textech. In: Slovo a slovesnost, 52, s. 144n.

HRABÁK, J. – ŠTĚPÁNEK, V. (1987): Úvod do teorie literatury. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

CHOMSKY, N. (1998): Perspektivy moci. Praha: Karolinum.

CHOMSKY, N. (1966): Syntaktické struktury. Praha: Academia.

CHYZ, V. (1998): Metaforická konceptualizace politické problematiky – teze doktorské disertační práce. Praha: FF UK.

CHYZ, V. (1999): Metafora v politice. Praha: Psychologický ústav ČAV.

CHYZ, V. (1996): Psychologie metafor I: Metafora z hlediska psychologie nevědomí, neobehaviorismu a neogestaltismu. In: Československá psychologie, 39, s. 103n.

CHYZ, V. (1996): Psychologie metafor II: Metafora z hlediska kognitivní psychologie. In: Československá psychologie, 40, s. 217n.

KOCOUREK, R. (1994): Definiční a metaforická otevřenost a extenze. In: Ročenka Klubu moderních filologů, s. 85n.

KOCOUREK, R. (1993): Metafora v anglické jazykovědné terminologii. In: Jazykovědné aktuality, 30, s. 90n.

KOCOUREK, R. (1994): Recent Trends in English Term formation. In: Applications and Implications of Current LSP Research, s. 925n.

KOCOUREK, R. (1994): The status of English Metaphorical Terms. In: Applications and Implications of Current LSP Research, s. 525n.

KRUPA, V. (1989): Metaphor in Critical Communicative Situations. In: Recueil Linguistique de Bratislava, 9, Dynamic Tendencies in the Development of Language, s. 34n.

STRAKOVÁ, V. (1992): Metafora v terminologii. In: Časopis pro moderní filologii, 74, s. 71.

STRAKOVÁ, V. (1990): K nominační podstatě metafory. In: Čs. rusistika, 35, s. 193n.

Ke vztahu juxta pozice a prefixace u neologizmů¹

Pavla Šmídová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Sledování vývojových tendencí v slovní zásobě současné češtiny vede ke zjištění, že v novém lexiku přibývají velkou měrou složeniny. V. Mejstřík (2000) v úvodu studie nazvané *K zpracování nových kompozit ve výkladovém slovníku a zaměřené na neologická složená slova* poznamenává, že v slovníku *Nová slova v češtině*. Slovník neologizmů (1998) tvoří složeniny zhruba čtvrtinu z 4500 zpracovaných hesel. Zároveň uvádí, že přibývá mechanického spráhování slov, tj. výrazů typu *rádobytrh*, *takyfanoušek* aj.

Juxta pozice neboli spráhování je tradičně přiřazována ke kompozici (skládání), výsledkem je juxta pozitum (spřežka, sraženina). Dokulil (1962, s. 130) postihuje přechodovost spřežek mezi slovními spojeními a vlastními složeninami. Uvádí, že nejbližší k slovním spojeními jsou tzv. citátové spřežky (*jaksepatří*), přechodným typem jsou příslovečné spřežky vzniklé z předložkových výrazů (*dokonce*, *zvečera*) a typ adjektivních spřežek s první částí příslovečnou (*mimojdoucí*, *okolostojící*, *dlohohrající*). Bližší vlastními složeninám jsou adjektivní a substantivní spřežky s první částí jmennou (*chvályhodný*, *obranschopný*; *zemětřesení*, *vlastizrada*). Není-li možné rozložení na samostatné složky ve všech mluvnických tvarech, jde podle Dokulila spíše o vlastní kompozici (*pantáta*).

Na jiném místě si Dokulil (1962, s. 148) všímá přechodovosti některých předponových útvarů k složeným slovům, na tomto místě mu jde zejména o stránku významovou: *protivít* (vít proti), *mimojdoucí* (jdoucí mimo), *nadvýroba* (morfem *nad-* lze chápat jako zástupný pro slovo *nadměrný*).

Spřežky (nevlastní složeniny) charakterizuje Dokulil (1962, s. 22) jako „slova vzniklá pouhým spráháním slov často se vyskytujících v slovním spojení, a to bez jakýchkoli změn v jejich podobě“. Na jiném místě (s. 66), v petitem psané poznámce, připomíná další, podle našeho názoru významný aspekt juxta pozice; pokládá ji totiž za samovolný proces, nikoli za aktivní, tvořivý slovo tvorný postup: „Pokud juxta pozice není vlastními aktivním, tvořivým slovo tvorným postupem, nýbrž procesem samovolným, nemůžeme k ní v tomto náčrtu aktivních slovo tvorných postupů přihlížet.“

Nevyhraněnost slovo tvorného postupu juxta pozice se promítá také do mluvnických popisů. Připomeneme zde pouze to, že pojmenování s komponentem *skoro-* jsou v *Mluvnici češtiny I* (1986; dále MČ) přiřčena ke skupině modifikačních determinativ v oddíle věnovaném čistě (vlastní) kompozici. Podle

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu Systémotvorné procesy neologizmů v současné češtině, reg. č. A0061803, GA AV ČR.

našeho názoru jde však o výrazy obdobné s pojmenováními s komponenty *také-či rádoby-*, které jsou v MČ přiřazeny k modifikačním determinativům v oddíle věnovaném spřahování (juxtapozici).

Zvláštní povahu prefixace připomenul v článku nazvaném Prefixace, její povaha a místo v slovotvorné soustavě Přemysl Hauser (1997). Shrnuje zde rozdílné přístupy k pojímání prefixace, mimo jiné připomíná také to, že jedni autoři řadí prefixaci ke kompozici, jiní spojují prefixaci se sufuxací. Hauser uvádí, že s kompozicí spojuje prefixaci fundace dvěma slovy (nezřetelněji v případech slov motivovaných předložkovým pádem: *před městem – předměstí*). Odlišné jsou případy, kdy se předložka stává předponou s významem modifikujícím, přičemž vznik není motivován předložkovým pádem: *předzahrádka*; to je shodné s úlohou předpon nepředložkových, např. *pravěk, paklíč*. Dodáváme, že prefixaci s juxtapozicí sbližuje u čisté prefixace mechanické předsouvání předpony před základové slovo a dále možnost mechanického rozdělení prefigátů s předložkovými předponami na dvě samostatná slova.

V neologickém materiálu nacházíme celé slovotvorné řady slov, která jsou svým složením podobná pojmenováním tradičně řazeným k juxtapozitům: vedle pojmenování *kolemjdoucí, kolemstojící*, podaných v SSJČ, jsou doloženy další výrazy s *kolem-*: *kolemspěchající (chlapec)*, *kolemsedící (zpodst.)*, *kolemsvištěcí (auta)*, *kolemplovoucí (plachetnice)*, *kolempádlující (vodáci)*, *kolemlouzající (zpodst.)*;

vedle výrazů *okolosedící, okolostojící*, uvedených v SSJČ, jsou v neologickém materiálu doloženy výrazy *okolochodící (publikum)*, *okolojedoucí (vozidla)*, *okoloprojízďející (nomádi)*, *okolosedící (hosté)*;

k několika pojmenováním s *rádoby-* uvedeným v SSJČ přibývají mnohá pojmenování jak substantivní povahy: *rádobyekolog, rádobyhvězdička, rádobyinvestor, rádobymoralista, rádobyplayboy, rádobyrocker, rádobyaféra, rádobykritika, rádobypolemika, rádobysvětovost, rádobytrh*, tak adjektivní povahy: *rádobyemancipovaný (rádobyemancipované dámy)*, *rádobyironizující (titulek)*, *rádobyoperní (pěvkyně)*, *rádobypolitický (rádobypolitické debaty)*, *rádobyseriózní (články)*;

obdobně přibývají výrazy s *také-/taky-*: substantiva: *takéexpert, takéobchodník, takéřežisér, takéúrista, takézávodník, takybankéř, takyekolog, takyfanoušek, takyfanda, takykolega, takymoravan, takyobčan, takypolitik, takypořadatel; takyagentura, takypřeklad*; adjektivum *takycitlivý (takycitlivé duše)*;

k substantivním pojmenováním se *skoro-* doloženým v SSJČ přibývají nejen nová podstatná jména, ale zcela nově také adjektiva; substantiva: *skorodůchodce, skoroevropan, skoromajitel, skorozávodník; skoroanekdota, celovečerní skorodokument, skoromuzikál, skorosamizdat, skorošanson; skorobulvárnost*; adjektiva: *skorohamletovský (skorohamletovské rozhodnutí)*, *skorohospodský (humor)*, *skororockový (skororocková opera)*, *skoročlenský (skoročlenské státy NATO)*, *skorovětšinový (volební systém)*, *skorosektářský (skorosektářská linie Literárních novin)*;

novým komponentem obdobným s morfémy *rádoby-*, *také-/taky-* a *skoro-* je *jako-/jakoby-*; ve výrazech *jakoblues*, *jakobydálnice* (nebezpečné *jakobydálnice*), *jakodort* (*jakodort Čapkovy kočičky a pejska*) se objevuje ve formě první části slova, tj. psáno dohromady, v dokladech *jako film*, *jako hrdina*, *jako nebezpečí* (*Hrdinové se stali jako hrdiny procházejícími jako nebezpečími v jako filmech.*), *jakoby socialismus* je zapsán samostatně, tj. s mezerou; komponenty *spolu-* a *znovu-* se spojují jednak se slovesnými základy, jednak se jmény: s komponentem *spolu-* jsou doloženy výrazy: *spoludisident*, *spoluemigrant*, *spolufavorit*, *spolufavoritka*, *spolufrontman*, *spoluinvestor*, *spolukomentátor*, *spolumanažer*, *spolumodelka*, *spolumoderátor*, *spolumoderátorka*, *spoluproducent*, *spolupředseda* (vlády), *spoluscénarista*, *spolutopič*; *spoluprosazení* (zákonů), *spoluobsazování* (vedoucích míst); *spoluinspirovat* (pachatele k činu), *spolukomentovat* (přistání Apolla 11 na Měsíci), *spoluodhlasovat* (usnesení), *spoluovlivňovat* (zařazení bodů na program Parlamentního shromáždění), *spoluuvádět* (Snidani s Novou), *spoluzapříčinit* (pád eura); ve spojení s komponentem *znovu-* se nově objevují jednak substantivní slovní základy jiné než podstatná jména slovesná: *znovusjednotitel* (Německa), *znovuhratelnost*, *znovutatínkovství*, jednak adjektivní slovní základy jiné než deverbativní: *znovusovětský* (obnovitel), *znovusvobodný* („rozvedený“); dále se morfémy *znovu-* vyskytuje v pojmenováních *znovupotvrzený* (generální ředitel Komerční banky), *znovunabízení* (již odmítnuté národní fronty), *znovuposouzení* (předložených projektů), *znovuprivatizování* (velkých firem), *znovuvypuknutí* (války), *znovuzdivadelnění* (Rokoka), *znovuzestátnění* (obchodní společnosti), *znovuznárodnování* (podniků), *znovupřijmout* (bývalá opatření).

Posledním jevem z této oblasti, který bychom chtěli připomenout, je narůstání slovotvorné řady s první částí *šéf-*; Dokulil (1962), Šmilauer (1971) ani MČ se o slovech s komponentem *šéf-* nezmiňují, uvádějí však mezi sprežkami na přechodu k vlastním kompozitům typy *pantáta* (Dokulil), *panímáma* (přidává Šmilauer), k těmto pojmenováním doplňuje MČ výrazy *knížepán*, *cisařpán*, *pánbůh*, *generálmajor*, *generálporučík*, *generálplukovník*. Několik pojmenování s první částí *šéf-* je uvedeno v SSJČ. V neologickém materiálu jsou doloženy např. lexémy *šéfdesignér*, *šéfdiplomat*, *šéfmanažer*, *šéfmoderátor*, *šéfnávrhářka*, *šéfdoborář*, *šéfprogramátor*, *šéfsenátor*, *šéřředník* (nejvyšší šéřředník burzy).

Uvedené velmi obsáhlé slovotvorné řady ilustrují produktivnost tvoření s komponenty *kolem-*, *okolo-*; *rádoby-*, *skoro-*, *také-/taky-*, *jako-/jakoby-*; *spolu-*, *znovu-*; *šéf-*. Zdá se, že i vzhledem k této produktivnosti je třeba poznamenat nahlížení na takto utvořená slova, tradičně řazená ke sprežkám.

K přehodnocení přístupu k výše uvedeným pojmenováním přispívají mimo jiné následující aspekty:

1. Pokud vycházíme z Dokulilovy definice, nelze pojmenování v uvedených slovotvorných řadách považovat za juxtapozita. Tato pojmenování totiž nemůžeme pokládat za srůst opakovaně užívaných slovních spojení (taková

opakovaně užívaná slovní spojení vůbec neexistují). Mimo to jsou výsledné lexikální jednotky svou povahou spíše okazionální, frekvence jednotlivých výrazů je velmi nízká.

2. Uvedené lexémy nelze pokládat za výsledek samovolného slovotvorného procesu, se kterým spojuje juxtapozici Dokulil (1962, s. 66). Spíše je možné tento způsob tvoření popsat jako tvoření nápodobou, jako analogickou slovotvorbu (srov. také Furdík, 1993, s. 53 – 59). Při utváření výše uvedených nových výrazů se napodobuje složení dříve vzniklých lexikálních jednotek. Podobně jako u čisté prefixace je možné tento způsob tvoření charakterizovat jako mechanické předřazení prvních částí (u prefixace předpon) před slovní základ. Morfologické charakteristiky výsledného slova zůstávají podobně jako u prefixace shodné.

3. Základní význam slova, daný druhou částí lexémů, zůstává do značné míry nezměněn, pouze se do jisté míry modifikuje: u komponentů *kolem-* a *okolo-* ve významu místním (*kolemspěchající chlapec*), u komponentů *jako-/jakoby-*, *rádoby-*, *skoro-*, *také-/taký-* ve významu kvalitativním (*takyfanoušek*), u komponentu *spolu-* ve spojení se základy s dějovým významem ve významu způsobovém (*spolukomentovat*), u komponentu *znovu-* ve významu časovém (*znovutatin-kovství*) a u komponentu *šéf-* ve významu hierarchizačním (*šéfmoderátor*).

4. Mimo to dochází ke změnám významu jednotlivých komponentů. Jejich původní lexikální význam se vyprazdňuje. Nejzřetelnější je tento jev u morfémů *jako-/jakoby-*, *rádoby-*, *skoro-*, *také-/taký-* a *šéf-*, nejméně se mění význam komponentů *kolem-*, *okolo-*, *spolu-* a *znovu-* (u *spolu-* a *znovu-* máme na tomto místě na zřeteli pojmenování se základy s dějovým významem). Komponenty *kolem-*, *okolo-*, *spolu-* a *znovu-* v utvořených pojmenováních naznačují bližší okolnost děje. Obdobně tento význam vyjadřují tehdy, pokud jsou ve větě samostatnými příslovci. Komponent *spolu-* u substantiv však může mít význam jiný (*Bude ubývat samostatných ředitelů. Protože není v silách jednoho člověka zvládnout tak velké kolosy, bude se rodit stále více „spoluředitelů“*).

5. Zajímavým jevem je také skutečnost, že ke všem uvedeným komponentům lze uvést předponový morfém s obdobným významem. Pro *kolem-* a *okolo-* je to neproduktivní předpona *ob-*. Ke komponentům *jako-/jakoby-*, *skoro-*, *rádoby-*, *také-/taký-* je možné přiřadit předponu *pa-* (*pakultura*). Komponent *spolu-* má sémanticky blízko k předponě *sou-*, komponent *znovu-* se významem blíží cizí předponě *re-*. Význam komponentu *šéf-* v některých slovech se blíží jmenné předponě *nad-* (např. *nadstrážník, nadučitel, nadvelitel*); o předponovém charakteru komponentu *šéf-* v názvech osob píše také J. Horecký (1978).

V příspěvku jsme znovupřipomenuli nevyhraněnost slovotvorných postupů juxtapozice a prefixace. Dále jsme ukázali, že mnohé nové lexikální jednotky, které svým složením napodobují dříve vzniklé lexémy, tradičně klasifikované jako juxtapozita, vznikají ve velmi početných slovotvorných řadách a i vzhledem k tomu mají oproti starším, obdobně složeným lexémům jiný charakter.

Literatura

- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Praha 1962.
FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča 1993.
HAUSER, P.: Prefixace, její povaha a místo v slovtvorné soustavě. In: Slovo, 1997, č. 4, s. 3 – 7.
HORECKÝ, J.: Zložené slová ako názvy osôb. In: Slovo a slovesnosť, 1978, s. 284 – 286.
MEJSTŘÍK, V.: K zpracování nových kompozit ve výkladovém slovníku. In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Praha 2000.
Mluvnice češtiny. 1. Praha 1986.
Slovník spisovného jazyka českého. Praha 1960 – 1971.
ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha 1971.

Mezitextové navazování a politické ideologie v českých novinách 90. let

Kamila Karhanová

Filozofická fakulta UK, Praha

Ve své diplomové práci Funkce mezitextového navazování v denním tisku jsem analyzovala případy mezitextového navazování, resp. jeho výrazové prostředky excerpované v období asi 20 měsíců v letech 1994 – 1996 z pěti českých celostátních deníků, a to z textů různých žánrů, tedy nejen ze zpravodajství a z politické publicistiky, ale i z textů zábavných, populárně-naučných, z kulturních rubrik aj. Výrazovými prostředky intertextuality¹ – aluzemi a alu-

¹ V literárněvědných pracích o intertextualitě se můžeme setkat s různými přístupy k mezitextovému navazování, a tedy i s odlišnými definicemi pojmu intertextualita, resp. intertextovost. H. Plett ve studii *Intertextualities* rozděluje badatele zabývající se intertextualitou na dvě skupiny: na progresivní a tradicionalisty. Prvně jmenovaní, orientovaní více filozoficky a sémioticky, navazují na práce M. Bachtina, J. Kristevové, R. Barthesa a dalších a v jejich pojetí je intertextovost chápána jako vlastnost každého textu. Zájem tradicionalistů se soustředí na formy intertextuality, jakými jsou aluze, citát a cento, nebo se zabývají problematikou literárních žánrů, jako jsou parodie, travestie a koláž (Plett, 1991). Tato práce vychází z pojetí předloženého v práci J. Homoláče *Intertextovost a utváření smyslu v textu* (1996), tedy z pojetí v Plettově terminologii tradicionalistického. V návaznosti na studie Gennetovy, Glowinského a dalších rozlišuje J. Homoláč tři typy transtextovosti, tj. všech vztahů mezi texty: architextovost, metatextovost a intertextovost (tamtéž, s. 41, 57). Architextové vztahy jsou založené na sdílení kódů a existují nezávisle na čase. Patří sem vztahy mezi texty jednoho autora, literárního směru či žánru, vztahy textů sdílejících stejné téma nebo motiv, ale architextovými vztahy jsou spojeny

živními citáty² – odkazujícími k literárním a jiným kulturním textům jsem se zabývala především z hlediska funkcí, které tyto prostředky v novinách plní. Zajímaly mě funkce ve dvojím slova smyslu: jednak základní funkce promluvy,

např. také texty odehrávající se ve stejném městě i knihy ležící na jednom stole. Pokud se vztah k jinému, časově předcházejícímu textu (dále pretextu) stane součástí významové výstavby, jde o mezitextové navazování, které může být buď metatextové, nebo intertextové. Metatextové vztahy jsou ty případy navazování, kdy je pretext v navazujícím textu tematizován. Za intertextové jsou považovány: „*ty případy navazování, kdy se jistá část pretextu, rovina nebo jistý výstavbový princip pretextu stávají součástí navazujícího textu, ale i případy, kdy se díky již existujícím vztahům k jinému textu (textů) zvýznamňuje i to, že jistá část, rovina pretextu převzaty nebyly. Podstatou intertextovosti tedy není přítomnost pretextu (jeho části) v navazujícím textu, ale to, že se součástí významové výstavby tohoto textu stává vztah k pretextu*“ (Homoláč, 1996, s. 47).

² Výrazovými prostředky intertextovosti jsou především aluze a citát. Slovník literární teorie (1984) definuje aluzi jako „*nepřímý odkaz k politickému, historickému, literárnímu a jinému kontextu*“ (s. 18). Je tedy nutné rozlišit aluzi literární a neliterární², jak činí K. Górski, z jehož pojetí vychází také autor citovaného hesla V. Macura. Z. Ben Poratová ve studii *The Poetics of Allusion – A Text Linking Device in Different Media of Communication* uvádí další podstatnou vlastnost aluze, již je metonymičnost, přesnější synekdochichnost: aluzivní segment v navazujícím textu reprezentuje potenciálně celý pretext, slouží v něm jako *pars pro toto* (Ben Poratová, 1979, s. 588). V. Macura v uvedeném slovníkovém hesle dále hovoří o polocitátové aluzi, již charakterizuje jako „*odkaz k jinému slovesnému útvaru formou parafráze nebo využitím charakteristických prostředků textu, k němuž odkazuje*“ (1984, s. 18). Termín polocitátová aluze naznačuje, že mezi citátem a aluzí nevede jednoznačně stanovitelná hranice. Oba jevy do sebe plynule přecházejí, a odlišení jejich podstaty tedy představuje určitý problém. Aluzivní text vždy nějakým způsobem reprodukuje část pretextu (přebírá např. motiv) a může tak činit v podstatě dvojím způsobem: buď přitom používá jiných slov než pretext, tj. opisuje, nebo používá stejných slov, tj. cituje. V praxi se samozřejmě oba způsoby většinou doplňují, citovaná část může být různě dlouhá – od jednoho slova až po dlouhé pasáže. Skutečnost, že je v navazujícím textu citována jistá část pretextu, neznamená tedy automaticky, že jde o citát, a ne o aluzi. Petr Mareš vystihuje ve stati *Citát v textu*, zvláště uměleckém rozdílu mezi oběma prostředky takto: „*Obecně je možno říci, že za citát budeme považovat přesnou reprodukci (části) textu-zdroje v jiném textu, případy nepřesné reprodukce, reprodukce jen některých složek nebo rovin, zahrneme pod pojem aluze*“ (Mareš, 1985, s. 221). K tomuto kritériu formální uzavřenosti připojuje J. Homoláč požadavek uzavřenosti významové (Homoláč, 1989, s. 292). Mareš dále uvádí soubor různých jevů mezi aluzí a citátem. K citátu řadí přesnou reprodukci, překlad, citát, jehož část je vynechána nebo naopak zdůrazněna, a nepřesný citát. Jako aluzi označuje parafrázi, subtilní odkazy k jiným textům např. ve formě jednotlivých slov a dále ty případy, kdy dochází k reprodukci pretextu pouze v jedné jeho rovině – jde o reprodukci rytmu, strofiky apod. K tomuto jinak vyčerpávajícímu rozdělení lze připojit dvě upřesnění: citát, v němž je něco vynecháno takovým způsobem, který čtenáře vybízí, aby sám doplnil vynechaná slova (*Tento způsob léta...*), a nepřesný citát, pro jehož význam v navazujícím textu je důležitý rozdíl mezi zněním původní a nové verze, je vhodné řadit také spíše k aluzi. Ne každý citát však je prostředkem intertextového navazování. Nemůže jím být

jak o nich mluví např. Jakobson³, resp. způsob, jímž se prostředky intertextuality na těchto funkcích podílejí. V případě publicistického stylu se přitom jako důležitý jeví především vztah těchto prostředků a funkce konativní či působící. Dále mě zajímala funkce specifická právě pro intertextové navazování, vyplývající z definic intertextuality v odborné literárněvědné literatuře. Tato intertextová funkce aluze či aluzivního citátu spočívá v možnosti vytvářet významové vztahy mezi textem navazujícím a textem, k němuž uvedené prostředky odkazují, tedy pretextem; podstatou intertextovosti je to, „že se součástí významové výstavby tohoto (navazujícího) textu stává vztah k pretextu“ (Homoláč, 1996, s. 47). Analýza způsobů, jimiž se výrazové prostředky intertextovosti podílejí na významové výstavbě novinových textů, analýza jejich vztahu k ostatním funkcím promluvy⁴ a údaje o počtu odkazů ke konkrétním dílům poskytují jistý obraz implikovaného čtenáře⁵, ukazují jaké vzdělání, zájmy, způsob čtení a ideový a hodnotový svět dané noviny u svých čtenářů předpokládají.

V tomto příspěvku se však chci zaměřit na jiný aspekt intertextového navazování v novinách, z hlediska původního zaměření analýzy spíše vedlejší: totiž na způsob, jímž je smysl pretextu ovlivňován smyslem navazujícího textu, tedy na významové působení mezi texty v opačném směru, než o jakém jsem mluvila výše. Pro vymezení tématu a určení kritérií excerptce bylo zapotřebí odlišit intertextové navazování od navazování metatextového, tedy od případů, kdy je pretext v navazujícím textu tematizován. To je často velmi obtížné, protože aluzi je vlastní implicitní metatextovost (Hebel, 1991, s. 156), tj. schopnost jejich výrazových prostředků vypovídat o pretextu a jistým způsobem jej hodnotit. A právě z této schopnosti plyne možnost zpětného vlivu kontextu navazujícího textu na smysl pretextu, tedy možnost jeho interpretace v navazujícím textu. Minimální a vždy přítomná míra výpovědi o pretextu spočívá v tom, že již samotným aktem odkazování informuji o existenci pretextu a nepřímo jej tím hodnotím jako vhodný k citování, tj. jako relativně známý. V novinách však zpravidla u této implicitní metatextovosti nezůstává: pretext je v navazujícím

např. přísloví, protože je samo celým textem. Ani citát, který je součástí širšího pretextu, nemusí v navazujícím textu nutně plnit funkci prostředku mezitextového navazování. Užití jednoho a téhož citátu v dvojím různém kontextu může být jednou intertextové, a podruhé ne. Homoláč (1989, s. 292, 1996, s. 71) navrhuje v této souvislosti rozlišovat citáty v užším smyslu, tj. segmenty nesoucí významově uzavřenou informaci z pretextu do navazujícího textu, a citátové aluze, jejichž interpretace vyžaduje znalost pretextu.

³ Jakobson (1996, s. 75 – 105) rozlišuje šest základních funkcí promluvy: referenční (zpravovací, nunciativní), emotivní, konativní (působící), kontaktní (fatickou), meta-jazykou a poetickou.

⁴ Srov. Karhanová, 1999.

⁵ K pojmu implikovaný, implicitní čtenář srov. Wolfgang Iser: Der impliziter Leser. Ve své práci jsem však vycházela především z pojetí subjektů textu v pracích A. Macurové, tedy s termínem receptor, který autorka definuje jako “v slovesném komunikátu implicitně představený příjemce sdělení” (Macurová, 1974, s. 122).

textu obvykle charakterizován explicitně: vedle verbalizace onoho hodnocení, které je implicitně přítomno vždy (přívlastky jako *slavný, známý*) jsou pretextu přisuzovány i další rysy, např. nadčasová platnost: „*Jako vždy i zde platí biblické po jejich ovoci je poznáte*” (Lidové noviny; dále LN), „*trapasy, které před čtvrt stoletím parodoval Miloš Forman ve své jasnoživé satíře o hasičském bále* (LN; podtr. KK).

Věcné i hodnotící informace o pretextu nejsou ovšem zprostředkovávány jen explicitními metatextovými komentáři, ale vyplývají často také z celkového smyslu navazujícího textu. Pro publicistické texty jsou zvláště důležité ty případy mezitextového navazování, kdy autor navazujícího textu reprodukuje a hodnotí ideový a hodnotový svět pretextu. Toto hodnocení zároveň implikuje odpovídající postoje také u čtenáře. Analýza mezitextového navazování tu může přinést některá zjištění axiologická, ukazuje, co je či může být pro určité skupiny autorů a čtenářů hodnotou. Vyjádření postoje k hodnotám a idejím představovaným pretextem se nejčastěji objevuje u odkazů na texty politického charakteru, tj. manifesty, dokumenty, ale i na politické písně, propagandistickou beletrii apod. Užití aluzí a citátů tohoto druhu si někdy jakoby hodnocení samo vyžadovalo, a naopak příležitost manifestovat svůj postoj k jistým idejím a hodnotám je jedním z motivů pro odkazování právě k těmto pretextům. V českých novinách poloviny 90. let se nejčastěji objevovaly aluze na texty spjaté s komunistickou ideologií a propagandou a dále na literární díla, jež se stala symboly odsudku této ideologie, jako díla G. Orwella, Huxleyho Konec civilizace, Mňáčkovo Ako chutí moc apod. Rozvržení hodnot ve společnosti a postojů jednotlivých novin bylo v excerpovaném období natolik ustálené, že hodnocení těchto pretextů v publicistických textech je z velké části implicitní: negativní postoj ke komunistické ideologii a pozitivní postoj vůči např. Orwellovi jsou společné všem excerpovaným listům. Přesto lze jistou souvislost mezi politickým zaměřením listů a druhem metatextové informace provázející odkazy k tomuto typu pretextů vysledovat: jednotlivé deníky se neliší v postojích k idejím, které pretexty reprezentují, ale tím, nakolik cítí nutnost svůj postoj k nim komentovat. Čím méně samozřejmý vztah k pretextu, tím více metatextových komentářů si žádá.

Parafráze hesla z Komunistického manifestu v komentáři LN *Tvůrci budoucnosti* je případem, kdy se autor necítí vázán svým vztahem k pretextu jakkoli pojmenovat či naznačit: „*Ostatně sám název včera ukončeného čtyřdenního sněmování – Koncipování budoucnosti v Evropě – svědčí o tom, co prognostiky všech zemí spojilo. Futurologové tvrdí, že zaměřením politických zájmů na ekonomický růst se hromadí problémy spojené s jeho účinky*“ (30. 5. '95). Negativní postoj k pretextu, tedy ke zdroji označujícího, je tu ovšem skrytým předpokladem hodnocení označovaného, tj. charakteristiky účastníků kongresu. Pro LN a MF Dnes jsou typické také politické aluze v titulcích, které pak již ve vlastním textu nejsou připomínány: *TASR je zplnomocněna vyhlásit* (LN), *Sociální demokraté všech zemí* (LN), *Jak chutná slovenská moc* (MF Dnes), *Jak zítra cestovat do zemí, kam se jezdívalo spíše včera* (MF Dnes, příloha Víkend).

Na politické pretexty může být také odkazováno způsobem, při němž se jejich političnost téměř neutralizuje. V parafrázích typu: *Reportáž psaná za jelena* (titulek Nedělních LN) nebo *Poučení z krizového vývoje cen brambor* (titulek fejetonu MF Dnes) negativní hodnocení pretextu chybí, metatextová výpověď se omezuje na implicitní charakteristiky známosti a vhodnosti. Takovéto odpolitizované aluze se objevují hlavně ve víkendových přílohách listů, především opět LN a MF Dnes. Naopak v dnes již nevycházejícím, výrazně antikomunistickém Českém týdeníku (původně deníku) bychom se s nimi ne-setkali. O nesamozřejmosti některých postojů svědčí i poměrná komplikovanost, s níž se k ideologicky zatíženým pretextům odkazuje v Rudém právu (dále RP, od 18. 9. 1995 Právo). V podstatě odpolitizovaná, hravá parafráze komunistického hesla v titulku *Uživatelé, všech počítačů, spojte se ...* je v dalším textu překvapivě obsáhle komentována: „*Na rozdíl od propagandistického hesla minulých let ukázal veletrh informačních technologií Comdex (...), že toto heslo se dá jednoduše modifikovat do podoby, která bude vyjadřovat to, co v současnosti hýbe světem. A to jsou komunikace*“ (27. 12. '95). V komentáři RP *Mrtví jako mrtví* užívá zase Pavel Dostál hry se slovy, která však není samoučelná a při níž se političnost citátu neztrácí, naopak se podílí na autorově trpké ironii: „*Odmítám ale snahu vymazat s 8. květnem zároveň i ty, kteří měli tu smůlu, že se narodili v zemi, kde zítra znamená včera, a ačkoli nechtěli, museli zemřít v zemi, kde se dneska chovají k jejich památce tak, jako kdyby včera vůbec nebylo*“ (2. 1. '95).

Vedle pretextů, jejichž politické sdělení je od počátku evidentní a je při intertextovém navazování buď přijímáno, nebo odmítáno, se v novinách objevují i odkazy k pretextům, jež sice primárně politické nejsou, ale jsou jako takové v navazujícím textu interpretovány. Tak jako mohou být Komunistický manifest či Reportáž psaná na oprátce způsobem odkazování odpolitizovány, a tím vlastně „odklety“, tak i textům, které nejsou primárně politické, mohou být přisouzeny politické charakteristiky a na jejich základě jsou pak v novinových textech přijímány nebo odsuzovány. Typickým příkladem toho je způsob, jímž jsou v Lidových novinách pojímány pohádky. V komentáři K. Steigerwalda *Chudák Viktor a kapitalismus* je např. zpochybněno rozvržení dobra a zla v pohádkách Václava Čtvrťky: „*Marxismus se nám scvrkl do rumcajsí filozofie, v níž je chudičky a rozcuchaný loupežník vždy představitelem dobra, zatímco vzdělaný francouzský pán na zámku je směšný a darebák*“ (LN, 9. 11. '95). Domnívám se, že jde o jev příznačný pro český liberálně-tržní diskurz poloviny 90. let. Pohádky jsou vnímány jako něco v dané historické situaci nenáležitého, ba škodlivého, neboť jejich vliv nám brání přijmout kapitalismus, restituce apod. Ze stejných důvodů jsou záporně hodnoceni např. také Robin Hood nebo Jánošík: „*Výše nájemného by podle jeho (S. Křečka z ČSSD) návrhu měla zohledňovat ekonomickou situaci uživatele. Pracovní lidé, třeste se! Každý měsíc za vašimi dveřmi zazvoní novodobý Jura Jánošík, vyžádá si výplatní pásku...*“ (LN, 19. 1. '96, T. Krones: *Novodobý Jánošík*).

Politizace původně „politicky nevinných“ pretextů je reakcí na jejich předchozí politizaci v komunistické propagandě, v tomto případě na tendence vykládat pohádky jako „výraz *sociální (nebo přímo socialistické) touhy lidu*“ (Macura, 1993, s. 60).⁶ Zneužívání pohádek v komunistické propagandě bylo spíše skryté, o to větší postojoyou výzvu představuje odkazování k pretextům, které byly zneužívány zcela zjevně, jako sociálně laděná poezie a levicové umění vůbec. Jde o texty, které mají primárně estetickou funkci a jsou většinou stále pocítovány jako nesporné hodnoty, jejich politickou angažovanost však nelze dost dobře obejít. V českém tisku 90. let lze nalézt a rozlišit celou škálu způsobů, jak s těmito texty naložit: od explicitně odmítavého hodnocení přes odpolitizovanou hru se slovy až k mnohvrstevnatým a ne zcela jednoznačně interpretovatelným postojům.

Tři komentáře LN ukazují, jak rozdílné může být ztvárnění postoje k poezii Petra Bezruče. Marek Stoniš píše o majetku odborových organizací v komentáři s titulkem parafrázujícím báseň Ostrava: *Při Vltavě strmí paláce* (22. 4. '95). Ve vlastním textu již titlek nijak nekomentuje, lze jej však vztáhnout k výčtu pražských budov (paláců) ve vlastnictví odborů. Autor tu pouze využil slovního znění Bezručovy básně, aniž by ji přitom politicky hodnotil, nanejvýš lze spatřovat jistou ironii v tom, že paláce, o nichž je řeč, jsou odborové. Jak terč této ironie však přichází v úvahu spíše směrem k odborům než k hodnotovému světu citované básně. Naopak v Posledním slově J. Suchánka *Rekviem za přímou demokracii* zaujímá autor k Bezručovi (a také k F. X. Šaldovi) stanovisko jednoznačně negativní: „*Při Vltavě strmí paláce, ale jak dlouho ještě? Přijde den a zúčtujem spolu. Přijde den, z hospod se valí smrad a dým a šaldovští zástupové vykoučují dějiny, aby udělali radost posmutnělým levicovým intelektuálům*“ (LN, 11. 8. '95). Zcela odlišný postoj, vzhledem k předchozím snad v jistém smyslu syntetizující, představuje fejeton Oldřicha Daňka s názvem *Tak málo mám krve a ještě...*, v němž autor odkazuje k několika básním z Bezručových Slezských písní. Text začíná: „*Jsem Ostravák – a tak jsem si na stará kolena řekl, naplníš slova básníka svého mládí. Markýzi Gero, přijde den, zúčtujem spolu. A zkusím to způsobem nečekaným, stanu se uhlobaronem. Což jsem taky učinil, když jsem dvě stě bodů ze své kupónové knížky věnoval OKD. Pohled na kursy burzy mě však denně přesvědčuje, že život uhlobarona není peříčko*“ (LN, 19. 7. '95). Fejeton je vystaven na rozporu mezi našimi tradičními představami spojenými s pojmy uhlobaron, akcionář, finančník, z nichž zvláště představa uhlobarona je výrazně ovlivněna mj. také dílem Petra Bezruče, a zkušenostmi se skromným postavením akcionáře z kupónové privatizace. Autorův postoj ke kupónové privatizaci je přitom kladný, cítí povinnost ujmout

⁶ Socialistická tendence některých pohádek, resp. více nebo méně zjevná ideologičnost jejich zpracování vzniklých v době vlády komunistické strany byla v českém tisku i explicitně tematizována, naposled v březnu 2001 v Lidových novinách diskusí o televizním večerníčku Krkonošské pohádky.

se svěceného dílu kapitálu. V textu je dále připomínán Rothschild a také „lady Di“, která „není žádná Maryčka Magdónova“. V posledním odstavci se autor k této básni vrací znovu: „Těžký je život uhlobarona začátečníka. Na Starých Hamrech pět vzlykalo sirot. Plakala i Maryčka Magdónova. Dnes nad kursy burzy.“ Toto závěrečné paradoxní spojení dnešní doby a světa Bezručovy poezie zůstává otevřeno různým interpretacím. Lze ho chápat jako smíření Bezručova básnického odkazu a našeho nynějšího návratu ke kapitalismu, neboť dřívější chudí se stali dnešními akcionáři, byť drobnými, je však možné rozumět tomuto závěru i tak, že drobní akcionáři z kupónové privatizace jsou chudí jako Maryčka Magdónova, což je však vzhledem k celkovému ladění textu méně pravděpodobné.

Okruh pretextů, při jejichž citování je relevantní postoj k idejím, jež prezentují, je ovšem mnohem širší. Není určován jen protiklady komunistický – demokratický, popř. levicový – pravicový, byť tyto opozice byly v polovině 90. let v českém tisku asi nejaktuálnější. Společensky významné hodnoty se obrážejí i v opozicích národní, vlastenecký – cizí, kosmopolitní, světský – sakrální, idealistický – materialistický atd. Např. cituje-li autor publicistického textu Švejka, přijímá jej nejen jako hodnotu literární, ale vědomky či nevědomky se tím nepřímou zapojuje i do desetiletí trvající diskuse o vztahu titulní postavy a české národní povahy, o škodlivosti Švejka apod. Každé umělecké dílo je nositelem i jiných hodnot než estetických, a proto i navazování na ně může být spjata s hodnocením či interpretací pretextu z mimoestetických hledisek.

Literatura

BEN-PORAT, Z. (1979): The Poetics of Allusion – A Text Linking Device – In Different Media of Communication. In: Seymour Chatman et al. (eds.): A Semiotic Landscape: Proceedings of the First Congress of the International Association for Semiotic Studies, Milan, June 1974. Paris, New York, s. 588 – 593.

HEBEL, U. J. (1991): Towards a Descriptive Poetics of Allusion. In: Plett, H. F. (ed.): Intertextuality. Berlin, New York: Walter de Gruyter, s. 135 – 163.

HOMOLÁČ, J. (1989): Aluze v slovesných dílech uměleckých. Úvaha pojmoslovná. In: Slovo a slovesnost, 50, s. 288 – 294.

HOMOLÁČ, J. (1996): Intertextovost a utváření smyslu v textu. Praha: Karolinum.

HOMOLÁČ, J. (1994): Transtextovost a její typy, 1., 2. In: Slovo a slovesnost, roč. 55, s. 18 – 33, 99 – 106.

ISER, W. (1972): Der implizite Leser. München: Wilhelm Fink Verlag.

JAKOBSON, R. (1995): Lingvistika a poetika. In: Poetická funkce. Praha: H&H, s. 74 – 105.

KARHANOVÁ, K. (1999): Funkce mezitextového navazování v novinách. In: Slovo a slovesnost, roč. LX, s. 19 – 36.

MACURA, V. (1984): Aluze. In: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel, s. 18.

MACURA, V. (1993): *Masarykovy boty a jiné semiofejetony*. Praha: Pražská imaginace.

MACUROVÁ, A. (1974): Subjektová problematika jazykového projevu. In: *Slovo a slovesnost*, s. 121 – 128.

MAREŠ, P. (1985): Citát v textu, zvláště uměleckém. In: *AUC Slav. Prag.*, roč. 25, s. 217 – 229.

PLETT, H. F. (1991) (ed.): *Intertextuality*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.

Perswazja językowa w drobnych ogłoszeniach prasowych

Maria Magdalena Nowakowska

Katedra Współczesnego Języka Polskiego Uniwersytet Łódzki, Łódź

Ogłoszenia prasowe to wg *Encyklopedii wiedzy o prasie*¹ publikacje służące reklamie lub zaproszeniu do rokowań. O ich skuteczności decyduje m. in. wielkość (zwłaszcza liter) oraz miejsce w gazecie lub czasopiśmie. Przybierają one różne formy graficzne i są różnicowane treściowo. Najczęstsze w prasie codziennej są tzw. ogłoszenia drobne, zestawione tematycznie w kolumnach ogłoszeniowych, np. PRACA, USŁUGI, SPRZEDAM, KUPIĘ, MATRYMONIALNE. Ich skuteczność poświadcza fakt, że nawet duże firmy korzystają z tej formy kontaktu z odbiorcą, mimo że stać je na inny rodzaj ogłoszeń i reklamy.

Inseraty pełnią przede wszystkim funkcję informującą, której może towarzyszyć, a nawet dominować, ale niekoniecznie, perswazja, rozumiana jako działanie na psychikę odbiorcy, odwoływanie się do jego uczuć i emocji². Wobec powyższego drobne ogłoszenia prasowe można podzielić na;

a) informujące;

b) zawierające środki oddziaływania na odbiorcę.

Inseraty pierwszego typu pozbawione są elementów oceniających. Brak w nich autoprezentacji i funkcji impresywnej. Są to zazwyczaj ogłoszenia bardzo krótkie, zwięzłe, zawierające tylko informacje o rodzaju oferty, np. *Pomponiarke*, tel. ... (D.Ł. 27.02.98., *Zatr.*), *Hydrauliczne*, tel. ... (Ex. 11.03.98., U. d D.). Natomiast ogłoszenia drugiego typu pełnią nie tylko funkcje informu-

¹ *Encyklopedia wiedzy o prasie*, red. J. Maślanka, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 155.

² Zob. *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980, s. 566;

S. Barańczak mianem perswazji określa całokształt czynników, które determinują lub usiłują zdeterminować zachowanie mentalne lub fizyczne odbiorcy.

Por. B a r a ń c z a k S., *Słowo – perswazja – kultura masowa*, „*Twórczość*” 7, s. 46 – 57.

jące. Ich zadaniem jest także wywoływanie za pomocą określonych środków oddziaływania społecznego odpowiednich reakcji u odbiorców, pobudzenie ich zainteresowania, nakłonienie do skorzystania z oferty. W tym celu nadawcy ogłoszeń wykorzystują różne techniki perswazyjne, zaś środkiem może być język, a przede wszystkim jego funkcja impresywna, której znaczenie podaje *Słownik terminów literackich* jako: „nastawienie aktu mowy na odbiorcę, który w pewnych wypadkach stać się może dominującym elementem sytuacji komunikacyjnej”³.

Przedmiotem tego opracowania są właśnie drobne ogłoszenia prasowe, w których tylko z pozoru dominuje funkcja informacyjna, zaś w rzeczywistości towarzyszy ona funkcji perswazyjnej. Materiał pochodzi z łódzkich gazet codziennych – *Expressu Łódzkiego* i *Dziennika Łódzkiego*, oraz wyspecjalizowanego w ogłoszeniach dodatku do *Dziennika Łódzkiego* – *Gratka*.

Mechanizmy uruchamiające perswazję to wg Stanisława Barańczak⁴:

1. Maksymalizacja emocjonalności odbioru, czyli zminimalizowanie krytycznego myślenia, oceniania i wnioskowania odbiorcy.
2. Pełne porozumienie się pomiędzy nadawcą a odbiorcą – wspólnota świata i wspólnota języka.
3. Zaistnienie opozycji *my* – *oni*, czyli symplifikacja rozkładu wartości.
4. Bezalternatywność odbioru.

Emocjonalny odbiór związany jest z samą funkcją wyrażania emocji, która pozwala nadawcy komunikatu na subiektywną ocenę rzeczywistości, a nawet przedstawienie irrealności⁵. Najwyraźniej mechanizm ten odzwierciedla emocjonalna leksyka i frazeologia, o których S. Kwiatkowski pisze, iż mają tę właściwość, że ton uczuciowy wyrazów lub frazemów dominuje w nich nad treścią znaczeniową, czyli przeważa ta cecha słów, która ma zdolność wywoływania emocji⁶. Zemocjonalizowane słownictwo używane w inseratach nacechowane jest najczęściej dodatnio, albowiem nadawcy starają się zaprezentować siebie i oferowane usługi z jak najlepszej strony. Pozytywne nastawienie mają wywoływać u odbiorcy:

– przymiotniki, np. *Bogata oferta mieszkaniowa*, „Amber”. (D.Ł. 08.11.00., Nieruch.); *Do wynajęcia atrakcyjne lokale biurowe...* (D.Ł. 08.11.00., Lok.); *Kojarzymy kulturalnych!* (Ex. 22.06.98., Matr.); *Rozkoszna*. (Ex. 22.06.98.,

³ *Słownik terminów literackich* (red.) Sławiński J., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988, s. 155.

⁴ Barańczak S. *Słowo – perswazja – kultura masowa*, Twórczość 7, s. 46 – 57.

Także: Skowronek K., *Reklama. Studium pragmatyngwistyczne*, Kraków 1993, s. 24 – 28.

⁵ Por. Awdiejew A., *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzeń*, Kraków 1987, s. 115 – 125.

⁶ Kwiatkowski S., *Słowo i emocje w propagandzie*, Warszawa 1977.

Tow.); *50-letni, technik mechanik, prawo jazdy B, kulturalny, uczciwy, dyskretny, prezencja, nie pijący*. (G. 08.11.00., Szuk. Pr.);

– rzeczowniki i wyrażenia przymikowe, np. *Wielka promocja jesienna do 15 %...* (D.Ł. 11.10. 00., Hand.); *Inżyniera budowlanego z uprawnieniami...* (D. Ł. 11.10.00., Pr.); *Auta powypadkowe – rzetelność...* (D.Ł. 11.10.00., Moto-Kup.);

– przysłówki, np. ... *bardzo atrakcyjnie położony pałacyk...* (D.Ł. 08.11.00., Nieruch.); ... *korzystnie sprzedasz...* (D.Ł. 08.11.00., Nieruch.); *Testy alergiczne (bezboleśnie)*. (Ex. 23.03.98, Zdr.); *Malowanie, tapetowanie – solidnie*. (Ex. 23.03.98., U.).

Dodatniego nacechowania mogą też nabierać wyrazy neutralne poprzez umieszczenie ich w odpowiednim kontekście, czyli poprzez sytuowanie ich w sąsiedztwie wyrazów o dodatnim zabarwieniu leksykalnym, których część tego zabarwienia przejmują, np. ...*korzystne raty, niskie prowizje...* (Ex. 23.03.98., Poj.); ...*dojazd gratis*. (G. 11.10.00., U.).

Często takie dodatnie nacechowanie zależy też od rubryki, w którym dane ogłoszenie zostało wydrukowane, np. przymiotniki: *skorodowany, powypadkowy, zniszczony, spalony, stary* mają asocjacje negatywne. Jednak użycie ich w inseratach zamieszczonych w rubryce POJAZDY KUPNO, np. *Powypadkowy każdy zdecydowanie kupię* (Ex. 23.03.00, Poj. Kup.) nadaje im charakter dodatni, albowiem to, co dla jednych jest wadą, dla innych jest zaletą. Względny charakter ma też wykorzystanie niektórych leksemów neutralnych, które użyte w rubryce KUPNO mają nacechowanie dodatnie, np. *Korzystnie i bezpiecznie sprzedasz mieszkanie. Gotówka!* (D.Ł. 08.11.00. Mieszk.), zaś umieszczone pod szyldem SPTRZEDAŻ nabierają nacechowania ujemnego, np. *M-3 pilnie! Gotówka!* (G. 25.11.00., Mieszk.). Trzeba jednak zaznaczyć, że w sytuacji drugiej, aby nie zniechęcać potencjalnego odbiorcy takich sformułowań się unika, co potwierdza zaledwie jedna egzemplifikacja takiego użycia.

Naczelnym celem ogłoszenie jest znalezienie właściwego odbiorcy. Temu celowi służy drugi z mechanizmów perswazji – wspólnota świata i wspólnota języka, co przejawia się użyciem specjalistycznego, nierzadko obcego słownictwa. Zawęża to krąg osób zainteresowanych ich ofertą, np. *Ange 2U*. (G. 11.10.00., Sp.); *Ogony*. (Ex. 01.09.00., Hand.); *Puder – ziemia egipska*. (G. 11.10.00., Sp.); *Textima*. (G. 11.10.00., Sp.);

Innym sposobem pełnego porozumienia się jest wytworzenie przez nadawcę bezpośredniego związku z odbiorcą poprzez przeciwstawienie zaimków *my, nasz – ty, twój*, lub form 1 os. l.mn. – 2 os. l.p. np. *Stop! Mamy kupca na Twoje mieszkanie – korzystnie i bezpiecznie sprzedasz – Gotówka!...* (D.Ł. 08.11.00., Nieruch.); *Przystępne kredyty samochodowe [...] I ratę płacimy za Ciebie...* (D.Ł. 08.11.00., Moto.); Tego typu ogłoszenia są jednak dość rzadkie.

Częściej wspomniany mechanizm jest uruchamiany za pomocą środków składniowych. Przede wszystkim przejawia się w wypowiedzeniach żądających. Mogą one mieć różne odcienie znaczeniowe: od najbardziej nieśmiałej prośby

– przez różne stopnie nasilenia życzenia, zachęty, rady – do bezwzględnie surowego czy gwałtownego rozkazu. Poszczególnym odcieniom znaczeniowym są przyporządkowane właściwe odpowiednio zróżnicowane formy gramatyczne: od form trybu przypuszczającego, grzecznościowej formy „proszę”, poprzez formy trybu orzekającego, do form trybu rozkazującego i równoważników o charakterze żądającym. W ogłoszeniach najczęściej spotyka się wypowiedzenia żądające z orzeczeniem w formie trybu rozkazującego, np. *Zgłoś mieszkanie do zamiany*. (G. 16.12.98., Nieruch.); *Chudnij z nami*. (G. 16.12.98., Zdr.); *Sprzedawaj kosmetyki „Avonu”...* (G. 16.12.98., Pr.); *Naucz się leczyć kręgosłup...* (D.Ł. 19.08.98., Pr.); *Porzuć samotność*. (Ex. 29.10.98., Matr.).

Nierzadko teksty inseratów lub ich elementy zawierają równoważniki zdań żądających. Mogą one mieć postać:

– rzeczowników, np. *Zabawa!* (D.Ł. 25.02.98., Matr.); *Nowość! Nowa Firma Amerykańska poszukuje do dystrybucji kosmetyków. Super jakość! Atrakcyjna cena!* (D.Ł. 25.02.98., Pr.); *Okazja! Już do zamieszkania od 35–78 m2...* (D.Ł. 30.05.98., Nieruch.);

– przysłówków, np. *Tanio!!! Nokia 5110 z aktywacją*. (Ex. 22.06.98., Ant.); *Najtaniej! Profesjonalnie!* (Ex. 22.06.98., Ant.);

– wołacza przymiotników charakteryzujący istoty żywotne⁷, np. *Wykształceni! Młodzi! – Szansa!* (D.Ł. 22.06.98., Matr.); *Samotni!* (Ex. 22.06.98., Matr.); *Inteligentni!* (Ex. 22.06.98., Matr.).

Kolejny mechanizm perswazyjny to symplifikacja rozkładu wartości, odzwierciedlana poprzez deprecjonowanie wartości ofert konkurencyjnych. W klasycznej reklamie podkreślanie wyższości reklamowanego produktu nad innymi podobnymi opiera się przede wszystkim na zaistnieniu opozycji *my – oni*, *nasze – inne*, jak również poprzez stosowanie form stopnia wyższego przymiotników i przysłówków, np. *Żaluzje – rolety, taniej!* (Ex. 23.03.98., U. d D.). W przypadku inseratów takie sytuacje są bardzo rzadkie. Deprecjonowanie ofert konkurencyjnych często odzwierciedla dopiero zapoznanie się z innymi ogłoszeniami zamieszczonymi w tej samej rubryce. Adresaci w swoich ofertach licytują się, podając ceny oferowanych towarów i usług, np. *Pralka Wiatka – 300 zł*. (G. 08.11.00., Sp.AGD); *Pralka Wiatka – 120 zł*. (G. 08.11.00., Sp. AGD); *Rożen elektryczny obrotowy – 70 zł*. (G. 08.11.00., Sp.AGD); *Rożen elektryczny obrotowy – 100 zł*. (G. 08.11.00., Sp.AGD); lub ich inne zalety.

Często, kierując się zminimalizowaniem konieczności samodzielnej analizy i interpretacji oferty, nadawcy inseratów dążą do przedstawienia jej tak, aby przekonać odbiorcę o konieczności, czyli bezalternatywności jego wyboru. Temu celowi służą leksykalne środki językowe (leksemy nacechowane dodatnio) i

⁷ O funkcjonowaniu tych form w nawiązywaniu bezpośredniego związku ze słuchaczem, osobą czy rzeczą i o dużej zawartości w nich „żywiolu uczuciowego” pisał K l e m e n s i e w i c z Z., *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Warszawa 1962, s. 116.

formy stopnia najwyższego przymiotników i przysłówków, np. *Najkorzystniej podciśnieniowo*. (Ex. 23.03.98., U.d D.); *Najtaniej podciśnieniowo*. (Ex. 23.03.98., U. d D.).

Drobne ogłoszenia prasowe, w których bądź to dominuje z pozoru inna niż impresywna funkcja językowa, bądź też tylko towarzyszy ona funkcji informacyjnej, są komunikatami językowymi starającymi się przekonać odbiorcę, że nie są one wezwaniem do działania na rzecz nadawcy, ale są wynikiem troski o ich odbiorcę. Inseraty mają charakter swoistego dialogu, w którym role nadawcy i odbiorcy układają się asymetrycznie, albowiem to nadawca wytycza w imieniu swoim i odbiorcy wspólny cel tej specyficznej komunikacji. Wobec tego nadawca zobowiązany jest do przestrzegania zasad „dobrego zachowania komunikacyjnego” (zasady Grice’a⁸, zasady uprzejmości itp.). Zasady konwersacji można podzielić na tekstowe i interpersonalne⁹. Drobne ogłoszenia prasowe jako akty perswazyjne podlegają tym pragmatycznym zasadom, których przestrzeganie lub łamanie wpływa na powodzenie operacji przekonywania¹⁰.

Zasady tekstowe, związane z opracowaniem tekstu w taki sposób, aby nie powodować komplikacji w jego odbiorze, odzwierciedlają cztery reguły:

1. Reguła przetwarzalności.
2. Reguła jasności.
3. Reguła ekonomii.
4. Reguła ekspresywności.

Reguła przetwarzalności zaleca, aby odbiór tekstu odbywał się na bieżąco. Ponieważ odbiór taki odbywa się w czasie ze względu na linearność tekstu, w wielu z analizowanych ogłoszeń na pierwszym miejscu pojawiają się leksemy nazywający rzecz lub osobę, będącą przedmiotem oferty, niekiedy z naruszeniem szyku składniowego, np. *Kiosk drewniany, tanio*. (23.03.98., Hand.); *Polonez caro 1600 GLE (1995), instalacja gazowa, centralny zamek, emobilajzer, multi lock, zielony metalik*. (23.03.98., Poj. Sp.); *Biblioteczkę oszkloną, szerokość 150 cm, może być z lat 50*. (G. 08.11.00., Meb. Kup.); *Domki drewniane letniskowe (mieszkalne)*. (D.Ł. 08.11.00., Hand. Sp.). Dzieje się też tak, bowiem w zebranych inseratach pierwszy wyraz w całości zapisany jest wielkimi literami, co pozwala odbiorcy wybrać te oferty, które mogą go zainteresować.

⁸ H. P. Grice autor propozycji odkrywania reguł umożliwiających dekodowanie sensów ukrytych, zakłada, że nadawca, chcąc przekazać informację jak najskuteczniej, winien przestrzegać zasady kooperacji i reguł konwersacyjnych (maksymy: ilości, jakości, stosunku, sposobu).

Zob. G r i c e H. P., *Logika a konwersacja*, [w:] *Język w świetle nauki*, red. B. Stansz, Warszawa 1980, s. 91 – 114.

⁹ L e e c h G. N., *Principles of Pragmatics*, New York 1983.

¹⁰ O realizacji tych zasad w tekstach perswazyjnych pisał L e w i c k i P. H., *O figuralności tekstów perswazyjnych*, [w:] *Regulacyjna funkcja tekstów*, red. K. Miśchalewski, Łódź 2000. S. 246 – 260. W swoim opracowaniu wykorzystuję interpretację zasad konwersacji G. N. Leecha, przedstawioną w ww. artykule P. H. Lewickiego.

Druga reguła – jasności, wyodrębniana na podstawie maksymy przejrzystości (stała i przejrzysta relacja między semantyczną strukturą komunikatu a jego fonologiczną reprezentacją) i maksymy dwuznaczności (unikanie dwuznaczności) również może być łamana w celach perswazyjnych. Sytuacja taka zachodzi m. in. przy uruchomieniu mechanizmu perswazji, polegającym na pełnym porozumieniu między nadawcą i odbiorcą, kiedy to nadawca posługuje się językiem znanym tylko nielicznym odbiorcom, z racji specyficznego słownictwa zaczerpniętego najczęściej z różnych profesjolektów, np. *Cuba, cuba brokat, cuba kamienie, wiele wzorów*. (D.Ł. 08.11.00., Hand. Sp.); *Praca chałupnicza – regeneracja kaset, thermopressing*. (Ex. 6.01.97., Pr.); *Siding, docieplanie budynków metodą „Isobau”*. (Ex. 23.03.98., U. d D.). Reguła jasności zaleca też unikanie dwu- i wieloznaczności. Jednak i ta zasada jest łamana i to niekoniecznie celowo. Często wieloznaczność jest bowiem wynikiem tendencji do skrótu lub z braku kompetencji komunikacyjnej, np. *Zatrudnię panią komputer* (Ex. 23.05.97., Pr.); *Biegle szyjące spodnie zatrudnię* (Ex. 02.08.96., Pr.); *Szwaczki – sukienki* (Ex. Ex. 14. 03.97., Pr.).

Tendencja do skrótu jest realizacją reguły ekonomii. Teksty ogłoszeń często charakteryzuje zasada: minimum słów – maksimum treści. Efektem jest występowanie w ogłoszeniach wypowiedzeń defektywnych¹¹ (struktur syntaktycznych nie stanowiących logicznie zwartych całości i powiązanych gramatycznie), np. *Mechanik samochodowy, praktyka w Niemczech podejmie pracę od zaraz*. (G. 23.09.00., Pr.); *Kanapę 2-osobową, uszkodzony bok*. (G. 23.12.98., Pod.); *Dziewczyny, wysokie zarobki*. (G. 30.09.00., Zatr.). Część z tych inseratów stanowi rozwinięcie tytułu rubryki i nawiązuje do niego pod względem semantycznym i formalnym lub tylko semantycznym. Lakoniczność takich komunikatów jest rezultatem zbędnych, zdaniem nadawcy, elementów, przy zachowaniu najważniejszych składników podstawowego schematu ogłoszenia¹². Ponadto tak sformułowane teksty intrygują i aktywizują odbiorcę, a więc służą funkcji perswazyjnej. Nie bez wpływu na skrótowność ogłoszeń pozostaje szybkie tempo ich czytania, umożliwiające zapoznanie się z wieloma ofertami w krótkim czasie i wybranie tej właściwej, odpowiadającej odbiorcy¹³.

¹¹ Zob. N o w a k o w s k a M. M., *Wypowiedzenia defektywne w drobnych ogłoszeniach prasowych*, referat wygłoszony na IV Międzynarodowej Konferencji o Komunikacji *Jazyková komunikácia v 21. storočí*, 13. – 14. 9. 2000 Banská Bystrica (w druku).

¹² Na typizację ogłoszeń prasowych uwagę zwróciły m. in. W o j t a k M., *Z problematyki opisu stylu tekstów użytkowych na podst. ogłoszeń matrymonialnych*, Poradnik Językowy, 1990, z. 2, s. 86; oraz N o w a k o w s k a M. M., *Ogłoszenia prasowe jako specyficzne komunikaty językowe*, [w:] *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu, Materiály z 3. konferencie o komunikácii, Banská Bystrica – Donovaly 11. – 13. septembra 1997*, diel II, Banská Bystrica 1999, s. 146.

¹³ Na komunikaty wyznaczające tempo czytania zwrócił uwagę J. M i s t r í k, *Štylistika*, Bratislava 1997, s. 235. Problem wpływu tempa czytania na strukturę komunikatu poruszał często K. M i c h a l e w s k i w cyklu wykładów pt. *Komunikaty mieszane*, wygłoszonych w ramach wykładów monograficznych dla studentów filologii polskiej UŁ w roku akademickim 1999/2000.

Ostatnia reguła – reguła ekspresywności, koncentrująca się na ukształtowaniu komunikatu z uwzględnieniem jego ekspresywności i estetyki, może, ale nie musi, przeciwstawiać się regułom pozostałym. W ogłoszeniach prasowych znajduje ona odzwierciedlenie zwłaszcza w niektórych ogłoszeniach tematycznych, np. matrymonialnych i dotyczących pracy. Ogłoszeniodawcy często wykorzystują w nich techniki ingracji¹⁴, dokonując pozytywnych autoprezentacji bądź prezentacji oferowanych usług za pomocą języka, wymieniając cechy i właściwości cenione przez odbiorcę, np. *Austriak 40-letni, wolny, dobrze sytuowany, mówiący po polsku, pozna panią do 38 lat.* (D.Ł. 08.11.00., Matr.); *Mieszkania z garażami w atrakcyjnej dzielnicy z możliwością kształtowania wnętrza.* (D.Ł. 08.11.00., Nieruch.);

Techniki ingracji realizują też konwersacyjne zasady interpersonalne, wyznaczające relacje pomiędzy nadawcą i odbiorcą, determinowane przez reguły: współpracy i uprzejmości. Pierwsza reguła zakłada, iż odbiorcy podejmą współpracę komunikacyjną ze względu na cel wypowiedzi, zaś druga zakłada minimalizację wyrażania sądów, które odbiorcy mogą się wydać niegrzeczne. Regułę uprzejmości tworzą szczegółowe maksymy zależne od typów aktów mowy, do których się stosują. W ogłoszeniach prasowych często zauważa się łamanie maksymy skromności, albowiem nadawcy oferujący swoje usługi ograniczają się, jak to już wyżej zostało zauważone, tylko do prezentacji pozytywnej, czyli po prostu dokonują aktów chwalenia się, nie tylko poprzez wymienianie cech pozytywnych, ale i np. poprzez przedstawianie siebie jako uczestników sytuacji, zdarzeń, w których wymaga się tych cech, np. *Młody, po wojsku, średnie, praktyka w handlu podejmie pracę...* (G. 15.11.00., Pr.); sugerowanie odbiorcy korzyści płynących z interakcji z nadawcą, np. *Kierownika grupy agentów – stale wynagrodzenie* (G. 15.11.00., Pr.); *Klub „Dionizos” zatrudni dziewczyny (zakwaterowanie bezpłatne)* (G. 15.11.00., Pr.); *Architektura Krajobrazu [...] Twoje szkoły do kariery. Bez wpisowego* (D.Ł. 08.11.00., Na.); wymienianie lub sugerowanie własnych sukcesów, np. *Przedstawicie fabryk włoskich zatrudni na stałe osoby umięjące sprzedawać aparaturę chemiczną* (Ex. 26.10.96., Pr.); *Znana na rynku łódzkim firma usługowa poszukuje profesjonalnej sekretarki* (Ex. 04.03.96., Pr.). Nadawcy (zwłaszcza jeśli są nimi firmy) niekiedy podają swoją nazwę, a nawet adres, w celu uwiarygodnienia oferty i zasugerowania uczciwości ofert, np. „Gonzo” zatrudni szwaczki ... (D. Ł. 08.11.00., Pr.); *Wnętrza – „Pracownia projektowa Ejsmont Jankowski”* (D.Ł. 08.11.00., Nieruch.); *Autokursy – „Delta” – Struga 4, tel. ... www.delta.uslugi.lodz.pl* (D.Ł. 08.11.00., Na.).

Ogłoszenia prasowe są, obok internetu i tzw. SMS-ów, jedną z form lakonicznego kontaktowania się ludzi na progu XXI wieku. Ze względu na nadrzęd-

¹⁴ Ingracja to termin wprowadzony do psychologii przez E. E. Jonesa, odnoszący się do świadomych strategii, mających na celu w nie ujawniony sposób podniesienie atrakcyjności w oczach partnera ingracji.

Por. M i k a S., *Psychologia społeczna*, Warszawa 1982.

ność celu analizowanych inseratów, którym jest sprowokowanie określonych zachowań i działań ze strony odbiorców, ich forma językowa nie jest najstarsza. Często nie wynika to jednak z niekompetencji nadawców, ale ze specyficznych zasad przyporządkowanych tego rodzaju komunikatom. Liczy się przede wszystkim skuteczność odbioru, a ta, jak wskazuje zwiększająca się liczba ogłoszeń pojawiających się w prasie, jest bardzo duża.

Wykaz skrótów

Ex. – Express Ilustrowany

D.Ł. – Dziennik Łódzki

G. – Gratka

Ant. – Anteny

Hand. – Handlowe

Hand. Sp. – Handlowe, Sprzedam

Lok. – Lokale

Matr. – Matrymonialne

Meb. Kup. – Meble, Kupię

Mieszk. – Mieszkowanie

Moto. – Motoryzacja

Moto-Kup. – Motoryzacyjne, Kupię

Na. – Nauka

Nieruch. – Nieruchomości

Pod. – Podaruję

Poj. – Pojazdy

Poj. Kup. – Pojazdy, Kupno

Poj. Sp. – Pojazdy, Sprzedam

Pr. – Praca

Sp. – Sprzedam

Sp.AGD – Sprzedam AGD

Szuk. Pr. – Szukam pracy

Tow. – Towarzystwo

U. – Usługi

U. d D. – Usługi dla domu

Zatr. – Zatrudnię

Zdr. – Zdrowie

Autorský slovník Jaroslava Seiferta – současný stav, změny koncepce a budoucnost projektu

Ladislav Janovec

Pedagogická fakulta UK, Praha – Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

0. Básnický slovník Jaroslava Seiferta (dále JS) vzniká na katedře českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v rámci grantových projektů od roku 1997. Teoretické studie pro plánovaný projekt vyšly ve dvou podobách ve sborníku jazykovědných studií pedagogické fakulty UK Praha, ve sborníku Varia VII (sborník VII. kolokvia mladých jazykovedců), jedna zazněla na studentské vědecké konferenci v Ostravě v roce 1998.

Po dobu řešení grantových projektů a vytváření dílčích slovníků jednotlivých sbírek JS vyvstalo několik problémů, které si vyžádaly určité změny

v koncepci a nové řešení spojené s pracovními problémy. O některých těchto problémech pojednává tento příspěvek.

1. Materiální a personální zabezpečení

Většina dosud zpracovaného materiálu vzniká díky grantové podpoře. Jednalo se o granty F 1334/1999 *Frekvenční slovník básnického díla Jaroslava Seiferta* a F 1317/1999 *Slovník básnického díla Jaroslava Seiferta*.

Slovník vzniká za pomoci softwarového vybavení Concorde, programu vytvořeného v Montrealu a určeného primárně pro tvorbu autorských slovníků. Nevýhodou programu je, že je vytvořen pro počítače Macintosh, které nejsou v Česku příliš rozšířené, zejména na vědeckých pracovištích. Zatím se nám nepodařilo zajistit převod hotového materiálu na PC, které je v naší zemi běžnější.

Protože většina materiálu byla zpracována v rámci grantových projektů zaměřených na tvůrčí činnost studentů, tvoří většinu personálního obsazení týmu studenti třetích, čtvrtých a pátých ročníků, kteří zpracovávají materiál pod vedením doc. PhDr. Svatavy Machové, CSc. (lingvistická problematika) a Mgr. Marie Mlékové, Ph.D. (počítačová problematika). Tým má výhodu, že studenti jedné fakulty, zejména pokud jde o studenty stejného oboru, jsou spolu v téměř každodenním kontaktu a mohou rychle řešit a konzultovat vzniklé problémy, tato výhoda se projevila zejména v první fázi práce. Nevýhodou se záhy ukázala určitá nesouvislost. Studenti po ukončení studia odcházejí z týmu a na jejich místo musí být přijati studenti noví, nejen s nulovou zkušeností s prací, ale také s odlišným pohledem na analyzovaný materiál. Trvá tedy delší dobu, než se noví pracovníci zaškolí v práci s počítačem Macintosh a než se sjednotí a vyjasní určité zákonitosti a pravidla při práci. Dosud se na práci podílelo sedm studentů, z nichž pouze dva dále pokračují ve spolupráci na slovníku i po skončení studia. V roce 2001 jsou do týmu přijaty a zaškolovány dvě nové studentky čtvrtého ročníku.

2. Vlastní koncepce a práce na slovníku

Práce na slovníku probíhají v mediální učebně katedry speciální pedagogiky a na katedře českého jazyka, kde je studentům poskytnut přístup k počítačům Macintosh mimo výuku bez většího omezení.

Koncepce projektu byla dílčím způsobem stanovena již v počátcích projektu, dílčím způsobem ji předurčuje sám Concorde.

Software umožňuje vytvořit primární katalog slovních druhů z načtených textů. Texty lze načítat automaticky (pomocí skenování) nebo manuálně. Dosud jsme volili druhý typ zpracování dat – studenti v textových editorech přepsali ručně texty sbírek a po důkladné kontrole je nechali zpracovat Concorde.

Poté, co je text ošetřen programem, se vytváří primární katalog. Do primárního katalogu se zaznamenávají údaje o lemmatech a slovních druzích, případně jde-li o cizí výrazy či frazémy. V počátcích práce se objevily i pokusy

zaznamenávat informace o sémantických třídách lexémů (podrobně viz Haasová, 1998). Jejich zachycování je ale v prvních fázích práce značně náročné, navíc pro zpracování slovníku se jeví zatím jako druhořadé. Proto bylo od stanovování sémantických tříd prozatím upuštěno, ale k problematice se tím vrátí po vybudování celého slovníku.

Změny nastaly také v zaznamenávání informací o homonymech. Každý lexém se před svým vstupem do textu jeví primárně jako homonymní. Jeho význam konkretizuje až mluvčí, který lexém použije v jistém kontextu. V počátcích jsme se rozhodli odlišovat homonymní lexémy s různými konceptuálními významy jako rozdílné jednotky. Toto pojetí se ukázalo jako nerealizovatelné. Ne každý dokázal odhalit potenciální homonymii u lexémů, které se objevovaly v textech poprvé, bylo zapotřebí znovu a znovu opravovat již zpracovaný materiál. Navíc některá homonyma se nevyskytla v textech ve všech svých významech, přesto ale bylo pro úplnost nutné je uvádět ve výčtu homonym. Proto jsme nakonec přijali řešení, které je pro autorské slovníky častější, zaznamenávat pouze údaje o slovnědruhovém homonymii. Homonymy ve slovníku JS se podrobněji zabývala K. Pivoňková (viz Závěrečná zpráva z grantu F 1334/1999). Práce nebyla zatím publikována.

Concorder poskytuje uživateli možnost automatické lemmatizace. Pomocí této procedury může uživatel provádět lemmatizaci přenesením lemmat z lemmatizované sbírky na okleštěný primární katalog jiné sbírky. Rovněž tato možnost se ukázala jako nevýhodná. Lemmata byla přiřazena pouze slovním tvarům vyskytujícím se v obou sbírkách. Vyskytl-li se v obou textech např. slovní tvar *rukou*, bylo mu správně přiřazeno jméno *ruka*. Pokud ale slovní tvary shodné nebyly, např. v jedné sbírce tvar *rukou*, ve druhé tvar *rukama*, *ruce* software jim lemma nepřihradil a musela se lemmatizace dodělavat ručně. Nesnáze vznikly i se zpracováváním slovnědruhovým homonym. Concorder automaticky přiřazoval lemma ke slovnímu tvaru na základě toho, který se vyskytl na prvním místě v katalogu sbírky, ze které byla lemmatizace prováděna. Zdlouhavá kontrola stejně jako dlouhá doba, po kterou automatická lemmatizace probíhala, ukázaly, že manuální lemmatizace je pro naše účely výhodnější a přesnější.

Dosud není plně vyřešena problematika frazémů a ustálených slovních spojení. Zpracovávatelé se často liší v názoru na to, co za frazém považovat a co už je volné spojení. Jasně jsou případy *křížem krážem*, *horem dolem*. Jiná situace je u spojení jako *šipková růže*, *retranslační věž*. Jde o spojení terminologického charakteru, u kterých se názory na způsob zapisování liší. Zatím volíme řešení takové, že každý sporný příklad konzultujeme a máme založen seznam výrazů, které se již v textu objevily a které za frazémy považujeme.

3. Předpokládaná budoucnost projektu

V současné době je zpracováno šestnáct básnických sbírek JS, což je zhruba polovina jeho básnické tvorby (*Býti básníkem*, *Město v slzách*, *Jaro, sborhem*, *Ruce Venušiny*, *Šel malíř chudě do světa*, *Maminka*, *Vějíř Boženy Němcové*).

vé, Osm dní, Deštník z Piccadilly, Chlapec a hvězdy, Slavík zpívá špatně, Poštovní holub, Na vlnách TSF, Jablko z klína, Píseň o Viktorce, Koncert na ostrově). Další grant na zpracování slovníku jsme získali na školní rok 2001/2002, ve kterém budeme zpracovávat další část tvorby, tj. sbírky *Zhasněte světla, Přilba hlíny, Samá láska, Ruka a plamen, Koncert na ostrově, Odlévání zvonů*. Pro tuto etapu některé změny. Jednak využíváme pro načítání textů do počítače skener, který jsme dosud pro naši práci neměli k dispozici a který můžeme používat díky spolupráci s lexikografickým oddělením ÚJČ AV ČR. Protože dosud nedošlo k zásadním problémům při načítání textu, skenování nám výrazně ušetřuje práci.

Jelikož se práce na slovníku bude pomalu chýlit ke konci, začneme také pracovat na prvotní představě publikace získaného produktu. Předběžně uvažujeme o CD-ROMu, který by umožnil zachovat některé procedury, které Concorde nabízí. Dosud jsme neřešili problém autorských práv, neboť software byl našemu pracovišti zapůjčen pro nekomerční využívání. Stejně tak není, jak bylo uvedeno již dříve, vyřešena problematika kompatibilitosti produktu vytvořeného pro Macintosh s PC. Tyto problémy hodláme řešit ale až v závěrečné fázi projektu.

Ještě v tomto období by měla začít také rozsáhlá kontrola celkového získaného a zpracovaného materiálu, stejně jako jeho spojování do celkového katalogu tvorby J.S.

Na závěr uvádíme několik údajů o řešitelích projektu, zpracovaném materiálu a výsledcích.

Dosud zpracované sbírky – viz výše.

Seznam řešitelů

doc. PhDr. Svatava Machová, CSc. – vedoucí projektu

dr. Marie Mlčková – technické zajištění projektu

Lenka Haasová, Ladislav Janovec, Blanka Žáčková – přípravná etapa projektu

Lenka Haasová, Ladislav Janovec, Petr Kojzar – první etapa projektu

Noemi Holeková, Petr Kojzar, Kateřina Pivoňková – druhá etapa projektu

Alena Bukvičková, Noemi Holeková, Petra Hudková, Vendula Kadavá, Kateřina Pivoňková – třetí etapa projektu

Studie a vystoupení vzniklá na základě práce na slovníku

S. Machová:

Básnický slovník Jaroslava Seiferta. I. In: Filologické studie, XX. Praha: Pedagogická fakulta UK 1998.

Závěrečné zprávy ke grantům. Uloženo na KČJ PedF UK, 1998, 2000.

L. Haasová:

Diplomová práce na téma Autorský slovník Jaroslava Seiferta. Obhájena na KČJ PedF UK Praha, červen 1999.

Frekvenční slovník básnického díla Jaroslava Seiferta. Vystoupení na jazykovědné konferenci v Ostravě, 1997 (rukopis).

Pokus o stanovení sémantických tříd v díle Jaroslav a Seiferta. Referát přednesený na VIII. kolokviu mladých jazykovedců, otištěno in: *Varia VIII*. Bratislava 1998.

Deminutiva v díle Jaroslava Seiferta. Vystoupení na Jazykovědném odpoledni Praha: PedF UK 1998 (rukopis).

L. Janovec:

Diplomová práce na téma Autorský frekvenční slovník Jaroslava Seiferta na základě básnické sbírky *Býti básníkem*, obhájena na KČJ PedF UK Praha, leden 1999.

Využití programu Concorde pro tvorbu autorských slovníků. Referát přednesený na VII. kolokviu mladých jazykovedců v Modre-Piesku, otištěno in: *Varia VII*. Bratislava 1998.

Z autorského slovníku Jaroslava Seiferta – sémantická charakteristika zájmen JÁ a MY v některých sbírkách. Referát přednesený na VIII. kolokviu mladých jazykovedců v Modre-Piesku, otištěno in: *Varia VIII*. Bratislava 1999.

Sémantika barev a jejich využití v tvorbě Jaroslava Seiferta. Referát přednesený na IX. kolokviu mladých jazykovedců v Modre-Piesku (v tisku).

Avtorskij slovar i jego mesto v sisteme slovaroj. Referát zaslaný na konferenci Jazyk i kultura. Rostov na Donu, září 2000. Otištěno ve sborníku z konference.

P. Kojzar:

Ročníková práce Některé frekvenční charakteristiky básnického díla Jaroslava Seiferta, 1998.

K. Pivoňková:

Homonyma v básnickém slovníku Jaroslava Seiferta. Vystoupení na obhajobě grantu, PedF UK, 2000 (rukopis).

Metodické poznámky k problematice četby starých českých rukopisů (nejen barokních)

Blanka Michalová

Pedagogická fakulta UK, Praha

I. Úvod

Při formulaci těchto poznámek jsem vycházela ze zkušeností nabytých při práci se studenty na PedF UK v semináři specializovaném na četbu starých českých textů, který je součástí tzv. historického modulu v rámci II. studijního cyklu. Jeho náplní je prvotně čtení (dešifrace) předložených textů. Nedílnou leč sekundární součástí celkové práce je jejich jazyková analýza. Ta je totiž náplní specializovaných disciplín¹ a zde pojata spíše jako praktické užití již známých vědomostí, či alespoň jejich oživování a udržování. V našem semináři jsou zařazeny texty ze všech vývojových období češtiny, resp. texty s různými typy písem, knižního i neknižního charakteru, která se při psaní českých textů uplatňovala. Pouze okrajově, spíše pro zajímavost a pro dokreslení stavu gramotnosti, předkládáme studentům písma individuální, vyskytující se především v soukromé korespondenci.

Seminář je završen zápočtem, který studenti získají zpravidla mj. za samostatnou dešifraci a analýzu textu.

II. Poznámky k práci s rukopisným textem

Práci v seminářích bychom mj. rádi přispěli k vytváření předpokladů k rozšiřování obce badatelů, kteří budou schopni číst v podstatě jakékoliv české paleografické texty a pracovat s nimi.

Domníváme se, že je poctivé – a mělo by být i pro začínající zpracovatele vlastně samozřejmostí – umět číst texty v originálu, nespolehat se pouze na edice, být samostatný při práci s rukopisnými prameny apod.

Aby bylo možno činit jakékoli závěry na základě paleografických rukopisných materiálů, je třeba vytvořit si základní předpoklady ke „správnému čtení“². Tímto termínem rozumíme nejen správné přečtení (dešifraci) textu, ale i schopnost pochopit a ozřejmit text, případné zkomoleniny či anomálie odlišné od dobového úzu. Postrádá-li student (badatel) jistou přirozenou dovednost nutnou ke čtení starých textů, je možné ji (alespoň částečně) nahrazovat a upevňo-

¹ Z I. cyklu (společného všem studentům bez rozdílu zaměření) už studenti znají historickou mluvnici a během II. cyklu se seznamují s charakteristickými rysy češtiny humanistické, barokní i obrozenské ve zvláštních seminářích.

² Zde přebíráme termín I. Hlaváčka a J. Kašpara (Vademecum pomocných věd historických, Praha 1997, s. 22).

vat systematickým rozvíjením určitých dispozic. Je nesporné, že je možné do jisté míry vystačit s částečnou dovedností. Ta je ovšem vhodná spíše pro laický přístup k písemnostem.

Nejde nám o postihnutí metodiky výuky čtení středověkých či novověkých paleografických textů (máme na mysli paleografii latinskou, tedy texty psané písmem latinského okruhu) jako celku, ani o soustavné sledování dějin písma, nýbrž o projevy pisatelů dochované v rukopisné podobě, a to v češtině.

Nyní budeme hovořit o textech psaných většinou novogotickými písmy³. Jsou to písma vzniklá z potřeby rychlejšího, plynulejšího a přitom snazšího psaní – kursivní a polokursivní – pro něž je typická tendence spojovat písmena (případně i slova). To je mj. příčinou pozměňování tvarů některých z nich. V důsledku toho a v souvislosti s rozšířením čtení a psaní mezi širší vrstvy (po vynálezu knihtisku a po jeho postupném začleňování do kulturního, ekonomického a politického života) a s ním spojené rozšíření pisatelů, a to nejen školených, není pro dnešního čtenáře (badatele) často přečtení (dešifrace) textu naprostou samozřejmostí.

Existují materiály – čítanky s paleografickými reprodukcemi – s jejichž pomocí je možno se dopracovat k víceméně plynulému čtení jakéhokoli paleografického textu. Úskalí spočívá v tom, že tyto příručky jsou určeny autodidaktům.⁴

Dalšími autodidaktickými pomůckami jsou publikace, které napomáhají dešifraci a pochopení textů výkladem jazykového systému, grafických a pravopisných systémů, číslic, ustálených i méně užívaných zkratk atd.⁵

Od autodidaktického postupu se náš způsob práce liší především v tom, že lektor jednak studentům-badatelům pomáhá překonávat řekněme akutní potíže přímo při čtení, ale hlavně připravuje a „upravuje“ texty tak, aby se budoucí samostatný badatel naučil zorientovat se v předloženém nebo objeveném rukopisu rychleji a jistěji.

³ Snad se nedopustíme přílišného zjednodušení, když připomeneme, že ta se začala u nás užívat již v 16. st. a jejich tzv. první etapa končí kolem poloviny 18. st. Texty z předešlého období, tedy texty 13. – 15. století., jsou u nás psány především různými typy gotických písem a bastardou. I zde existovala písma kursivní (např. gotica textualis cursiva).

⁴ K tomuto účelu velice dobře poslouží např. tyto publikace: Hledíková, Z. – Kašpar, J.: *Paleografická čítanka*. Praha 1982; Kašpar, J.: *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím*. Praha 1975; do jisté míry i *Slabikář a čítanka pro laické genealogy České genealogické společnosti*. Praha 1998. Nepostradatelnou pomůckou jsou *Poznámky k metodice výuky čtení novověkých paleografických textů Jaroslava Kašpara* (*Archivní časopis*, 1976, č. 4, s. 213 – 222).

⁵ Kromě výše jmenovaných uvedme alespoň Kopeckého *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků, Vademecum pomocných věd historických* (Hlaváček I., Kašpar J., Nový R., Praha 1997), *Starou češtinu pro archiváře* D. Šlosara, *Stručný vývoj písma* (Čapka F. a Santlerová K., scr., Brno 1994).

Neděláme si nároky na vyčerpávající výčet metod vhodných pro výuku čtení českých paleografických textů. Naše poznámky jsou pouze dílčí součástí dané problematiky.

Studijní texty jsou řazeny jednak chronologicky, a jednak podle čitelnosti. Pomocí metod, které popíšeme později, studenti překonávají počáteční obtíže způsobené např. odlišností dnešního grafického systému od systému novogotického. Postupně si sami musejí vytvářet z nabídnutých metod systém, jenž jim samotným dává smysl a podle kterého se jim bude v budoucnu nejlépe samostatně pracovat. Dovednost čtení si osvojují jak po stránce praktické (musejí být schopni dešifrovat jednotlivá písmena, slova – např. po provedení srovnání písmen u již dešifrovaného textu), tak po stránce intelektuální (zdokonalují svou schopnost zorientovat se v textu a „domýšlet“ jej – nikoli „vymýšlet“ – na podkladu kontextu).

Zároveň se čtením je velice výhodné provádět transliteraci, a to (při práci s reprodukcí, do které můžeme psát) mezi řádky přímo do textu, nebo na volný list papíru, přičemž dodržování řádků a jejich případné očíslování usnadňuje orientaci např. při následné interpretaci či vyhledávání obtížně čitelných písmen. Pro lepší zafixování jejich tvaru je možno zapisovat (kreslit) je do speciálně nalinkovaných listů (předloh)⁶. Během čtení studenti-badatelé sami odhalují a poznamenávají si jak typické rysy dobové grafiky (např. spojování substantiv a adjektiv s prepozicemi), tak specifika daného písaře.

Při práci s texty neknižního charakteru, s korespondencí nebo jakýmkoli konvencionalizovanými písemnostmi je možné využít opakující se formulace, formule (oslovení, datační formule, adresné formule) či s explicitními performativními formulami typickými pro určité komunikativní funkce. Ty jsou naznačeny typem písemnosti. Právě proto, že lze předpokládat v některých částech textů ustálené (uzuální) vyjadřování, se můžeme s jejich pomocí v daném rukopisu snáze zorientovat. V textech (dopisech, závětech, zápisech ze soudních knih, matrik, svatebních, úmrtních či pozemkových knih atd.) lze sledovat i střídání různých typů písem. Typické jsou např. zápisy latinských slov humanistickými typy písma v textech novogotických, polokurzivní oslovení a kurzivní sdělení listu atd.

V případě, že studenti v podstatě zvládají předložený rukopis a problémy jim činí jen určitá slova nebo slovní spojení, můžeme jim pomoci tím, že např. napovíme slovní druh, synonyma, opozita k hledanému slovu, dáme jej do kontextových souvislostí atp.

Zde je nutno upozornit na to, že se budou studenti často potýkat s absencí základních kulturněhistorických a politickohistorických znalostí.⁷ Na tento díl-

⁶ Zde máme na mysli osnovu linek, kterou uvádí např. A Hůščava v publikaci *Dejiny a vývoj nášho písma*. Bratislava 1951, s. 110.

⁷ Srov. M. Sládek: K problematice výuky starší české literatury na Pedagogické fakultě UK v Praze. In: *Český jazyk a literatura*, 1999/2000, 5 – 6, s. 136 – 137.

čí problém se můžeme ovšem podívat i z té lepší stránky. Je-li v možnostech lektora vybírat texty hodnotné a zajímavé i ze zmíněných hledisek, studenti si mohou touto formou mezery v povědomí o životě v daném období zaplňovat, resp. zmenšovat.

Pomocné metody – práce s textem

Pokud studenti nečtou ihned nahlas, ale každý pracuje samostatně, konzultují po ukončení práce své verze s lektorem i navzájem. Nyní přistupme ke stručné charakteristice několika metod práce s textem.

1. Část textu velmi pomalu přečte lektor, studenti si poznamenávají, co uznají za vhodné, a dále pracují samostatně.

2. Část textu je transliterována. Studenti mají před sebou i přepsaný text, aby si mohli porovnávat hůře čitelná písmena. Máme-li k dispozici výslech např. z tzv. smolných knih, můžeme připravit kupříkladu jen transliteraci otázek, což by mohlo podnítit i studentovu zvědavost.⁸

3. Část textu zvětšená. Tak vzniká možnost detailnějšího seznámení s tvarem písmena, vedením tahu při jeho psaní nebo spojování s jiným grafémem.

4. Slovníček k textu. Vystříhaná a případně i zvětšená slova, písmena přepírujeme i s transliterací pod text a student je nucen si pomoc vpodstatě vyhledat sám.⁹

5. Text s mezerami pro slova vystříhaná pod textem. Úkolem studentů je mj. vynechaná slova doplnit na správné místo.

6. Dva stejné texty – různá čitelnost, kvalita. Studenti čtou ten hůře čitelný, kontrolu si provádí každý čtenář sám dle potřeby v lépe čitelném exempláři.

7. K textu jsou zadány otázky. Týkají se např. konkrétního bodu listu, tématu dopisu, charakteristiky doby vzniku dopisu atd.

III. Hodnota starých rukopisů

Na závěr se zamysleme nad hodnotou starých neliterárních textů a jejich místem v jazykových seminářích.

O drobný příspěvek k této problematice jsem se pokusila ve své diplomové práci na materiálu nově objevené relativně souvislé korespondence české šlechtičny F. E. H. Berkové, rozené Fürstenberkové.

Jednou z kladených otázek bylo, zda privátní list po splnění své prvotní funkce (oznámení svatby, vyjádření postoje k sousedským sporům nebo dokonce hodnocení mravní situace společnosti) jako dochovaná archiválie nabyt ještě jiných hodnot než prostě informativních vzhledem k době, pisateli a původnímu adresátovi, či nikoli. Co je vlastně podstatou toho, že i obyčejná korespon-

⁸ První strana výslechu Václava Hladkého z Pytláckých spisů a jeho částečná transliterace, archiv Křivoklát.

⁹ První strana výpisu testamentu Lva Buriana Berky z Dubé, archiv Křivoklát, inv. č. 260, A 110, p. č. 11.

dence získává postupem času na estetické hodnotě, a to často v převaze nad hodnotami mimoestetickými?

Podkladem pro úvahy o literární hodnotě listů, a to nejen těch, které jsou středem zájmu epistolografie, byla kategorie funkce a v souvislosti s ní i kategorie hodnoty, jak ji stanovil např. literárně vědný strukturalismus. Ten totiž rozšířil horizont, na němž stojí chápání problematiky umělecké literatury a umění vůbec. „Tímto horizontem už není soubor ‚krásných‘ jevů, včetně krásna přírodního, nýbrž kontext výtvorů, projevů a činností lidských, přičemž estetické je virtuálně přítomno v kterémkoli z nich... Funkční etnografie Bogatyrevova přinesla řadu pozorování o tom, jak týž předmět v různých kontextech a sociálních okruzích různě funguje a jak naopak pro plnění téže funkce může být užito předmětů rozmanitých. Toto povědomí o neúplném předurčení vlastností předmětu jeho úkolem ukazuje důležitost společenské ‚dohody‘ o funkcích a jevech k nim příslušejících...”¹⁰ Máme za to, že právě v případě korespondence má vliv na změnu funkce „společenská dohoda“, spolu s časem, který od vzniku dopisu uplynul.

Řekl-li Roman Jakobson (i když v odpovědi na otázku týkající se hledání hranic poezie), že „tyto hranice nejsou dány nějakým souborem vlastností nebo obsahů, nýbrž tím, jak je výtvoru využito, kterou stránkou si ho k sobě natáčíme“¹¹, nelze s ním – a to zvláště v našem případě – než souhlasit. Jan Mukařovský, další představitel literárněvědného strukturalismu, hodnotí vztah estetické funkce k jiným funkcím jako dialektický protiklad, není tedy možné, aby je anulovala. Zrovna tak mimoestetické funkce (byť jsou zprvu prioritou), nemožno estetickou funkci vyloučit. Stanou se jejím podkladem.

Již ve své době plnil každý dopis nepochybně alespoň zčásti funkci estetickou. Zvláště tehdy, kdy psané slovo přece jen nebylo tak běžnou záležitostí jako dnes. Dopis totiž pomáhal nejen rozvíjet jazykovou tradici (ať už prožíval jazyk a jazyková kultura rozkvět, nebo stagnovala), ale rovněž šířit názory a postoje pisatele a v neposlední řadě udržovat prostý mezilidský kontakt. Kromě toho jsou – pro nás – dobové listy samozřejmě i nepostradatelným pramenem historickým. S pomocí cílů (prvotních funkcí), ke kterým listy směřovaly, jsme se pokusili i o rekonstrukci povahy listu obecně. Cíl je zde totiž základním kritériem pro rozdělení listů na veřejné a osobní. Každá z obou těchto ‚kategorií‘ má své určité typy dané charakterem jejich prvotních funkcí, od nich se teprve odvíjí jejich forma a vlastnosti – otevřenost či uzavřenost. Tak například pro soukromou, osobní komunikaci jsou typické uzavřené listy posílací a pro veřejnou komunikaci spíše listy půhonné, a to uzavřené i otevřené. Spolu s proměnou funkce se měnil i jazyk, kterým byla převážná většina listů v různých historických obdobích napsána. Proměna obojího souvisela jak s celkovou politickou,

¹⁰ Červenka, M.: Základní kategorie pražského literárněvědného strukturalismu. In: Slovenská literatúra, 37, 4, 1990, s. 311.

¹¹ dtto

hospodářskou a společenskou situaci ve společnosti, ve státě, tak i s jinými okolnostmi, které bývají v podstatě jejich součástí a konkrétním projevem. Máme na mysli např. politickou nebo náboženskou orientaci adresáta i pisatele, pisatelovu vzdělanost a tím pádem většinou také jeho společenskou příslušnost. Neméně důležitým pro charakter listu byl samozřejmě vztah mezi oběma aktéry tohoto druhu komunikace.

Ukončíme úvahy o estetické hodnotě epistolárních projevů slovy českého strukturalisty M. Červenky: „Schopnost díla působit esteticky v kontextech časově velmi odlehklých svědčí o obecnosti jeho hodnoty, jež ovšem nevyplyvá z její neproměnnosti, ale z toho, že je s to navazovat vždy nový vztah k antropologickému ustrojení člověka (a tedy právě proměňovat se); podkladem této schopnosti je zase ona komplexnost hodnoty, která, jak už Mukařovský napsal dříve, je tím vyšší, čím četnější trs mimoestetických hodnot dovede k sobě artefakt upoutat”.¹²

Na úplný závěr se vraťme od estetických hodnot k hodnotám řekněme kulturně jazykovým. Domníváme se, že rozvoj studia novogotických písem je klíčem k jazykové analýze česky psaných neliterárních textů, především epistolárních, například z dlouho „jazykově zavrhaného” a zamlžovaného 17. století a může se stát i jedním z pramenů studia vývoje (nejen) spisovné normy.¹³

Literatura a prameny

Archivní materiály Státního oblastního archivu Praha, pracoviště Křivoklát.

ČERVENKA, M.: Základní kategorie pražského literárněvědného strukturalismu. In: Slovenská literatúra, 1990, roč. 37, č. 4.

HAVRÁNEK, B.: Vývoj českého spisovného jazyka. Praha 1979.

HAVRÁNEK, B.: Vývoj spisovné češtiny. Praha 1936.

¹² dtto, s. 315.

¹³ Srov. A. Jedlička: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974, s. 52 – 69.

V roce 1995 upozornil M. Jelínek z Masarykovy university v Brně na naléhavou potřebu analýzy epistolárního stylu. Ve svém příspěvku, opíraje se o práce mnoha našich předních lingvistů (např. o již zmíněnou stať A. Jedličky, práce B. Havráňky, M. Grepla, J. Hrbáčka), uvedl několik výběrových a textotvorných tendencí. Definoval a zúžil přitom pojem funkčního stylu epistolárního, tj. stylu vymezeného komunikační funkcí epistolární (korespondenční), na oblast důvěrnou (vedle oblasti oficiální). Ze specifikovaných základních tendencí jmenujme alespoň tendenci k užívání obecné češtiny či kombinaci češtiny spisovné a obecné, ačkoliv je tento styl realizován psanou formou, se kterou se obvykle pojí užívání spisovného jazyka. Proto se jazyk soukromé korespondence může stát pramenem studia vývoje spisovné normy. (Sbírka Pocta Dušanu Šlosarovi. Brno 1995, s. 126 – 137).

Myšlenka specifčnosti epistolárního stylu se promítla i do vymezení funkčních stylů (jako výrazné skupiny ze stylů objektivních) i v Příruční mluvnici češtiny (Praha 1995, s. 725).

- HÚŠČAVA, A.: Dejiny a vývoj nášho písma. Bratislava 1951.
- JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974.
- KAŠPAR, J.: Novogotické písmo v Čechách v letech 1500 – 1750. In: AUC, Philosophica 1 – 3, 1971.
- MARTÍNKOVÁ, D.: Poselství ducha. Praha 1975.
- Příruční mluvnice češtiny. Praha 1995.
- Sbírka Pocta Dušanu Šlosarovi. Brno 1995.
- SLÁDEK, M.: K problematice výuky starší české lit. na PedF UK v Praze. In: ČjaL, 1999/2000, 5 – 6.
- STICH, A.: Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost. (Naše postoje k češtině 17. a 18. století.) In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993.
- Sborník z Olomoucké konference 23. – 27. 8. 1993, 1, Praha 1995.
- VÁCLAVEK, B.: Český listář. Praha 1949.
- Vademecum pomocných věd historických. Praha 1997.

Uwagi na temat ortografii rękopisu czeskiego ze zbiorów księżnicy miejskiej w Toruniu

Joanna Mielczarek

Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń

Krótki opis zabytku. Rękopis czeski w zbiorach Księżnicy Miejskiej w Toruniu, oznaczony sygnaturą KM 92, to dobrze zachowany iluminowany kodeks pergaminowy, pochodzący najprawdopodobniej z początku XVI w. Foliał oprawiony jest w deski obciągnięte skórą; oprawę wzmocniono okuciami, zaś na jej wewnętrznej stronie widnieją dwa herby oraz okragła pieczęć. Rękopis zawiera ogółem 247 kart pergaminowych formatu 21 / 31 cm, z czego brakuje kart od 65 do 75 oraz karty 93. Foliację – ciągłą dla całego kodeksu – zapisano w prawym górnym rogu.

Kodeks toruński zawiera tekst dzieła, przypisywanego utrakwistycznemu duchownemu Janowi Čeŝce. Chodzi o popularny w Czechach w XVI i XVII w. utwór moralistyczny, znany między innymi pod tytułem „Řeči a naučení z hlubokých mudrců“. Rękopis zawiera prócz tego komentowany dekalog oraz osiem błogosławieństw (od karty 235). Karty zawierające początek rozdziałów są opatrzone inicjałem, często także początek zdania wewnątrz strony jest zaznaczony majuskułą. Na pierwszej karcie czerwonym atramentem zapisano: „Przedmluwa na kniehy tyto (...)“, po czym następuje strona inicjalna opatrzona ilustracją, której tekst zaczyna się od słów: „Ptolomaeuf Philadelphof kral egiptsky (...)“; nie ma wzmianki o autorze ani przepisującym dzieło. Od karty 235 rozpoczyna się tekst komentowanego dekalogu: „Pan buoh wffemohuczy chtie czlowieka

ftworzeneho padleho Skrze fyna fweho wykupiti (...)“. Mimo iż kodeks zawiera kilka różnych tekstów, został w całości przepisany jedną ręką, być może stanowi kopię kilku pierwotnie oddzielnych tekstów; wiele wskazuje na to, że stanowił podręcznik, którym miał się posługiwać preceptor w domu jednego z czeskich możnowładców. Najprawdopodobniej był nim Wilhelm z Pernsztejnu, doradca króla czeskiego Władysława Jagiellończyka, tekst pierwszego rozdziału wymienia bowiem pana z Pernsztejnu jako mecenasa dzieła: „A gfu wybierany k rozkazani a k wzlaſſtnimu ponukani Urozeneho pana Pana Wylema z pernnſſteina A na helffenſſ/teinie Naywyſſſieho hoffmistra kralowſtwie Czeffkeho (3b – 4a). Wilhelm pretendował też do wpływu na wychowanie młodego Ludwika Jagiellończyka – być może z tym właśnie faktem związane jest dotarcie rękopisu na ziemię polskie. Z pewnych przesłanek można bowiem wnosić, co postaram się udowodnić następnie, że rękopis toruński mógł powstać w wyniku ówczesnych więzi kulturalno – politycznych między Polską i Czechami, mianowicie pisownia zabytku skłania do wniosku, iż przepisującym – bądź autorem owej domniemanej wcześniejszej wersji – mógł być cudzoziemiec, jednak należący do słowiańskiego obszaru językowego. Jeśli udałooby się tego dowieść, można sądzić z dużą dozą prawdopodobieństwa, że pisarz ów pochodził z Polski.

Jeśli chodzi o ortografię zabytku, najbardziej charakterystyczną jego cechą jest niestosowanie przez pisarza znaków diakrytycznych. W tekście mamy do czynienia z dwuznakami (tzw. *spřežkový pravopis*). Jest to zjawisko dość częste w rękopisach XVI-wiecznych i uzasadnione tym, że przepisujący kierowali się uzusem drukarskim, zaś drukarze nie mieli jeszcze do dyspozycji (z przyczyn czysto technicznych) czcionki ze znakami diakrytycznymi i stosowali ortografię złożoną (Kučera, *Slovo a slovesnost*, 3/1998). Brakuje także kropki nad *i*; ta pojawia się sporadycznie i ma postać nikłego, ukośnego znaku uczynionego dużo jaśniejszym atramentem, jakby dodawanego sporadycznie przez ilustratora.

Pisarz nie zawsze odróżnia w zapisie samogłoski długie od krótkich. Ponieważ w innych wypadkach, jak zapisywanie spółgłosek syczących, stosuje on zawsze dwuznaki, można byłoby oczekiwać podwojonego znaku dla każdej samogłoski długiej. Tymczasem na prawie dwustu pięćdziesięciu kartach rękopisu podwojony zapis samogłoski długiej występuje niezmiernie rzadko, przeważnie w ustalonych, wybranych przez pisarza pozycjach. Trzeba przy tym zaznaczyć, że jeśli idzie o dyftongi, te są w rękopisie toruńskim zapisywane na ogół konsekwentnie, z wahaniami wskazującymi raczej na ich nieustaloną ówczesnie postać w języku niż na niewiedzę pisarza. Jeśli idzie o typowe dla podwojonego zapisu pozycje, chodzi o formy następujące:

tee (zaimek osobowy) 11b, 63a, 89a, 96b, 185b obok formy *te* 84a; *teez* (zaimiek wskazujący), 33b, 35a, 97a, 118a, 145b obok formy *tez* 33b;

neprzywyklaa (N. f. sing.) 164b, *narozenee* (Gen. f. sing.) 19b, *zlee* 106b jako wyjątki w zapisie przymiotników. Czeskie przymiotniki w wyniku kon-

trakcji kończą się samogłoską długą, jednak rękopis toruński zawiera tylko te przykłady uwzględnienia długości w zapisie końcówki. Poza tym spotykamy zapis typu: *rozumna* 51a, *baſniwa* 60a, *wyborna* 81a; prócz tego końcówki przymiotników miękkotematowych, mające postać np. dyftongu -ie, są zapisywane dwuznakami. Ogólnie jednak brak zaznaczenia długości samogłoski wygłosowej form przymiotnikowych jest cechą dominującą.

lidee (N.pl) 63a, 84b, 91b, 126a, 132a, 136a, 212a; oprócz takiego zapisu pojawia się także forma *lide* 134a, 138b, 139a, 148a, 149b, 151b, 161a, 162a, 171a, 186b, 190b, 195a, 227a, 240b; podobnie w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników osobowych typu *przatele* 182b spotykamy zarówno formy z zaznaczoną długością, jak *treſtatele* 107a, *myſlitele* 174a, *neprzatele* 132a, *manzele* 214b oraz takie, gdzie oznaczenia długości brak, jak np. *wazitele* 171b, *zakladitele* 186b, *witiezitele* 193b, *przatele* 213a. Jak widać, długość samogłosek zaznaczona zostaje tylko w pozycjach gramatycznych; długie samogłoski rdzenne nie różnią się w zapisie od krótkich. Dotyczy to przede wszystkim samogłosek *a* oraz *e*, ponieważ długie *o*, długie *u*, a także długie *i* miały wówczas postać przejściową: długie *o* w ciągu XVI w. przekształciło się w *ú* (ortografia zabytku notuje oprócz form obocznych, przede wszystkim końcówek dopełniacza i celownika rzeczowników męskich *muzuow/muzow*, *bohuom* (111a), *mudrczuow*, *przedkuow* 113a, *neprzatelom*, *panow*, także postać z ustalonym już dyftongiem, występującym w sylabie rdzennej, jak w formach czasownikowych *muoz*, *puoyczena*). Długie *ú*, które w czasie powstawania rękopisu – tj. ok. połowy XVI w. – było już w zasadzie na całym obszarze języka czeskiego dyftongiem *ou*, w rękopisie ma w wielu wypadkach postać *u*: *mudryli gſy*, *za wymyſſlenu wiecez* (Acc.sg. f. przymiotnika), *nahlednuti* (77b), *twu wiernu praczy* (Acc.sg.f., 78a), *budu* (3 pl, 78a). Trafia się niekiedy pisownia *au* (jest to zapis dyftongu *ou*, wprowadzony przez Braci Czeskich i zalecany m. in. przez Blahoslava w *Gramatyce czeskiej*), np.: *ſauſed* 39a, *kautow* 47b, *?audu* 60b, *pauſſtie-ni* 64a, *pauſſt* 122ab, 123b, *ſaud* 185a, *ſaudom* 236b. Trudno w tym miejscu rozstrzygnąć, co jest przyczyną tej różnicy. Być może decydujące były tu względy artykulacyjne; jak można zauważyć, pisownia *au* pojawia się tylko w sylabie rdzennej, w końcówkach np. przymiotników oraz w pozostałych wypadkach (jak np. *nahlednuti*) zapisano *u* – to mogłoby oznaczać, że dyftong w sylabie końcowej lub w wygłosie wyrazu był artykułowany o wiele słabiej. Jeśli słuszne byłoby zaprezentowane poprzednio przypuszczenie, iż pisarz nie kierował się własną znajomością języka, lecz obowiązującymi wśród kopistów i drukarzy normami poprawności, to widać, jak dalece był on ostrożny w zapisywaniu nieznanych sobie dźwięków. Zapis długości pojawia się jedynie w miejscach nie budzących wątpliwości, pozycje o niepewnym, nieustalonym brzmieniu zapisywane są jako *u* – co pokazuje dodatkowo, iż dla piszącego długość nie stanowi cechy dystynktywnej, skoro możliwe jest zidentyfikowanie w pisowni długiego i krótkiego *u*. W zabytkach wcześniejszych, powstałych przed kodyfikacją ortografii czeskiej, dokonaną przez Husa i Braci Czeskich, taka pisownia

była często spotykana, jednak w okresie powstania badanego rękopisu taka identyfikacja byłaby bardzo trudna już choćby dlatego, że do różnic ilościowych dołączyły się też jakościowe. Można ten fakt potraktować jako przemawiający również za przedstawioną niżej koncepcją, a więc za założeniem, iż czeski system fonologiczny był obcy piszącemu. Krótkie u w nagłosie wyrazu jest z kolei zapisywane jako v: vhladafs 145a, vmrzieti 130b, vmyflū 113a, vrzednika 136a.

Dyftongi ie oraz ě zapisywane są zawsze jako ie, mimo iż jeśli chodzi o ten pierwszy, w XVI w. język czeski przeprowadzał właśnie jego monoftongizację (ie>í), stąd mamy identyczny zapis dla pierwotnego ě: tielo (Acc.sg) i dla dyftongu ie: prziflowie (Acc.sg), wietffie, menffie (adj. N. sg.F.), milowanie (G.sg., 83a), nenie (61a).

Jako ciekawostkę można chyba potraktować pojawiającą się sporadycznie pisownię długiego í w postaci greckiego 3: powieft3, lid3 (14a), naylepff3, naywyffí, nayblahoslawienieyffí (191a); pojawia się ono także w postaci bardziej umotywowanej, jako y: proti ny (127b, pron. D.sg f.).

Głoska j zapisywana jest najczęściej jako g, w niektórych pozycjach także jako y oraz i (to ostatnie oznaczenie spotykamy w rękopisie sporadycznie, wyłącznie na początku wyrazu przed samogłoską twardą: iako, iazik (153a). Grafem y także występuje w niektórych tylko pozycjach – na początku wyrazu (yazik, ya 100a) lub w przedrostkach: zanaywyffie 111a, naymenffiemu 118a, bądź też w sąsiedztwie samogłoski twardej a: gednoftaynym (148a), nieyaku 194b, adj. I.sg. f.). Przy pomocy grafemu g jest też zapisywany – pojawiający się w tekście zupełnie wyjątkowo i tylko w wyrazach obcego pochodzenia – fonem g (regiftr 135b).

Pod wieloma względami ortografia czeskiego rękopisu z Torunia nie różni się od występującej ówczesnie w rękopiśmiennych tekstach czeskich. Pisownia spółgłosek syczących, dźwięcznych i bezdźwięcznych, odpowiada w zasadzie – choć z pewnymi modyfikacjami – opisaną przez K. Kučera i J. Cejnara (K. Kučera, Slovo a slovesnost 3/1998, s. 178 – 199; J. Cejnar, Slovo a slovesnost r. 80/1969, s. 150 – 156). Podaję więc tylko niektóre przykłady, reprezentatywne dla całości tekstu:

cz na oznaczenie głosek [c] oraz [č]: mudrcze (G.sg), palacziech, konecch, czlowiek, prace 158a, G.sg f., czyzieho 182b, wieczy 165a (Acc.pl f.), wzdyczky 165a, nemoczy 164b (N.pl f.), wflunczy 147b, wieczni 138b, frdcze 127b, mocznie 117a, przyczina 115a, diedicze 115a (G.sg.), obyczegem 100b, fwie-decztwie 112b, Czo 136a,

ff na oznaczenie głoski [š] wewnątrz wyrazu: wfleccka, pomyflifli, fewffemi 83a, wyffe 95a, wfliczkni 148a, vfflechtile 84a, tieffiti 100b, gefftie 100b, wflelikeho 183a, hrzieffnik 177b, duffe164b, nepufftieg 100b, naffich 113a,

fs na oznaczenie głoski [š] na końcu wyrazu: nafs, muozefs 95a, vhladafs 45a,

f na oznaczenie głoski [s] wewnątrz lub na początku wyrazu: negfu, fwemu 62a, przyfaha 63a, dofti 140a, fwiedkowe 112b, czaftie 112b, lidfka 183a, fweho

164b, nawyfoft 138b, pifma 113a, vmyflu 113a, regiftr 135b, gefť 144a, wfobie 143b, howadfkym 144a,

s na oznaczenie głoski [s] na końcu wyrazu i w pisanych łącznie wyrażeniach przyimkowych: pompilius 148a, szadu, sprzedu, was 136a; także w pisowni przedrostkowego *s-* przed spółgłoską *s*, jak np. sftara fe 164b (,zestarzeje się,).

z na oznaczenie głoski [z] oraz [ž]: manzelka 100a, Kazdy 77a, zadna 77b, kteryz 89a, tymz 130a, ziwi 144a; czasem głoska ta bywa też oznaczana przez dodanie grafemu *i*: zie 100b, ziadneho 120a;

rz na oznaczenie głoski [ř]: kteriz 91b, mudrzecz 112a, spatrzila 116a, przygel 123b, rziedke 100a, przedfe 134a, vmrzieti130b; na karcie 100 (strona a) pojawia się też zapis, być może pomyłkowy: zwiezze (zvřie).

Spółgłoski miękkie *d' t' ň* nie posiadają osobnego oznaczenia z racji braku znaków diakrytycznych; miękkość zostaje tu oddana przy pomocy grafemu *i* wewnątrz wyrazu (a zatem w pozycjach przed *i*, *ie*, *e*) oraz przez zapis podwojony na końcu wyrazu. Mamy więc: zamladi 165a, wludie fe 177b, rzetiez 179b, chtieczy 180a (Loc.sg.f.), tielu 189b, baľni 195a lub na końcu wyrazu budett 35b, tott 14a, att 160a, 203b, Tofft 10b, Tutt 164b, ale też nelzet, wffudyt 44a.

W rękopisie spotykamy także świadectwa pewnych procesów fonetycznych, uznanych przez gramatyków szesnastowiecznych za niezgodne z normą językową i w związku z tym usuwanych z języka pisanego. Chodzi o proteptyczne *v-* przed nagłosowym *o-* oraz dyftongizację *ý>ej*. W tekście jest to zaledwie kilka przykładów, lecz charakterystycznych: mezi woraczi 30b, wohen 25b, fayr 198a (,syr,).

Ze względu na książkowy, staranny charakter rękopisu prawie nie spotykamy w nim skrótów i poprawek. Pisarz posługuje się właściwie tylko jednym typem skrótu, mianowicie poziomym znakiem ~ pisany nad samogłoską na końcu wersu i zastępującym wygłosowe bądź zamykające sylabę *m* lub *n* np.: bozi 111b (božim), waznř 64b, domniewă /fe 123a, przynaymě/ľfiem 179b, wkazdě 161a, newi/noft 39a – b. Podobnie skreślenie widać w tekście tylko raz, natomiast na stronie 237b dopisano na marginesie przeoczony wyraz ,den'.

Ortografia rękopisu, pod wieloma względami typowa dla epoki, w różnym stopniu odzwierciedla rzeczywistość językową. Jak zauważa cytowany już poprzednio K. Kućera, pierwsza połowa szesnastego wieku to okres znacznego obniżenia funkcjonalności ortografii czeskiej, zaś przez funkcjonalność rozumie się tutaj wyrażany procentowo stosunek liczby fonemów do liczby grafemów (zob. K. Kućera, op. cit.); przyczyną takiego stanu był wymuszony względami technicznymi powrót od pisowni diakrytycznej do tzw. *spřeřkově* czyli stosującej dwuznaki. A zatem piszący rezygnowali częściowo z osiągniętej już dużej funkcjonalności ortografii (jest to właściwość pozostająca w korelacji z łatwością pisania), natomiast łatwość odbioru pozostawała w zasadzie niezmieniona. Ortografia rękopisu czeskiego z Torunia jest świadectwem tej właśnie tendencji szesnastowiecznego piśmiennictwa czeskiego, natomiast zawiera rów-

nież wiele cech swoistych, wskazujących, jak należy przypuszczać, na przynależność językową piszącego.

Bibliografia

Jan Češka: Řeči a naučení z hlubokých múdrců. Opr. Milada Nedvědová. Praha 1981.
Karel Kučera: Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století. In: Slovo a slovesnost 3/1998, s. 178 – 199.

Jiří Cejnar: Odraz znělostní asimilace sykavek v spřežkových pravopisných systémech v češtině. In: Slovo a slovesnost r. 30/1969, s. 150 – 156.

K možnostem začlenění slovenštiny do vyučovacích osnov na ZŠ

Kamil Kopecký

Pedagogická fakulta UP, Olomouc

Slovenština je jazykem, se kterým se většina obyvatel v minulosti setkávala dnes a denně v rozhlasu, televizi či tisku, slovenština byla jakýmsi druhým domácím jazykem, bilingvismus byl přirozenou historickou i etymologickou realitou. Oba jazyky byly víceméně rovnocenné, ačkoli čeština převažovala v úředním styku – byla více „oficiálním jazykem“. Po roce 1948 se pak k těmto dvěma jazykům začala řadit i ruština, v souvislosti s ideologicko-politickou situací v naší zemi.

Tehdejší Československá socialistická (později federativní) republika byla tedy státem se dvěma oficiálními jazyky, češtinou a slovenštinou. Ty byly také v různých formách vyučovány na všech typech škol.

Každý vyučovaný jazyk obsahoval dva základní vyučovací bloky : jazykovou a literární část. Co se týče slovenské jazykové části, ta se na českých školách vyučovala v minimální míře. Hlavní těžiště výuky spočívalo v části literární. Literatura byla stěžejním pilířem bilingvinní komunikace, prostřednictvím literatury docházelo k upevňování kulturních vazeb mezi oběma národy. Žáci základních škol byli postupně seznamováni se slovenskými literáty uplynulých století (Kollárem, Čelakovským, Hviezdoslavem...), literární ukázky ze slovenské literatury byly nedílnými součástmi čítanek i učebnic literatury. A navíc, české děti se se slovenštinou setkávaly ve svém okolí – v médiích, slovenština pro ně byla přirozeně koexistujícím jazykem. Kulturní povědomí žáků bylo navíc upevňováno i prostřednictvím dalších vyučujících předmětů, jako byl napří-

klad dějepis či občanská nauka. Co se týče samotného vyučovacího schématu, slovenská tematika byla zařazována do literární výchovy všech ročníků 2. stupně základních a středních škol, v 5. a 8. ročníku ZŠ a ve 3. ročníku SŠ se žáci navíc setkávali se slovenskou mluvnicí.¹

Po rozdělení republiky (způsobeném zejména tlakem autonomistů obou států) se však situace v bilingvistu změnila, v jazykové kultuře se totiž pomalu ale jistě začaly vytvářet jazykové bariéry. Rozdělením ČSFR se vytvořily dva samostatné na sobě nezávislé státy se svými vlastními jazyky a svou osobitou kulturou. Slovenština postupně mizela z české kulturní scény, byla totiž vytlačena češtinou a dalšími jazyky (angličtina, němčina), množství slovenských mediálních programů klesalo. Český národ začal slovenštinu chápat jako jazyk, kterému sice dobře rozumí, tento jazyk však patří jinému národu ... a tak by to mělo i zůstat. Ačkoli se v českém jazykovém povědomí vytvářely tendence k čechoslovakismu, nic podstatného se ve vztahu ke slovenštině nezměnilo. Děti českých základních škol pomalu ale jistě začaly ztrácet schopnost rozumět slovenštině. Klesalo množství literárních ukázek, stále větší prostor byl věnován českým a světovým klasikům. Protože jsou však oba jazyky velmi podobné, stále ještě existovala (a dosud existuje) ona schopnost pasivně slovenštině rozumět. Slovní zásoba slovenského jazyka však povážlivě klesala, slovenských slov v českém jazyce ubývalo stále více a více. V českých knihovnách a knihkupectvích byly běžně k dostání knihy slovenských autorů v originále a dále slovenské překlady světové literatury. Společně byla produkována a šířena česká a slovenská hudba a jiné druhy umění. Cestování mezi oběma zeměmi nebylo, na rozdíl od dnešní situace, ztěžováno celními a měnovými okolnostmi.² Dnešní situace je však jiná. Česko-slovenský bilingvistu v současnosti v podstatě přežívá na okraji jazykové kultury, daleko větší roli hrají cizí jazyky, což je zřejmý důsledek světové globalizace.

Podíváme-li se do současných učebních osnov pro základní školu, nenajdeme o slovenštině v podstatě žádnou zmínku. Slovenština vymizela i z učebnic literární výchovy či čítanek. V únoru 2000 se sešel ministr školství ČR Eduard Zeman se svým slovenským protějškem Milanem Ftáčnikem. Ti spolu uzavřeli dohodu o možnosti výuky slovenštiny na českých základních školách s vyšší koncentrací žáků slovenského původu.³ Z dohody vycházelo i ministerstvo školství, které uvažovalo o nabídnutí slovenštiny v podobě nepovinného předmětu. Problémem je, že dosud neexistují seriózní informace o tom, zda vůbec ze strany českých školáků existuje o slovenštinu zájem. Samotná výuka slovenštiny se tedy stává předmětem diskuse a otevřeným tématem.

¹ Bernátová, S.: Česko-slovenské jazykové vztahy (vývoj česko-slovenského pasivního bilingvistu). Diplomová práce. Olomouc: PdF UP 2000, s. 20.

² Bernátová, S.: Česko-slovenské jazykové vztahy (vývoj česko-slovenského pasivního bilingvistu). Diplomová práce. Olomouc: PdF UP 2000, s. 17.

³ Bernátová, S.: Česko-slovenské jazykové vztahy (vývoj česko-slovenského pasivního bilingvistu). Diplomová práce. Olomouc: PdF UP 2000, s. 20.

Pracovní diskuse o slovenské problematice probíhají na různých úrovních, stěžejní otázkou je: Jak zajistit odbornost a kvalifikovanost výuky slovenštiny na úrovni vysokých škol? Z diskuse vyplynulo, že začlenění slovenštiny a slovenské literatury do studijních programů se na jednotlivých pracovištích z různých důvodů liší. Z původně povinné disciplíny se většinou stává předmět nepovinně volitelný, dotovaný malým počtem kreditů. Při koncipování výuky slovenštiny je třeba uvědomit si, jaké cíle výuka sleduje:

1. *výchova bohemistů v širším slovanském záběru*
(zájem i o ostatní slovanské jazyky)
2. *výchova učitelů, kteří by byli schopni učit slovenštinu*
(výběrové semináře)
3. *výchova bohemistů – učitelů, kteří by učili češtinu slovenské děti jakožto příslušníky národnostní menšiny.*

Aby mohly být splněny alespoň tyto minimální předpoklady, je třeba na jednotlivých pedagogických fakultách zajistit odbornou výuku oboru čeština – slovenština. Slovenština je oborem akreditovaným, potýká se však se dvěma zásadními problémy – nedostatkem financí a nedostatkem vyučujících.

Nová slovakistická krev se sice postupně vzdělává na Masarykově univerzitě v Brně, přesto však bude jistou dobu trvat, než bude odborná výuka oboru dostatečně zajištěna. V dubnu letošního roku se konal v Hradci Králové pracovní seminář vysokoškolských učitelů, který se, mimo jiné, zabýval i slovenštinou a její výukou na všech typech škol. Mezi diskutované problémy patřily i otázky financí, tj. otázky sponzoringu, ekonomické zastiť oboru, atd. Z diskuse vyplynulo, že by se při přípravě a vzdělávání studentů mělo více využívat možností nadací k zajištění výměnných stáží studentů nebo účasti na letních školách slovenštiny, případně češtiny. Závažným problémem ve vztazích mezi oběma národy jsou i celní bariéry (komplikující dostupnost literatury odborné a umělecké) a problémy s dostupností slovenského tisku. Veškeré návrhy a podmínky vysokoškolských učitelů akceptovalo i MŠMT.

Vraťme se ale k tématu. Jaké jsou tedy možnosti začlenění slovenštiny do vyučovacích osnov na základní škole? Možností je několik, všechny však předpokládají zájem ze strany učitelů, studentů i žáků ZŠ. Slovenštinu lze implementovat do osnov podobně, jako před rozdělením. Alternativou je i vytvoření seminářů slovenštiny pro zájemce, je však nutné, aby ze strany žáků a studentů existoval patřičný ohlas. Navíc, pokud by byla slovenština zařazena do výuky českého jazyka, byli by žáci, vzhledem k nízkému počtu hodin a značné obsáhlosti učiva, zbytečně přetěžováni. Nabízí se však řešení další – podporovat kontakt se slovenštinou a slovenskou kulturou jinými cestami, např. prostřednictvím médií (poslech rozhlasových vysílání ve slovenštině, projekcí slovenských filmů či divadelních představení). Stěžejní roli ve vyučování slovenského jazyka hraje bezesporu učitel, na něm záleží, jak své žáky pro výuku slovenštiny nadchne. Slovenština by totiž neměla být prezentována jenom jako jeden z cizích jazyků, ale jako jazyk, který je úzce spjat s naší historií a který neodmyslitelně patří k naší kultuře.

Komunikace žáků středních odborných škol v odborném stylu

Jaroslava Loudová

Pedagogická fakulta UK, Praha

Na středních odborných školách se žáci blíže seznamují s novou skupinou výrazů jazykové komunikace. Jedná se o odborné názvy, o terminologii. Z výuky českého jazyka na základní škole vědí, že kromě dalších funkčních stylů existuje odborný styl, který je charakterizován mj. používáním termínů. Na této všeobecně vzdělávací škole však ještě nejsou dostatečně využívány situace, v nichž je možno vést žáky k vlastnímu projevu v odborném stylu (vždyť součástí tohoto stylu nejsou jen referáty v odborných časopisech plných slov cizího původu, ale i slangové vyjadřování, slang profesní i zájmový). Na středních odborných školách by však tyto situace měly být využívány v míře maximálně možné. Zda tomu tak skutečně je či není, jsem se pokusila odvodit z části širšího výzkumu.

Výzkum byl zaměřen na výuku českého jazyka na středních odborných školách, především zdravotnických, zkoumal též problémy žáků těchto škol v oblasti odborného vyjadřování. Základní technikou výzkumu byly dotazníky. Dotaz, který především využívám pro tento příspěvek, zněl: *Uveďte příklady termínů ze svého oboru. Máte potíže s jejich užíváním v odborných předmětech a při praxi? Pokud ano, uveďte, zda máte problémy s jejich výslovností, pravopisem, skloňováním atp.*

Výzkumu se zúčastnilo celkem 471 žáků šesti pražských a třech mimopražských středních zdravotnických škol.

26,8 % respondentů udává, že nemá problémy s terminologií. 18,3 % dotázaných ponechalo otázku bez odpovědi, z čehož vyplývá, že problémy též nemají (či se o nich nechtějí zmiňovat), tj. celkem 45,1 %. Lehce nadpoloviční většina žáků tedy potíže s užíváním terminologie zdravotnických oborů přiznává, někteří z nich však nespecifikovali druh těchto potíží.

Nejvíce problémů mají žáci při pravopisu odborných názvů, 14,6 % respondentů, a při jejich výslovnosti (12,1 %). Při následném řízeném rozhovoru s některými žáky bylo zjištěno, že většina respondentů měla na mysli pouze termíny cizího původu, tito žáci si neuvědomili, že existují i odborné názvy ryze české. Tuto skutečnost si uvědomuje minimum žáků, o čemž svědčí fakt, že přímo v dotazníku uvedli termíny českého původu (např. krev, končetina) pouze tři žáci (!) ze všech dotázaných. Někteří respondenti vyjadřovali při rozhovoru téměř údiv nad tím, že slova jako např. právě krev, končetina mohou být chápána jako termíny.

I ostatní problémy, o nichž žáci psali, se týkají především termínů cizího původu.

Některým žákům dělá problémy skloňování odborných názvů (8,9 % dle vlastních odpovědí žáků, ale namátkově při rozhovoru bylo zjištěno, že žáků

s těmito problémy bude mnohem více). Vyučující českého jazyka se dané problematice téměř nevěnují. Učitelé odborných předmětů nenacházejí ve své výuce pro toto téma prostor (a mnohdy ani oni sami správně nesklonují), jak bylo zjištěno, kladou někdy velký důraz na samotný výkon pracovní činnosti a opomíjejí tvoření odpovídajících komunikačních návyků, budování vztahu k pacientovi.¹

Jeden respondent uvedl, že má problém se zkratkami – s jejich dekódováním. Tuto odpověď je možné přiřadit k těm, v nichž si žáci stěžují na obtíže se zapamatováním termínů (6,6 % dotázaných). Dalších 40 % respondentů v dotazníku uvedlo problémy s dlouhými slovy, v rozhovoru bylo zjištěno, že potíže mají s jejich zapamatováním. Takové „dlouhé slovo“ vzniklo většinou skládáním, je proto nutné, aby si žáci uvědomili nejprve význam jednotlivých slovních základů, z nichž je slovo složeno, popř. u složenin ukázat žákům slovo motivující danou odvozeninu, a pak pro ně bude snazší si termín zapamatovat. Do čí kompetence tato činnost spadá (do kompetence češtináře nebo učitele daného odborného předmětu), je otázka. Budovat u žáků dovednost správné odborné komunikace je na základě platných osnov předmětu český jazyk i odborných předmětů úkolem všech těchto předmětů.

Žáci na středních zdravotnických školách se s odbornými názvy, odborným stylem setkávají ve všech odborných předmětech. K vlastnímu odbornému vyjadřování nejsou však nijak zvlášť vedeni, a proto mají s užíváním termínů mnohdy problémy. Učitelé odborných předmětů vidí jako nejproblematičtější oblast komunikace pravopis – to se však týká nejen odborných názvů. Vážné nedostatky v oblasti pravopisu mají žáci i přesto, že pravopis řadí společně s mluvenými projevy k nejdůležitějším tematickým celkům ve výuce češtiny na SŠ.

Je patrné, že na střední odborné škole žáci sice v odborném stylu komunikují, ale s mnohými nedostatky, neboť většinou ke správné komunikaci v tomto stylu nejsou vedeni.

Východiskem z dané situace by mělo být navázání užších kontaktů a spolupráce při přípravě na výuku mezi vyučujícími mateřského jazyka a odborných předmětů. Pokud češtinář ví rámcově, co se v odborných předmětech na škole, kde působí, probírá, co je náplní učiva těchto předmětů, může vést žáky ke správnému odbornému vyjadřování s pomocí konkrétního jazykového materiálu a mj. tím realizuje jednu z důležitých zásad vyučování, zásadu spojení školy se životem.

Realizaci mezipředmětových vztahů mezi předměty odbornými a všeobecně vzdělávacími na SOŠ zajišťuje tzv. specifické učivo. Obsah tohoto učiva vychází na jedné straně z potřeb odborné praxe dané profese a na druhé straně z faktu, že učební osnovy připouštějí do jisté míry úpravu obsahu učiva. Je tedy

¹ Viz Kašparová, J. – Kvítková, N.: Návrh modelu rozvoje profesionálních kvalit výchovného charakteru ve studijním odoru zdravotní sestra. Interní materiál VÚOŠ. Praha 1990, s. 3.

možné posílit zprostředkování, procvičování a upevňování toho učiva, které bude pro žáky konkrétní profese zvláště důležité. Pro žáky středních zdravotnických škol byla vybrána především následující témata předmětu český jazyk a literatura:

- Skloňování slov označujících části lidského těla
- 5. pád osobních jmen
- Rozkazovací způsob sloves
- Číslovky a jejich skloňování
- Pravopis odborných názvů ze zdravotnictví
- Komunikační situace ze zdravotnictví
- Styl prostě sdělovací – písemné informace pro pacienty
- Útvary administrativního stylu

Především tato témata se stanou základem učebního textu předmětu český jazyk a literatura pro žáky středních zdravotnických škol, aby byla usnadněna realizace specifického učiva na těchto školách. Obdobným způsobem by měly být vypracovány učební texty i pro další typy a obory středních odborných škol.

Literatura

- FLAJŠHANS, V.: Česká přísloví I. – II. Praha 1911.
- FLAJŠHANS, V.: Smil Flaška z Pardubic. In: ČČM 79, 1905, s. 75.
- NĚMEC, I. – NEDVĚDOVÁ, M. – PEČÍRKOVÁ, J.: Problém rozsahu velkých historických slovníků a Staročeský slovník. In: Slovo a slovesnost, 42, 1981, s. 238 – 248.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha 1985.
- GEBAUER, J.: Slovník staročeský. Praha 1970.
- NĚMEC, I. a kol.: Slova a dějiny. Praha 1980.
- NĚMEC, I.: Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. In: Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 110 – 123.
- NĚMEC, I. – HORÁLEK, J. a kol.: Dědictví řeči. Praha 1986.
- PALACKÝ, F.: Pana Smila Flašky z Richenburka sbírka přísloví českých. In: ČČM 1, 1827, s. 62 – 70.
- SKLADANÁ, J.: Problémy frazeologie z hlediska diachronie. In: Jazykovedné štúdie XVII. Z dejín slovenskej lexiky. Bratislava 1982.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání. Praha 1983.
- Slovník spisovného jazyka českého I. – IV. Praha 1960 – 1971. (Zkr. SSJČ)
- Staročeský slovník. Praha od r. 1968. (Zkr. StčS)
- Výbor z literatury české I. 1845, s. 841 – 848.
- ZAORÁLEK, J.: Lidová rčení. Praha 1963.
- ZIMA, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

Kilka uwag o interferencji w językach słowiańskich (na materiale języka polskiego i języka serbskiego)

Lidia Wiatrowska

Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu M. Kopernika, Toruń

„Moja skóra potrzebuje oddychać” – zapewne pamiętają Państwo ten króciutki tekst telewizyjnej reklamy. Już w pierwszej chwili „uderza w uszy” niezwykłość (żeby nie powiedzieć dziwność) sformułowania. Brzmi ono nienaturalnie w języku polskim. Ci, którzy uczyli się języka niemieckiego, rozpoznają tu z łatwością pochodzącą z tego języka konstrukcję: *brauchen* (potrzebować, musieć) + *infinitivus* (oddychać). W języku polskim takie połączenie brzmi obco, *potrzebować* łączy się zazwyczaj z rzeczownikami, np. *potrzebować pieniędzy, pomocy, książki*, itp. To wyrażenie jest typowym przykładem interferencji językowej, w tym wypadku, przeniesienia poprawnej konstrukcji składniowej z języka niemieckiego na język polski, w którym jednak konstrukcja ta jest niepoprawna. Powyższy przykład został przytoczony z dwóch powodów, po pierwsze: aby pokazać, że z interferencją można mieć do czynienia w życiu codziennym (a przecież media odgrywają rolę kulturotwórczą); i po drugie, żeby podkreślić, iż jest to sprawa ważna, szczególnie w procesie nauczania języków obcych. Chodzi o to, aby uczący się danego, drugiego języka, nie mówili nim przez pryzmat języka ojczystego, pierwszego.

Jeśli więc proces interferencji zachodzi w językach z tak różnych rodzin (germańska i słowiańska), można założyć, że jeszcze intensywniej zjawisko to zachodzić będzie w językach należących do tej samej rodziny.

Interferencja językowa rozumiana tutaj jako tzw. transfer negatywny (*Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego* 1999) jest zjawiskiem ogólnie znanym w gramatyce kontrastywnej i glottodydaktyce. Jest to zjawisko niepożądane i polega na przenoszeniu takich wzorów z języka ojczystego (L_1) na język przyswajany (L_2) w procesie jego opanowywania, których (L_2) nie posiada. Ma to miejsce zarówno w gramatyce, jak i słownictwie.

W pracy tej rozpatrzone zostaną przypadki interferencji charakterystyczne dla Polaków uczących się języka serbskiego. Ponieważ są to języki pokrewne, Polak uczący się języka serbskiego (tak jak i każdy Słowianin uczący się jakiegokolwiek języka słowiańskiego) natrafić może na trudności z tego pokrewieństwa wynikające. W przypadku bliskich sobie języków występują różne problemy. Począwszy od tego, że rozumie się tylko podstawowe zwroty i wyrażenia, a skończywszy na tym, że można łatwo wpaść w pułapkę homonimów i paronimów międzyjęzykowych, co może okazać się o tyle niebezpieczne, że słowa o identycznym czy podobnym brzmieniu / zapisie znaczą często w dwóch pokrewnych językach zupełnie coś innego.

Przyczyną występowania interferencji jest sam fakt wejścia dwóch języków w bezpośredni kontakt, jak to ma miejsce przy procesie przyswajania języka innego niż ojczysty. Skutkiem tego są częste błędy polegające min. na tym, że: przenoszone są formy gramatyczne, a nie teksty i ich zawartość treściowa, pojęciowa i znaczenie (tłumaczy się „słowo w słowo“);

błędnie rozumiana jest ekwiwalencja (ekwiwalencja $\neq$ identyczność)

Rozpatrzonych zostanie teraz po kilka typowych przykładów interferencji na różnych poziomach języka, gdzie językiem źródłowym (L_1) jest język polski, a językiem docelowym (L_2) – język serbski.

I. GRAMATYKA

1. **Fonetyka** – nieprawidłowa wymowa:

a) fonem, którego w języku polskim nie ma: palatalny (przedniojęzykowy) sonant *љ* – палатални (предњонепчани) сонант, np. *љубашка* (huśtawka), wymawiany jest najczęściej błędnie jako połączenia polskich: *l + j*;

b) połączenia *ц, л, н, с, з + и*, gdzie *и* nie wpływa zmiękcząco na poprzedzający konsonant, np. *цицела* (but), *лисица* (lis), *нико* (nikt), *сила* (siła), *зима* (zima);

c) brak ubezdźwięcznienia w wygłosie, np. *рад* [rad] (praca) a nie: [*rat] (wojna);

d) zgłoskotwórcze *р*, np. *прст*, wymawiane [*pyrst], *крв* wymawiane [*kyrv];

e) bogaty system prozodyczny; akcent serbski jest toniczny, swobodny i ruchomy, i różni cztery rodzaje (дугосилазни – *месо*, краткосилазни – *л’ето*, дугоизлазни – *глава*, краткоизлазни – *капија*) oraz posiada iloczas, podczas gdy akcent polski jest dynamiczny, stały i nie ma iloczasu; tutaj błąd polega na akcentowaniu wyrazów w języku serbskim na drugą sylabę od końca i na wymawianiu sylab krótko.

2. **Morfologia** – sposób wyrażania pewnych kategorii gramatycznych:

a) przymiotnik w liczbie mnogiej ma 3 formy, a nie jak w języku polskim 2, np. pol. *mądrzy mężczyźni*, *mądre kobiety*, *mądre dzieci*; serb. *паментни мушкарци*, *паментне жене*, *паментна деца*; wpływ języka polskiego polega tu na zrównywaniu formy przymiotnika l. mn. r. nijakiego z formą l. mn. r. żeńskie-go, np. **паментне деца*;

b) krótka i długa forma przymiotnika, np. *млад, плав* – *млади, плави*. Krótka forma przymiotnika używana jest w języku serbskim wtedy, gdy przymiotnik odnosi się do kogoś lub czegoś nieznanego, bliżej nieokreślonego. Długa forma, gdy mowa jest o kimś, czymś znanym, określonym dla rozmówców, por.: ser. *Један млад човек је ишао улицом. Тај млади човек је изгледао као да се нечег плаши*; pol. *Jakiś (jeden) młody człowiek szedł ulicą. Ten młody człowiek wyglądał tak, jakby się czegoś bał*. Wpływ ojczystego języka polskiego polega na nie rozróżnianiu, kiedy należy użyć krótkiej, a kiedy długiej formy;

c) tworzenie formy futurum II – w języku polskim drugim członem czasu przyszłego złożonego jest bezokolicznik lub imiesłów przeszły np. *Będę robić / robił.*, a w języku serbskim tym drugim członem jest wyłącznie imiesłów przyimiotnikowy czynny: *Будем радио*. Polacy stosują więc bezokolicznik, tworząc niepoprawne w języku serbskim formy typu: **Будем радити*.

3. **Składnia** – powiązania syntaktyczne między wyrazami:

a) serbska konstrukcja *да + odpowiednia forma czasu teraźniejszego* często zastępowana jest u Polaków przez bezokolicznik, co wynika z właściwości akomodacyjnych czasowników polskich, forma finitywna czasownika łączy się z bezokolicznikiem, np. pol. *Nie mogę tego zjeść* – będzie tłumaczone niepoprawnie jako: **Не могу то јести*. A nie: serb. *Не могу то да једем*,

b) rekcja czasownika, np. pol. *czekać na, dzwonić do*, serb. *чекати (кога), телефонирати (некому)*, pod wpływem polskiej konstrukcji z przyimkiem tworzone są niepoprawne formy: **чекати на, *телефонирати до*;

c) konstrukcje bezosobowe: pol. *Dzisiaj tej książki się nie czyta. Dzisiaj tych książek się nie czyta.* serb. *Данас се ова књига не чита. Данас се ове књиге не читају*. W języku polskim czasownik występuje w takich przypadkach w l. poj. (niezależnie od liczby rzeczownika). Natomiast w języku serbskim występuje kongruencja pod względem osoby i liczby: rzeczownik – czasownik, a sam rzeczownik występuje w mianowniku. Pod wpływem języka polskiego tworzone są niepoprawne konstrukcje: **Данас се ове књиге не чита*.

d) negacja czasownikowa języku serbskim ma dopełnienie w bierniku, a nie tak jak w języku polskim w dopełniaczu: pol. *Nie tam magnetofonu.*, serb. *Немам касетофон*. Interferencja objawia się w stosowaniu dopełnienia w dopełniaczu: **Немам касетофона*. (oprócz wyjątków typu: dopełniacz cząstkowy – genetivus partitivi, np. *Донеси млека* – mało).

II. LEKSYKA

1. **Frazeologia** – tłumaczenie dosłowne podobnej całości:

a) pol. *Plakać jak bóbr* – serb. *Плакати као киша*. Poprzez tłumaczenie słowo w słowo, a nie tłumaczenie sensu powstaje konstrukcja, która nie istnieje w języku serbskim: **Плакати као дабар*. Czy: pol. *Zdrów jak ryba* – serb. *Здрав к'о дрен*. **Здрав к'о риба*.

2. **Semantyka** – paronimy i homonimy międzyjęzykowe: znaczenie – **paronimy**: pol. *niebieski*, serb. **небески* (niebiański) – *плав* (*niebieski*), pol. *palec*, serb. **палац* (kciuk) – *прст* (*palec*), pol. *lubić*, serb. **љубити* (całować) – *волет* (*lubić, kochać*). **Homonimy**: pol. *jutro*, serb. **јутро* (rano, ranek) – *сутра* (*jutro*); (por. fałszywi przyjaciele tłumacza);

3. **Słowotwórstwo**: regularne przekształcenia w języku polskim czasownika w rzeczownik bez zmiany znaczenia, a jedynie ze zmianą syntaktyczną: pol.

stanąć – *stanie*, gdzie mamy do czynienia z wykładnikiem czystej transpozycji *-anie* i serb. czasownik – *стати* i rzeczownik – *стајање*. Pod wpływem języka polskiego tworzy się rzeczownik odczasownikowy **стање* (stan).

Przedstawione przykłady miały pokazać, że zjawisko interferencji jest jednym z ważnych problemów, z którym w procesie nauczania stykają się nauczający i uczący się. Rozciąga się ono na wszystkie poziomy języka, na gramatykę i leksykę. Może dotyczyć niepoprawnej wymowy (**rat* zamiast *rad*), sposobu wyrażania pewnych kategorii gramatycznych (**Будем радити* zamiast *Будем радио*), tworzenia błędnych konstrukcji składniowych (**Чекати на* zamiast *Чекати*), itd. Wzory konstrukcji i gotowe wyrazy języka ojczystego są bardzo mocno zakodowane u rodzimego użytkownika języka, aby więc dobrze nauczyć się jakiegoś języka, nie można zmieniać struktur języka źródłowego na strukturę języka docelowego. Potrzebne jest przekładanie sensów, nie słowa w słowo, formy na formę. W przypadku bliskich sobie języków (rodzina języków słowiańskich) szczególnie niebezpieczna jest homonimia i paronimia międzyjęzykowa, bez dogłębnej znajomości języka popełnić można poważne błędy w procesie przekładu. Powstają często przekłady niepoprawne albo takie, którym nie można zarzucić błędów, ale mimo wszystko nie są one utrzymane „w duchu języka“, a przecież celem nauczania i uczenia się języka obcego jest takie przekładanie tekstów, aby czytelnik nie domyślił się, że nie powstały one w jego języku ojczystym. W celu uniknięcia złego wpływu języka ojczystego na język docelowy należy już od samego początku nauki języka obcego zwracać szczególną uwagę na „krytyczne przypadki“, np. na poprawną wymowę, konstrukcje składniowe. Nowoczesne podręczniki powinny być zindywidualizowane pod względem tego, kto będzie się uczył danego języka, bo chyba nie jest to obojętne czy, założmy, języka serbskiego będzie się uczył Rosjanin czy Duńczyk (istnieją już takie zindywidualizowane podręczniki dla języka czeskiego i dla języka polskiego: *Język polski dla Czechów i Čeština pro Polaky*). Ważną rolę odgrywają tu także dobrze opracowane słowniki dwujęzyczne.

Powyższe rozważania mogą być przyczynkiem do głębszej analizy konfrontatywnej i kontrastywnej języka polskiego i języka serbskiego, i na pewno warto byłoby zająć się problemem interferencji językowej nie tylko w wymiarze transferu negatywnego, ale i transferu pozytywnego, kiedy to poprzez przeniesienie wzorca z języka ojczystego powstaje w języku docelowym struktura poprawna.

Bibliografia

ЂОРИЋ Б., (1995), Српски за странце, Међународни Славистички Центар, Београд.

ЧОВИЋ Б., (1986), Уметност превођења или занат, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.

DALEWSKA-GREŃ H. (1997), Języki słowiańskie, PWN, Warszawa.

Encyklopedia językoznawstwa ogólnego (1999), Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków.

FRANČIĆ V., (1987), Słownik serbsko-chorwacko-polski, Wiedza Powszechna, Warszawa.

PIEŃKOS J. (1993), Przekład i tłumacz we współczesnym świecie, PWN, Warszawa.

SALONI Z., ŚWIDZIŃSKI M. (1998), Składnia współczesnego języka polskiego, PWN, Warszawa.

Słownik języka polskiego (1978), PWN, Warszawa.

Słownik serbsko-polskich homonimów i paronimów (1999), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań.

СТАНОЈЧИЋ Ж., ПОПОВИЋ Љ. (2000), Граматика српског језика, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Tłumaczenie. Rzemiosło i sztuka (1996), Węgierski Instytut Kultury, Warszawa.

Navrávačky Dominika Tatarku: človek, rozprávanie, text

Mária Šimková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

V príspevku predstavujeme protagonistov, pozadie a špecifiká knihy *Navrávačky s Dominikom Tatarkom*, ktorú práve vydáva Literárne informačné centrum v Bratislave.

1. Dominik Tatarka (14. III. 1913 Plevník – 10. V. 1989 Bratislava)

Slovenský spisovateľ, ktorého nielen slovenskí čitatelia mohli spoznať napr. v dielach Panna zázračnica, V úzkosti hľadania, Farská republika, Démon súhlasu. Ako **človek** vo svojom osobnostnom vývine absorboval a súčasne prezentoval mnohé spoločensko-politické pohyby na Slovensku.

Narodil sa v mnohopočetnej rodine ako siedme dieťa z ôsmich – bol jediným synom medzi siedmimi dcérami a po odchode otca na vojnu jediným mužom v dome. Začínal v detstve ako karpatský pastier (vo svojom rozprávaní sa tak identifikuje aj po vyše šesťdesiatich rokoch), postupne sa mu ako nadanému chlapcovi dostalo vzdelania. Študoval na československom reálnom gymnáziu v Nitre (1926 – 1930), na československom reálnom gymnáziu v Trenčíne (1930 – 1934) a na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe (1934 –

1938) odbor českoslovenčina a francúzsky jazyk. Hoci celý jeho život bol výrazne poznačený prostredím, z ktorého vyšiel, búrlivé tridsiate roky 20. storočia ho zdanlivo strhli na opačné póly: oficiálne vystúpil z cirkvi, mimoriadne aktívne sa zúčastňoval študentských demonštrácií a filozofických dišpút. Postupne sa z neho stal ľavičiar, v neskorších pohyboch bol však zaradený medzi buržoázných nacionalistov. V r. 1968 stál veľmi aktívne v prvých radoch proti sovietskej okupácii, za čo si vyslúžil takmer úmrtý list – úplnú likvidáciu svojho mena a diela z oficiálneho kultúrneho diania. Ostal mu mizivý dôchodok, verná manželka, pár slovenských priaznivcov a ostro sledované kontakty s českými disidentmi. V r. 1977 bol prvým Slovákom, ktorý podpísal Chartu. Jeho „postavenie“ ho postupne spájalo aj so slovenským, predovšetkým katolíckym disentom a pred smrťou požiadal o opätovné prijatie do cirkvi.

2. Rozprávanie alebo ako vznikli Navrávačky

V r. 1984 vyšla v exile v Kolíne nad Rýnom kniha D. Tatarku *Písáčky*. Jedna z jej čitateľiek, česká spisovateľka Eva Štolbová, ňou bola natoľko oslovená, že využila svoje priateľstvo s Ludvíkom Vaculíkom a získala od neho Tatarkovu adresu, aby mu mohla napísať pozdravný list. Odpoveď prišla pre Tatarkovu chorobu a dlhodobý pobyt v nemocnici až takmer po polroku, ale bola azda o to ústretovejšia – po výmene týchto listov sa medzi D. Tatarkom a E. Štolbovou rozvinul vzťah, ktorý priniesol aj množstvo osobných stretnutí naplnených rozhovormi o živote, detstve, literatúre, umení, politike.

Ako hovorí E. Štolbová, nahrávanie sa začalo náhodou. V rodine si kúpili rádiomagnetofón, čo bol v tom čase najväčší dostupný zázrak techniky, a aj D. Tatarku zaujala možnosť zachytávania povedaného na pásku. Prístroj najskôr zapínali bez konkrétneho zámeru, zabávali sa na jeho možnostiach. Potom prišlo rozhodnutie nahráť na kazety memoáre D. Tatarku, ktorý mal vtedy vyše 70 rokov, bol vážne chorý a značne limitovaný v písaní. Magnetofón s humorom nazýval *z-ne-smrt'-ňo-vadlo*. Nahrávalo sa prevažne v byte E. Štolbovej v Prahe, ale aj v Plevníku, Trenčíne, Považskej Bystrici, Malackách a i. Nahrávky vznikali od novembra 1985 do jesene 1986 a výsledkom je 20 audiokaziet – 15 šesťdesiatminútových a 5 deväťdesiatminútových. Prvých 120 prepísaných strán odovzdala E. Štolbová Ludvíkovi Vaculíkovi na prvé čítanie už v januári 1986. Všetkých 20 originálnych kaziet bolo po prepísaní presunutých v záujme ochrany do zahraničia. Archivoval ich český historik a editor Vilém Prečan, ktorý v r. 1976 emigroval do Spolkovej republiky Nemecko a keď o desať rokov neskôr založil v Scheinfelde Československé dokumentační středisko nezávislé literatúry, bolo to vhodné miesto na uchovanie vzácných kaziet. Po návrate z emigrácie založil V. Prečan v r. 1990 v Prahe Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, kam bol premiestnený celý scheinfeldský archív aj s kazetami rozhovorov D. Tatarku a E. Štolbovej.

Osobné spomienky D. Tatarku dlho nemali názov. Na jednej strane bola snaha zachytiť už v názve spôsob vzniku a charakter výsledného textu, na druhej strane to bol úplne iný text ako všetky Tatarkove knihy, čo mohlo čitateľom

priniesť príjemné, ale i nepríjemné prekvapenie a o to bol dobrý, adekvátny názov dôležitejší. Napokon k výberu názvu prispelo aj zachovanie korešpondencie s názvom poslednej Tatarkovej knihy *Písačky*. Pomenovanie **Navrávačky** bolo prijaté napriek tomu, že také slovo sa nevyskytuje v bežnej slovnej zásobe, nemá celkom priehľadnú štruktúru a navyše by ho niekto mohol považovať za analogické českému slovu *povídačky*, ktoré označuje nezáväznú ľudové rozprávanie – a to Navrávačky rozhodne nie sú.

Text Navrávačiek vyšiel prvýkrát pod názvom Dominik Tatarka Navrávačky v samizdatovom časopise Fragment K v r. 1986; v r. 1987 vyšiel v samizdatovom vydavateľstve Edice Petlice a v r. 1988 knižne v Kolíne nad Rýnom v exilovom vydavateľstve INDEX, Společnost pro českou literaturu v zahraničí. O rok neskôr boli Navrávačky publikované v dvoch číslach Slovenských pohľadov (č. 7/1989, č. 3/1990). Prvé samizdatové a exilové vydania pripravili M. Šimečka a J. Langoš síce podľa Štolbovej rukopisu, no upravili ho na monológ Dominika Tatarku, na akýsi „uhladený“ výber z jeho spomienok. Nové, kompletne Navrávačky edične pripravil v Literárnom informačnom centre N. Gašaj so zámerom splniť Tatarkovo želanie, aby sa k jeho dielu pristúpilo bez manipulácií a aby boli známe pravdivé fakty o jeho osobe a tvorbe. Nové vydanie tak nesie pečať dokumentu, pokiaľ možno s minimálnym množstvom zásahov, ktoré podrobne analyzujeme v ďalšej časti. Niektoré rozhovory sú presunuté do poznámok, jeden či dva rozhovory sú vynechané, neidentifikovateľné slová, niekedy aj jednotlivé vety sú v texte nahradené značkou [...] – o všetkých zásahoch a ich dôvodoch je čitateľ informovaný v sprievodných komentároch.

3. Navrávačky ako text

Presnejšie by možno bolo hovoriť o texte v úvodzovkách, pretože ide o text, na aký nie je bežný čitateľ zvyknutý: textová = písaná podoba Navrávačiek vznikla ako prepis magnetofónových nahrávok spontánnych rozhovorov dvoch veľmi blízkych osôb a keďže vydavатели si kládli za cieľ čo najvernejšie zachovať pôvodnú podobu rozhovorov vo všetkej ich tematickej i komunikačnej rozmanitosti, výsledný „text“ je akousi formalizovanou kópiou reči, ktorej špecifiká boli prenesené na papier dostupnými jazykovými a grafickými prostriedkami v zjednodušenej, nie prísne vedeckej podobe tak, aby boli čitateľsky akceptovateľné (porov. ukážky v závere príspevku).

3.1. Komunikácia v dvoch jazykoch. Repliky pani Štolbovej sú v jej materskom, teda českom jazyku, ale autorka celkom prirodzene používa aj slovenský jazyk, ktorý študovala a ku ktorého použitiu ju „zvádzala“ komunikačná situácia odohrávajúca sa prevažne v slovenčine. Dominik Tatarka zas naopak, ako bývalý pražský študent vtedy presadzovanej českoslovenčiny a človek so stále živými kontaktmi smerom k Čechám, vďaka „podliehal“ vzácnej slobode prejavu a plynulo využíval obidva jazyky. E. Štolbová ho priebežne upozorňovala, aby hovoril po slovensky, pri svojom prehovore sa pýtala na niektoré slovenské slová, príp. ich významy, usúvzťažňovala české a slovenské pojmy a reálie.

Každý zásah, t. j. preklad Tatarkovho či Štolbovej prehovoru do slovenčiny, by narušil osobitosť a aj obsahovú stránku ich rozprávania. V pôvodnej podobe preto ostali nielen celé úseky súvislej češtiny, ale aj jednotlivé gramatické tvary či české výrazy v súvislom slovenskom „texte“. Nijaké úpravy sa nerobili ani v smere správnosti či spisovnosti jednotlivých slov – ostali v takom tvare, v akom ich diskutujúci naozaj vyslovili vrátane prostriedkov obecnej češtiny a dialektov. (Neodstraňovali sa ani slová z okrajových vrstiev slovnej zásoby – vulgarizmy a pod.). Navrávačky tak predstavujú jedinečný a cenný materiál pre sociolingvistické výskumy o vzťahoch slovenčiny a češtiny vo fáze existencie spoločného štátu dvoch národov.

3.2. *Prepis spontánneho rečového prehovoru do textovej podoby.* Na rozdiel od predchádzajúceho bodu v tejto položke nebolo možné v plnom rozsahu uplatniť lingvistické zásady transkripcie reči do grafickej formy, pretože taký „text“ by bol čitateľsky úplne neprijateľný. Na zachytenie mimoverbálnej stránky rozhovorov (intonácia, pauza, dôraz, vzájomné prelínanie replík a pod.) museli vystačiť bežné interpunkčné znamienka a lineárne usporiadanie textu.

Interpunkcia a ďalšie prostriedky. Práve pri takomto druhu „textu“, najmä pri súčasnom počúvaní zachovanej skutočnej podoby prejavu, si človek, aj lingvista, musí uvedomiť pestrosť reči a množstvo výrazových prostriedkov, ktoré sprevádzajú každú reálnu komunikačnú situáciu. V grafickom prepise sme o to všetko ochudobnení. Niektoré sprievodné javy (smiech, kašeľ) sú uvedené v zátvorkách, pretože dokresľujú komunikáciu a v prípade kašľania vysvetľujú príčinu ruptúrnosti výpovede alebo opakovosti niektorých slov. Avšak emócie (rozhorčenie, nechúť, zanietenie, váhavosť) nebolo dosť dobre možné zachytiť, aby „text“ napokon nenadobudol podobu akéhosi retrospektívneho scenára.

Z hľadiska klasických komunikačných funkcií výpovede (otázka, rozkaz, oznámenie) je prejav oboch účastníkov neutrálny, miestami až obdivuhodne civilný, prednášaný v rovine informačnej (o čom svedčí aj ojedinelé používanie citosloviec), preto sa otázky v texte vyskytujú pomerne zriedkavo – pri nadväzovaní replík (tu najmä otázky E. Štolbovej), pri nadväzovaní kontaktu (Tatarkovo *viáš?*) a pri citátovom spôsobe uvádzania komunikácie iných osôb. Veľmi zriedkavé výkričníky (v celom texte ich je len 158; porov. zoznam najfrekvencovanejších tvarov v závere príspevku) formalizujú skôr dôraz, ktorý účastníci komunikácie vyslovili v konkrétnej výpovedi, a len výnimočne nejaký výkrik alebo priamy rozkaz.

Ďalší priebeh intonácie (klesanie, stúpanie, významový predel bez výraznej pauzy) naznačujú klasické prostriedky: čiarka, bodka, dvojbodka, pomlčka. Dvojbodiek je pomerne veľa. Uvádzajú bežné výpočty, ale aj vnútorné monológy (nasleduje malé začiatkové písmeno) a repliky iných osôb (nasleduje veľké začiatkové písmeno), ktoré nie sú v úvodzovkách, lebo v podstate nejde o osobné vyjadrenia jednotlivých postáv, ale D. Tatarka ich prerozprávava vo svojom vlastnom štýle. Pomlčky hovoria o istom významovom zlome vo vnútri výpo-

vede. Bodky a čiarky nie sú vždy umiestnené štandardne podľa spisovnej normy a zvyklostí písaného textu, ale opäť podľa skutočného priebehu intonácie. Bodka v tomto „texte“ nie vždy uzatvára vetu, ale nezriedka oddeľuje len vetné úseky, ekvivalenty vety. Čiarka je niekedy použitá aj na miestach, kde by sa v pôvodnom písanom texte nemusela vyskytnúť, ale v reči bol zjavný intonačný predel. A naopak: niekedy čiarku „nebolo počuť“, preto v prepise nie je, hoci by podľa spisovnej normy mala byť (napr. pred druhou a každou ďalšou zlučovacou spojkou v prípade jej opakovaného použitia vo viacnásobnom vetnom člene). Zdanlivo nesystematicky sú čiarky použité pri časticiach *no*, *po-vedzme* – opäť podľa skutočného priebehu intonácie v konkrétnej výpovedi.

Veľmi častými prostriedkami v Navrávačkách sú pauzy, nedokončené a prerušované výpovede: všetky sú naznačené predovšetkým troma bodkami, ktoré sú pre pauzu a nedokončenú výpoveď výlučným grafickým signálom. Prerušovanie výpovede je zvyčajne zachované v podobe prelínania replík oboch partnerov (porov. ďalej), ale aj u jedného komunikujúceho – zmena toku myšlienky a preskok na inú tému, hľadanie vhodného výrazu sprevádzané opakovaním slov alebo ich útržkov, často v rozdielnych gramatických tvaroch (rod, číslo, pád), čo niekedy takisto vyvolalo náhlu formuláciu novej myšlienky. Všetky tieto javy ostali zachované ako odraz reálnej komunikačnej situácie, momentálneho stavu autora prehovoru (zdravotný stav, psychické dispozície a naladenosti – únava, zaangažovanosť a pod.) i ako bežné figuratívne prostriedky, tu len so špecifickým pozadím pôvodne hovoreného prejavu (opakovanie slov i väčších výpovedných celkov ako zdôrazňovací prostriedok).

Lineárne usporiadanie textu. V Navrávačkách sa striedajú dvaja komunikujúci, čo je pri zjavne odčlenených replikách (otázka, odpoveď, reakcia) naznačené samostatným uvedením každej repliky po prázdnom riadku. V neoficiálnych, spontánnych prehovoroch, akými sú aj Navrávačky (hoci obaja účastníci vedeli o nahrávaní a mali za cieľ zverejniť rozhovory v podobe písomného vydania), je bežné, že komunikanti rozprávajú súčasne, navzájom si skáču do reči a pod. V tomto smere je výsledný „text“ akoby rozdelený do dvoch častí. Spôčiatku sú dominantné monológy D. Tatarku, do ktorých E. Štolbová vstupuje ako podporovateľ jeho prehovoru (súhlasné *ano*, pomoc pri hľadaní vhodných slov), lebo všetky príbehy sú jej známe z viacerých počutí. Väčšina týchto vstupov E. Štolbovej zaznieva na kazetách akoby v pozadí Tatarkovho súvislého rozprávania, preto je v prepise uvedená nie v osobitných riadkoch vertikálneho členenia, ale v zátvorkách lineárne v rámci jeho vystúpenia. Podľa spôsobu prejavu sú jednotlivé vstupy doplnené aj troma bodkami (pri naznačení vzájomného prerušenia výpovede) alebo základová vetná štruktúra pokračuje bez začatia veľkým písmenom aj v prípade, že výpoveď druhého rozprávača predstavuje novú, ucelenú vetnú štruktúru, ale prvý rozprávač jej vo svojom toku slov neposkytol nijaký výraznejší priestor. Bez týchto zátvorkových replík by bol síce Tatarkov prehovor plynulejší, lineárne hladší, ale obsahovo často nesúvislý a ochudobnený o bezprostrednú účasť komunikujúcej partnerky.

Ako si D. Tatarka a E. Štolbová postupne zvykali na prítomnosť magnetofónu a prechádzali k aktuálnejším témam, do ktorých boli obaja zaangažovaní, tak Navrávačky nadobúdali výraznejší dialogický charakter (niekedy sa roly úplne vymenili a D. Tatarka sa dostal do pozadia). V takýchto častiach sú aj jednoslovné repliky uvedené v samostatných riadkoch, pretože nešlo o „pozadové“ komentovanie či kontaktovanie práve rozprávajúceho partnera, ale o jasne oddeliteľnú výmenu názorov.

3.3. Niekoľko jednotlivých poznámok. Z priorizovaného princípu zachovania autenticity nahrávok a autorského štýlu oboch účastníkov komunikácie vyplynuli aj ďalšie čiastkové zásady. Slovosled ostal zachovaný v plnom rozsahu, a to aj v prípadoch typu *Sme ju vyčarovali...*, pretože každý zásah by narušil autorský štýl a spontánny charakter pôvodného rozprávania. Súčasnému stavu, teda tendencii písania dovedna, sa prispôbil zápis prísloviak typu *navrch, dočista*, ale častice, resp. príslovkové zámená *bohvie odkiaľ, bohvie ako* sú zvyčajne písané osobitne podľa spôsobu ich vyslovenia (podobne *atď.* je rozpísané niekedy osobitne, lebo autor to tak výrazne artikuloval).

Dalo by sa zhrnúť, že tak vo všeobecnosti, ako aj v jednotlivostiach prepísaný „text“ odráža reálny priebeh komunikácie. Jednou, už spomínanou výnimkou bolo nezachytávanie nonverbálnych emocionálnych prejavov (dôraz, rozhorčenie a pod.). Druhým, trochu kompromisným zásahom bolo vynechávanie niektorých kontaktných a konektorických prostriedkov (*vieš, a tak, no, no a tak, povedzme*). O kompromisné zásahy išlo v tom zmysle, že proti sebe stáli dva princípy: zachovanie autenticity navrávania – čitateľsky únosná textová podoba. D. Tatarka, ani vzhľadom na svoj vek a zdravotný stav, nenadužival zbytočne tieto tzv. výplnkové slová (predsa len bol majster v narábaní s jazykom a v jeho vhodnom využívaní aj v rámci rozprávačského „štýlu“), ale niektoré úseky „textu“ sa nimi zrazu zdali trochu prehustené. To, čo bez problémov zniesla hovorená reč, písaná podoba predsa len pociťovala ako trochu rušivé. Takýchto zásahov nebolo veľa, ale v tomto bode je autenticita relatívnejšia v prospech čitateľskej prijateľnosti. Napriek tomu sú Navrávačky vhodným materiálom aj na výskum spontánnych rečových prehovorov. Každý jazykový zásah bol starostlivo posudzovaný tak, aby sa neublížilo autorovi ani jazyku, ani vnímateľnosti textu, pri ktorého recepcii však treba brať do úvahy jeho špecifiká. A zda aj čitatelia, Tatarkovi osobní známi či neznámi, uvítajú možnosť stretnúť sa s D. Tatarkom v jeho minimálne upravovaných a maximálne zachovaných pôvodných formuláciách a štylizáciách.

Ukážky textu

E. Š.: Já stále nevěřím, že by... Myslím si, že jsi byl výjimečný tím, žes to tak vnímal. Kluci ostatní se toho stydí, děsí...

D. T.: Ne. V mojej spoločenskej vrstve roľníckych, dedinských detí to bolo tak. O tom sa nepatrilo hovoriť. To bolo povedzme čosi, čo sa hovorí – tabu. (E. Š.: Tabu.) Tabu. To je, o tom sa nehovorí, nielenže to je, ale to je čosi ako sväté. Chcem... zomrieť.

Odišiel, vieš? Povedzme, oplan odišiel. Alebo chudák odišiel. A keďže odišiel, maj sa... Ľudia plakali, modlili sa...

E. Š.: Oplan je čo?

D. T.: Oplan, taký darebák. Taký planý človek, vieš? No a čo...

E. Š.: A čo tam ešte vzniká? Individuácia, identifikácia, že ja som z vás, ja som...

D. T.: Áno. A teraz metafyzicky poviem: nastáva v určitom... za určitých okolností účasť v spoločenstve, že – vy ma prijímate do spoločenstva takého a takého, vieš? Povedzme za, povedzme za určité obeti, že čoho si vážite? Povedzme odvahu. Váh odnáša chalupu alebo strechu, alebo čo. Ja skočím do rieky alebo három. Skočím do rieky a tak, három ho pritiahnem. Ty chlap!. Čiže tento mravný kódex, pretože trval storočia, je ustálený. Pretože chlap (*kašel*), to je pravý človek. Toto je náš, toto je cudzí. Ja som mal predsudky také, lebo som bol v cudzom prostredí. Prihovoriť sa mi babka, chlap... No, že chystáte, chystáte drevko na zimu? A však vidíte: Pilim, kálam... Ale on chce počuť, ako, čo poviem a ako poviem. Vieš si predstaviť – to vidno: Maďar alebo Nemec. Len čo ústa otvorí, tak hovorím... Len čo ústa otvorí, už vie, že toto je cudzí. Musí si dať pozor! Nó. Alebo povedzme oblečenie. To sú znaky. Oblečenie, nosíš na sebe znaky. Že ty si panička z mesta a nielen z mesta, ale z hlavného mesta. A že si bohatá a taká, vieš? Alebo... Takže samozrejme máš auto, máš prstene na rukách, to všetko vníma človek ako znak. Ako vieš, suma všetkých znakov, nielen hlasových, ale materiálnych znakov, tvorí reč. Reč. Nemusíš ani reč poznať, ale vidíš, keď si ľudia stavajú rovnako dom, ako my stavíme, jedia tak isto, ako my jeme, máš pocit, že to nie je cudzí. A môžeš aj mať, vieš, nejaký ... Ako Japonsko alebo ja neviem Čína, Mongolsko, to je absolútne iné. Ani nie hlasové znaky... Nevieš vysvetliť akosi ich pohybové (E. Š.: kódy jakési...), počkaj, kódy, to zasa... (E. Š.: No jsou to.) Reč je súhrn znakov, (E. Š.: No a potom jsou tam ešte mimoverbálni.) To je to, znak môže byť gestom, oblečením (E. Š.: pokývaním), to všetko je znak. Znak. Ale to, čo nosí znaky, nosí jeden... nejaké výtvarné znaky... Pridem do tvojej izby a vidím... no, pomyslím si, čo si pomyslím: Ty teda chceš byť inakšia.

...

D. T.: To je moje presvedčenie primitívne povedané o stvorení sveta, ktoré pokračuje. Brežnev (nás) chcel tuto úplne rozvalcovať svojimi tankami,⁸⁵ ale po pár rokoch sa ukazuje, že nás nerozvalcoval, ale naopak, že nás prebudil, prebúdzá nás mnohými českými aj slovenskými spisovateľmi, o tých svetových nehovorím, lebo ich veľmi málo poznám, prebúdzá nás k vyššiemu stupňu uvedomenia. Uvedomenia, uvedomenia, seba-vedomia. Dnes jeden malý národ ako tento nemožno rozdrobiť. Proč nemožno? Pretože má nejenom technické vedomosti a schopnosti, ale má predovšetkým své duchovní potence, přebuděné duchovné potence. Ty sa na mňa nediváš...

E. Š.: Já ako dramaturg pripomínám – po slovensky.

D. T.: Dobré, tak to preložím.

E. Š.: Pán Tatarka, ak je to možné, ano?

D. T.: Dobré, ja to preložím. Mal by som, keby som mal hovoriť po francúzsky, to by ti ešte viac vadilo, alebo po hebrejsky, vieš? Prebúdzajú sa v nás nesmierne potence. Chápať jeden druhého a pretvárať. Ne znásilňovať, pretvárať svet k Boží podobě. Takže svätý Anton z Assisi⁸⁶ – spievali mu, jemu spievali vtáci jeho ľudskú pieseň, navzdory všetmu násilí, spievali mu vtáci, zvieratá a veci pieseň smíšenejšiu, ľudskejšiu, ľudskejšiu. Napokon božskejšiu, napokon to bude hymnus Bohu Stvořiteli. Hymnus Bohu Stvořiteli, vieš? Hymnus Ježíšovi Kristovi Spasiteli, vieš?

E. Š.: Ano, ale teraz môžeme pokračovať o tom, ako Boh stvoril svet, jak ho udelal, to byla původní myšlenka.

D. T.: Z toho vyplýva všetkého, že zápasíme spolu, muži a ženy, národy starých a mladých kultúr, zápasíme spolu. (E. Š.: Silní a slabí.) To neviem, neviem, či silní a slabí (E. Š.: morálně silní), spravedliví, spravedliví s nespravedlivými, svatí s rúhavými a tak. Ale to, to je kategória stále ľudská. To je kategória stále ľudská a v najsurovejších, najneľudskejších podobách, vieš? Aby sme se překonali, aby sme sa překonali. Človek sa má, má... Je nevyhnutné, aby prekonával svoju národnú, triednu, povedzme kontinentálnu omezenosť. No a dospievame už teraz k nejakej planetárnej koncepcii.

E. Š.: Ano, ano, ale ty si tam povedal, že nestvoril svet ako idylu, ale ako zápas medzi mužom, najmä medzi mužom a ženou, a tento zápas je... To měl ještě myšleni takové, říkal jsi: že nič o sebe nevedel. Že, povedal si...

D. T.: Objavujú v sebe. Žena objavuje v sebe, že má muža, že je v nej muž. Že je v nej povedzme penis, že je v nej vládca. A muž naproti tomu objavuje: Vo mne je aj materská potreba milovať. Starat' sa o decko, ktoré sa mu zrodí.

E. Š.: Aj o cudzie, aj o decko svojej milej teraz v týchto časoch...

D. T.: To je, to je trochu taká zvláštna cesta, na ktorú ma ty zvädzaš, ale nemôžem na ňu prísť (E. Š.: dobre, to by nebolo dobre) v tomto rozhovore. (E. Š.: Ano.) Takže... (E. Š.: Muž a žena.) Muž a žena získavajú týmito všetkými vedeckými disciplínami a výskumami o sebe čím ďalej hlbšie vedomosti a cez vedomosti aj hlbšie pochopenie. Dnes muž, povedzme, nekojí svoje dieťa zo svojho prsu, ale z obyčajnej lahvičky, ale ho miluje a cíti sa s ním solidárny ako jeho mat', ktorá svoje dieťa napájala svojím prsom a svojím mliekom. To mlieko je nielen fyzické, ukazuje sa to, je to mlieko otcovské, mlieko ľudskej solidarity. Ja som učil na školách, bol som ešte mladý a naraz prepukla vo mne, prepukol vo mne pocit, mal som štyri triedy chlapcov a mali...: To sú moje deti. Samozrejme, to biologické otcovstvo je pekné. Ale ničím sa nevie vyrovnat' tomu otcovstvu morálnemu. (E. Š.: Ano.) Ja som tvoj morálny otec, ja som za teba zodpovedný a ja ti chcem povedať všetko, čo viem pekné o svete, čo ťa môže nadchnúť a uchrániť, aby si neupadol do jedného násillia, vieš? Takže jedno morálne, psychologické otcovstvo je nezrovnateľne vyššie ako otcovstvo biologické. Ja som ťa spravil vo chvíli nadšenia, opitosti, úchvatu, ale to otcovstvo, ktoré trvá desaťročia a celý život, i keď som ťa nespłodil, je väčšie. To akosi uznávam. No a Otec nebeský, to je tá projekcia, stvoril svoje dieťky veľmi rozličné, ktoré iného východiska nemajú: nie že sa nenávidieť a zabíjať, ale milovať sa a uctievať. Túžba pretrvať, byť nesmrteľný, byť zbožštený nie je cieľom iba ľudským, ale dokonca rastlinným. Je známa predstava hybernizácie. Jedna cibula zhromažďuje celé leto v svojich listoch zásoba energie, aby pretrvala krutú zimu. (E. Š.: To je nádherná myšlenka.) A existuje taká istá túžba, túžba je nepresné slovo, ale tendencia, povedzme, že ja vychovám toto hniezdo vtácie, ja vychovám toto hniezdo mojich potomkov, aby pretrvali. Čiže jedna cibula zhromažďuje energiu v svojich listoch, v svojich cibulích. A jedna, povedzme, rodina zhromažďuje svoju energiu v svojich potomkoch, v svojich deťoch. A v tých deťoch je napísané...

Štatistické ukazovatele textu a zoznam najfrekvencovanejších reťazcov znakov (tokenov) zoradených podľa počtu výskytov

***** Unique Words Read	=	18495
***** Total Words Read	=	108605

***** Total Chars Read	=	381888
***** Paragraph	=	21
***** Chapter	=	21
***** Book	=	14

13005 .	276 aj	127 tom
11330 ,	268 ty	126 toho
2511 :	252 o	124 sú
2227 a	238 jsi	117 mal
1690 to	232 jsem	114 Ty
1162 sa	217 Tak	113 byl
1071 ?	216 čo	112 teraz
1032 E	216 za	111 ne
1031 Š	215 ma	109 nás
1029 je	212 alebo	108 Já
1021 som	208 by	104 potom
946 že	207 ti	104 asi
929 na	177 povedzme	100 my
924 v	172 co	100 jedna
836 tak	169 nie	98 taký
767 si	167 k	98 lebo
736 T	166 po	98 kde
735 D	164 ho	98 ešte
695 se	164 bolo	97 bylo
656 A	164 Ja	96 mu
598 (	163 ten	94 od
595)	160 bola	94 ešte
582 No	158 !	92 tento
537 vieš	157 jak	92 on
527 ale	145 no	92 nebo
525 do	145 jeden	91 nám
524 To	143 boli	91 ktoré
456 ako	143 Takže	89 povedal
378 ja	141 keď	87 toto
361 už	141 já	87 V
330 z	138 tu	86 či
323 mi	138 ktorý	86 vlastně
317 tam	137 také	85 jako
310 sme	134 Ano	84 Áno
288 s	132 má	84 moja
284 bol	132 jsme	84 i
279 Ale	132 aby	84 ani

82	všetko	77	třeba	73	svoje
82	mne	76	žena	72	mňa
82	když	76	mě	71	teď
82	Vieš	76	byla	70	taká
79	byť	74	můj	70	jednu
78	ktorá				

Pokus o historicko-jazykovú analýzu listiny z roku 1865 pochádzajúcej z východného Slovenska

Peter Karpinský

Filozofická fakulta PU, Prešov

1. Jazyková situácia na východnom Slovensku vykazovala temer počas celého obdobia formovania sa slovenského jazyka isté odlišnosti od situácie v ostatných častiach slovenského územia.

Táto osobitosť východného Slovenska bola čiastočne spôsobené istým špecifickým vývojom a postavením tohto územia. Východ Slovenska, hlavne jeho západná a severná časť, bol veľmi silne poznamenaný značnou geografickou členitosťou a silnou pozíciou Nemcov, usadených tu na emfiteutickom práve, ktorí v stredoveku výrazne ovplyvnili hospodársky a spoločenský vývoj územia.

V roku 1412 bolo 13 spišských miest daných do zálohu poľskému kráľovi Vladislavovi, čím sa dostávajú pod hospodársky, politický a administratívny vplyv Poľska na 360 rokov.

Od 16. storočia dochádza v dôsledku Turkami obsadenej južnej časti Slovenska a územia medzi stredným a východným Slovenskom k prerušeniu vzájomných hospodárskych a kultúrnych kontaktov medzi východným Slovenskom a ostatnými časťami Slovenska.

K čiastočnej izolácii východného Slovenska prispela aj samotná administratívna správa územia. V 16. – 17. storočí dochádza k orientácii východoslovenských miest a stolíc mocensky na Sedmohradsko a obchodne na Poľsko, čo viedlo k tomu, že „integrácia východného Slovenska s ostatným slovenským územím bola slabá, vývin národného povedomia sa tu jednak do značnej miery oneskoroval, jednak nadobúdala regionálny charakter.“¹

Na území východného Slovenska absolútne chýbali akékoľvek väčšie slovenské hospodárske a kultúrne centrá. V najväčších mestách Bardejov, Košice, Levoča a Prešov tvorili prevažnú časť mestského patriciátu Nemci, ktorí často zabraňovali čo i len vstupu Slovákov do remeselných cechov, a teda i do správy

¹ BARTKO, L.: Bernolákovčina na východnom Slovensku, s. 160.

mesta. S týmto faktom súvisel i nedostatok východoslovenskej inteligencie, buržoázie a meštianstva.

V dôsledku spomínaných faktorov (izolovanosť, nehomogénnosť územia, neexistencia kultúrneho a hospodárskeho centra), ale aj mnohých iných je vývin slovenského jazyka na tomto území do istej miery nekonzistentnejší než v ostatných častiach Slovenska.

2. Rovnako ako na západe a strede Slovenska sa i na východe vytvára kultúrny jazyk (kultúrna slovenčina)² vo svojom osobitnom krajovom variante – kultúrnej východoslovenčine. Prvý súvislý jazykový prejav z východoslovenskej oblasti je doložený z konca 15. storočia. Širší a kontinuítnejší výskyt písomností sa však začína až od 16. storočia. Od polovice 18. storočia sa vyskytovali aj tlačene texty písané kultúrnou východoslovenčinou (napr. východoslovenské kalvínske tlače). Zo štylistického hľadiska sa kultúrna slovenčina najčastejšie uplatňovala v administratívnom štýle (dokumentárne žánre) a epištolárnom štýle (oficiálne, ale aj súkromné listy).

Jazyková stavba kultúrnej východoslovenčiny nie je celkom jednotná a do značnej miery odráža stavbu východoslovenských nárečí. V tomto geografickom variante kultúrneho jazyka sa často paralelne vedľa seba nachádzali jazykové prvky striktné nárečové, ale aj prvky, ktoré sa od nárečia vedome dištancovali. Na základe rozborov textov z tohto obdobia je dokázateľný kontakt a vplyv českého a poľského jazyka na kultúrnu východoslovenčinu, ale aj vplyv ostatných variantov kultúrnej slovenčiny (kultúrna západoslovenčina a kultúrna stredoslovenčina).

3. Nie inak je tomu aj v texte listiny z roku 1865.³ V tejto časti príspevku sa pokúsime stručne charakterizovať obsahovú stránku listiny. Citácie pochádzajúce zo skúmaného historického textu označujeme kurzívou.

3.1. V listine sa uvádza, že bola vydaná obcou Matejovce (dnes Matejovce nad Hornádom) 26. mája 1865. Obyvatelia obce (respektíve obecné spoločenstvo, volená obec, obecná rada – *Gmina*) v nej žiadajú veľkomožného pána⁴ o dokončenie komasácie⁵.

² Kultúrny jazyk definujeme ako nekodifikovanú nadnárodnú formu slovenského jazyka, ako jazykový predpisovný útvar, ktorý používa daná spoločnosť na svoje spoločné kultúrne a spoločenské ciele. Nejde teda o bežné dorozumievanie, ale hlavne o úkony, ktoré sú pre danú spoločnosť ako celok charakteristické. Kultúrny jazyk bol takmer výlučne využívaný v oficiálnom styku (náučný, administratívny a umelecký štýl) a až do 18. storočia mal iba písomný charakter.

³ Štátny oblastný archív v Levoči, Krajský súd v Levoči, komerčné spisy, Matejovce. Kompletný diplomatický prepis listiny uvádzame v prílohe.

⁴ Pravdepodobne ide o Napoleona Máriássyho, rod Máriássyovcov totiž vlastnil Matejovce od 17. storočia.

⁵ „Komasácia – sceľovanie pozemkov rozptýlených v chotári obce do kompaktného pozemkového celku s cieľom hospodárnejšie obrábať a využívať pôdu. Prvé väčšie pokusy sa uskutočnili počas realizácie urbárskej regulácie Márie Terézie, pokračovali aj

3.2. Listinu v mene celej *Gminy* napísal notár Karol Henižný (*Henizsny*). Ostatní v listine menovaní (*Jan Szmotrilla*, *Georg Hrusšovszky* a *Georg Tkats*) boli pravdepodobne negramotní, pretože namiesto vlastnoručného podpisu sa pri ich mene nachádza iba krížik.

Podľa tvaru krstného mena *Karol* sa domnievame, že notár bol slovenskej národnosti. Ostatní v listine uvedení: *Jan Szmotrila*, *Georg Hrusšovszky* a *Georg Tkats* boli obyvateľmi obce Matejovce. Mená Smotrila, Hrušovský, Tkáč sa i v súčasnosti v obci hojne vyskytujú. I. Chalupecký uvádza, že podľa kanonickej vizitácie z roku 1702 žilo v osade 61 obyvateľov, z čoho boli všetci Slováci.⁶ V spomínanom dokumente sa nachádzajú mená „Haľka Tkáčka a Andrej Smotrila“. Aj v listinách z neskoršieho obdobia sú dochované mená Juro Tkáč, Martin Tkáč, Andrej Smotrila, Juraj Smotrila, Juraj Hrušovský, Michal Hrušovský a pod. Môžeme sa teda nazdávať, že i obyvatelia obce uvedení v listine boli pravdepodobne slovenskej národnosti.

4. Obec Matejovce nad Hornádom leží na južnom úpätí Slovenského Rudohoria, rozkladá sa pri toku rieky Hornád v tesnej blízkosti obcí Markušovce, Chrasť nad Hornádom a Vítkovce. V súčasnosti je obec administratívne začlenená do okresu Spišská Nová Ves. Z dialektologického hľadiska geograficky i nárečovo je súčasťou západného regiónu východoslovenských nárečí – konkrétne spišského nárečia. Táto skutočnosť sa výrazne prejavila i v jazyku nami skúmaného textu.

5. Ako sme už uviedli, listina vznikla v roku 1865 a aby sme mohli poukázať na jazykové osobitosti tohto textu, v stručnosti sa pokúsime charakterizovať jazykovú situáciu na území Slovenska v 19. storočí.

5.1. Ako uvádza L. Bartko, v 30. rokoch 19. storočia bolo na Spiši, konkrétne na Spišskej Kapitule, ešte stále živé používanie bernolákovčiny. Bernolákovčina sa podľa Bartka používala na Spišskej Kapitule ako vyučovací jazyk na cvičnej škole zriadenej pri učiteľskom ústave a významnú úlohu pri jej šírení zohral aj vicerektor seminára Michal Madanský.⁷ Fakt pretrvávajúceho používania bernolákovčiny na Spišskej Kapitule je dôležitý z toho dôvodu, že Spišská Kapitulá vlastnila v obci Matejovce jednu usadlosť.

Vďaka tomu by bol predpokladateľný istý vplyv bernolákovčiny na typ jazyka oficiálne používaného v obci.

5.2. V 50. rokoch 19. storočia sa na Slovensku ako spisovný jazyk dočasne presadzuje čeština, resp. staroslovenčina, ktorá sa od češtiny odlišovala len is-

v 19. stor. Sceľovali sa najmä statkárske pozemky a oddeľovali ich od rustikálnej (urbárskej) pôdy. Urbársky patent z roku 1853 napr. stanovil, že zemepán je povinný do jedného roka požiadať o komasáciu a segregáciu“ KAÁN, K. a kol.: Encyklopédia Slovenska. III. zv., s. 120.

⁶ Pozri CHALUPECKÝ, I. – KOKORÁK, J.: Matejovce nad Hornádom. Dejiny obce, s. 8 – 10.

⁷ BARTKO, L.: Bernolákovčina na východnom Slovensku, s. 169.

tými slovenskými jazykovými osobitosťami. Jazykovú príručku staroslovenčiny ako spisovného jazyka spracoval v roku 1850 Andrej Radlinský pod názvom *Pravopis slowenský s krátkou mluvnici*. Na slovenských ľudových školách bola staroslovenčina na radu J. Kollára zavedená ako vyučovací jazyka a sčasti bola využívaná aj ako úradný jazyk. Oficiálne bola používaná až do konca Bachovho absolutizmu, teda do roku 1859.

Skúmaná listina vznikla len niekoľko rokov po tomto období, a teda aj využitie staroslovenčiny (resp. češtiny) ako spisovného jazyka listiny by mohlo byť pravdepodobné.

5.3. Od roku 1852 Krátkou mluvniciou slovenskou vstupuje do platnosti tzv. opravená slovenčina, t. j. hodžovsko-hattalovská jazyková reforma, ktorá sa okrem škôl a úradov stala všeobecne prijatou formou spisovného jazyka⁸.

Aj tento variant slovenského jazyka by mohol nájsť uplatnenie pri písaní textu listiny z roku 1865.

6. Dalo by sa predpokladať, že autor skúmanej listiny, Karol Henižný, pri koncipovaní textu využije aspoň jeden z paralelne existujúcich variantov spisovného jazyka, ktoré sme vyššie spomínali.

Historicko-jazykový rozbor textu, ktorého výsledky prezentujeme v tejto časti príspevku, však tento predpoklad nepotvrdil.

6.1. Ortografia

I. V texte je takmer výhradne použitý diakritický pravopis.

II. Relikty zložkového pravopisu sa vyskytujú len v zápise názvu obce (*Mathéjovszka*), osobných mien (*Szmothrilla*, *Hrusšovszky*) a latinských administratívnych termínov (*Comassationálnej*, *Comasšatiu*).

III. Mäkkosť sykaviek *š*, *ž*, *č* je označovaná mäkkčeňom nad grafémou (*Ví-cišpan*, *začož*, *ráciili*).

IV. Z palatál je mäkkčeňom označovaná len fonéma *ň* (*zabraňuju*, *privlastňuju*), a to aj v prípade, že po nej nasledujú vokály *e*, *i* (*ňema*, *ňeodznačení*, *poňižene*). Označovanie mäkkosti však v texte nie je dôsledné (*privlastňuju*, ale aj *privlástnuju*).

V. Palatály *d'*, *t'* nie sú označené ani v jednom prípade.

VI. Palatála *l'* je zaznamenaná iba v slovách *les* a *rol'a*, a to pomocou spojenia grafémy *y*, resp *я* (*Laesa*, *rólye*).

VII. Zapisovanie fonémy *j* je rozkolísané. V niektorých prípadoch je zapisovaná grafémou *g* (*gakto*, *geg*), v iných prípadoch grafémou *j* (*ňižej*, *privlastňiju*). Používanie tohto dvojitého zápisu je nesystematické. Graféma *g* alebo *j* sa môže vyskytnúť v dvoch zápisoch tvaru toho istého slova (*privlastňuju*/*privlašňugu*). V jedinom prípade je *j* zapísané ako *i* (*ai*).

VIII. Fonéma *g* je zapisovaná grafémou *g* (*Gruntovnim*, *Grofa*, *Gmiňe*).

IX. Fonéma *i* je zapisovaná grafémou *i*. Graféma *y* sa vyskytuje len v prípadoch, ktoré sme uviedli v bode IV.

⁸ PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po dnešok, s. 197 – 198.

X. Veľké písmená sa nachádzajú na začiatku viet a niektorých slov – najčastejšie podstatných mien (*Obec, Pána, Laesu*) a prídavných mien (*Visoce, Slávnim, Osviceneho*). Predpoklad, že písanie veľkých písmen pri podstatných menách by mohlo byť ovplyvnené nemeckou pravopisnou normou, nie je celkom preukázateľný (*rólyoh, dreva, paštviskoh*). Ani výskyt veľkých písmen pri prídavných menách a zámenách vyjadrujúcich úctu nie je pravidlom (*velykomožnemu*). Písanie veľkých písmen v texte nepredstavuje presný systém.

XI. Zaujímavosťou je zápis kvantity niektorých foném.⁹ Výskyt zápisu kvantit v porovnaní so stavom kvantit v stredoslovenských nárečiach alebo v češtine môžeme rozdeliť do troch kategórií:

A. Zaznačená kvantita je totožná s výskytom kvantity v stredoslovenskom nárečovom makroareále alebo v češtine (*Pán, ráčili, Prátelskej, Grófa*).

B. Kvantita je zaznačená na neadekvátnom mieste (*utikát, prósit, mládi, rólye, pričínách*).

C. Kvantita nie je zaznačená (*prinutena, neodznačení, Osviceneho, privlasňuju*).

Zápisy ostatných grafém, nachádzajúcich sa v texte, sa nevyznačujú výraznejšími odchýlkami od súčasnej spisovnej normy.

6.2. Fonológia

Z fonologického hľadiska môžeme v texte nájsť isté prelínanie sa nárečových i nenárečových znakov.

I. Medzi znaky zhodujúce sa s domácim, spišským nárečím, zaradíme:

A. Realizácia a zápis fonémy *h* v pozícii spisovného *ch* (*neodhotareni, svojih rólyoh, nahádzaju, Hotarna Kňiha*). Fonéma *ch* je zaznamenaná len dvakrát, a to v tvaroch slov *tichto a pričínách*.

B. Spoluhlásková skupina *šť* sa vyskytuje vo forme *šč* (*esšče*).

C. Vokalický systém sa vyznačuje absenciou diftongov. Dá sa však predpokladať, že v tomto prípade môže ísť aj o vplyv češtiny (*poradek, Prátelskej*).

D. Prejotácia v tvaroch opytovacích zámen (*gakto*).

II. Medzi javy, ktoré striktne vykazujú nevýchodoslovenský nárečový pôvod, zaradíme napríklad absenciu východoslovenskej asibilácie vo všetkých pozíciách (*prósit, pripádnisti, oddeleni, visvetlovat bude*). Tvar slova *Osviceneho* je pravdepodobne ovplyvnený češtinou. Pomerne nejasný je tvar slova *Uroděny*, pôvodné *dz* je tu pravdepodobne odstránené podľa tvarov *Zrodenimu*.

⁹ Výskyt zápisu kvantit v textoch z východného Slovenska býva často jedným zo znakov kultúrnej východoslovenčiny. Zaznamenávanie kvantity môžeme nájsť v levočskom vydaní Komenského diela *Orbis Pictus*. Dokonca podľa stavu zaznamenávania kvantit môžeme uvažovať o tom, „či autori nepokladali stav vo východoslovenských nárečiach za základ novovytvárajúceho sa slovenského úzu“ (pozri BARTKOVÁ, M.: Hlásokoslovný rozbor levočského vydania Komenského diela *Orbis pictus* z roku 1685, s. 312). Takisto aj v kalvínskych tlačiarňach môžeme nájsť nesystematické stopy zápisu kvantit niektorých hlások (pozri ŠVAGROVSKÝ, Š.: Zemplínske kalvínske tlačne v doterajších výskumoch).

Do istej miery môžeme toto analogické vyrovnávanie chápať ako jav pisárovej hyperkorektnosti¹⁰ v snahe odlišiť sa od nárečovej asibilácie. Takáto hyperkorektnosť býva častým znakom kultúrnej východoslovenčiny.

Ostatné fonologické nenárečové javy môžeme chápať ako vplyv češtiny, respektíve stredoslovenčiny.

6.3. Morfológia

Relačné morfémy a tvary niektorých slovných druhov vyskytujúcich sa v skúmanom texte majú, podobne ako javy ostatných jazykových rovín, východoslovenský nárečový charakter, ale aj charakter odrážajúci nevýchodoslovenský nárečový pôvod.

I. Podstatné mená

A. Medzi javy výrazne domácej nárečovej proveniencie sme napríklad zaradili morfémy a tvary: N pl. mask. *-e/-é* (*Obivátele/é*),¹¹ G pl. mask. *-oh* (*rólyoh*), G pl. neut. *-oh* (*paštviskoh*).

B. Ostatné tvary, ktoré sa v texte vyskytujú, majú buď celoslovenský charakter¹²: D sg. mask. *-u/-ovi* (*Pánu Vicišpanovi*), I sg. neut. *-om* (*Pánstvom*), A sg. fem. *-u* (*Comasšatiu*), prípadne sú v minimálnej miere ovplyvnené češtinou.

C. Ako tvary a morfémy nepochádzajúce z domáceho nárečia¹³ sme hodnotili: L pl. fem. *-ách* (*pričinách*) a absenciu tvarov vokatívu v oslovení. Ide pravdepodobne o vplyv stredoslovenskej nárečovej oblasti, prípadne presadzujúceho sa spisovného jazyka.

II. Prídavné mená

A. Domáci nárečový charakter majú tvary: G pl. fem. *-ih* (*Gminskih*), N pl. mask. *-e* (*Nejuňženejše*).

B. Celoslovenským charakterom sa vyznačujú tvary: D sg. mask. *-emu* (*velykomožnemu*),¹⁴ L sg. fem. *-ej* (*Comassationálnej*), I sg. neut. *-im* (*Slávnim Gruntovnim*), A sg. mask. *-eho* (*Osviceneho*).

C. Češtinou sú ovplyvnené tvary: D sg. mask. *-imu* (*Zrozenimu* vo význame „urodzenému“).

D. Tvary vyznačujúce sa nevýchodoslovenským nárečovým charakterom sa nám nepodarilo nájsť.

¹⁰ Pri kreovaní kultúrneho jazyka máva pisár často tendenciu negovať najvýraznejšie nárečové prvky, aby sa od nárečia odlišil. Táto negácia však niekedy postihne aj znaky, ktoré nie sú geneticky viazané na nárečie.

¹¹ V tomto prípade však môže ísť aj o vplyv češtiny.

¹² Ako tvary celoslovenského charakteru chápeme tie, ktoré sa vyskytovali rovnako vo všetkých slovenských nárečiach a z toho dôvodu ich považujeme za indiferentné, pretože nám z nárečového hľadiska text bližšie nevymedzujú.

¹³ Sú to tvary, ktoré sa nezhodujú s tvarmi vyskytujúcimi sa v domacom spisovnom nárečí (alebo inými východoslovenskými nárečiami), alebo celoslovenskými tvarmi.

¹⁴ V texte sa paralelne vyskytujú tvary slovenskej a českej proveniencie (*Zrozenimu velykomožnemu*).

III. Zámená

A. Domáci nárečový charakter majú tvary: *gakto, od náššeho, sebe* (vo význame „si“).

B. Celoslovenský charakter sme zaregistrovali v tvaroch: *svójim, svojih*.

C. Český charakter majú všetky tvary zámena *ktorý: Ktera, ňektere*.

D. Charakter nevýchodoslovenského nárečového pôvodu majú zámená: *tato, Tento, tichto, tejšo*. (V domácom nárečí by sme očakávali tvary *tota, toten, totich, totejš*.)

IV. Číslovky sa v texte vyskytujú v zanedbateľnej miere, preto sa im nebudeme špeciálne venovať.

V. Slovesá

Neurčitkové tvary majú zásadne koncovku *-t* (*prósiť, utikáť, učiniť*). Je možné, že tento tvar je rovnako ovplyvnený spisovnou slovenčinou (resp. stredoslovenskými nárečiami) ako aj češtinou. Jednoznačne však ide o tvar striktné nevýchodoslovenskej nárečovej proveniencie. Na území východného Slovenska by sme očakávali asibilovanú koncovku *-c*. Slovesná flexia vyskytujúca sa v tomto texte je do značnej miery indiferentná, pretože neobsahuje žiadne výrazné východoslovenské nárečové tvary alebo tvary vykazujúce nevýchodoslovenský nárečový charakter. Vyskytujú sa tu väčšinou tvary charakteristické pre celé územie Slovenska. Výnimku tvoria len tvary:

- činných prídastí (*stojice, panujiciho*), ktoré však majú český charakter,
- trpných prídastí (*ñeodznačeni, ñeodhotareni*).

Použitie spomínaných slovesných tvarov, ktoré sú netypické pre domáce nárečie, vzdávať text od bežnej komunikácie, ktorá je základným znakom nárečia, a naopak výskyt takýchto tvarov signalizuje orientáciu jazyka textu smerom ku kultúrnemu jazyku. Teda naznačuje prechod od subjektívneho k objektívnemu štýlu.

Naopak, východoslovenskú nárečovú podobu vykazujú tvary prídastia: *esšče oddato nemá, virostmute ge, vipisano*, ktoré sú pre spišské nárečie charakteristické.

VI. Z ostatných slovných druhov uvedieme ešte príslovky. Medzi nimi môžeme nájsť tvary, ktoré majú výrazne východoslovenský nárečový charakter (napr. *ñížej*), ale aj tvary veľmi silne ovplyvnené češtinou (napr. *Višoce, skuteč-ne*).

6.4. Syntax

Syntax skúmaného textu sa ešte čiastočne vyznačuje tzv. humanistickým spôsobom radenia vety. Sloveso sa stále nachádza na konci vety ([...] *Laskáve geg poradek učiniť ráčili*). Zhodný prívlastok však už stojí pred nadradeným slovným druhom (*Slávnym Gruntovnim Pánstvom v Prátelskej zláhode*) nie za ním, ako to bývalo zvykom ešte aj v 17. storočí. Výnimku tvorí jedine prípad: *Obec Mathéjovszka*. Štruktúra vety už tenduje k hovorovej reči, a tak, ako charakterizuje J. Mistrík syntax 16. – 18. storočia, veta „má spravidla už všetky znaky a osobitosti známe v slovenských nárečiach alebo v spisovnom jazy-

ku.¹⁵ Je však možné, že toto zjednodušenie syntaxe a odklon od klasickej vetnej stavby bolo spôsobené neumyselne, pisárovým nedokonalým zvládnutím humanistického vetného modelu.

6.5. Lexika

Lexikálnu rovinu skúmaného textu môžeme na rozdiel od predchádzajúcich rovin rozdeliť do piatich skupín. Popri lexémach domáceho nárečového charakteru,¹⁶ lexémach nevýchodoslovenskej nárečovej proveniencie,¹⁷ lexémach s celoslovenským charakterom¹⁸ a lexémach českého pôvodu vymedzujeme ešte jednu skupinu slov, do ktorej zaradíme lexémy, ktoré etymologicky nesúvisia ani so slovenčinou, ani s češtinou a v domácom jazyku sa chápu ako cudzie.

V odlišnosti od ostatných jazykových rovin sa v texte lexémy čisto východoslovenského nárečového charakteru takmer nevyskytujú, čo zodpovedá tendencii k objektivizácii textu a snahe pisára koncipovať text v rámci administratívneho, resp. epistolárneho štýlu. Výber lexiky je pri kompozícii textu zrejme chápaný ako najpríznačkovejší a z toho dôvodu pisár uprednostňuje lexémy nevýchodoslovenskej nárečovej proveniencie alebo celoslovenského charakteru (*Obec, sa, prípadnosti, zláhode, Passi, oddato, oddeleni, Passvísko, zabraňuju, privlasňuju, Znovu, viloženih, pričínách*) a bohemizmy (*velykomožnemu, utikát, učinit, skutečne, ňektere, Obivatele, Služebnici*). Jednoznačne dominantný príklon k spisovnej slovenčine alebo češtine (resp. staroslovenčine) však nie je preukázateľný.

Lexémy iného ako slovenského alebo českého pôvodu sú najčastejšie využívané ako termíny alebo ustálené pomenovania (*Comassationálnej, Gruntovnim*,¹⁹ *Comasšatiu, Gmiňe*,²⁰ *Linii, Hajduci*,²¹ *Grófa, ortujú*,²² *máppa, notar*). Do tejto kategórie by sme mohli zaradiť aj slovo *Vicišpán*, hoci pochádza pôvodne od slovenského (slovenského) slova *špán*. Toto slovo do svojho jazyka (jazykového úzu)

¹⁵ MISTRÍK, J. a kol.: Encyklopédia jazykovedy, s. 25.

¹⁶ Ako lexémy domáceho nárečového charakteru chápeme slová, ktoré sa vyskytujú výlučne v spišskom, respektíve ostatných východoslovenských nárečiach.

¹⁷ Ako lexémy nevýchodoslovenskej nárečovej proveniencie chápeme tie, ktoré sa jednoznačne nenachádzajú v domácom nárečí. Môže ísť o slová prenikajúce do textu zo strednej slovenčiny alebo zo spisovného jazyka. Väčšinou sú to tvary charakterizujúce vyšší komunikačný štýl.

¹⁸ Za lexémy s celoslovenským charakterom považujeme tie, ktorých výskyt celoplošne pokrýva územie celého Slovenska. Ide o lexémy totožné (v náležitých hláskových obmenách) vo všetkých nárečových makroareáloch. Z toho hľadiska sú pre charakteristiku textu indiferentné, a preto ich bližšie nebudeme uvádzať.

¹⁹ Slovo „grunt“ bolo prevzaté z nemčiny. V skúmanom texte sa vyskytujú odvodené adjektíva vo význame zemský, hospodársky (*Gruntovnim Pánstvom, Gruntovna a Hotárna Kňiha*).

²⁰ *Gmina* z nemeckého „Gemein“ – volená obec, obecná rada. Pozri DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov, s. 88. Matthias Lexer v Slovníku strednej hornej nemčiny uvádza pri slove *gemeine* aj významy: „podiel, spoločenstvo, spoločné vlastníctvo, vlastníctvo pôdy jednej obce“ (s. 60). V texte sa objavuje tvar *Gmina* v oboch svojich významoch „obecná rada, spoločné obecné vlastníctvo“.

prevzali nemeckí kolonisti v tvare *Span* (i *Vicespan*) a používali ho vo význame „župan“ aj v období, keď sa v slovenčine v danom význame už dávno nepoužívalo. Do slovenčiny bolo slovo spätne prebraté z maďarčiny (*işpán*), ale už len ako termín označujúci stoličného úradníka – župana.²³ V tomto terminologickom význame sa dané slovo vyskytuje i v nami skúmanom texte, a preto by sme ho mohli zaradiť do kategórie slov iného než slovenského alebo českého pôvodu.

7. Záver

Z uvedeného rozboru historického textu z roku 1865 vyplýva, že napriek takmer paralelnej existencii troch variantov spisovnej slovenčiny v období vzniku textu (berňolákovčina, staroslovenčina a tzv. opravená spisovná slovenčina) v texte nebol systematicky použitý ani jeden z týchto variantov. Jazyk textu by sme ešte stále mohli označiť ako kultúrnu východoslovenčinu. Aktívne používanie kultúrnej slovenčiny na východe slovenského územia bolo, ako sme uviedli na začiatku, pravdepodobne spôsobené pomalším a zložitejším udomácnovaním spisovnej slovenčiny. Takéto oneskorovanie východného Slovenska sa dialo vplyvom v úvode spomínaných faktorov (izolovanosť, nehomogénosť územia, neexistencia kultúrneho a hospodárskeho centra). Teda zatiaľ čo na ostatnom území Slovenska sa už v písanej forme využívala spisovná slovenčina (včiasšie berňolákovčina, resp. čeština a staroslovenčina), na východe sa ešte stále v oficiálnom styku využíval kultúrny jazyk – kultúrna východoslovenčina.

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. I – IV. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968 – 1984.

BARTKO, L.: Bernolákovčina na východnom Slovensku. In: Pamätnica Antona Bernoláka. Martin: Matica slovenská 1990, s. 166 – 170.

BARTKOVÁ, M.: Hlásokoslovný rozbor levočského vydania Komenského diela *Orbis pictus* z roku 1685. In: Nové obzory. 20. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 355 – 377.

DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977.

CHALUPECKÝ, I. – KOKORÁK, J.: Matejovce nad Hornádom. Dejiny obce. Obecný úrad Matejovce nad Hornádom 2000.

KAÁN, K. a kol.: Encyklopédia Slovenska. III. zv. K – M. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1979.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

²¹ Lexéma *Hajdúch* sa v tomto texte vyskytuje vo význame „mestský sluha, dráb“. Slovo bolo prevzaté z maďarčiny. Pozri: DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov, s. 84; MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého, s. 156.

²² Lexéma *ortuju* – vymedzujú, ohraničujú. Sloveso *ortovať* je pravdepodobne odvodené od nemeckého slova *ort*. Lexer pri tomto hesle okrem iného uvádza aj významy „krajne položený kúsok zeme, vymedzené miesto, kúsok, časť“ (s. 155 – 156).

²³ Pozri DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov, s. 22.

LEXER, M.: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Stuttgart: Hirzel 1992.
MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997.

MISTRÍK, J. a kol.: *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava: Obzor 1993.

PAULINY, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po dnešok*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: *Zemplínske kalvínske tlače v doterajších výskumoch*. In: *Jazykovedné štúdie*. 18. Z dejín slovenského jazyka. Bratislava: Veda 1983, s. 21 – 37.

Príloha

Visoce Urodéni Velykomožni Pán Vicišpán.

Obec Mathéjovszka prinutena sa K Visoce Zrozenimu velykomožnemu Pánu Vicišpanovi utikát a poňžene prósit, abi v Comassationalnej pripádnosti, gakto nižej vipisáno, Laskáve geg poradek učinit ráčili.

1te Že tato Obec ze svójim Slávnim Gruntovnim Pánstvom v Prátelskej zláhode Comassatiu Laesa, a Pasši skutečne dokončila. Ktera i podňes eššče oddato něma.-

2te Tento Laes Kteri Ku Gmine vi Comassovani sice od/násšeho Sl. Gruntovneho Pánstva skrz Liniu oddeleni, – alé od Laesa Osviceneho Pána Grófa ňeodznačeni, a ňeodhotareni.-

3te Pohotove Gmink Pasšvisko, Ktere guš skrz mládi Laes virostrute ge, a skutečne Gmiňe pátri, – to Hajduci, Osviceneho Pána Grófa, zabraňuju, a Ku Lyesu Osviceneho Pána Grófa privlastňuju.

4te Znovu iňektere Obivatele sa nahádzaju, Ktere z Gmínskeho Laesa, Koncom svojih rólýoh, dreva stojice, sebe privlastňuju, a virubuju.-

5te Tak ai tiš ňektere Obivátele, z Gmínskíh paštvískoh rólýe ortuju, a sebe privlastňuju.-

*Skrz tichto tu viloženih vážnih pričínách, a ňeporádku panujiciho, Obraca sa celá Obec K/Visoce Zrozenimu Velykomožnemu Pánu Vicišpanovi, a poňžene prósi, – abi gakto máppa Gruntovna a Hotárna Kňiha visvetlovát búde, Laskáve vislát, a doporádku, i uspokojeni tejto Obci, doprovadit Laskáve ráčili, – Začož eššče gednuc ráz Laskáve, a ponižene prósi,-
Vidava u Obci Mathéjócz dňa 26 ho Maja 1865.*

*Nejuňženejše Služebnici
X Jan Szmotrilla Rýchtar
X Georg Hrusšovszky
X Georg Tkats
vmeňe celej Gmini
Karol Henizsny, notar*

Priestor mesta v próze W. S. Reymonta *Zasľúbená krajina* a Viléma Mrštíka *Santa Lucia*

(Dve podoby mesta v západoslovanských literatúrach)

Gabriela Zoričáková

Filozofická fakulta PU, Prešov

Priestor ako kategória umeleckej literatúry súvisí s tematickou rovinou textu. Je jedným z východísk interpretácie literárneho diela. Jednou z najpopulárnejších priestorových opozícií v umeleckej literatúre je opozícia mesto – dedina (vidiek).

V našom príspevku sa budeme zaoberať konkrétnym priestorom mesta vo vybraných epických textoch. Cieľom je porovnať dva obrazy mesta, ktoré sa stávajú dominantným priestorom, ovplyvňujú konanie postáv, podmieňujú ich život. Nevytvárajú iba prostredie, ale stávajú sa postavami diel.

Román Viléma Mrštíka *Santa Lucia* je o vášnivej túžbe po Prahe. Praha nie je priestorom, v ktorom sa odohráva dej, nevystupuje ako kulisa, ale stáva sa súčasťou vnútorného sveta hlavného hrdinu v podobe jeho túžby. Vystupuje ako postava, je snom, idolom, jediným zmyslom života. Praha je zbožňovaná žena, milenka, ktorá zovrie hrdinu do svojho studeného náručia, ale jej stisk je smrteľný.

Praha stáva se tak vysněnou onou bytostí, svatyní, modlou, kterou každý spatřit touží a o ní sní, jak snívaly a při přeslicích vyprávěly šedovlasé báby (Mrštík, 1970, s. 30).

Je povýšená na najvyššie miesto v ľudských dušiach, je vidinou mladých aj starých. Nič iné, iba Praha je prvým aj posledným želaním. *Lidé utíkali od pluhu, z továren, z objetí žen a nebylo konce tomu putování bezpočetných karavan ku společné všem kapli; každý spěchal složit ji svou poklonu, vyslovit svůj hold, aby se pak, nasycen pohledem na ni, vrátit mohl k svému rádlu* (tamže, s. 31). Svojím čarom si podmaňuje každého, nikto sa jej nevzoprie, nikto ju neodmieta. Stačí jediný pohľad na jej krásu. Je jedinou bohyňou, jediným náboženstvom.

Aj Mrštíkov Jordán ju chce aspoň raz uvidieť, aspoň chvíľu v nej pobudnúť. Po prvej krátkej návšteve sa mu Praha tak vryje do srdca, duše a celého tela, že nemôže bez nej existovať. *Byl jako nevěsta, kterou k oltáři vedou čistou a mladou, jejíž ruce sváží a na věky jí zbaví slobody slova, skutku a vůle, ale srdce, duše, cit dávno už náleží jinému a tomu věrná zůstává až do smrti* (tamže, s. 34). Tento jeho imaginárny sobáš so životnou láskou sa naplní doslova. Až kým ich smrť nerozdelí. Jeho márnivá milenka ho oberie o jediný jeho majetok, život. Pre Jordána je Praha od prvej chvíle ľudskou bytosťou, ktorá mu nedá pokoj. Rozpáli v ňom nahromadené túžby, ktoré v ňom vzbudia nenávisť

ku všetkému, čo nesúviselo s Prahou. Ak mal žiť, tak len v Prahe, ak mal milovať, tak len ju. Ale Praha je ako upír, ktorý vyciava krv. Ponúkne mu svoje možnosti, radosti a zábavu, ale zároveň ho uzavrie do bludného kruhu, odkiaľ sa dá len ťažko uniknúť. Je to začarovaný priestor s magickou, ale smrtiacou silou.

Predstava Prahy je spojená s márnou túžbou po láske, po naplnení života, je výrazom zúfalstva a porážky. Hrdina končí tam, kde začínal: vo sfére sna, vídií, ktoré už nie sú sladké, krásne a horúce, ale sú horké, trpké, pomstychtivé a bezútešné. Jordán svojím životom v Prahe odhalil neľútostný svet, ktorý je plný hladu, peňazí a koristníckeho privlastňovania.

Praha je alegóriou ideálu ľudskosti, jej poznanie vedie postavy od ilúzie k dezilúzii. Je personifikovaná do postavy ženy ako milenky a prostitútky. Správa sa ako koketná žena, je krásna, ale chladná. Pohltí človeka, jeho dušu a potom ho odvrhne.

Reymont nazval svoj román Zaslúbená krajina, ktorou malo byť mesto Lodž. Toto mesto nie je len kulisou deja, ale vystupuje ako jedna z postáv. Smeruje a riadi ostatné postavy, ich život, konanie, ovplyvňuje ich postavenie v meste. Nie náhodou má znaky živých bytostí, najmä človeka. Lodž žije, dýcha, vo svojom vlastnom vnútri prekvitá vďaka ľuďom, ktorí jej slúžia. Panujú tu vzťahy pána a jeho sluhov. Najväčším pánom je Lodž. Priestor mesta je personifikovaný a v tejto podobe vládne nad ľuďmi.

Personifikácia sa stáva prostriedkom jeho moci a sily.

Lodž je pokrytá glazúrou špiny, škaredosti a ľudského utrpenia. Má svoju pravdu, „lodžskú pravdu“, ktorá vylučuje statočnosť, funguje podľa vlastných princípov a patrí bohatej vrstve spoločnosti. Mesto je personifikované aj duchovne, nielen fyzicky, čo mu dáva silu intelektu.

Lodž je priemyselným kráľovstvom. Má svoju kráľovskú hierarchiu, sú tu bohatí aj chudobní, páni aj poddaní, ale najmä skupinka ľudí, ktorých cieľom je vytvoriť brilantovú lodžskú spoločnosť.

V tomto meste aj zbytky prírody a zelene bojujú o svoju existenciu, nielen ľudia. Každý a všetko v tomto meste hľadá vlastný spôsob prežitia, musí si voľiť formu svojho bytia na úkor iných. Na záhube celku sa podieľajú jeho časti. Pomaly víťazí neživá hmota, stáva sa monštrum, ktoré si všetko podmaní, víťazí obluda – mesto.

Lodž napriek tomu, že je nazývaná „zasľúbenou krajinou“, je priestor deštrukcie, rozkladu, je miestom každodenného zápasu. Jedni bojujú o prežitie na pokraji biedy a zúfalstva, sú to tí, ktorí ju prišli zúrodňovať svojou krvou, iní bojujú tiež, ale ich zápas je v mene rivality, je to súperenie bohatých a mocných. Je to priestor, kde sa plnia vysnívané sny, ale aj miesto, kde môžete prísť o všetko.

Ale aj tak ju chceli dosiahnuť všetci, ale ona nebola zasľúbená pre všetkých. *Človek spútal sily prírody, objavil množstvo síl a dostal sa do pút práve týchto síl* (Reymont, 1981, s. 250). Zaslúbená krajina sa stala väzením.

V obidvoch mestách výrazne absentuje morálnosť, obidve mestá pôsobia deštruktívne, rozvracajú vzťahy aj ľudí samotných. Sú to mestá dezilúzie, každé z nich okráda hrdinov o túžby iným spôsobom, ale v konečnom dôsledku spôsobujú svojim postavám porážku. Sú to agresívne priestory, ktoré človeka zlákajú do svojho vnútra a buď ho ovládnu, alebo vyvrhnú ako nepotrebný odpad. Priestor zvíťazil nad človekom.

Literatúra

MRŠTÍK, V.: Santa Lucia. Praha 1970.

REYMONT, W.: Zasľúbená krajina. Bratislava 1981.

Motív hrude a prs v poézii slovenského romantizmu

Irena Malec

Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Človeka, ľudský subjekt charakterizujú duševná a telesná stránka, ktoré sa vzájomne ovplyvňujú a podmieňujú a zároveň asociujú rad ďalších dichotomických protikladov: myseľ a telo, rozum a cit (vášne), vonkajšok a vnútrajšok, časovosť a priestorovosť, psychika a fyziognómia, forma a látka.

Telo možno chápať ako „konkrétny, materiálny organizmus a zároveň ako metaforu“ (B. S. Turner, 1984, s. 8). Ľudské telo podlieha vplyvom sociálnych, politických, kultúrnych a geografických faktorov. Možno ho vnímať ako prostredníka medzi prírodou a kultúrou, ako hranicu medzi materiálnym a nemateriálnym, resp. medzi duchom a hmotou.

Sledovaním funkčného využitia motívov tela a telesnosti v poézii slovenských romantických básnikov možno prispieť k novému nasveteniu problematiky slovenskej romantickej poézie. Analýza vybraných motívov vonkajších (t. j. telesných) a vnútorných (t. j. nefyziologických) častí ľudského tela v dielach S. Chalupku, A. Sládkoviča, J. Bottu, J. Kráľa a S. B. Hroboňa ponúka subtilnejšie a detailnejšie demonštrovanie spôsobu zobrazovania človeka – literárnej postavy v skúmanom období, ako aj zmapovanie tých javov, ktoré sú príznačné pre romantickú tvorbu (vzťah k romantickému subjektu, spôsoby uvedomovania a potlačania telesnosti literárnych postáv, tzv. individuálna a kolektívna totožnosť romantických hrdinov, charakteristika jednotlivca a kolektívu cez topos tela, /ne/špecifickosť jednotlivých romantických tvorcov v súvislosti s motívmi tela).

Východiskom môjho skúmania je otázka, ako telo charakterizuje jednotlivca a ako kolektív. Kde a ako sa telesnosť intenzívne prejavuje, kedy je nástrojom vnútra či vedomia lyrického subjektu a kde len jedným z národných emblémov, znakov? Aký je telesný ideál, prototyp literárnej postavy v období romantizmu a ako sa prejavuje? Do akej miery je telo znakom osobnosti?

Pri zobrazovaní tela romantických postáv veľkú pozornosť a bohaté využitie si vyslúžili tie súčasti tela, ktoré majú viaceré sémantické významy a ktoré popri telesnej i mimotelesnej skutočnosti priamo poukazujú na duchovný rozmer tela – na telo chápané ako „schránka“ či „chrám“ ducha. Zreteľnejšie ukazujú vnútorný, duševný i psychologický aspekt tela a výrazne plnia funkciu média medzi vnútrom a vonkajškom. „Tvarom duše“ je do istej miery celé telo, ale hrud' / prsia, ústa, oči, čelo, tvár silnejšie vyjadrujú individualitu postavy, jej myšlienky, emócie a svedomie. U žien sú najčastejšie predmetom ľúbostnej adorácie, u mužov patria hlavne do oblasti aktívneho a spoločensky angažovaného tela.

Motív hrude v prvom manifestuje fyzický vzťah a s ním spojené významy. Jej ponímanie ako „chrámu“ asociuje vonkajšiu telesnú vznešenosť a vnútornú zduchovenosť. V symbolickej rovine by mohla byť protikladom brucha, ktoré vyjadruje temné, deštruktívne sily. Hrud' „obsahuje“ pozitívne, aktívne sily, ktoré podnecujú k ušľachtilej službe a odovzdaniu sa nielen druhému, ale najmä bratskej spoločnosti a spojeniu s duchovnou nadpredmetnosťou. Popri neosobných vonkajších funkciách by mala najintenzívnejšie vyjadrovať vnútorný individuálny svet citov a byť médiom emocionálneho života postáv.

Reprezentatívne Chalupkove a Bottove junácke postavy majú široké „prsia silné, skálopevné“¹, ktoré najčastejšie používajú ako ochranný štít, barikádu či neprekonateľnú prekážku, porovnateľnú s prírodnými úskaliami a bariérami. Takto obranne a nadosobne poňaté kolektívne junácke hrude sú u J. Kráľa nielen zátarasou, ale aj terčom v zápase o budúce ciele (*Pozri toho, čo tam stojí...*). Nie je to len hrud', ktorá odráža útoky, ale aj hrud', ktorá utrpí zranenia.

Hoci u Bottu naturalisticky vykresľovaným zraneniam podliehajú najmä vrahovia, práve v ich potupujúcom zobrazení sa oproti „uceleným“ junákom omnoho výraznejšie prejavuje ich vonkajšia telesnosť: „Tomu hlava zmliáždená sťa koláč, / tomuto zas roztrepané prsia, / tu jednému odražené nohy – / tam druhému dolámané ruky“². Telo (čiže aj telesná hrud') ako negatívna hodnota, ktorá podlieha záhube i rozkladu, je príznačnejšie pre postavy, ktoré v boji dobra so zlom majú byť premožené a zavrhnuté.

Harmonické a rozvážne Sládkovičove mužské postavy vlastnia hrude, ktoré sú nielen prírodnou „barikádou“, ale najmä „svetom ducha“³, ktorý dokáže ovládnuť vznietený „požiar“ citov. Junácke hrude sú miestom, zdrojom a pôsobis-

¹ Botto, J.: *Povešť Maginhradu*, s. 244.

² Botto, J.: *Povešť Maginhradu*, s. 238.

³ Sládkovič, A.: *Detvan*, strofa 221 – „Keď svet nechápe vlastný svet ducha“.

kom myšlienok a racionálna, napr. keď sa do nich „hlboko vryli slová“⁴. Do istej miery sú akoby náhradou mozgu u nábožensky založeného hrdinu, ktorého správanie prezrádza jeho vzdialený rytiersky rodokmeň. Hruď tohto hrdinu má byť svojou vonkajšou telesnosťou úplne podriadená službe vlasti a panovníkovi, vnútornou vierou a sebaovládaním zas náboženským zásadám. Preto aj emócie Sládkovičových postáv reprezentuje najmä odindividualizovaný „vznešený žiaľ“ alebo „radosti v žiaľoch“⁵.

U S. Chalupku v súvislosti s individuálnym alebo s neosobným prejavom postáv a predmetným používaním jednotlivých častí tela je hruď len okrajovo znamením duševného a emocionálno-fyziologického života. Bolesť môže zvierať len individuálnu hruď, nie kolektívnu (junácku), preto sa motív trpiacej najčastejšie láskou, Erosom zranenej hrude vyskytuje len v Chalupkových básnických prvotinách. V neskoršej tvorbe hrdinskej hrude ako zázračné štíty odrážajú útoky, prípadne u nevinných, obetujúcich sa postáv prijímajú nepriateľove údery bez toho, aby im mravne podliehali (*Hrob na Tatře*).

Emocionálnosť motívu prs u J. Bottu je podriadená čierno-bielemu líčeniu a odlišovaniu jednotlivých typov postáv. Prsia vyjadrujú buď vnútorné pohnutie alebo neprítomnosť vnútorného života. Je v nich „hurt pekelný“⁶ alebo „nadsenie a viera“⁷. Kontrastne oproti „hlasným“ prsiam junákov sú postavené „hluché“ a „prázdne“ prsia postáv, ktoré nemajú záujem o vonkajšie dianie, preto je aj ich vnútro prázdne.

Individuálny a autoštylizovaný telesno-duševný ráz má motív hrude v tvorbe S. B. Hroboňa. Básnickému subjektu sa prsia „zvierajú od Praducha lkania“⁸; „pukajú, / že darmo volajú“⁹. Oproti Chalupkovi je to obraz intenzívne pociťovanej telesnej bolesti, nespôsobenej vonkajším (zavineným či nezavineným) zásahom, ale najmä vlastným duševným súžením, ktoré je pre naivného (idylického) ľudového hrdinu niečím úplne neznámym.

Fyzickú, telesnú bolesť, ktorú ľudový junák tak isto nepozná, pociťuje v prsiach „chorý kráľ“ u J. Kráľa: „Ledva dýcham, ťažko mi je, / vždy ma v prsiach viacej kole“¹⁰. Je to jeden z najsilnejších poukazov na fyzickú telesnosť hrude. Bolesť „detronizuje“ panovníka na úroveň obyčajného človeka a súčasne ho odcudzuje aj jeho okoliu.

Ženské ňadrá majú oproti „verejným“ junáckym hrudiam individuálnejší, „komornejší“ charakter. Láska, túžby, bôle, pokora či skrúsenosť patria do skupiny vnútorných subjektívnych prejavov, ktoré sa môžu ukázať najmä u individuálne zobrazenej postavy. Priestorom na prezentáciu subjektívnych citov a in-

⁴ Sládkovič, A.: Detvan, strofa 136 – „Hlboko do prs mojich sa vryli / slová“.

⁵ Sládkovič, A.: Detvan, strofa 17 – „že radosti v žiaľoch spieva“.

⁶ Botto, J.: Povešť Maginhradu, s. 242 – „prsia hučia hurtom to pekelným“.

⁷ Botto, J.: Strossmayerovi, s. 369 – „v prsiach nadsenie i viera“.

⁸ Hroboň, S. B.: Prosbopej slovenského chorľavca žobráka, s. 177.

⁹ Hroboň, S. B.: Prosbopej slovenského chorľavca žobráka, s. 178.

¹⁰ Kráľ, J.: Chorý kráľ, s. 379.

dividuálnych postáv je o. i. intímna ľúbostná tvorba. Ťažko sa dá (u mnou skúmaných piatich romantických básnikov) hovoriť o čistej intímnej, erotickej tvorbe (okrem Sládkovičovej *Maríny*), pretože intimita znamená dobovo odsudzované odvrátenie sa od verejného života. V slovenskom romantizme je nadosobný život takmer vždy na čelnom mieste, nielen v živote kolektívu, ale i v živote jednotlivca, ktorý má tento kolektív reprezentovať.

Motív prís vo všeobecnosti poukazuje na dva zdroje ranej Chalupkovej tvorby – na antický a ľudový. O básni *Sapho*, v ktorej Erotov šíp zasiahol prsia Sapho, sa už súčasníci vyslovili, že „raději by se dokázati dalo, že jest antickým duchem psána a ne roztouženým romantickým“ (In: R. Brtáň, 1973, s. 333). Rovnako ďaleko má k romantickému „roztúženiu“ ľudový obraz, keď „šibal vetříček, / zchytil z řader ručníček...“¹¹ Chalupkova raná sentimentálna poézia nie je subjektívnym ľúbostným vyjadrením, ale skôr naplnením pretrvávajúceho poetického kánonu či presadzovaním nového – ľudového, ktorý sa ukázal byť pre vnútorné sebavyjadrenie tak isto neintímny a nesubjektívny.

U Bottu takmer nenájdeme prsia reflektované v súvislosti s ľúbostným citom. Spôsob zobrazovania motívu ženských prís podlieha básnikovmu vnímaniu skutočnosti z „vizuálnej stránky“, ktorý, ako to dokázal V. Kochol, „charakterizuje celý jeho pomenovací postup“ (V. Kochol, 1955, s. 331). Dôkazom toho je opis vzhľadu vdovy Magy, ktorej vizuálne zobrazené „prsia ťažké“¹² sú prirovnané k „zdýmajúcemu sa“ Vezuvu („tie jej prsia zdýmajúci Vezuv“¹³). Magine prsia sa nevlia vzrušením, ale strachom i úzkosťou. Jej osobný smútok, „krutý žiaľ“ a bolestné vzdychy vyjadrujú najmä pohyby jej ťažkých ňadier. V motíve prís je sústredená celá tragika Maginej situácie. Hoci to nie je ľúbostná poézia, svojim básnickým zobrazením Botto ukazuje telesnejšie prsia, ktoré svojou vonkajšou vizuálnou podobou poukazujú na vnútorný, emocionálny svet postavy, pričom nestrácajú svoj telesný a erotický náboj.

A. Sládkovič je podľa Ľ. Kováčika „najerotickejší a najtelesnejší“ (1997, s. 23) pri zobrazovaní ňadier *Maríny*. Podľa nás motív prís podobne ako celé telo tejto postavy dodatočne potvrdzuje „vychýlenosť a vyrovnanosť“ básnika, ktorý „na svoj čas (...) intenzívne rozpútal hlboké pramene svojej senzibility (...) a znova ich zviazal a spútal“ (A. Matuška, 1974, s. 11).

Motív prís, majstrovsky zahalených do bohatého metaforického rúcha, potisťuje u Sládkoviča podobný osud ako básnikom ospevovanú a vyznávanú lásku, ktorá sa z intímneho citu mení na „životnú múdrosť“ (V. Kochol, 1960, s. 401). Motív prís nie je len zosobením adorovanej ženskej telesnej krásy, ale aj znamením duševno-telesnej čistoty a nevinnosti postavy-sväťice a zároveň prírodných krás rodnej zeme, ktoré má zastupovať.

¹¹ Chalupka, S.: *Pestrou nívou sme bloudili*, s. 183.

¹² Botto, J.: *Povešť Maginhradu*, s. 236 – „Napnuli sa tie jej prsia ťažké“.

¹³ Botto, J.: *Povešť Maginhradu*, s. 230.

Telesnosť a erotika prs je najvýraznejšie znázornená ich emocionálnym, dráždivým vlnením, keď sú „búrne zvlnené“¹⁴, resp. je v nich „ľúbosti more“¹⁵. Vizualný efekt vlnenia vyvoláva tiež metafora „tak v pekných chvíľkach jednej hodiny / deň bielych ňadier mojej Maríny / sto ráz zapadá a svitá.“¹⁶ R. B. Pynsent na margo vlnenia uvádza tri charakteristické stránky: „První, nejzřejmější je vizuální, profil ňader připomíná vlnu na vodě. Druhá stránka je vizuálně-taktilní, představuje chvění vzrušenosti anebo nadšení. Třetí je mytologická a souvisí snad i s Afroditou Amadyomené – totiž vlna reprezentuje ženský princip, tvůrčí sílu vody, tedy úrodnost, nebolí, Přírodu samu“ (R. B. Pynsent, 1999, s. 162). V prvej časti Sládkovičovej skladby ide o reflektovanie všetkých týchto troch významov. Vizualno-emocionálny efekt posilňuje asociácia medzi ženskými prsiami a panenským územím, ktoré treba dobyť. Sládkovič chce v tejto súvislosti zletieť k „ňadier svetom“¹⁷ a spočinúť na ich „dolinách“ (tamže). Erotické asociácie sa však vytrácajú a Marínine ňadra sa stávajú prsiami adoro- vanej svätice-bohyne, ktoré svojou vizuálnou dokonalosťou vyjadrujú jej vnú- torné, duševné hodnoty. Svedčí o tom o. i. prízvukovanie nevinnnej beloby žen- ských ňadier a prirovnávanie ich k ľaliám – tradičnému symbolu čistoty, panen- stva a nevinnosti. Ináč povedané, môže „ztělesnit absolutní krásu a pleněrový rámec krásy... mariánský obraz i „čistotu a ideálnost“, téměř „nehmotnost“, tzv. *femme fragile*“ (R. B. Pynsent, 1999, s. 164). Dráždivé významy, ktoré mohol vyvolávať motív prs v spojitosti s láskou, má, popri prirovnávaniam k ľaliám, tiež oderotizovať ich frekventované prirovnanie k chrámu vznešených citov. Emóciami spôsobené vlnenie je kompenzované nenapadnuteľnou vierou a ar- zenálom cnosti, a preto, hoci sa „boja / ťažkých žiadostí reťazí (...), tu svátost večne vítází“¹⁸.

Rovnaké oderotizovanie predstavuje známe ľúbostné vyznanie, v ktorom lyrický subjekt chce v ňadrách Maríny precítiť objatie a krásu rodného kraja: „Chcel bych vás objat', kraje rodiny! / náručie úzke, šíry cit: / Jak mi je sladko v ňadrách Maríny / objatie vaše pocítit'! / Jak mi je blaho nič, nič nežiadať, / z objemu v objem naveky padat', / troch nebies slasti prijímať! Vlast' drahú ľúbiť v peknej Maríne, / Marínu drahú v peknej otčine, / a obe v jednom objí- mať!“¹⁹. Pôvodne erotické ňadrá Sládkovič postupne zbavuje ich telesnej dráž- divosti a mení ich na nábožensky nepoškvrnený chrám cnosti, zosobnenie krás rodnjej zeme a vlasti.

Motív hrude a prs znázorňuje o. i. dvojpolovosť Sládkovičovej tvorby, zvlášť v jeho dvoch najznámejších skladbách. V tomto prípade ide o protiklad muž- ského a ženského princípu. Pokiaľ Detvanova hrud' svieti ako hviezda a asociu-

¹⁴ Sládkovič, A.: Marína, strofa 237 – „ku ňadrám búrne zvlneným“.

¹⁵ Sládkovič, A.: Marína, strofa 181 – „do vlastnej ľúbosti mora!“

¹⁶ Sládkovič, A.: Marína, strofa 79.

¹⁷ Sládkovič, A.: Marína, strofa 24 – „k ľaliových ňadier svetom“.

¹⁸ Sládkovič, A.: Marína, strofa 270.

¹⁹ Sládkovič, A.: Marína, strofa 73.

je nadpozemské a duchovné, racionálne dimenzie, ňadrá Maríny sú výraznejšie spájané s pozemským svetom a s rodnou krajinou. Podľa tohto delenia mužská postava sa dokáže zriecť aj lásky, aj milej (*Mongoli*) v mene tzv. „vyššej lásky“²⁰, čiže povinnosti. Oproti tomu „obyčajné“ devine ňadrá „neznejú citu vyššieho“²¹ a nedokážu sa chladnokrvne vzdať individuálnej lásky. Napriek mnohonásobnému Sládkovičovmu úsiliu o oderotizovanie ženských ňadier sa ich telesnosť stále vracia alebo vystupuje na povrch (oproti podriadeniu „vyššej lásky“ „racionálnym“ mužským hrudiam). Ojedinelým náznakom telesnosti a emocionality mužskej hrude (popri láske, ktorú prísne ovláda) je iracionálny strach lyrického hrdinu v *Maríne*, keď sa ocitne zoči-voči netelesnej vile („zemšťana prsia sa úžia“²²).

Záverom možno konštatovať, že v súvislosti s Chalupkovou koncepciou zobrazovania ideálnych postáv aj hrud' junáckych hrdinov sa stáva súčasťou požadovaného obrazu slovenského národa. Stráca svoju konkrétnu telesnosť a stáva sa zázračným štítom na odrážanie nepriateľských úderov. Dalo by sa povedať, že v znakovej rovine je predmetom podriadeným predmetnosti. Podobne u Sládkoviča má hrud' ľudového bojovníka slúžiť v prvom rade nadobrodným cieľom a reprezentovať arzenál národných cností: pevnú vieru, sebaovládanie a nepoškvrnenú morálku. Rovnakým spôsobom sú aj ženské ňadrá obrané o svoju telesnosť a intimitu, následkom čoho sú čo najviac signifikované.

Telesnejšie, hoci do istej miery taktiež signifikované, je tento motív zobrazený v tvorbe J. Bottu (kňažná Maga) a najmä J. Kráľa, ktorý nezakrýva individualitu svojich solitérnych postáv kolektívnou ideálnosťou.

Protikladom Sládkovičovho dualizmu vnútro – vonkajšok je Hroboňovo zjednotenie oboch týchto stránok v intenzívne prežívanej psychosomatickej bolesti lyrického subjektu. V popredí je samotná bolesť, prostredníctvom ktorej je priblížená telesnosť subjektu a jeho spoluúčasť na duševnom živote, resp. účasť duševnej stránky na stránke telesnej.

Interpretácia motívov telesnosti v poézii piatich romantických básnikov (S. Chalupka, J. Botto, J. Kráľ, A. Sládkovič, S. B. Hroboň) poukázala, že typizácia a objektivizácia postáv národných reprezentantov (junákov a diev) zbavuje ich konkrétnej uvedomovanej telesnosti. Junáci vlastnia typizovaný vzhlad bez toho, aby vlastnili konkrétne, individuálne uvedomované telo, t. j. telo ako médium vnútra. Prostredníctvom svojho vzhladu zosobňujú ideálne vlastnosti a nadradenú potrebu vymedzovať slovenský ľud a s ním i národ voči ostatným národom.

U Sládkoviča a Bottu nájdeme telesnosť a erotickosť motívu prís iba ojedinele. Sládkovičova Marína ako básnikova milá vlastní eroticky príťažlivé telo.

²⁰ Sládkovič, A.: *Mongoli*, s. 319, II. d. – „vloží aj vyššiu lásku do nich.“

²¹ Sládkovič, A.: *Mongoli*, s. 319, II. d.

²² Sládkovič, A.: *Marína*, strofa 195.

Postupne však, ako básnik objektivizuje a zovšeobecňuje svoje city, aj Marína stráca svoju telesnosť a mení sa na zosobnenie krás rodnej zeme a vôbec krásy ako takej. Takémuto objektivizovaniu nepodlieha Bottova kňažna Maga, ktorá ako žena-rytier intenzívne prežíva svoje rozpoloženie bez toho, aby ju básnik zbavoval jej ženskosti.

S motívom prŕs súvisí aj materstvo ospevované napr. u Sládkoviča či Chalupku. Slovenské matky zosobňujú otelesnené materstvo zaodeté do národno-náboženského rúcha. Ich telesnosť a materinskosť sú vyjadrené prostredníctvom marginálnych zmienok o kojení malého Slováka „slovenským mliekom“²³ a vychovávaní ho pre spoločnosť. Príznačná je pritom neprítomnosť motívov ženských ňadier v súvislosti s kojením budúceho hrdinu. Aj mlieko matky Slovenky je prenesené z telesno-prírodnej oblasti do kultúrno-symbolickej, v ktorej stráca vlastnosti fyzického pokrmu a stáva sa jedným zo základných zdrojov duchovno-morálneho vývinu a vlastenectva. Telesno-materinské činnosti, ako je rodenie či kojenie, sú vytrhnuté z oblasti telesnosti a ženskosti, zbavené fyziologicko-telesných konotácií a zaradené do nadosobnej oblasti národných znakov a symbolov.

Až v prípade solitérnych postáv, ktoré nie sú členmi unifikovaného kolektívu národných reprezentantov, je možné uvedomele prežívanie telesnej stránky. Týka sa to najmä Kráľových a Hroboňových postáv.

Telo solitérnych postáv je médiom na vyjadrenie individuálneho rozpoloženia subjektu. Do popredia sa dostáva človek-subjekt, ktorý je vyzlečený zo svia-točného „telesného“ kostýmu príslušníka preferovaného ľudového kolektívu. Intenzívnym prežívaním svojej telesnosti sprítomňuje romantický konflikt jednotlivca so svetom a v rozdielnej miere vyjadruje svoj individualizmus a subjektivizmus.

Literatúra

BRTÁŇ, R.: Poznámka editora k českým básňam. In: Chalupka, Samo: Básnické dielo. Bratislava 1973.

KOCHOL, V.: Poézia štúrovcov. Bratislava 1955.

KOCHOL, V.: Vyvrcholenie obrodeneckej literatúry. In: Dejiny slovenskej literatúry II. Bratislava 1960, s. 271 – 469.

KOVÁČIK, Ľ.: Obraznosť v poézii slovenského romantizmu. Banská Bystrica 1997.

MATUŠKA, A.: O romantizme. In: Litteraria XVI, 1974, s. 5 – 15.

PYNSENT, R. B.: Pokus o ňadra. In: Sex a tabu v českej kultúre 19. storočia. Praha 1999, s. 160 – 171.

TURNER, B. S.: The Body and Society. Oxford 1984.

²³ Chalupka, S.: Slovenská žiadosť, s. 167 – „slovenským mliekom kojila.“

- BOTTO, J.: Súborné dielo. Bratislava 1955.
HROBOŇ, S. B.: Slovenské iskry. Bratislava 1991.
CHALUPKA, S.: Básnické dielo. Bratislava 1973.
KRÁL, J.: Súborné dielo. Martin 1952.
SLÁDKOVIČ, A.: Dielo I., II. Bratislava 1961.

Kompozitá s prefixoidom *bio-*

Bronislava Holičová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Tvorenie slov skladaním je v slovenčine veľmi dynamické a treba povedať, že je to aj praktický postup vzniku nových slov s novými, resp. so spresňujúcimi významami. V našom príspevku sa budeme bližšie zaoberať kompozitami, ktorých prvá časť má cudzí pôvod a druhá je buď domáceho, alebo takisto cudzieho pôvodu, konkrétne sme sa zamerali na zložené slová s prefixoidom *bio-*.

Čo sa týka pomenovania časti *bio-* alebo iných podobných prvých častí zložených slov (napr. *eko-*, *celo-*, *farmako-*, *foto-*), označujú sa termínmi polomorféma, prefix alebo poloprefix, resp. prefixoid, nakoľko ide o časť slova s charakterom prechodným medzi koreňom a afixom (O. Martincová – N. Savický: Hybridní slova a některé otázky neologie, 1987), v slovníkoch sa označujú ako prvé časti zložených slov. Tiež samotné kompozitá zložené z prvej cudzej časti a domáceho základu sa pomenúvajú rôzne: hybridné kompozitá (Martincová – Savický, c. d.) alebo kvázikompozitá, internacionálne kompozitá či internacionálne zloženiny (Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, 1989). Kompozitá s prefixoidom *bio-* sa používajú zväčša v písanej podobe, a to:

1. v odbornej terminológii, keď sa cudzojazyčný prvok spája s takisto prezatým iným cudzojazyčným, resp. internacionálnym slovom (*bioluminiscencia*, *bioakumulácia*, *biodiverzita*, *bioindikátor*, *biosféra*, *biotechnológia*, *biomonitoring*);
2. v odbornej terminológii, keď sa cudzojazyčný prvok spája s domácim slovom (*bioplyn*, *biomateriál*, *biohmota*, *biovoda*, *biopalivo*, *biokompost*, *biospoločenstvo*, *biopole*);
3. v publicistike a v populárno-náučných textoch, keď často slovo z bežnej lexiky nadobúda vďaka prefixoidu *bio-* terminologický charakter a dopĺňa alebo zužuje sa tak jeho význam (*biopotraviny*, *biomäso*, *bioprodukt*, *biopasta*, *biopripravok*, *biozáhradka*, *biolabužník*, *biolak*, *biomatrac*, *bionábytok*, *biode-*

dina, bioterorizmus, biohazard, bioterapia, biodostupnosť). Táto skupina slov je najmä v ostatnom čase značne rozšírená aj na rôznych reklamách či letákoch, stačí totiž, aby niečo bolo *bio*- a už sa tomu dá punc zdravia a kvality; práve pri tomto type možno vidieť, že systém slovenského jazyka nekladie tomuto typu zložených slov pri slovotvornom postupe skladaním žiadne prekážky;

4. v krásnej literatúre a literárnych textoch, keď autori používajú aj úzko odborné termíny, čím vznikajú často zvláštne, okazionálne spojenia, alebo spájajú prefixoid *bio*- s akýmkoľvek slovom, takže vznikajú samotné okazonalizmy (*Biočipy zaerdžali a umelá inteligencia odvetila, že otázka nie je korektná*. A. Ferko: Sumaroid. 1990; *mineralizované biogény kameňa; Tisícky z nich pripravili bioramenami k montážnym strojom*. Rolfrafael Schöer: Epocha mravca. In: Literárny týždenník 1998; *Ich najobľúbenejším biotopom je útulná kancelária s miliónovou sekretárkou*. Práca 1994).

Heslo *bio*- má v jednotlivých slovníkových dielach takýto výklad:

Veľký slovník cudzích slov (S. Šaling – M. Šalingová – Z. Maníková, 1997):

bio- [gréc.] v zložených slovách, obyč. v termínoch označuje vzťah k životu, k životným procesom, k živým organizmom

Slovník cudzích slov (preklad Akademického slovníka cizích slov, 1997):

bio- [gr.] v zloženinách prvá časť s významom:

1. týkajúci sa života, životných pochodov
2. týkajúci sa živých organizmov al. tkanív
3. biológia, biologický

Malá slovenská encyklopédia (Beliana, 1993):

bio- [gr.] prvá časť zložených slov označujúca vzťah k životu, živým organizmom, životným procesom.

Ako samostatné heslo *bio*- sa uvádza aj v Pravidlách slovenskej výslovnosti (A. Kráľ, 1984). V prvom zväzku Slovníka slovenského jazyka (A – K, 1959) sa prefixoid *bio*- ako samostatné heslo neuvádza, ani v Krátkom slovníku slovenského jazyka z r. 1987 a ani v jeho treťom vydaní z r. 1997. Treba však povedať, že v tomto stručnom slovníku tzv. malého typu sa neuvádzajú ako samostatné heslá ani iné časti zložených slov; samostatné spracovanie týchto hesiel nezodpovedalo koncepcii tohto slovníka.

V pripravovanom Slovníku súčasného slovenského jazyka sa prefixoidy *aero*-, *bio*-, *celo*-, *eko*-, *farmako*- atď. spracúvajú ako prvé časti zložených slov. Čo sa týka počtu hesiel s prefixoidom *bio*- spracovaných v jednotlivých slovníkoch, najviac hesiel, asi 250, je vo Veľkom slovníku cudzích slov, asi o polovicu menej, čiže okolo 130 hesiel spracúva Slovník cudzích slov (preložený z češtiny), Malá encyklopédia Slovenska spracúva asi 70 hesiel, Slovník slovenského jazyka má 30 hesiel, Pravidlá slovenského pravopisu (1998) asi 40 hesiel, Krátky slovník slovenského jazyka z roku 1987 šesť hesiel a z roku 1997 má už okolo 20 hesiel, značný počet hesiel uvádza A. Kráľ v Pravidlách slovenskej výslovnosti – 22 hesiel, kým Synonymický slovník slovenčiny (1995) má len dve heslá – *biografia* a *biotický*, čo je aj pochopiteľné, lebo ide o termíny a tie

majú synonymá len v ojedinelých prípadoch. Čoraz väčší počet slov s prefixoidom *bio-* zaradovaných do slovníkov svedčí o rozmachu takýchto kompozít a tým o potrebe vykladať tieto slová v slovníkoch.

Na základe analýzy dostupného materiálu (odborná literatúra, publicistické texty odborného zamerania, texty na internete atď.) sa ukazuje ako vhodné takéto spracovanie hesla „bio-“ v pripravovanom SSSJ:

I. ako časť zastupujúca adjektívum (zloženinu možno rozčleniť na dve slová, pričom v jazyku sa používajú paralelne vedľa seba kompozitum aj dvoj-slovné spojenie, i keď používanie kompozít je bežnejšie):

a) biologický:

1. týkajúci sa biológa, biológie, vzťahujúci sa na životné procesy, zaoberajúci sa vznikom a vývojom života: *biorytmus; biostimulátor; bio-regulácia;*
2. majúci prírodný základ; vyrobený na prírodnej báze (do tejto veľmi širokej skupiny patria slová predovšetkým z publicistických a populárno-náučných textov, keď sa prefixoid *bio-* hojne využíva pri tvorbe slov, ktorých druhá, neutrálna časť je domáceho pôvodu alebo zdomácnená a vďaka prefixoidu *bio-* nadobúda charakter odborného výrazu; na dokreslenie významu uvádzam dané zloženiny v kontexte): *repka na výrobu bionafty; amarantová biopasta do jedál na zlepšenie výživy; využitie trávy ako biopaliva s vysokým obsahom energie; biozáhradka pre zdravie* (sekundárne vzniknuté slovo *bio-záhradkár*); *záhradné biokomposty; vápnikový biopripravok ako prevencia pri nedostatku minerálov; rozklad bioodpadu; elektrárne využívajúce bioplyn; biomäso zo zvierat, pri ktorých chove sa zachováva prirodzený vývoj a život; bionábytok zhotovovaný podľa ekologických požiadaviek; bioterorizmus založený na využívaní biologických zbraní obsahujúcich antrax, baktérie salmonely a cholery; biopotraviny vyrobené z produktov pestovaných s vylúčením umelých hnojív a syntetických ochranných prostriedkov či zo zvierat, ktorým paušálne nepodávali v krmive liečivá, nechovali ich v klietkach alebo v trvalom väzbovom ustajnení; bioparenisko zavlažované a zásobované organickými hnojivami; bioťažba nahrádzajúca tradičné banícke postupy pri získavaní neželezných kovov; do tejto skupiny by sme mohli zaradiť aj okazionalne, príležitostné kompozitá s čiastočne preneseným významom, ako sú *biolabužník – lákavé recepty pre biolabužníkov; biodedina – ponuka bývať v biodedine vo Waltersdorfe, rodinné centrum zdravia, kde sa možno fyzicky aj psychicky zotaviť; biodom – v názve zelený Biodom v Montreale, v ktorom je múzeum flóry a fauny;**

b) bioelektrický – týkajúci sa bioelektriny, využívajúci energiu vznikajúcu vo svaloch živých organizmov pri životných pochodoch, bioelektrinu), vznikajúci pri životných pochodoch organizmov: *biopotenciál mozgu,*

srdca; nevyužitý biopotenciál láskavca; bioreaktivita kože; vysielateľ bio-sig-nálov; bioruky, bioprotézy umožňujúce postihnutým integrovať sa medzi zdravých ľudí;

- c) bioenergetický – súvisiaci s bioenergetikou; využívajúci energiu zo živých sústav: *bioprodukty v protirakovinovej diéte (bioenergeticky obohatené produkty); biomasáž; bioliečba; bioseansa; biopole; biomembrána; bioterapia, bioterapeut; biopotrava;* (väčšina týchto slov funguje paralelne vedľa dvojslovných pomenovaní: *bioenergetická masáž, liečba, terapia, potrava, membrána, zatiaľ* čo so spojením *bioenergetické pole* sa stretneme len zriedka);

- d) biometeorologický: *biopredpoveď počasia*

II. ako koreň slova: *biológ, biológia;*

III. ako prefixoid zodpovedajúci gréckemu slovu *bios* (život, živý – ide vlastne o substantívnu zložku): *biotop; biotyp; biosféra; biosyntéza; bioenergia; biograf; biografia; biografický; bioluminiscencia; biopsia; bioptický; biotechnika; biotechnický.*

Pokiaľ ide o fungovanie segmentu „bio-“ aj ako samostatného slova, treba povedať, že s osamostatnenou zložkou „bio-“ sme sa doteraz nestretli (ako napr. slovo aj časť kompozita *dia*).

Prefixoid *bio-* nie je len súčasťou kompozít, čoraz častejšie sa s ním stretáva aj v názvoch rôznych firiem či podnikov, napr. *Biofond, a. s.; Biochem, a. s.; Bios, a. s.; Biopo Leopoldov; Alfa Bio; Biomin; Biotrend.*

Z rozdelenia zložených slov s prefixoidom *bio-* teda vyplýva, že najrozšírenejšie a aj najviac utvárané sú zloženiny s významom „majúci prírodný základ, vyrobený na prírodnej báze“, čo súvisí najmä so súčasnými tendenciami žiť, stravovať sa či bývať čo najzdravšie. Vidíme tiež, že popri termínoch s prefixoidom *bio-*, ktoré fungujú v úzko odbornej lexike ako termíny, sú v slovnej zásobe aj tie *bio-* zloženiny s druhou neutrálnou časťou, ktoré práve prefixoid *bio-* posúva väčšmi do polohy termínov s užším, spresňujúcim významom.

K ortoepickej problematike anglicizmov v slovenčine

Silvia Kotuličová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Nezačnem asi ničím novým, ak poviem, že angličtina je súčasným najdominantnejším medzinárodným dorozumievacím, ako aj geograficky najrozšírenejším jazykom na svete. Neustále rastie počet tých, ktorí používajú (ovládajú) angličtinu ako cudzí jazyk. Ak k nim prirátame aj pasívnych používateľov angličtiny, celkový počet sa niekoľkonásobne zvýši. Tento jazyk sa uplatňuje

v oblasti vedy, ekonomiky, obchodu, trhu a bankovníctva, nehovoriac už o tom, že aj kultúrno-spoločenské reálie anglofónneho sveta denne prenikajú do nášho bežného života. Koniec storočia, resp. tisícročia (okrem rozsiahlych, najmä spoločensko-politických zmien v strednej a východnej Európe) charakterizuje informačná explózia. Pre súčasný stav v médiách je charakteristická internacionalizácia vyjadrovania. Slová cudzieho pôvodu nám však môžu niekedy spôsobiť problémy s porozumením, s identifikáciou grafickej a zvukovej podoby výrazov a ťažkosti sa znásobujú najmä, keď chceme dané výrazy aktívne používať. Nemožno obísť ani citlivosť používateľov slovenského jazyka na výslovnostnú stránku reči a s tým spätú možnú kritiku, prípadne aj výsmech pri nekorrektnej výslovnosti.

Veľký vplyv nadobudla americká angličtina najmä po druhej svetovej vojne, v dôsledku čoho k nám preniká mnoho anglicizmov (apelatív i proprií). Tie možno rozdeliť do dvoch skupín. Prvú skupinu tvoria internacionalizmy gréckeho a latinského pôvodu, ktoré sa do nášho jazyka, ale aj do iných jazykov dostali cez angličtinu. Sú to väčšinou termíny z rôznych odborných oblastí, ktoré súvisia so svetovým jazykovým procesom, spôsobeným rozvojom moderných technológií. K tejto skupine patria aj tzv. anglosémantizmy (konferencia už nie je len zhromaždenie vedeckého typu, ale podľa angl. *conference* aj kolektívna inštitúcia (Konferencia biskupov Slovenska) alebo oddelenie v športovej súťaži (východná konferencia NHL) (Horecký, 1999)), ktoré prispievajú k polysémickosti existujúcich lexém a pre používateľov jazyka predstavujú jeden z najmenej nápadných vplyvov jedného jazyka na druhý (Markowski, 1999). Druhú skupinu tvoria vlastné anglicizmy, ktoré sa taktiež vyznačujú povahou internacionalizmov, keďže prenikli do mnohých, často nepříbuzných jazykov, v ktorých existujú v modifikovanej podobe (*líder, spiker, tínedžer, manažér* a i.). Vlastné anglicizmy, pozostávajúce vo veľkej miere z jednoslabičných a dvoj-slabičných slov, sa v gramatickom systéme prijímajúceho jazyka (v našom prípade slovenčiny) rýchlo adaptujú. Hoci samy „prichádzajú“ bez flexií, zväčša sa ľahko integrujú do derivačného a konjugačného systému flektívneho jazyka. Okrem toho, mnohí „zástancovia“ angličtiny ako medzinárodného jazyka vyzdvihujú jej veľký podiel grécko-latinských, francúzskych a, samozrejme, germánskych elementov, čím predstavuje prirodzený a v európskom kontexte prijateľný medzinárodný jazyk, keďže sa žiaden umelý jazyk, ktorý by na tento účel slúžil, neujal. Navyše angličtina je pomerne otvorená prijímaniu cudzích slov a práve prostredníctvom nej sa do iných jazykov, vrátane slovenčiny, dostali aj mnohé exotizmy. Dodajme, že pri „obhajobe“ angličtiny sa často argumentuje jej pomerne „jednoduchou“ gramatikou. Zatiaľ čo „odporcovia“ jej medzinárodného statusu upozorňujú na nebezpečenstvo „pohltenia a vytlačania“ národných jazykov.

Aj napriek jednoduchenej reprodukcii tohto napätia nezanedbateľný problém tu spôsobuje výrazná asymetria medzi anglickou ortoepiou a ortografiou. Anglický pravopis je založený na historickom princípe, kde zvuková a písomná

forma sú do značnej miery autonómne. K podstatnej diferenciacii pravopisu a výslovnosti prispeli vplyvy rôznych tradícií (normanská, latinská a i.). No hlavnou príčinou diverzifikácie samohlások v pravopise bol v 15. storočí tzv. veľký vokálny posun.

Výhodou historického pravopisu je relatívne zachovanie informácie o príbuznosti niektorých výrazov aj napriek odlišnej výslovnosti (napr. medzi *sign* [sam] a *signature* [signɪtʃə]). Stálosť ortografickej sústavy zväčša odráža písomnú tradíciu daného jazyka, umožňuje totiž ľahšie a rýchle zrkové vnímanie písomného prejavu bez ohľadu na čas a miesto jeho vzniku (Král', 1986). Aj tento aspekt často pomáha cudzincom, ktorí pasívne ovládajú angličtinu, k ľahšej identifikácii veľkej časti anglickej slovnej zásoby.

Preberanie cudzích slov sa môže uskutočniť buď priamou cestou z jedného jazyka do druhého, alebo prostredníctvom sprostredkujúceho jazyka, a to ústnou, ale aj knižnou cestou. Dôležitý je aj časový aspekt prieniku daných výrazov. Pôvodne sa anglicizmy preberali viac cez literatúru, dnes sú živšie ústne kontakty a v súčasnosti sa na preberaní anglicizmov podieľajú najmä médiá. Cudzie slová postupne podliehajú adaptačným procesom vo všetkých rovinách cieľového jazyka. Tradične sa anglicizmy udomáčuňujú tak, že písomná podoba sa postupne prispôsobuje zvukovej podobe východiskového jazyka. Pravda, aj v takomto prípade dochádza k adaptácii v zvukovej rovine cieľového jazyka. Cudzie hlásky sa substituujú kvalitatívne najbližšími domácimi hláskami. Vzhľadom na rozdielnosť zvukových systémov kontaktných jazykov však treba pri tejto substitúcii rátať s istou toleranciou. Pri niektorých frekventovaných lexémach sa už v minulosti ustálila výslovnosť, ktorá sa viac približuje k ich grafickej podobe: *soul*, *klub*, *tramp*, alebo výslovnostne hybridné prípady: *futbal*, *hokej*, *mečbal*. Nezanedbateľnú skupinu tvoria slová, ktoré si zachovali svoju pôvodnú grafickú podobu (ani súčasný vývoj ich grafickú adaptáciu nenaznačuje), pričom ich výslovnosť relatívne odráža ich pôvodnú zvukovú podobu: *know-how*, *copyright*, *blues*, *country*, *science-fiction* (porov. skratku tohto literárneho alebo filmového žánru – *sci-fi*, pri ktorej sa zreteľne prejavuje vplyv grafickej podoby na slovenskú výslovnosť). Možno konštatovať, že vzhľadom na vysokú frekvenciu týchto slov výrazná diferenciacia medzi ich pravopisnou a výslovnostnou podobou nespôsobuje používateľom slovenčiny identifikačné problémy. V jazykovej praxi fungujú paralelne vedľa seba aj výslovnostné dublety ako *jazz* alebo už adaptovaná grafická podoba *džez*, *jam/džem*, *reli/really*, *rugby/ragby*, *happening/hepening*, *leasing/lizing*. Pôvodné grafické podoby týchto dvojtvarov sa zväčša vyskytujú v názvoch alebo logách spoločností, hudobných skupín alebo športových zápasov.

Osobitnú skupinu tvoria cudzie propriá. Tie tvoria z hľadiska aplikácie gramatických kategórií samostatne fungujúci systém. Z tejto skupiny lexém adaptácii najviac podliehajú toponymá, najmä názvy miest, menej už antroponymá. Pri ich používaní si používatelia slovenského jazyka majú možnosť overiť ich pravopis v rozličných príručkách, ako sú napr. *Pravidlá slovenského pravopisu*. Ak sa

aj stretneme s pravopisnými chybami v slovenských textoch, ide zväčša o technické, resp. tlačové chyby. Problematickejšia je oblasť ich výslovnosti. Zatiaľ nie sú formulované zásady výslovnosti cudzích mien. Pri ich určení je potrebné postupovať opatrne. Nie je jednoduché určiť zásady výslovnosti cudzích mien vo všeobecnosti. Skôr je potrebné stanoviť zásady platné pre jednotlivé jazyky.

Výslovnosť anglických proprií v hromadných oznamovacích prostriedkoch je často rozkolísaná, niektoré sa vyskytujú vo viacerých podobách. V jednotlivých médiách sa prejavuje odlišný postoj k ich výslovnosti. Ten sa pohybuje na osi od citátovej výslovnosti (najmä komerčné médiá) k zdomácnenej (niekedy až násilne poslovenčenej) podobe, ktorú odporúčajú normatívne príručky. Súvisí to najmä s odlišnou interpretáciou kritéria výslovnostnej, resp. jazykovej kultivovanosti. U komerčných staníc možno pozorovať väčšiu tendenciu používať pôvodnú anglickú výslovnosť, ktorá sa môže hodnotiť ako prestížna, čím sa demonštruje úsilie o pozitívnu sebareprezentáciu (Dolník, 1999). Na druhej strane vo verejnoprávných médiách zohráva relevantnú úlohu prítomnosť jazykového poradcu, ktorý sa často riadi podľa príslušných normatívnych príručiek, aj keď aktuálnosť riešení, ktoré ponúkajú, je vzhľadom na „dátum“ vzniku príručky a významné dynamické procesy v spoločnosti, ktoré sa premietajú do dynamiky jazyka, limitovaná. Diferenciácia postojov často vedie k vzniku výslovnostných dubliet, ktoré nie sú odrazom výslovnostných variantov existujúcich v angličtine.

Stretávame sa aj s prípadmi, keď grafická podoba anglických proprií môže pri určení ich výslovnosti dokonca zavádzať. Rovnaká výslovnosť anglického apelatíva *home* a priezviska bývalého ministra zahraničia Veľkej Británie, *Home* [hjúm], môže viesť ku komunikačnému šumu. Neraz pri určení výslovnosti cudzieho mena hrá relevantnú úlohu rodinný, resp. domáci úzus. Niet pochýb, že je pritom často náročné, ak nie nemožné zistiť rodinný, resp. domáci výslovnostný úzus pre bežného používateľa jazyka, ako aj pre redaktorov, ktorí vo veľkej miere tieto cudzie mená sprostredkujú širokej verejnosti. Výraznú pomoc v tomto smere poskytujú dve publikácie od českých lingvistov: M. Romportl – M. Honzáková – J. Honzák: *Čteme je správně?* a J. Zeman – J. Kučera: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména*. Niektoré propriá sa uvádzajú aj v *PSV* (Á. Král, 1986), ale len v malom množstve a v náhodnom zábere, a navyše, v súčasnosti zväčša málo frekventované.

Pri určovaní výslovnosti cudzích slov v spisovnej slovenčine tradične vychádzame zo zvukovej podoby pôvodného jazyka. Vzhľadom na rozdielne zvukové systémy preberajúceho jazyka (angličtina) a cieľového jazyka (slovenčina) neraz narážame na problémy pri určení vhodných domácich, foneticky najbližších ekvivalentov. Celú situáciu komplikuje existencia niekoľkých variantov angličtiny, keďže ide o geograficky najrozšírejší jazyk. Existujú medzi nimi rozdiely vo všetkých jazykových rovinách. V anglosaskej jazykovednej tradícii sa na rozdiel od slovenčiny navyše uplatňuje deskriptívny prístup k jazyku, čím vzniká výslovnostná variabilita. V americkej angličtine sa v porovnaní s britskou viac tolerujú individuálne odchýlky. Pre používateľa slovenského

jazyka je často ťažké určiť výslovnosť príslušného výrazu, mnohé z nich sa do nášho jazyka dostávajú prostredníctvom rôznych variantov, čo vedie k výslovnostným dubletám. Na tie však verejnosť (a aj odborníci), zvyknutí na preskriptívny prístup k jazyku, často reagujú kriticky, najmä ak sa vyskytujú vo verejných prejavoch u tzv. prestížnych používateľov (redaktori, moderátori, herci a i.).

S procesom preberania cudzích slov prenikajú do nášho jazyka aj nezvyčajné spojenia grafických znakov s prekvapujúcou zvukovou realizáciou. Dokonca ani výslovnosť známych hlások sa vždy nezhoduje s našou bežnou predstavou. Ak používateľ slovenského jazyka nepozná pôvodnú výslovnosť, určuje zvukovú podobu podľa materinského alebo iného (najmä geograficky alebo historicky blízkeho) jazyka.

Jednu z najproblematickejších otázok pri určovaní primeraných slovenských hlások predstavuje substitúcia anglických dentálnych frikatív, vyjadrených zložkou *th*. Z hľadiska slovenského konsonantického systému ide o fonetické exotikum. Opisy miesta artikulácie, spôsobu tvorenia, ako aj auditívneho dojmu týchto hlások sa v odbornej literatúre pomerne odlišujú. Hoci ide o addentálne hlásky, t. j. tvoria sa tak, že sa hrot jazyka stavia proti zadnej stene horných rezákov, často sa stretávame s tvrdením, že ide o interdentálne hlásky. Tie však patria do konsonantického inventára španielčiny (Skaličková, 1974). Podľa spôsobu artikulácie sú všeobecne zaraďované medzi úžinové, ale palatogramy ukazujú, že pri ich artikulácii dochádza k ľahkému záveru (najmä pri lenisovej (nenapätej) hláske [ð] v prevokalickej pozícii), čo by umožňovalo zaradiť tieto hlásky medzi polozáverové (Skaličková, 1974). Naša minisonda ukazuje, že v jazykovej praxi sa substitúcia lenisového partnera (ð) rieši v prospech slovenskej okluzívy (d). Menej jednoznačná je fonetická substitúcia jej fortisového (napätého) partnera (θ). V slovenskom kontexte sa najmä v iniciálnej pozícii zvyčajne nahrádza slovenskou prealveolárnou okluzívou (t), napr. *Thoroau* [to-rou], *thriller* [triler] a i. Vo finálnych a mediálnych pozíciách je substitúcia (θ) rozkolísaná, reprezentovaná slovenskou prealveolárnou okluzívou (t) alebo prealveolárnou frikatívou (s), napr. *Commonwealth* [komonwels]/[komonwelt], *Smith* [smis]/[smit]. Pri antroponyme *Elisabeth* sa však vzhľadom na analógiu so zdomácnenou podobou tohto mena stretávame (výhradne) s výslovnosťou [elizabet]. V niektorých prípadoch prevažuje výslovnosť len jedného z týchto variantov, napr. *Galsworthy* [galzvorti], alebo už znelostne neutralizované *birth-day* [be:rzdej]. Rozkolísaná výslovnosť v iniciálnej pozícii by výrazne oslabil identifikáciu lexém, najmä pri propriách. Zvuková rozkolísanosť vo finálnej pozícii vzhľadom na kontextovo prediktabilné schopnosti nositeľov jazyka menej naruša efektívnosť i jednoznačnosť komunikácie. (Ako analógiu k danému javu možno uviesť znelostnú neutralizáciu vo finálnej pozícii v slovenčine.)

Na výber jednej zo substitučných alternatív vplýva viacero faktorov: typ kontaktov, frekvencia a ustálenosť lexémy v cieľovom jazyku a v neposlednom rade aj generačný aspekt. V zásade sa pri zvukovej adaptácii cudzích slov uplatňujú tri tendencie: 1. priradenie zvukovo najbližšej hlásky v cieľovom jazyku,

2. zachovanie dištinkatívnej platnosti pôvodnej formy cudzieho slova (*girl* [ge:rl] vs. *gél* (substancia na úpravu vlasov)), 3. vylúčenie takých kombinácií hlások, ktoré sa v cieľovom jazyku zvyčajne hodnotia ako „smiešne“, resp. neprirodzené. Dôležitú úlohu tu zohráva aj vizuálne vnímanie zložky *th*, čím sa podporuje substitúcia (θ) slovenskou okluzívou (*t*). Túto tendenciu podporuje aj tesný vzťah medzi slovenskou ortografiou a ortoepiou, čím sa percipientovi uľahčí identifikácia danej lexémy. Dodajme, že istý vplyv na túto tendenciu má aj dlhodobou upevňovaná tradícia označovania prídychovej spoluhlásky pri prepise gréckych mien do češtiny (Palkovič, 1982). Používatelia slovenského jazyka sa aj napriek limitovanej znalosti o existencii prídychovej výslovnosti často stretávali s českými prekladmi literatúry s antickou tematikou, čím sa postupne v ich vedomí upevňoval vzťah medzi zložkou *th* a jej (zjednodušeným) zvukovým korelátom (*t*). Navyše, ani anglická zložka *th* nereprezentuje vždy dentálnu frikatívu. V niektorých frekventovaných rodných menách, ktoré patria do európskeho kultúrneho fondu, napr. *Thomas* [taməs], *Anthony* [æntəni] sa vyslovuje prealveolárna okluzíva (*t*) (English Pronouncing Dictionary, 14th ed., 1991). V neposlednom rade možno spomenúť relevantnosť spätnej informácie o vlastnej artikulačnej činnosti pre percipienta (Sabol – Kráľ, 1989). Slovenská okluzíva (*t*) sa artikuluje utvorením záveru dotykom jazyka o okraje podnebnjej klenby, no záverový dotyk jazyka môže zasahovať až na zadné steny horných rezákov (Sabol – Kráľ, 1989). Tvorí sa teda tak, ako väčšina anglických spoluhlások, konkvávne, t. j. špička jazyka nie je v kontakte so spodnou časťou ústnej dutiny (Skaličková, 1974). Pri artikulácii slovenskej frikatívy (*s*) sa koniec jazyka stavia za dolné rezáky a vytvorí sa ostrý oblúk od spodných zubov pod ňasno. Približná zhoda miesta artikulácie podporuje substitúciu anglickej dentálnej frikatívy slovenskou okluzívou (*t*). Avšak analogický spôsob artikulácie zase substitúciu slovenskou frikatívou (*s*). Auditívny dojem v druhom prípade však môže rušiť veľmi ostrý sykavý šum slovenskej hlásky (*s*). Výber týchto variantov často závisí od individuálnych auditívnych návykov i úzu, ktoré ovplyvnili výslovnostné modely prezentované na vyučovacích hodinách angličtiny, ako aj intenzita priamych kontaktov s rodenými hovoriacimi či pôvodnými hovorenými komunikátmi. Aj keď pri kodifikačnej činnosti aj vzhľadom na požiadavky širokej verejnosti nie sú vždy dublety žiaduce, nemožno zatiaľ, najmä pri neustálom prílive anglicizmov a bez poznania reálnej normy u kultivovaných používateľov jazyka, rozhodnúť v prospech jedného z variantov.

Medzi samohláskami nám najväčšie problémy spôsobuje substitúcia centrálnnej hlásky neurčitého zafarbenia (ə), ktorá v slovenčine nemá funkčný ekvivalent. V angličtine je však tento centrálny vokál najfrekventovanejšou samohláskou, pričom je vždy asociovaný so slabou (neprízvučnou) slabikou. Výslovnosť anglického redukovaného vokálu sa v poslovenčenej forme riadi väčšinou grafickou podobou slova. Napr. v slovách, ktoré majú na konci v neprízvučnej slabike sled grafém „(šumová) spoluhláska + *er*“, napr. *spíker*. V jazykovej praxi sa však čoraz viac stretávame s výslovnostnými tvarmi, v ktorých

sa vyskytuje aj tento redukovaný segment alebo kombinácia šumový konsonant + sonóra v koncovej pozícii: *fičer/fičər/fičr*; aj keď zákonitosti spisovnej slovenčiny takúto kombináciu konsonantov v koncovej pozícii vylučujú. Vo väčšine prípadov sa výslovnosť anglických proprií rieši v prospech týchto zákonitostí, no sú aj také, pri ktorých by takéto riešenie bolo násilné a neprirodzené: *John Major* [mejdžr]/[mejdžər]. Jazyková prax ďalej ukazuje, že pri určení výslovnosti niektorých anglických lexém nemožno obísť ani hlásku (ɛ:) (príbuznú hlásku redukovanému vokálu (ə)): *first moment* [fɛ:rst], ktorá z hľadiska slovenských auditívnych návykov nevybočuje z dojmu dlhého vokálu. Obdobná situácia nastáva pri určení výslovnosti apelatíva *girl*, pri ktorom sa najnovšie odporúča výslovnosť [ge:rl] (Ondrejovič, 1999). No aj pri tomto riešení dochádza k narušeniu zákonitosti spisovnej slovenčiny, ktoré vylučujú postavenie dvoch likvid vo finálnej pozícii (Sabol, 1968).

Rozkolísanosť vo výslovnosti možno pozorovať aj pri lexémach, ktoré z hľadiska substitúcie foneticky najbližšími hláskami nepredstavujú nijaký problém. V týchto prípadoch sa skôr prejavuje otázka postoja. Ako príklad možno uviesť výslovnostné dublety [bejzból]/[bejzbal]. Aj keď normatívne príručky uvádzajú zdomácnenú podobu, v jazykovej praxi sa stretávame aj s pôvodnou výslovnosťou nielen v základnom tvare, ale aj v derivátoch: *bejzbolová palica*. Dodajme, že aktívni slovenskí priaznivci tohto športu na svojej domovskej stránke uvádzajú len nezdomácnenú podobu. Vzhľadom na výrazný vzrast znalosti angličtiny a jej významu pre našu populáciu používateľa slovenského jazyka nemusia vnímať druhú časť tohto kompozita len ako slovotvornú morfému (s oslabením, resp. stratou slovotvornej motivácie), ako sa to traduje v slovenskej jazykovede, ale naopak vnímajú jej motiváciu v pôvodnom jazyku a podľa toho aj určujú jej výslovnosť. Ďalším výslovnostne sporným prípadom je skratka frekventovaného názvu medzinárodnej Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj OECD. V médiách sa často uplatňuje anglická výslovnosť [ó-í-sí-dí], hoci sa neraz ozývajú hlasy, že takýmto spôsobom slovenský poslucháč, resp. divák môže mať problémy identifikovať skratku, ktorú pozná z tlače (Dvonč, 1997). Medzitým však Slovenská republika zaznamenala úspech – prijatie do tejto medzinárodnej organizácie, táto téma je často prezentovaná v dennom spravodajstve, sprevádzaná zvukovými záznamami rozhovorov s politikmi alebo priamymi spravodajcami, ktorí aktívne používajú túto skratku v anglickej podobe, veď sa priamo zúčastňujú na rokovaniach OECD, kde je angličtina komunikatívnym jazykom. Slovenský poslucháč, resp. divák si postupne zvyká na anglickú výslovnosť, tak ako si zvykol vyslovovať BBC [bíbísi].

Aj v našom jazykovom spoločenstve angličtina čoraz viac „stráca“ na svojej „exotickosti“. Tento jazyk sa čím ďalej „udomáňuje“ v pozícii medzinárodného jazyka v oblastiach, kde medzinárodná spolupráca a komunikácia je nevyhnutná. Nazdávame sa, že pri určovaní výslovnosti anglicizmov, pokiaľ nenastávajú ortofonické problémy, je vhodné vychádzať z pôvodnej zvukovej podoby alebo z výslovnosti, ktorá dominuje v medzinárodnej komunikácii, a tak podporiť a upev-

niť správne výslovnostné návyky pre v súčasnosti dominantný jazyk. S touto situáciou by sa mala do istej miery vyrovnáť aj slovenčina a jej teória jazykovej kultúry.

Literatúra

DOLNÍK, J.: Preberanie výrazov a kultivovanie spisovného jazyka. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 75 – 80.

DVONČ, L.: Výslovnosť cudzích skratiek v spisovnej slovenčine. In: Kultúra slova, 29, 1996, s. 280 – 286.

HONZÁKOVÁ, M. – HONZÁK, F. – ROMPORTL, M.: Čteme je správně? Praha 1996.

HORECKÝ, J.: Cudzie výrazy v slovenskom texte. In: Kultúra slova, 26, 1992, s. 289 – 293.

HORECKÝ, J.: Internacionalizácia a europeizácia slovenčiny. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 80 – 83.

JONES, D.: English Pronouncing Dictionary. 14th ed. Edited by A. S. Gimson, S. Ramsaran. Cambridge University Press 1991.

KRÁL, Ā. – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989.

KRÁL, Ā.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. 3. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986.

KUČERA, J. – ZEMAN, J.: Výslovnost a skloňování cizích jmen v češtině. Anglická osobní jména. Hradec Králové: Gaudeamus 1998.

LENGHARDT, J.: Výslovnosť koncovej slabiky „spoluhláska + er“ v anglických slovách prevzatých do slovenčiny. In: Kultúra slova, 16, 1982, s. 45 – 47.

MARKOWSKI, A.: Najnowsze zapozyczenia semanticzne w polszczyźnie. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 28 – 38.

ONDREJOVIČ, S. Ortoepické v lexikografii. In: Lexicographica '99. Ed. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda 2001, s. 108 – 113.

PALKOVIČ, K.: O transkripcii latinských a gréckych mien. In: Kultúra slova, 16, 1982, s. 137 – 144.

POLÁKOVÁ, N.: O výslovnosti anglických vlastných mien v slovenčine. In: Kultúra slova, 16, 1982, s. 38 – 41.

ROACH, P.: English Phonetics and Phonology. Cambridge University Press 1991.

SABOL, J.: Kombinácie dvoch sonór v slovenčine. In: Kultúra slova, 33, 1968, s. 326 – 332.

SEKVENT, K.: O zásadách výslovnosti francúzskych vlastných mien v slovenčine. In: Kultúra slova, 16, 1982, č. 2, s. 33 – 37.

SKALIČKOVÁ, A.: Srovnávací fonetika angličtiny a češtiny. Praha: Academia 1974.

ZEMAN, J.: Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 2. Severská osobní jména. Hradec Králové: Gaudeamus 2000.

ISBN 80-89037-04-6